

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Підручник для студентів вищих навчальних закладів

За загальною редакцією академіка С. Д. Максименка

Видання третє, дороблене і доповнене

Том I

Київ – 2023

УДК 159.97:616.89(075.8)
М42

*Рекомендовано до видання Вченою радою Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України протокол №3 від 27.02.2023 р.*

Рецензенти:

І.О. Мітюряєва-Корнійко – доктор медичних наук, професор, зав. кафедри педіатрії №4 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця;
Н.Ф. Шевченко – академік Національної Академії наук вищої освіти України, доктор психологічних наук, професор;
О.Д. Спіріна – доктор психологічних наук, професор.

Авторський колектив:

Максименко С.Д. – розділи 1, 2, 3, 4, 5;
Максименко К.С. – розділи 2, 4;
Коваль І.А. – розділи 4, 5;
Максименко С.Д. спільно з **Шпортун О.М.** – підрозділ 1.1, 5.1, 5.3;
Бондаренко О.Ф. – підрозділи 4.1, 4.1.1, 4.1.2;
Луньов В.Є. спільно з **Гудкін Л.М.** – розділ 3;
Кочарян О.С. спільно з **Баріновою Н.В.** і **Баріновим С.А.** – підрозділ 2.1.7;
Тарнавська О.В. – підрозділи 4.5.2, 4.5.3, 4.5.4, 5.5.

М42 **Медична психологія:** підручник / за редакцією академіка С. Д. Максименка. Том І. 3-е вид. доробл. і доповн. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 512 с.
ISBN 978-617-555-097-7

Підручник містить систематизований виклад основних розділів медичної психології, викладених з позиції цілісної особистості, яка на різні впливи оточення реагує різноманітними психічними та соматичними змінами. Уперше комплекс медико-психологічних знань подано з точки зору психології особистості та у поєднанні з психіатрією, психосоматичною медициною, соціальною психологією. Пацієнт розглядається не тільки як об'єкт діагностики і терапії, але й як суб'єкт зі складним психологічним світом, що індивідуально реагує на хворобу і умови мікросоціального середовища. Розвиток і поглиблення психологічного аспекту медичної моделі хвороби дозволяють сприймати хворого не як нозологічну одиницю, а як неповторну індивідуальність.

Значна увага приділена психології лікувальної взаємодії, морально-етичним засадам роботи з пацієнтами. Процес лікування різних захворювань, що супроводжується низкою психологічних явищ, пов'язаних з внутрішньою картиною хвороби, особистістю хворого, лікаря і терапевтичними методами, що застосовуються, розглядається як явище, що чинить як позитивний, так і негативний вплив.

Підручник укладено згідно з МКХ-11 та з урахуванням DSM-V. Для студентів вищих навчальних закладів.

УДК 159.97:616.89(075.8)

ISBN 978-617-555-097-7
© С.Д. Максименко, 2023

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ 1. Основні Поняття, завдання та методи медичної психології.....	7
1. Вступ до медичної психології	7
1.1. Предмет та завдання медичної психології.....	7
1.1.2. Основні завдання медичної психології	33
Цілі медичної психології	33
1.1.3. Медична психологія як комплексна наукова дисципліна	37
Медична психологія в системі наук.....	37
1.1.4. Медична психологія і психотерапія	38
1.2. Методи дослідження в медичній психології	40
1.2.1. Генетико-моделюючий метод	40
1.2.2. Метод спостереження.....	57
Основні вимоги і процедура проведення спостереження.....	61
Види спостереження та специфіка його реалізації.....	65
1.2.3. Анкетні методи	74
Зміст та складові частини анкети як методу психолого-педагогічного дослідження	74
Завдання і функції психодіагностичного дослідження.....	83
Основи і вимоги та умови використання тестів як засобів дослідження.....	88
1.2.4. Експериментальні методи	88
Побудова експерименту та етапи його реалізації	97
Види експерименту	110
Генетико-моделюючий метод.....	116
1.3. Розвиток психіки і свідомості.....	116
Виникнення психіки.....	116
Розвиток механізмів психіки	117
Розвиток психіки у філогенезі	122
Інстинкти	127
Виникнення і розвиток людської свідомості.....	128
Питання для контролю та самоконтролю	132
Список використаної та рекомендованої літератури	133
Розділ 2. Психічна індивідуальність та медична психологія.....	136
2.1. Особистість як центральна проблема медичної психології	142

2.1.1. Поняття особистості у медичній психології.....	142
Змістовні ознаки особистості	144
Поняття особистості в психології	161
2.1.2. Онтогенез особистості.....	161
Розвиток особистості – розгортання чи новоутворення?	178
Особливості існування нужди в підлітковому віці.....	200
2.1.3. Нужда – рушійна сила розвитку особистості.....	213
2.1.4. Прогнозування розвитку особистості. Життєвий шлях людини....	239
Життєвий шлях людини	256
2.1.5. Структура особистості.....	268
Внутрішній світ	317
Переживання	323
Джерела активності особистості	342
Характер	347
Психічні стани	366
Біопсихічна підструктура.....	391
Досвід.....	397
Пізнавальна сфера особистості	402
Спрямованість.....	411
Здібності	415
Психологічне здоров'я особистості.....	423
2.1.6. Існування	431
2.1.7. Клієнт-центрована терапія.....	446
Питання для контролю та самоконтролю	501
Список використаної та рекомендованої літератури	503

ПЕРЕДМОВА

Підручник “Медична психологія” створено за принципами, що суперечать існуючим канонам побудови навчальних матеріалів у даній галузі.

У центрі уваги авторів не хвороби (соматичні чи психічні) та закономірність їх виникнення, перебігу та подолання, а цілісна людська особистість, що в процесі власного існування і становлення може проходити й долати етапи захворювання.

Дана ідея, яка часто експлікується у вислові “лікувати треба не хворобу, а хвору людину”, насправді давно є популярною і правильною, але водночас – нереалізованою в єдиному погляді на процес своєрідної взаємодії особистості й хвороби.

Особливості переживань, психічних станів, в цілому внутрішнього світу хворої людини, за нашим глибоким переконанням, можуть бути зрозумілі і, з іншого боку, використані у практично-психологічній роботі лише за умови, якщо вони розглядаються як “індивідуальний варіант розвитку” (В. М. М’ясищев) здорової, повноцінно існуючої особистості.

Тож принципи побудови матеріалу підручника полягають у наступному:

реалізація у виклад тексту ідей цілісного підходу до вивчення особистості;

використання логіки генетико-моделюючого аналізу, яка дозволяє встановити закономірності існування, виникнення, розвитку і подолання глобальних психічних станів, що охоплюють всю особистість, зокрема, тих що пов’язані із соматичними і психічними відхиленнями;

пріоритет розгляду закономірностей існування й розвитку здорової особистості, в контексті чого виявляються дійсні причини і механізми можливих численних відхилень.

Нам здається, реалізація даних принципів відповідає як діалектиці становлення особистості (зокрема, виникненню і подоланню хвороби протягом життєвого шляху), так і діалектично виваженій

позиції побудови відповідного навчального курсу “Медична психологія”.

Плідність реалізації даної ідеї ми вбачаємо в тому, що студенти можуть при вивченні наукового матеріалу використовувати відрефлексований власний життєвий досвід, отримуючи у поєднанні з теоретичними знаннями повноцінну картину психології здорової і хворої особистості.

У підручнику широко використані надбання сучасної медичної психології із різноманітних напрямів і галузей – проблеми психосоматики, психічних відхилень, соматичних розладів з різною етіологією, впливу соціальних факторів на здоров’я людини тощо.

Підручник являє собою виклад основ курсу медичної психології. У ньому розкрито як загальні питання психологічної науки, так і важливі аспекти психологічних знань, пов’язаних із здоров’ям людини та її лікуванням. Відмінною рисою підручника є поглиблений аналіз важливих проблем психології особистості та процесу її становлення, який ґрунтується на авторській концепції розуміння розвитку цілісної особистості, вибудованій на підставі глибокого аналізу емпіричного і історико-теоретичного матеріалу.

Важливою відмінністю підручника є запровадження підходу, коли за основу взята психологія здорової людини з висвітленням механізмів і тенденцій можливих психічних відхилень та психологічних розладів особистості, що формуються як внаслідок впливів зовнішнього середовища, так і в результаті перебігу захворювання, а також психологічних аспектів лікування.

Ми впевнені, що лише логіка цілісно-генетичного сприймання даного різнобарв’я дозволить відчувати і засвоїти логіку життєвого руху людини – як здорової істоти, що може переживати психологічні проблеми, пов’язані з відхиленнями. Кінець кінцем, таке розуміння буде завершуватися усвідомленням шляхів і механізмів зростання хворої особистості до здоров’я.

*Дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук,
професор С. Д. Максименко*

РОЗДІЛ 1.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ, ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИ МЕДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1. Вступ до медичної психології

1.1. Предмет та завдання медичної психології

Сучасне суспільство і кожна особистість переживає неоднозначні, різні по своїй формі, змісту та перебігу зміни (соціальні, політичні, економічні, гуманітарні і соціально-конфліктні), що пов'язані із протистоянням у протидії негативним впливам, які йдуть від наших сусідів на наше суспільство, народ і державу. Також у цей період, як влучно сказав Франкл: “Кожному періоду характерні свої неврози”, і тому у цей період свідомо чи несвідомо, природа спонукає людей до виживання в умовах такої пандемії. Таке враження, що це надприродний, але соціально-детермінований біологічний експеримент. Який зачіпає не тільки фізичне здоров'я, не тільки весь метаболізм людини, а й геном. Геном – є дуже чутливим до всіх змін і він привласнюється особистістю. Колективна свідомість призводить до зміни того, що особистість нагадує крилату ракету і імітує всі спади, всі злети та падіння, що стосуються позитивних і негативних перепадів у суспільстві. Йде цілеспрямоване роз'єднання культурного ядра нації, етнічних груп. Сіється уособлення груп, які призводять до нецілісності суспільства. Цілісність суспільства полягає в об'єднанні нації. Цей момент нагадує про те, що роз'єдане суспільство є легкою здобиччю для ворога. Це зачіпає душу особистості, проникає як стріли ворога і розшатує світоглядні цілі, які притаманні тій, чи іншій особистості. Тому тут треба, щоб методологія як така зберегла примат, як ми визначаємо вслід за Копніним П.В., що це “застосування принципів світогляду у пізнанні” до теорії, до практики та творчості зокрема. При такому дедилігізованому розумінні методології можна об'єднатися навколо ідеї того, що мій світогляд це як “гаманець у кишені”. Ми його при-

власнюємо з дитинства, з дитячого садка. Він стає нашою світоглядною одиницею. За простою реакцією, реактолог буде бачити реакцію, рефлексолог – рефлекс, з позиції теорії діяльності – фрагмент діяльності, з точки зору установки – установка, а факт – один.

Аналіз соціальної ситуації дозволяє визначити кілька тенденцій у розвитку негативних психологічних наслідків воєнних дій в Україні:

- зростає маргіналізація суспільства за рахунок розмивання загальноукраїнської ідентичності;
- відчутно утруднюється побудова програм перспективного майбутнього;
- посилюється взаємозв'язок негативних наслідків війни із криміналізацію побутових конфліктів;
- підвищується сенситивність громадян до маніпулятивних вплив (в тому числі через ЗМК з боку агресора);
- зростає кількість маніпуляцій з боку агентів внутрішньої політики задля досягнення парціальних політичних цілей;
- консолідуються настрої, які перешкоджають інтеграційним процесам у суспільстві;
- посилюється комбінований вплив різних внутрішніх і зовнішніх соціальних, політичних, економічних та інших факторів на виникнення і поширення негативних психологічних явищ, пов'язаних із війною.

Ситуація, що пов'язана із війною та пандемією Covid-19 в Україні продукує реакції та переживання, внаслідок чого деформуються наступні процеси психіки: **критичне мислення, креативність, емоційний інтелект, когнітивна гнучкість, системне мислення**. Як же відбуваються впливи та маніпуляції через кризову ситуацію в Україні через стан війни та ковід? Багато хто переживає це як специфічну форму деформаційної посттравматичного стану на переживання і хвороби особистості.

Для того, щоб сформулювати і сформулювати проблему, яка з'являється, потрібно визначитись з поняттям “постстрессового синдрому”. Синдром має:

- Свій генезис;
- Свою нейрофізіологічну діагностику;

➤ Психологічні технології інтервенції

У цьому моменті, як у краплі роси, висвічуються теоретичні та методологічні парадигми, у яких відзеркалена сутнісна характеристика “постстресового синдрому”.

Синдром – це набір якостей і властивостей, недоліків з загальним патогенезом. Це синергетична властивість фізіологічних, інтелектуальних, соціальних переживань при цьому об’єднуючи прояви патології однієї або декількох систем організму людини. Ця властивість складає сутнісну картину того, що ми розуміємо під “постстресовим синдромом”. Він імпліцитно тримає в собі ті моменти і речі, які полягають у відсутності чітких орієнтирів та розумінь про походження, травматизацію, одужання та розповсюдження цих тяжких ситуацій, яка полягає в тому, що ми самі як суб’єкти– носії суспільного, що переживали різні стресові ситуації. Сам стрес у період війни насичує і підсилює своїх особистісних носіїв властивістю безвихіддя. Продовження бойових дій, наче, прокляття над людством, людиною, особистістю, що захоплює їх інформаційно- енергетичною синергією не тільки соматіку, а й психіку.

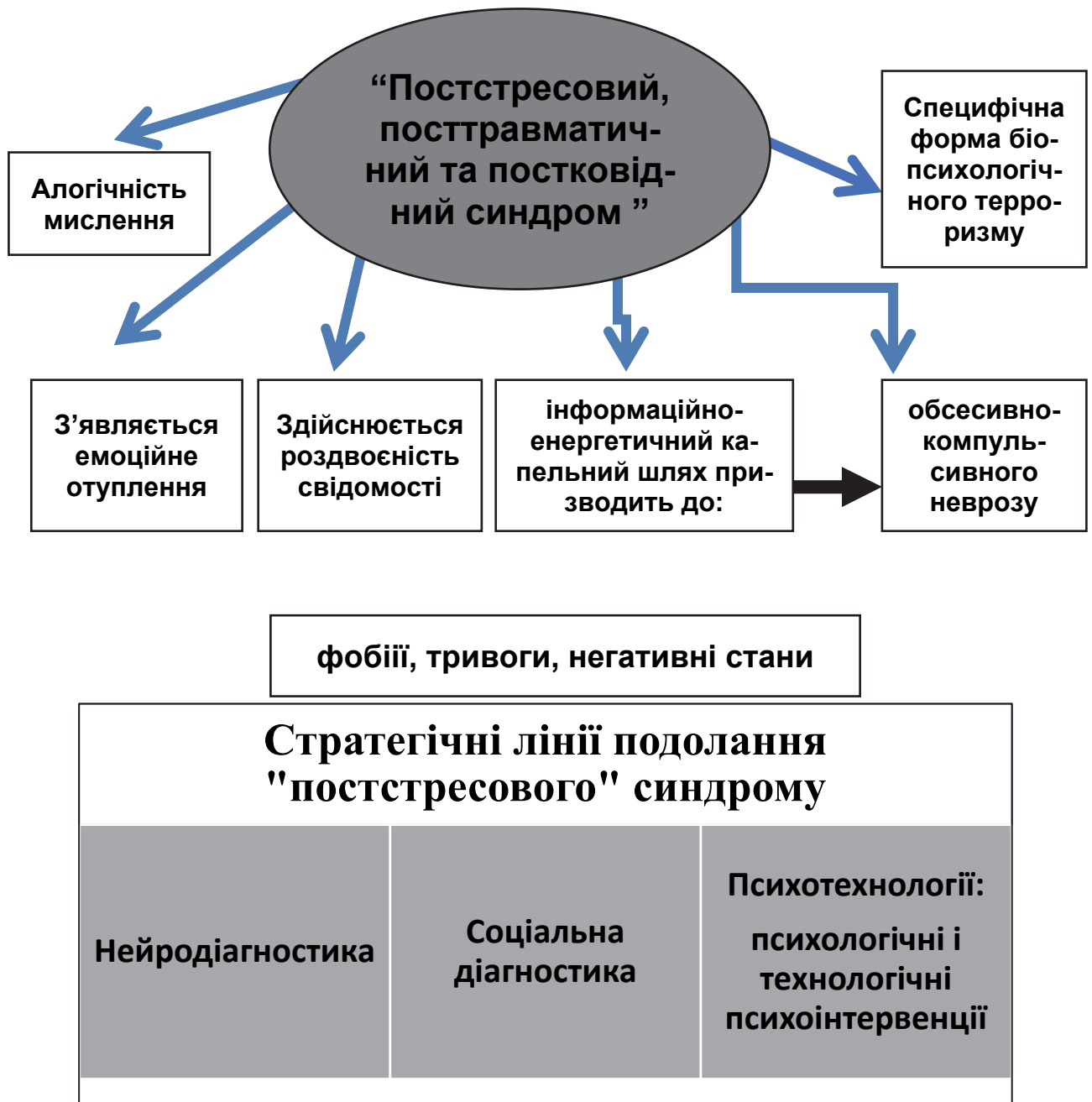
Здійснений нами логіко-психологічний та медико-реабілітаційний аналіз дає можливість говорити про вичленення генетично-вихідної одиниці, яка конститує єдність біологічного й соціального, яка імпліцитно тримається в особистості. Вона охоплює і свій генезис, нейрон-фізіологічну складову і технології психологічних інтервенцій. Це унеможливорює створення трансцендентальності, як галузь даної ситуації.

Створюється ситуація, що не тільки зачіпає біологічне та соціальне. Вона дотикається до духовного, що наче запряжене у цю вуздечку, тримаюче інформаційне поле. Воно невблаганно, неусвідомлено веде особистість, суспільні групи до того, що розмивається культурне ядро нації і розмивається вся палітра внутрішнього світу особистості.

Ми маємо чинити певний супротив. За цими стоять маніпулятивні інформаційно-енергетичні впливи на особистість, які проявляються в тому, що люди потрапляють в ситуацію безвиході. З одного боку це фобія, а з другого– соціальне підкріплення їх хво-

робливого стану. Створюються біопсихологічний тероризм в масовому розповсюдженні.

Тут утворюється генетично-вихідна одиниця, яка конститує, як біологічне, соціальне, суспільне, духовне і особисте– фізіологічне. Фізіологічне створює підґрунття для психосоматичних розладів. Як наслідок з'являється психологічна детермінанта – **“обсесивно-компульсивний невроз”**. Фобія перемоги упереджує пригнічення свого власного духовного світу перед страхом.

Ми розглядаємо страх як породження станів: тривоги, переживання, негативні стани, модуляції, архітектоніки.

Так, на арені з'являється друга складова, під впливом таких же моментів – **“алогічність мислення”**. Воно полягає в неадекватності оцінки своїх переживань та їх проявів, ставлення до світу, до близьких. За час свого існування таке мислення набуває яскраво виражену негативну конотацію. Навколишній світ перетворюється в мозаїку розрізнених, мало пов'язаних між собою фактів, частин, осколків інформації. Даний вид мислення є катастрофічним, адже суб'єкт отримує інформацію імпульсами, не фокусується на ідеях, а лише на окремих спалахах і образах.

Це те, що дуже насторожує суспільний устрій, захоплює людину **“вібраційним полем центрифуги”**, і в цьому моменті особистість набуває зовсім іншого гатунку. Вона є неспроможна до оцінки, рефлексії складової свого розуму, та сенсу буття. Це призводить до наступного моменту, коли породжується **“роздвоєність особистості”** (множинна особистість). Цей розлад ідентичності тісно пов'язаний з механізмом психогенної амнезії – витіснення негативних переживань та заміщення їх позитивним, або навпаки. Це психологічний захисний механізм, завдяки якому людина отримує можливість витіснити зі свідомості травматичні моменти. Це нагадує ситуацію з **“буридановим віслиюком”**. Ця роздвоєність є фрагментарною, захоплюючи певні ділянки головного мозку. Вихоплює з контексту тезаурисні моменти, які розбалансовують інформаційно-енергетичну систему **“Я”** особистості.

За цим виступає **черверта складова**, яка демонструє **“емоційне отуплення”** – нечутливість, відстуність емпатії, чутливості, доброзичливості. Ознаки тупості людини в емоційному плані на початковому етапі виявляються в надмірній холодності навіть до близьких. Це відсутність співчуття або співпереживання, радості за успіхи тих, хто причетний до життя людини.

Відсутня критика щодо реальних проблем, перешкод, сприйняття ситуації порушено. Наразі культивуються інші цінності, що проявляються в цинізмі, невідворотності, брехливості, грубість. Ми культивуємо грубе ставлення до власного **“Я”**, як вільного суб'єкта.

Один з плодів діяльності – загальнонаціональна апатія, що створює об’єктивні умови для деградації, самознищення народу. У сучасних умовах інформаційного впливу вона особливо небезпечна.

У силу цих психологічних моментів треба вибудувати захисні механізми на рівні: нейродіагностики, соціальної діагностики, психотехнологій, психологічних і технологічних психоінтервенцій, які б дали можливість убезпечити особистість у цьому краховому, зародковому стані. Трансцендувати своє “Я”, та подивитися на себе з іншого боку, дисоціюючись від ситуації. Збагнути те, що “Я” маю залишитися сам собою, оскільки кожна людина у цьому суспільстві має убезпечити себе. І ця убезпеченість набагато сильніша ніж страх.

“Постстресовий синдром” також мав би наштовхнути людство на думку, що потрібно змінюватись. Ставати добрішими, мудрішими, неоцінюючими, а навпаки зближувачими один з одним. Не варто забувати й про природу. Оскільки, природа – олюднена. А людина – оприроднена. Прагнення до Творця, до досконалості: “Люби свого ближнього, як самого себе”. Любов до ближнього та самого себе повинна сколихнути загальний енергетичний потенціал людства, який був спрямований тільки на удосконалення зв’язку між своїми функціональними станами та функціональними станами природи. Природа є вічною, як вічною є духовність. Духовність вічна, як жива природа. Але людський егоїзм, страждання та запити невідомі потребнісно-емоційні складові приводять до краху природних ресурсів.

Хотілося б заявити, що це і є основна цінність нашого дослідження, коли ми можемо вибудувати чітку генезу “постстресового синдрому” на рівні нейродіагностики. Оскільки феномен “постстресового синдрому” з’явився завдяки людям, які у поступі високих потреб, самі ж себе знищують.

Особливістю сприйняття особистістю реальності є те, що сприйняття завжди обмежене біологією. Тому людина сприймає світ, себе та інших людей такими, якими зробили її відчуття. Особистісна свідомість довіряє всьому, що отримує через чуттєвий досвід і знає світ лише таким, яким трактує його наш розум з усіма його когнітивними спотвореннями. Тому людина не відчуває

реального світу таким, яким він є насправді. Це призводить до того, що у кожної особистості створюється своя унікальна модель світу, яку збагнути дуже складно, а проникнути у духовний світ особистості взагалі неможливо. Проте так можна було висловлюватися кілька десятиків років тому.

Зараз людство стоїть перед революційним гігантським поступом у вивченні особистості за допомогою сучасних нейротехнологій, які власне й дозволяють нам побачити світ очима іншої людини та знати, що відчуває інша людина. Особливо актуальним такі дослідження є у ситуаціях, коли людина потрапляє під дію чинників, що стають причиною різноманітних особистісних змін і навіть деформацій психічних процесів.

Відомо, що психологічні теорії, які спираються на класичну психологію, сповнені сцієнтизмом (методологічною обмеженістю пізнання феномена), універсалізмом (пошуком універсального закону розвитку розладу), індивідуалізмом (інтереси індивіда є пріоритетними над інституціональними інтересами), механістичним розумінням казуальності (дуалістичний поділ причин, які зароджуються у внутрішньому світі чи зовнішньому). Варто відзначити, що у цих теоріях зазвичай особистість розглядають “як таку”, тобто усереднено, часто без гендерних особливостей, не враховують інстинкти виживання, емоційну, когнітивну сфери, не беруть до уваги нейропсихологічні особливості, зокрема порушення нейропсихологічних факторів. Крім того, на сьогодні відомо, що у кожної людини мозок є неповторним, та іноді відмінність становить у 40 разів за деякими цитоархітектонічними полями між людьми.

Отже, використання нейротехнологій при дослідженні підсвідомих реакцій конкретної особисті у різних, особливо потенціально стресогенних, ситуаціях є безперечно актуальним та має велике практичне значення.

Відомо, що нейроінтерфейси – це пристрої, які належать до технології інтерфейс мозок-комп'ютер (BCI – Brain Computer Interface), крім того, у фаховій літературі цю технологію ще називають як інтерфейс розум-машина (MMI – Mind Machine Interface), прямий нейронний інтерфейс (DNI – Direct Neural Interface) та інтерфейс

мозок-машина (ВМІ – Brain Machine Interface). Ця нейротехнологія спрямована на оцінку когнітивних показників, моніторингу емоцій, розпізнання лицевої експресії, рухів голови, а також управління віртуальними чи фізичними об'єктами завдяки машинному навчанню через завчені ментальні команди.

Поява нейроінтерфейсу ще ніколи не робила настільки простим під'єднання мозку до комп'ютера і відкриває для психологів принципово нові можливості вивчення поведінки людини та дає змогу психологам точно знати, а не припускати як зараз, особливості когнітивно-емоційні показників у досліджуваного.

Загальновідомо, у результатах психодіагностики можна виокремити частину об'єктивну, суб'єктивну та істинну. Це зумовлено специфікою об'єкта пізнання, суб'єкта пізнання та методом пізнання. Сучасні нейробіотехнології дозволяють мінімізувати рівень суб'єктивності, оскільки дозволяють зчитувати (фіксувати) підсвідомі реакції мозку досліджуваного на аудіовізуальні подразники. Найкраще для цього підходить саме нейроінтерфейс – прилад який дозволяє закомунікувати мозок на пряму із комп'ютером.

Як наголошувалося вище, означені технології дають змогу фіксувати підсвідомі реакції людей на різні подразники, у тому числі на аудіо-візуальні, що відкриває широкі можливості для дослідження сприйняття, та відповідно засвоєння, навчального матеріалу на всіх ланках освітнього процесу, зокрема у “Новій українській школі”.

Були б також доречними ці нейротехнології у профвідборі на різні посади. Адже зараз оцінюють лише результат тестування, а сам процес здачі екзамену знаходиться поза увагою. Хоча цей момент має бути прискіпливо вивчений, бо тести можна здати думаючи, можна здати навмання, можна завчити, або ж “підглянути”. З нашим запровадженням нейротехнології ми зможемо відбір зробити справді об'єктивним бо у кожний момент ми моніторимо як функціонує мозок і чим він у цей момент зайнятий.

Ще один напрямок, який, на наше глибоке переконання, потребує розвитку – це введення інформації у комп'ютер без моторних систем вводу (клавіатура, мишка, джойстик тощо), а завдяки думці. Мозок взаємодіє зі світом виключно через моторику. Мовлення, пи-

сьмо, танець, жести і т.п. все це реалізується завдяки моториці. Нейротехнології дозволяють нам напряму закомунікувати мозок з комп'ютером і думкою, тобто ментальними командами управляти або у віртуальному середовищі, або механізмами, наприклад дроном, автомобілем, протезами, штучним тілом тощо. Дякуючи цьому вже фактично створено біологічне безсмертя і є змога продовжити своє буття або у віртуальному світі, або реальному.

Варто також коротко зупинитися на новій перспективній нейротехнології. Як відомо, нейропсихологія під час картографування функцій мозку винятково застосовує методи мікронейрохірургії, такі як подразнення, пригнічення, руйнації та методи нейровізуалізації зокрема ЕЕГ, КТ, МРТ, ПЕТ. Знаючи, що у кожної людини мозок неповторний ми свідомо робимо методологічне обмеження під час вивчення зв'язку структури і функції ЦНС з психічними процесами і поведінкою людини.

Враховуючи вищезазначене, ми глибоко переконані в тому, що сьогодні доцільніше надавати перевагу оптогенетиці, яка застосовує генну інженерію і дає змогу побачити під мікроскопом енграми – мережу нейронів, які причетні до якоїсь “конкретної інформації” чи конкретного навичка. Більше того на сучасному етапі розвитку науки ці нейронні мережі можна побачити під мікроскопом неінвазивно. Суть методу полягає в тому, що завдяки вірусу вбудовується ген флуоресценції до регуляторного гену нейронів, пов'язаних з “конкретною інформацією”. Важливим є можливість перевірити, чи справді збудження цього ансамблю клітин призводить до появи “цієї реакції”. Для цього завдяки вірусу вбудовується ген фоточутливості водоростей до нейронів, пов'язаних з “конкретною інформацією”, і під час освітлення мозку надмірно збуджується винятково лише ця мережа нейронів і з'являється відповідна реакція організму. Оптогенетика дає змогу сказати, які саме конкретно клітини нервової системи причетні до конкретної функції, реакції чи психічного розладу. Це відкриває нову перспективу справді селективного впливу, стимуляції або ж пригнічення на певні клітинні ансамблі завдяки методам оптогенетики, та відкриває реальні перспективи для освоєння цього напрямку в Україні.

Слід зазначити, що на сьогодні, за дуже короткий період часу, ми отримали гігантський масив принципово нових знань про людину та її духовний світ; можна навіть говорити про те, що а існуючі у психології теорії потребують перегляду та проходження тесту на їхню достовірність у світлі нових знань. По суті нейротехнології стали мірилом істинності.

У теоріях неklasичної психології соціальне середовище є не фактором, а джерелом розвитку мозку, що визначає тенденцію не тільки у формуванні особистості, й появи різноманітних деформацій психічних процесів. Так, вважаємо, що у феномені “постстрессового синдрому” спричиненого військовими діями, необхідно звернути увагу і на нейробіологічні фактори, дати онтогенетичне пояснення взаємодії чинників довкілля і генетичної інформації, визначити адаптивне значення патерна поведінки у філогенезі і його причетність до появи конкретних форм деформації психіки.

У таблиці 1 представлено результати лонгітюдного дослідження особливостей підсвідомих реакцій особистості у період військових дій в Україні за допомогою інтерфейсу. Також здійснено порівняння (критерій Пірсона) між групами з дев'ятьма і контрольними.

Для наочності ми зробили графіки. Ми свідомо упустимо детальний аналіз результатів дослідження, бо це варто робити у контексті подій та ситуації, у якій перебували досліджувані. Також варто брати до уваги чинники, які впливали на досліджуваних, зокрема: постійне висвітлення у ЗМІ страху та негативу війни; низький рівень готовності громадян нашої країни до проведення військових дій на території України (військова, моральна, психологічна), відсутність конструктивної комунікації з населенням; наповнення світового інформаційного простору викривленою інформацією про військові дії на території України; незахищеність прав людини в умовах війни.

Також, слід акцентувати, що у підходах які використовувалися під час військових дій, мало місце нехтування психологічними особливостями людей у надзвичайних ситуаціях, переселення населення, соціальна незахищеність та невизначеність.

Таблиця 1

Результати моніторингу за допомогою нейроінтерфейсу когнітивно-емоційних реакцій у молоді з нормотипової та девіантною поведінкою з 28.02.2022 р. (з початку війни) по 30.06.2022 р.

Групи	Дата	Когнітивно-емоційні реакції						
		Стрес	Взаємодія	Інтерес	Хвилювання	Концентрація	Релаксація	
Хлопці з девіантною поведінкою	З початком військових дій	49,31	10,67	38,40	42,51	52,59	10, 22	
	Під час карантину	13.03	37,20	16,50	36,84	30,07	21,07	21,28
		13.04	24,45	56,13	58,53	56,81	63,29	12,53
		13.05	18,81	72,41	73,86	75,23	52,35	53,87
		23.06	12,53	77,38	76,82	66,86	67,53	64,30
Хлопці контр група	З початком військових дій	50,37	23,67	28,65	33,07	47,93	12,64	
	Під час карантину	13.03	58,25	18,76	46, 53	25, 20	57,23	18,61
		13.04	27,31	67, 84	72, 62	48, 27	17,55	64,39
		13.05	42,07	81, 55	87, 94	61,71	38,94	28,79
		23.06	15,58	78,61	86, 27	75, 33	62,86	47,08
P		p≤0.001	p≤0.05	p≤0.01	p≤0.01	p≤0.01	p≤0.001	
Дівчата з девіантною поведінкою	З початком війни	69,83	36,42	61,85	74,61	35,62	20,07	
	Під час карантину	13.03	58,69	32,54	61,22	56,37	32,63	58,91
		13.04	73,53	65,88	77,06	73,68	57,27	18,01
		13.05	82,76	76,06	84,70	81,26	66,52	15,31
		23.06	53,26	78,13	87,63	86,71	46,80	33,88
Дівчата контр група	До початку війни	63,71	41,03	62,55	39,18	22,58	19,23	
	Під час карантину	13.03	42,81	38,74	56,07	33,05	72,53	12,57
		13.04	37,56	78,67	69,91	61,83	24,01	62,85
		13.05	51,39	86,25	90,57	79,90	89,27	69,20
		23.06	26,57	89,20	85,68	77,05	67,85	52,39
P		p≤0.001	p≤0.05	p≤0.01	p≤0.001	p≤0.001	p≤0.001	

Тому ми не претендуємо на висвітлення хроніки тих подій, а дамо інтегральну характеристику змін когнітивно-емоційних реакцій на той самий стимул у різні місяці новій військовій психологічно-соціально-економічній реальності.

Так, у хлопців з девіантною поведінкою у перший місяць військових дій рівень стресу був високим – це ситуація, коли суспільство ще не вміло жити в новій реальності і був послаблений виховний і навчальний впливи. Як видно з рисунку 1 це для них був стан психологічного неблагополуччя. Другий і третій місяці війни також бу-

ли важкими. Проте четвертий місяць, судячи з показників, демонструє, що довго жити у таких умовах кризи і стресу люди не можуть і відбувається пристосування до ситуації, у якій вони знаходяться. Вже на третьому місяці перебування в стані війни, юнаки цього віку виявляють високі показники взаємодії, хвилювання, інтересу та концентрації. Молодь активно включається у волонтерську діяльність, допомогу ЗСУ та інтенсивну співпрацю з ними (Рис. 1).

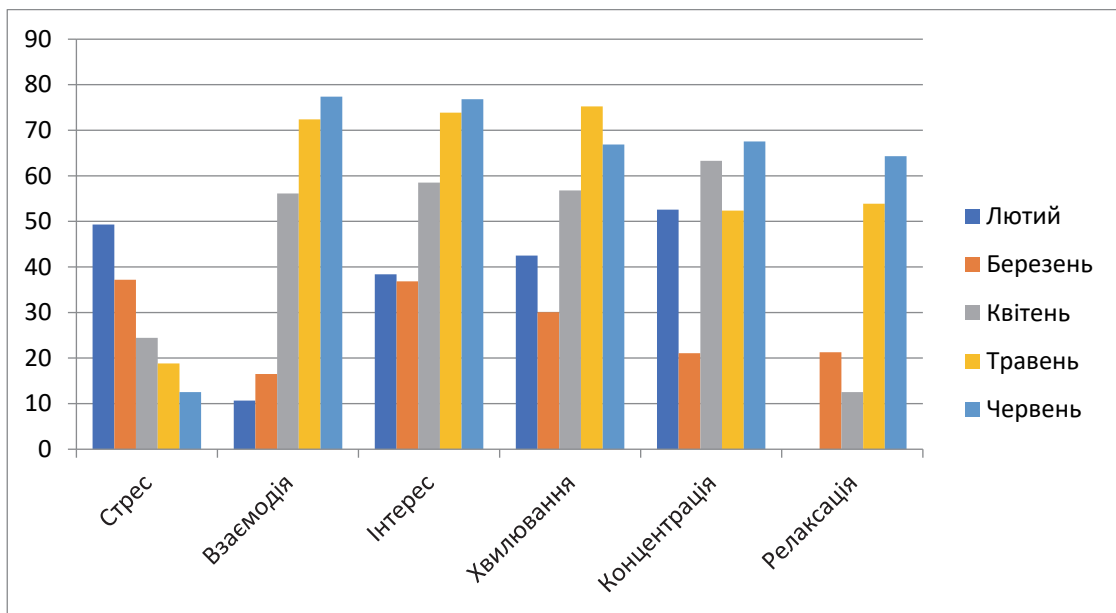

Рис. 1. Динаміка зміни когнітивно-емоційних реакцій у хлопців з девіантною поведінкою з 28 лютого по 30 червня.

У контрольній групі (хлопці без девіантної поведінки) ми бачимо ситуацію, в якій демонструється ще вищий рівень стресу на початок бойових дій. Початок військових дій викликав реальний стрес у юнаків призовного віку. Юнаки свідомо розуміли усю небезпеку та, разом з тим, і відповідальність, що на них покладено. Наступного місяця стрес продовжував наростати. На третій місяць виник значний дискомфорт від перебування в нових умовах кризи. Четвертий місяць у стані війни характеризується і сильним прагненням до життя. Впродовж усього часу хлопці з нормотиповою поведінкою демонструють високий рівень взаємодії, хвилювання та концентрації. Вони є активними впродовж усього періоду: займаються волонтерством, підтримують ЗСУ фінансово, мо-

рально та психологічно, створюють групи підтримки та взаємодії для переселенців. Спостерігається їх висока включеність у реалії життя та допомогу ЗСУ (Рис. 2).

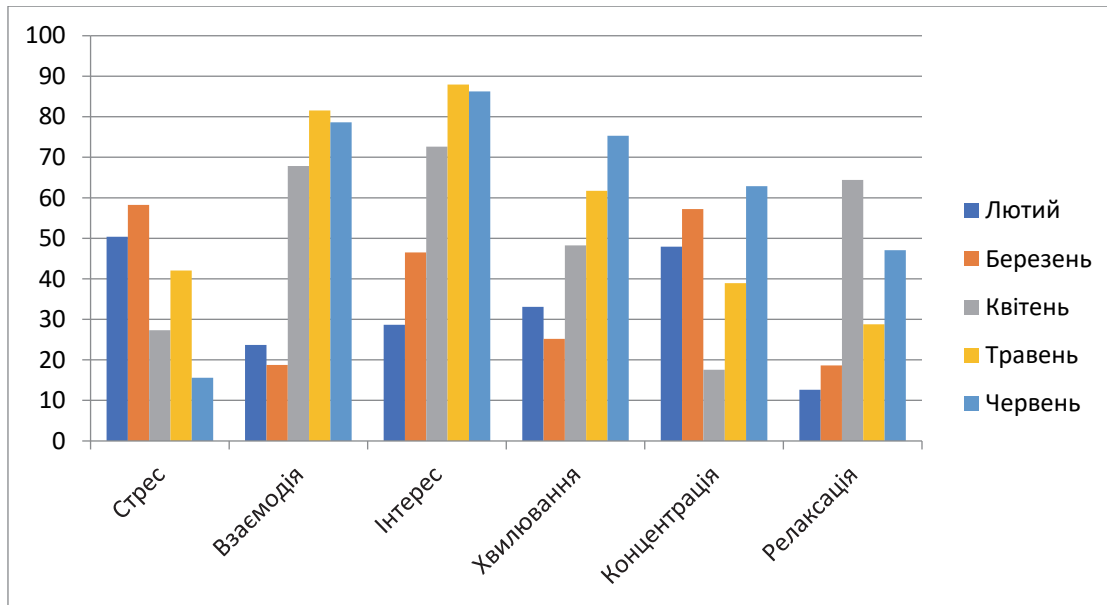

Рис. 2. Динаміка зміни когнітивно-емоційних реакцій у хлопців з контрольної групи з 28 лютого по 30 червня.

У групі дівчат з девіантною поведінкою спостерігаємо ситуацію, коли початок військових дій викликав стан психологічного неблагополуччя, бо знизився відбувалася повна перебудова організації попереднього життя. Другий і третій місяці були дуже важкими і показали зростаючий рівень дезадаптації. Четвертий місяць виявив помірну адаптацію до реальних умов. Взаємодія, інтерес, хвилювання, концентрація демонструють високий рівень прояву на усьому відрізку спостереження. Молоді дівчата є соціально активними та продуктивними у взаємодії (Рис. 3).

У дівчат з контрольної групи (без девіантної поведінки) також відмічається істотне зростання рівня неспокою саме у перший місяць війни в Україні. На другий місяць відбулася відносна адаптація до нової реальності, а третій місяць тривалих бойових дій спричинив високий неспокій і дуже виражене прагнення до спілкування та соціальної взаємодії. Четвертий місяць виявився сповненим активністю молоді та високим запитом бути затребуваними

у допомозі переселенцям та ЗСУ. При цьому спостерігається стабілізація їх психоемоційного стану (Рис. 4).

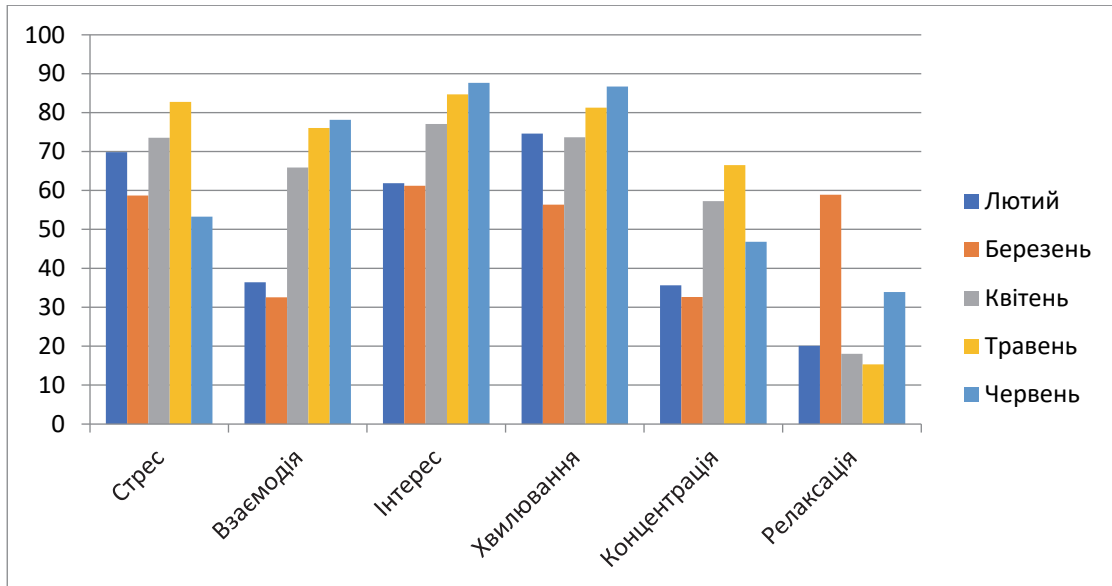

Рис. 3. Динаміка зміни когнітивно-емоційних реакцій у дівчат з девіантною поведінкою з 28 лютого по 30 червня.

Варто відмітити, що результати деформації психічних процесів та емоційних станів експериментального дослідження при пандемії та при ситуації стану військових дій в Україні є подібними.

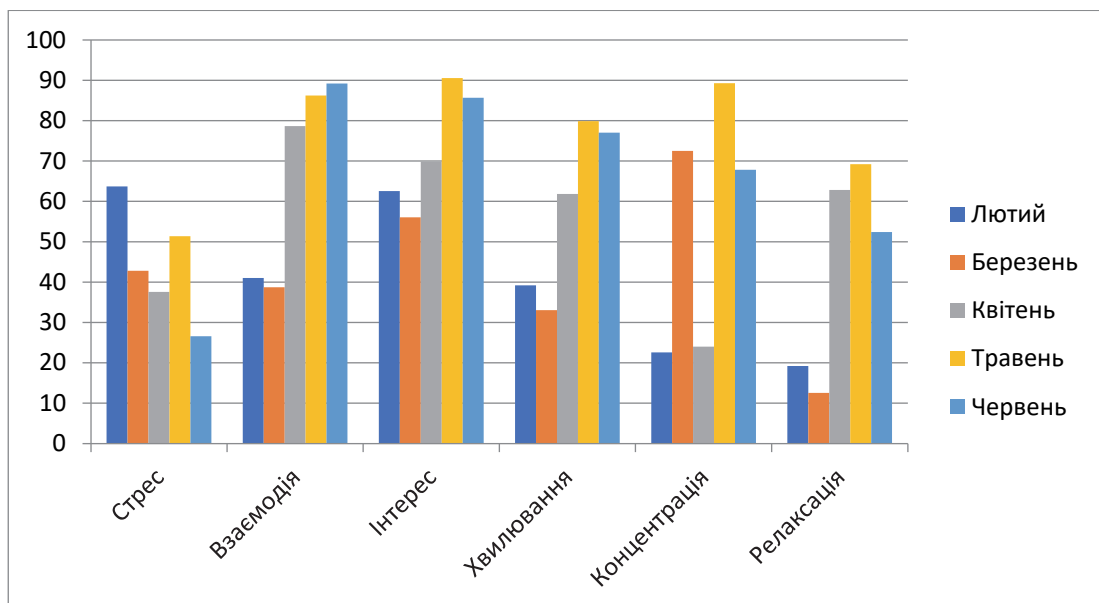

Рис. 4. Динаміка зміни когнітивно-емоційних реакцій у дівчат з контрольної групи з 28 лютого по 30 червня.

Таблиця 2

Результати моніторингу за допомогою нейроінтерфейсу когнітивно-емоційних реакцій у молоді з нормотипової та девіантною поведінкою з 16.02.2020 р. (до карантину) по 13.06.2020 р.

Групи	Дата	Когнітивно-емоційні реакції						
		Стрес	Взаємодія	Інтерес	Хвилювання	Концентрація	Релаксація	
Хлопці з девіантною поведінкою	До карантину	42,51	18,67	38,40	52,59	25,22	49,31	
	Під час карантину	13.03	18,81	16,50	36,84	30,07	21,07	64,30
		13.04	37,20	56,13	58,53	56,81	63,29	12,53
		13.05	66,57	72,41	73,86	75,23	52,35	21,28
		13.06	24,45	77,38	76,82	66,86	67,53	53,87
Хлопці контр група	До карантину	12,64	23,67	50,37	33,07	47,93	28,65	
	Під час карантину	13.03	58,25	18,76	46,53	25,20	57,23	18,61
		13.04	27,31	67,84	72,62	48,27	17,55	64,39
		13.05	42,07	81,55	87,94	61,71	38,94	28,79
		13.06	15,58	78,61	86,27	75,33	62,86	47,08
p		p≤0.001	p≤0.05	p≤0.01	p≤0.01	p≤0.01	p≤0.001	
Дівчата з девіантною поведінкою	До карантину	61,85	36,42	74,61	69,83	35,62	40,07	
	Під час карантину	13.03	58,69	32,54	61,22	56,37	32,63	58,91
		13.04	73,53	65,88	77,06	73,68	57,27	18,01
		13.05	82,76	76,06	84,70	81,26	66,52	15,31
		13.06	53,26	78,13	87,63	86,71	46,80	33,88
Дівчата контр група	До карантину	19,23	41,03	62,55	39,18	63,71	22,58	
	Під час карантину	13.03	42,81	38,74	56,07	33,05	72,53	12,57
		13.04	37,56	78,67	69,91	61,83	24,01	62,85
		13.05	51,39	86,25	90,57	79,90	89,27	69,20
		13.06	26,57	89,20	85,68	77,05	67,85	52,39
P		p≤0.001	p≤0.05	p≤0.01	p≤0.001	p≤0.001	p≤0.001	

У таблиці 2 представлено результати лонгітюдного дослідження особливостей підсвідомих реакцій особистості у період пандемії COVID-19 за допомогою інтерфейсу, проведеного у 2020 році в період пандемії COVID-19.

Отже, здійснено порівняння (критерій Пірсона) між групами з дев'ятьма і контрольними.

Для наочності ми зробили графіки. Ми свідомо упустимо детальний аналіз результатів дослідження, бо це варто робити у контексті подій та ситуації, у якій перебували досліджувані. Також варто брати до уваги чинники, які впливали на досліджуваних, зокрема: необґрунтовані, а часом дуже недоречні дії влади для боротьби з інфекцією; надмірне нагнітання у ЗМІ страху перед пандемією; неготовність влади до масштабної боротьби з інфекцією (хоча на підготовку було 5 років після попередньої дуже загрозливої епідемії у Африці); відсутність конструктивної комунікації з населенням; наповнення інформаційного простору викривленою інформацією про патогенез і терапію COVID-19; нерівність у правах людей під час пандемії. Також, слід акцентувати, що у підходах які використовувалися під час впровадження карантинних заходів, мало місце нехтування психологічними особливостями людей у надзвичайних ситуаціях, репресивні підходи, як ми всі добре побачили, що зовсім не дають бажаного результату.

Тому ми не претендуємо на висвітлення хроніки тих подій, а дамо інтегральну характеристику змін когнітивно-емоційних реакцій на той самий стимул у різні місяці нової психологічно-соціально-економічній реальності.

Так, у хлопців з девіантною поведінкою у перший місяць пандемії знизився рівень стресу – це ситуація, коли суспільство ще не вміло жити в новій реальності і був послаблений виховний і навчальний впливи. Як видно з рисунку 1 це для них був стан відносного психологічного благополуччя. Другий і третій місяці пандемії були важкими. Проте четвертий місяць, судячи по показниках, говорить, що довго жити у таких умовах обмеження люди не можуть і відбувається цілковите ігнорування ситуації, у якій рівень захворювання був на порядки вищий у порівнянні з моментом запровадження карантину (Рис. 5).

Натомість у контрольній групі (хлопці без девіантної поведінки) ми бачимо протилежну ситуацію. Запровадження карантину викликало реальний стрес. Проте наступного місяця відбулася адаптація до нових умов. На третій місяць карантинних обмежень виник значний дискомфорт від перебування в нових умовах. Чет-

вертий місяць у карантині характеризується ігноруванням епідситуації і сильним прагненням до життя, яке було до пандемії (Рис. 6).

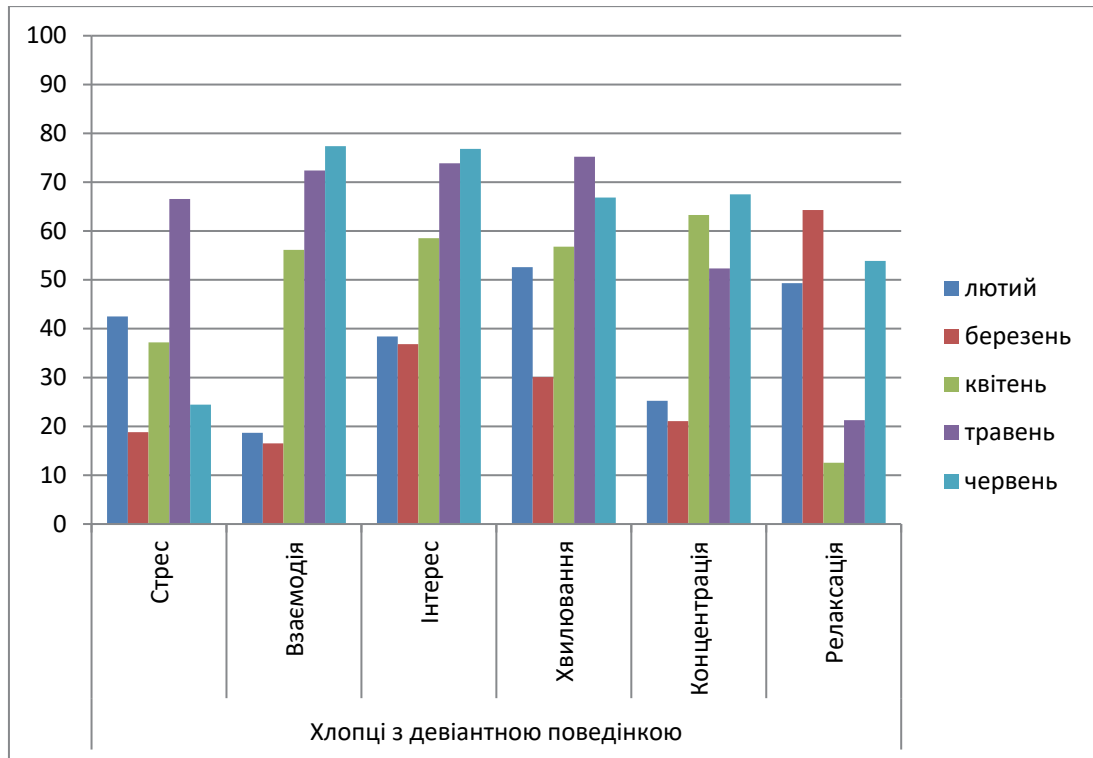

Рис. 5. Динаміка зміни когнітивно-емоційних реакцій у хлопців з девіантною поведінкою з 16 лютого по 13 червня.

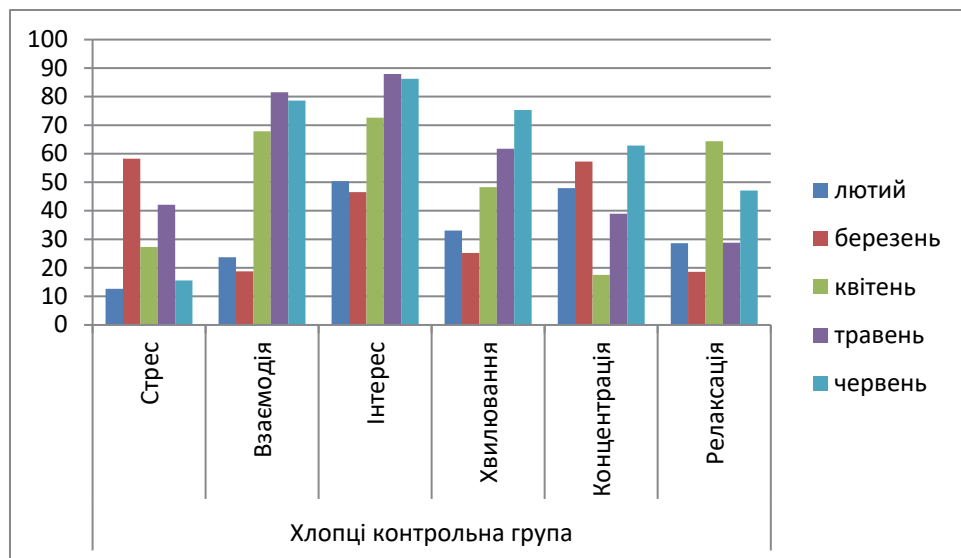

Рис. 6. Динаміка зміни когнітивно-емоційних реакцій у хлопців з контрольної групи з 16 лютого по 13 червня.

У групі дівчат з девіантною поведінкою спостерігаємо ситуацію, коли початок карантину викликав стан психологічного благополуччя, бо знизився соціальний контроль і відбулася відповідна перебудова навчального процесу. Проте другий і третій місяці були дуже важкими і показали зростаючий рівень дезадаптації. Четвертий місяць виявив майже повне ігнорування протиепідемічних заходів (Рис. 7).

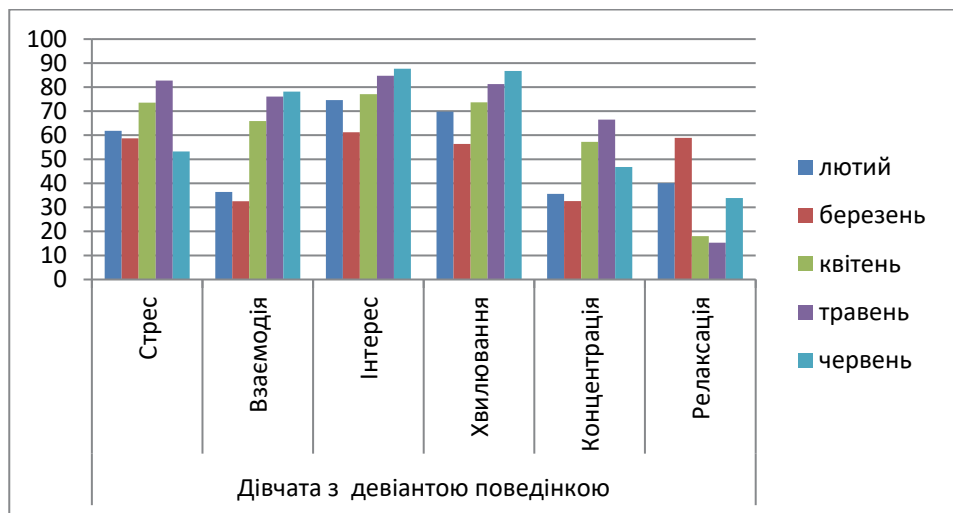

Рис. 7. Динаміка зміни когнітивно-емоційних реакцій у дівчат з девіантною поведінкою з 16 лютого по 13 червня.

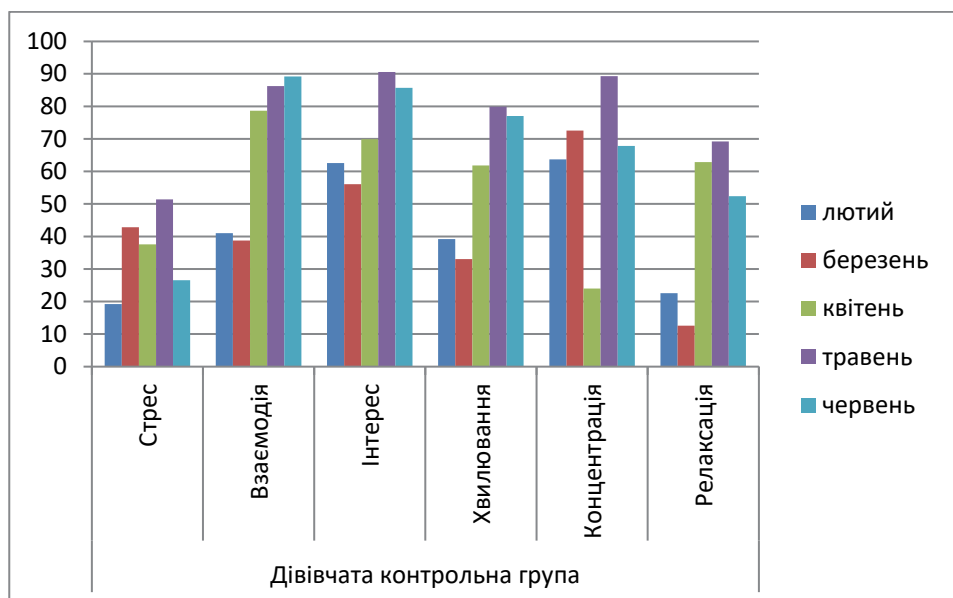

Рис. 8. Динаміка зміни когнітивно-емоційних реакцій у дівчат з контрольної групи з 16 лютого по 13 червня.

У дівчат з контрольної групи (без девіантної поведінки), навпроти, відмічається істотне зростання рівня неспокою саме у перший місяць карантину. На другий місяць відбулася адаптація до нової реальності., а третій місяць тривалої самоізоляції спричинив високий неспокій і дуже виражене прагнення до спілкування. Четвертий місяць виявився сповненим спокою і байдужості до епідеміологічної ситуації (Рис. 8).

Висновки. Використання нейротехнологій, зокрема інфтерфейсу, є ефективним та перспективним при дослідженні підсвідомих реакцій конкретної особисті у різних, особливо потенціально стресогенних, ситуаціях. На прикладі дослідження підсвідомих реакцій особистості в умовах війни в Україні виявлено, що кризова ситуація найбільший рівень стресу спричинила у хлопців нормотипових і дівчат з девіантною поведінкою. Дещо нижчий рівень стресу у нормотипових дівчат і найнижчий рівень у групі хлопців з девіантною поведінкою. Очевидно, що для цього віку комунікація між ровесниками, соціальна взаємодія є надзвичайно важливими компонентами розвитку особистості. Багато хто переживає це як специфічну форму **1.Обсесивного неврозу(манії)**, який полягає в тому, що людина знаходиться весь час під пресом цього переживання. На ці переживання впливає значна частина негативної інформації із ЗМІ, цифрових технологій. Це є перший блок. І та сфера впливу на особистість людини, яку ми маємо захищати. Це має бути методологія практики та терапії. Слідуючим виступає **2.Алогічність мислення**, або – коли з'являються різні негативні стани(агресивний та депресивний стан). З одного боку – це агресія, а з іншого- страх усього навколишнього. Це психосоматична узалежненість від обставин буття. Це є психогенний, психобіологічний тероризм, в явному психологічному вигляді. Оскільки він зачіпає психологічний код через постулати недолугої ковідної пандемії, яка накручує такі речі, що здаються не зовсім логічними. **3.Роздвоєння свідомості** призводить до неврозів та психопатій. Те, що зачіпає морфологічні структури макрологічні структури і геном. Відбувається певна редукція психічного стану роздвоєння свідомості на тілесну організацію особистості,

що провокує емоційне отуплення. **4. Емоційне отуплення** несе в собі відсутність емоційних переживань, байдужість до ближнього і тд. Тому ці чотири складові і є альфою і омегою того, як повинна будуватися і профілактика, і протистояння, і корекція власної поведінки особистості у суспільстві. І на цих підвалинах і будується наша концепція протистояння.

В умовах війни, у ситуації самозбереження та самовиживання, страху, невизначеності та розпачу, перебудови звичаєвої та особистісної культури молоді дуже важко самореалізовуватися, тому вкрай необхідною стає відповідна психолого-педагогічна допомога; при цьому освіта не повинна втрачати свій статус, оскільки це єдине джерело, яке конституює основні компетенції, які мають бути сформовані задля особистісного зростання людини в нових умовах життєдіяльності, зокрема критичне мислення, креативність, емоційний інтелект, когнітивна гнучкість, системне мислення. У випадку погіршення ситуації варто враховувати ці особливості у організації превентивних заходів.

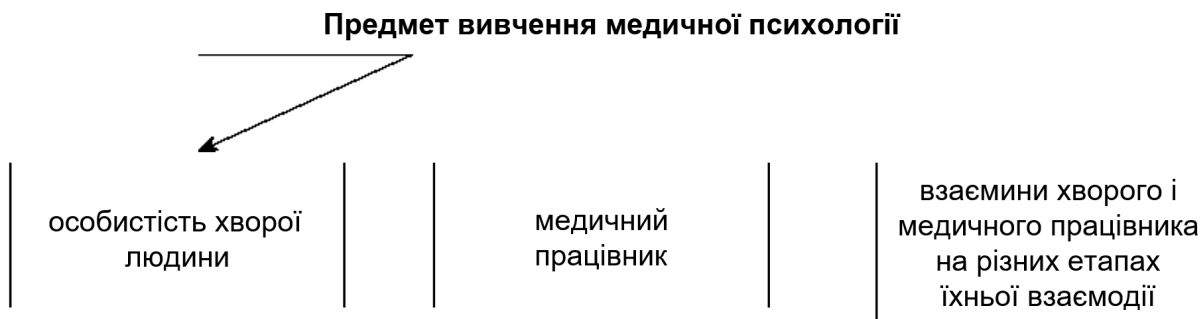
Перспективою подальших досліджень вбачаємо вивчення особливостей застосування представлених технологій у процесі проведення психотерапевтичних та реабілітаційних заходів.

Медична психологія належить до міждисциплінарної, межової галузі досліджень. Вона виходить із психологічних теорій і психологічних методів, розроблених на їх підставі, головна роль котрих полягає у вирішенні наукових і практичних проблем, актуальних для медицини.

Загальна теорія медицини нерозривно пов'язана із загальними психологічними концепціями, оскільки медицині і психології притаманні спільні методологічні принципи. Об'єднують їх і спільні проблеми, що виходять за межі суто медичної проблематики, – це співвідношення біологічного і соціального у діяльності людини, зв'язок між психікою і діяльністю мозку, психосоматичні і соматопсихічні кореляції, проблеми норми і патології, співвідношення між свідомістю і неусвідомлюваними формами психічної діяльності тощо.

Предметом вивчення медичної психології є:

- особистість хворої людини у широкому розумінні цього слова;
- особистість медичного працівника, в першу чергу – лікаря;
- взаємини хворого і медичного працівника на різних етапах їхньої взаємодії. Медична психологія одночасно виступає як медична і як психологічна наука. Згідно з проблемами, що стоять перед нею і завданнями, які вона покликана розв'язувати, медична психологія – медична наука, а згідно з теоретичними передумовами і методами дослідження – психологічна.

Медична психологія – наука, що вивчає психологічні особливості людей з різними захворюваннями, методи і способи діагностики психічних відхилень, диференціації психологічних феноменів і психопатологічних симптомів і синдромів, психологію взаємин пацієнта і медичного працівника, психопрофілактичні, психокорекційні і психотерапевтичні способи допомоги пацієнтам, а також теоретичні аспекти психосоматичних і соматопсихічних взаємовпливів.

Нині існує досить багато споріднених психологічних дисциплін, що стосуються медичної психології: патопсихологія, психопатологія, нейропсихологія, психологія девіантної поведінки, психіатрія, психосоматична медицина тощо. Кожна із них містить як психологічні, так і медичні знання. Однак усі вони дотичні до клініки, і отже, можуть бути визнані складовими частинами медичної психології.

Оскільки об'єктом діяльності і предметом дослідження медицини є людина, вирішення більшості проблем, що виникають в медичній теорії і практиці, передбачає використання даних усього

комплексу наук про людину і особливо психології, яка посідає серед них чільне місце. Слід зазначити, що сучасна психологія, як і медицина, є досить розгалуженою системою знань, що містить кілька десятків спеціальних наукових дисциплін. Деякі з них відображають зв'язок психології з суспільними науками (педагогічна, соціальна), інші – з природничими (психофізіологія, психобіохімія), ще інші – з технічними (інженерна психологія). Незалежно від того, на стику яких наук виникла певна галузь психологічної науки, вона завжди ґрунтується на досягненнях інших психологічних дисциплін, на усьому спектрі основних проблем психології (Б. Г. Ананьєв).

Такий самий процес диференціації та інтеграції медичних знань відбувається в системі медичних наук. Отже, медичні і психологічні науки утворюють закономірну сферу взаємодії, породжуючи широке коло медико-психологічних проблем. Навіть основне положення медицини про те, що лікар повинен лікувати не хворобу, а хворого, вимагає знання не тільки анатомо-фізіологічних і біохімічних особливостей організму людини, а й глибоких знань її психіки. До такої єдності медичного і психологічного підходів у своїй діяльності прагнули найвідоміші медики (В. М. Бехтерєв, З. Фройд).

Психологічні проблеми, що постають у лікарській практиці, здавна привертають увагу різних фахівців, однак, незважаючи на те, що розуміння цієї проблеми склалося історично, спеціальної наукової дисципліни, яка б займалася вирішенням медикопсихологічних проблем, тривалий час не було. У радянській науці самотійно існувала як наука лише патопсихологія, яка вивчає порушення психічних процесів і особистості загалом при психічних захворюваннях (Б. В. Зейгарник). Саме її досягнення спричинили до становлення нової спеціальної психологічної дисципліни – медичної психології, яка розвивається у взаємодії медичних і психологічних наук, сприяючи удосконаленню цілісного системного підходу до хворої людини.

Комплекс проблем, які стоять перед медичною психологією, охоплює багато проявів і відхилень у поведінці людини. Найваж-

ливіше місце серед них посідає проблема впливу хвороби на психіку людини та її поведінку. Що стосується психічних захворювань, то суть хвороби пов'язана з порушеннями психіки: пам'яті, уваги, мислення, мовлення, тобто змінами властивостей особистості. У патопсихологічних дослідженнях показана специфічність змін психічних процесів і особистості при різних формах нервопсихічних розладів (Б. С. Братусь). Це дало змогу розробити комплекс психологічних методик, які дозволяють проводити психодіагностику цих порушень, що істотно полегшує встановлення точного клінічного діагнозу психічного захворювання.

Численні спостереження і дослідження показують, що порушення психіки у людини виникають не лише при психічних, а й при соматичних захворюваннях. Відомі вияви ейфорії у поєднанні з підвищеною працездатністю у хворих на туберкульоз на пізніх стадіях його розвитку (Леся Українка). Клініцисти пов'язують це з недостатнім газообміном. Певні психічні зміни супроводжують різні хронічні захворювання. Наприклад, холемія викликає відчуття пригнічення, смутку.

На сучасному етапі розвитку науки потрібні фундаментальні теоретико-експериментальні дослідження, скеровані на пошук закономірностей, які визначають якісні зміни психіки при різних соматичних захворюваннях. Кожна тривала важка хвороба, ослаблюючи організм, призводить до порушень фізіологічних систем, які забезпечують психічні процеси, створюючи фон, на якому значно легше виникають невротичні реакції (Б. В. Зейгарник). Тим самим хвороба відображається в переживаннях хворого, формуючи внутрішню картину хвороби, структура якої залежить від індивідуальних особливостей особистості, інтелектуального та культурного рівня пацієнта, а також усталена система взаємин "лікар-пацієнт" відіграють провідну роль. Окрім того, значний вплив на структуру внутрішньої картини хвороби виявляє соціальне оточення пацієнта. Наприклад, гіперопіка, надмірна увага до хвороби та її симптомів з боку родичів у тривожного пацієнта можуть підсилювати його фіксацію на переживаннях, сприяти "втечі у хворобу", погіршуючи його стан, або ж викликати негативне ставлен-

ня до лікування у агресивних особистостей. Це підтверджує думку про необхідність певної психологічної корекції родичів пацієнта.

Важливим принципом медико-психологічних досліджень виступає системний аналіз складного опосередкування психіки людини її діяльністю, спілкуванням з іншими людьми, способом життя загалом. Зміни в психіці людини та її поведінці, спровоковані хворобою, в першу чергу опосередковані особистісними особливостями, системою її взаємин, їх цілісністю, рівнем розвитку, темпераментом і структурою мотиваційної сфери. Важливо зазначити, що хвороба, впливаючи на психіку, неначе сильніше підкреслює ті її характеристики, які при здоровому функціонуванні психіки досліджувати особливо важко.

Взаємна зумовленість психологічних особливостей хворого і характеристик його захворювання чітко виявляється на прикладі вивчення формування характерологічних рис характеру хворих на епілепсію, для більшості з котрих притаманні надмірна педантичність, ханжество у поєднанні з жорстокістю і байдужістю.

Обговорюючи проблему впливу захворювань на психіку, слід пам'ятати, що теоретичні узагальнення зроблені на клінічному матеріалі. При цьому результати, у яких при аналогічних захворюваннях виражених змін психіки немає, зостаються поза увагою фахівців. Один із напрямків медико-психологічних досліджень полягає саме у порівнянні цих груп людей, тому що з'ясування комплексу факторів, які протистоять патогенному впливу захворювання на поведінку і психіку людини, визначення особистісних параметрів стійкості до хвороби можуть відігравати провідну роль у розвиткові комплексу профілактичних заходів.

Іншою проблемою є дослідження впливу психіки на виникнення, перебіг і лікування захворювання. Значення психічного фактору в етіології захворювання добре видно при дослідженні психогенних розладів, серед яких особливе місце посідають неврози. Вивченням цієї патології займаються різні фахівці: лікарі, психологи, фізіологи, біохіміки. Запропонована В. М. Мясіщевим патогенетична концепція неврозів, що ґрунтується на теорії взаємин особистості (В. М. Мясіщев) дає змогу показати, що клінічні

форми неврозів є результатом порушення особливо значущих взаємин людини, які призводять до виникнення внутрішньоособистісного конфлікту, тип якого відповідає основним формам неврозів. Послідовники Мясіщева розглядали невроз як одну з моделей хронічного емоційного стресу, що послужило до усвідомлення характеру обумовленості неврозів, для яких провідним етіологічним фактором є психологічний.

Значно менше досліджено значення психічного фактора у виникненні інших психічних розладів. Більшість дослідників вважають, що у виникненні “великих” психічних захворювань (шизофренія, маніакально-депресивний психоз) психотравмуючі обставини виступають як пусковий механізм, а соціально-психологічне оточення, умови життя, виховання значно впливають на перебіг захворювання та його прогноз.

Вивчення психічних змін при різних соматичних захворюваннях і дослідження ролі психічного фактора у виникненні психічних розладів відображені у психосоматичному напрямку медицини. Зародившись як психоаналітичний напрямок, на сьогодні ця галузь медицини має антропологічне скерування. Фахівці досліджують “особистісні профілі”, намагаючись виявити схильність до виникнення певного соматичного захворювання (створені профілі особистості хворих з бронхіальною астмою, виразковою хворобою, гіпертонією).

Комплексне дослідження складних психосоматичних проблем є одним із найактуальніших завдань медичної психології, яке вимагає виявлення власне психологічних аспектів зв'язку психічного і соматичного. Значну роль у дослідженні цих взаємин відіграють дослідження психологічного стресу.

Особливе місце серед медико-психологічних проблем посідає проблема залежності (алкогольної, наркотичної, медикаментозної), значну роль у розвитку якої відіграють соціально-психологічні фактори. При алкоголізмі трансформується уся структура потреб, домінуючу роль починає відігравати потреба в алкоголі.

Психіка людини – це фактор, який не тільки сприяє виникненню захворювання, а й забезпечує стійкість щодо неї, підвищує опірність у боротьбі з хворобою. Такі властивості особистості, як критичність, емоційно-вольова стійкість, фрустраційна толерантність заважають рушійному впливу багатьох хворобливих станів, допомагають знайти конструктивний вихід із психотравмуючих життєвих обставин.

Провідну роль досліджень особистості, системи її взаємин, вивчення механізмів психологічного захисту хворої людини визнають практично усі психологи, які працюють у цій галузі. Однак медична практика ще не завжди готова прийняти і використати дані психологічних досліджень у встановленні клінічного діагнозу. Іноді психологічні показники дають змогу оцінити стан людини раніше, ніж це можна здійснити за допомогою фізіологічних проб.

Слід зазначити, що зміни у перебігу психічних процесів часто передують появі клінічних симптомів захворювання. Завдання психологів полягає у тому, щоб навчитися їх виявляти та ідентифікувати. Загалом вивчення ролі психологічних факторів у виникненні хвороби, її перебігу та лікуванні, оволодіння спеціальними методами аналізу особистості хворої людини можуть допомогти глибше зрозуміти джерела і причини захворювання, точніше поставити діагноз і допомогти у виборі методів лікування.

Віднедавна як самостійна медико-психологічна проблема визначилася проблема методів психологічного впливу на хвору людину. Усі ці методи скеровані на нормалізацію функціональних порушень психічної діяльності. Психологічні методи впливу умовно можна поділити на два класи: психотерапія і психокорекція. Якщо психотерапія – комплекс лікувальних методів, що застосовуються у процесі лікування лікарем, то психокорекція – скерована на виправлення і відновлення порушених психічних функцій у практично здорової людини, і застосовувати її може спеціально підготовлений психолог.

Останнім часом в Україні психологи часто займаються як групою, так і індивідуальною психотерапією.

Велике значення мають психологічні дослідження для соціально-трудової реабілітації і реадптації хворих, а також для медичної (трудової, судової і військової) експертизи.

1.1.2. Основні завдання медичної психології

Отже, медична психологія – прикладна наука, розвиток якої визначають такі цілі:

- вивчення психічних факторів, що впливають на розвиток хвороби, її профілактику і лікування: вивчення впливу певних захворювань на психіку;
- вивчення різних виявів психіки особистості у їх динаміці;
- вивчення порушень розвитку психіки (в т.ч. й у соматичних хворих);
- вивчення характеру взаємин хворої людини з медичним персоналом і мікросередовищем оточення;
- розробка принципів і методів психологічного дослідження особистості в клініці;
- створення і вивчення психологічних методів впливу на психіку особистості з лікувальною і профілактичною метою.

Медична психологія розвивається у зв'язку з завданнями, котрі ставлять перед нею різні медичні дисципліни.

Цілі медичної психології

вивчення впливу певних захворювань на психіку	вивчення різних виявів психіки у їхній динаміці	вивчення порушень розвитку психіки	вивчення характеру взаємин хворої людини з медичним персоналом і мікросередовищем оточення	розробка принципів і методів психологічного дослідження в клініці	створення і вивчення психологічних методів впливу на психіку людини з лікувальною і профілактичною метою
---	---	------------------------------------	--	---	--

Завданням медичної психології є вивчення психіки хворої людини у різних умовах. Деякі автори пропонують поділяти медичну психологію на загальну та спеціальну (Н. Д. Лакосіна)

Загальна медична психологія вивчає:

- основні закономірності психології хворої людини (критерії нормальної, тимчасово зміненої і хворобливої психіки), психології лікаря, психології повсякденного спілкування хворого і лікаря, психологічної атмосфери профілактичних і лікувальних установ;
- учення про психосоматичні і соматопсихічні взаємовпливи;
- учення про індивідуальність (темперамент, характер, особистість), про еволюцію та етапи її постнатального онтогенезу (включаючи дитинство, підлітковий вік, юність, зрілість і старість), про афективно-вольові процеси;
- медичної деонтології, включаючи питання лікарського обов'язку, етики, лікарської таємниці.

Загальна медична психологія вивчає

основні закономірності психології хворої людини	вчення про психосоматичні і соматопсихічні	вчення про індивідуальність (темперамент, характер, особистість), про еволюцію та етапи її постнатального онтогенезу (включаючи дитинство, підлітковий вік, юність, зрілість і старість), про афективно-вольові процеси	медичної деонтології, включаючи питання лікарського обов'язку, етики, лікарської таємниці
---	--	---	---

Спеціальна медична психологія розкриває провідні аспекти лікарської етики при спілкуванні з конкретним пацієнтом і при певних формах захворювань. При цьому основну увагу приділяють:

- особливості психології пацієнта з межовими (пограничними) формами нервовопсихічних розладів (найбільш вразливі і чутливі пацієнти), котрі фактично є об'єктом діяльності лікаря будь-якої спеціальності;

- психології пацієнтів на етапах підготовки, проведення хірургічних втручань і у післяопераційному періоді;
- особливості психології пацієнтів з серцево-судинними, інфекційними, онкологічними, гінекологічними, нервовими, шкірними, психічними формами патології.

Спеціальна медична психологія розкриває провідні аспекти лікарської етики при спілкуванні з конкретним пацієнтом і при певних формах захворювань

особливості психології пацієнта з межовими (пограничними) формами нервово-психічних розладів (найбільш вразливі і чутливі пацієнти), котрі фактично є об'єктом діяльності лікаря будь-якої спеціальності психології

пацієнтів на етапах підготовки, проведення хірургічних втручань і у післяопераційному періоді особливості психології пацієнтів з серцево-судинними, інфекційними, онкологічними, гінекологічними, нервовими, шкірними, психічними формами патології

Велике значення має психогігієна вагітних, породіль, психогігієна дітей молодшого віку (3–5 років):

- психогігієна хронічних хворих, пацієнтів з різними ступенями інвалідності, з частими формами тривалих захворювань у похилому і старечому віці, хворих у період їх медико-соціальної реабілітації;
- психологія хворих з дефектами органів і систем (сліпота, глухота, глухонімота);
- медико-психологічний аспект трудової, воєнної і судової експертиз. Згідно з традиціями до медичної психології зараховують такі розділи:
 - психологія хворого;
 - психологія лікувальної взаємодії;
 - норма і патологія психічної діяльності;
 - патопсихологія;
 - психологія індивідуальних відмінностей;
 - вікова клінічна психологія;
 - сімейна клінічна психологія;
 - психологія девіантної поведінки;

- психологічне консультування, психокорекція і психотерапія;
- психосоматична медицина.

Спеціальна медична психологія розкриває провідні аспекти лікарської етики при спілкуванні з конкретним пацієнтом і при певних формах захворювань

Сутність медичної психології по-різному визначають у різних країнах. За класифікаційною схемою американського бібліографічного журналу “Abstracts”, об’єм медичної психології повністю відповідає клінічній психології. А. Lewicki визначає три різні точки зору на предмет клінічної психології в американській літературі. Перша характеризується тим, що зводить вивчення клінічної психології до виявлення психічних розладів, які виникають у зв’язку з певними захворюваннями; згідно з другою – клінічну психологію розуміють як ідеографічну психологічну дисципліну, що займається вивченням психічних виявів особистості (сюди включають професійні консультації, консультування студентів коледжів, дослідження керівників підприємств); з третьої точки зору клінічну психологію розглядають як галузь прикладної психології, що вивчає за допомогою вимірювальних прийомів, аналізу і спостереження здібності і властивості особистості у біхевіористському напрямку і скерована на розробку способів усунення дезадаптованої поведінки.

На думку В.М. Блейхера, відношення клінічної психології до медичної можна визначити як відношення клініки до медицини загалом. Під клінічною психологією він розуміє галузь медичної психології, прикладне значення котрої визначається потребами клініки – психіатричної, неврологічної, соматичної. Розглядає клінічну психологію як частину медичної, що ставить перед собою безпосередні діагностичні завдання, і розрізняє такі складові розділи клінічної психології як патопсихологія, нейропсихологія, соматопсихологія.

На нашу думку, такий поділ дещо умовний. Медичну та клінічну психологію значно зближує використання у кожній із перелічених галузей методів дослідження, розроблених в іншій, а також

наявність межової (пограничної) патології, що є предметом вивчення кількох наук.

Клінічна психологія тісно пов'язана зі спорідненими дисциплінами, в першу чергу з психіатрією і патопсихологією. Сферою спільного наукового і практичного інтересу клінічної психології та психіатрії є діагностичний процес. Розпізнавання психопатологічних симптомів і синдромів неможливе без знання їх психологічних антонімів – феноменів повсякденного життя, що відображають індивідуально-психологічні особливості особистості та перебувають у межах нормальних варіацій психічного реагування. Окрім того, процес діагностики психічних захворювань не може обійтися без патопсихологічної верифікації.

Методи дослідження психічних особливостей соматичних хворих клінічна психологія бере у психодіагностики і загальної психології; оцінку адекватності або девіантності поведінки людини – у психіатрії, психології розвитку і віковій психології. Вивчення клінічної психології неможливе без медичних знань з галузі неврології, нейрохірургії і суміжних дисциплін. Психосоматичний розподіл клінічної психології ґрунтується на наукових уявленнях з таких галузей, як психотерапія, вегетологія, валеологія.

В широкому розумінні під медичною психологією розуміють (Roslen; Szewczyk, Wild grube) “застосування знань і методів психології для вирішення медичних проблем”; предмет психології, на їхню думку, – емоції і поведінка у стані хвороби і всі форми попередження хвороби та профілактики. На думку Schwenkmezge, Schmidt), на першому плані у медичній психології стоять порушення пацієнта та взаємин лікаря і пацієнта.

1.1.3. Медична психологія як комплексна наукова дисципліна

Медична психологія в системі наук

Медична психологія переважно вивчає у хворих зміни тих процесів і станів, що притаманні й здоровій психіці. Патопсихологія як частина медичної психології – це психологія особистості у її зв'язку з хворобою, вивчення психіки хворої людини не лише у її хворобливих змінах, а й у її збережених проявах, тобто без

хворобливих змін. Патопсихологічне дослідження спирається як на психологічну теорію, так і на психологічні методи. Умовно можна розмежувати ці два дуже близькі поняття, які належать до медицини: психопатологію – переважно як розділ психіатрії, а патопсихологію – як розділ медичної психології. Психопатологія – це загальне вчення про патологію психіки особистості, її хворобливі зміни, в першу чергу виявлені у клініці психозів.

Певні зміни психіки відзначаються не лише при психічних захворюваннях та при психічних розладах, а й у неврологічній клініці та при багатьох соматичних захворюваннях. Провідне місце у медичній психології посідає питання про особливості особистості, що мають істотне значення для виникнення і перебігу хвороби та лікування хворого. Такі властивості особистості, як бадьорість, оптимізм, самовладання, цілеспрямованість, можуть сприяти запобіганню хворобі, полегшувати її перебіг та прискорювати одужання. Психічні травми, психічне напруження, навпаки, можуть погіршувати стан хворого і негативно впливати на перебіг захворювання. Це теж є предметом дослідження медичної психології.

Враховуючи сказане, слід визнати загальномедичне значення медичної психології. Це теж відрізняє медичну психологію як від патопсихології, так і від психопатології. Водночас неприпустимо недооцінювати близькість, а часом і тотожність медичної психології і психопатології.

Лікар повинен вміти всебічно обстежувати не лише організм, а й особистість пацієнта. Це уміння ґрунтується на медико-психологічному досвіді клініцистів і на знанні психологічних теорій, а не лише на знанні соматичних аспектів.

Лікар кожної спеціальності повинен знати особливості особистості пацієнтів, особливості психіки дітей, людей похилого віку, людей з особливими потребами, вагітних жінок, ендокринологічних хворих, адиктивних особистостей тощо.

1.1.4. Медична психологія і психотерапія

З наукової точки зору психотерапію вважають спеціальною галуззю клінічної психології. У вузькому розумінні психотерапія

є частковим випадком клініко-психологічної інтервенції, яка характеризується певною специфічністю своїх методів, а саме її висхідним моментом є емоції і поведінка людини, які і є предметом психології як науки. Клініко-психологічну інтервенцію характеризує не етіологія розладів, а її методи. Отже, вона наявна і при соматичних симптомах. Традиційно поняття психотерапія визначають методи клініко-психологічної інтервенції, які застосовують у терапії функціональних порушень і порушень міжособистісних систем при психічних розладах. Іноді поняття психотерапії розуміють ширше і ототожнюють з поняттям клініко-психологічної інтервенції. Положення про близькість психотерапії до психології нерідко заперечує медицина, вважаючи, що психотерапія є суто медичною галуззю, оскільки лікування хворих є завданням медицини, а звідси витікає, що психотерапія – медична галузь.

Близькість психотерапії та психології заперечують також психологи і психотерапевти, орієнтовані на гуманістичну та глибинну психологію. Вони вважають, що психотерапія містить елементи психології, медицини, філософії, теології. А отже, звідси логічно витікають вимоги до спеціальної професійної підготовки психотерапевтів в університетах відповідного профілю. В Австрії ця позиція узаконена, у Швейцарії представлена частково, у Німеччині на даний момент іще дискутується. В Україні нормативно закріплено право займатися психотерапевтичною діяльністю лише лікарям-психіатрам, які отримали спеціальну підготовку. Психологи обмежені лише правом надання психокорекційної допомоги. На сьогоднішній день проблема може бути вирішена лише підготовкою фахівців-психотерапевтів на спеціалізованих медико-психологічних факультетах медичних університетів, де студенти отримують ґрунтовну підготовку як із загальномедичних дисциплін, включаючи психіатрію, так і з психології.

Поняття “психотерапія” на даний час стало важливішим, ніж поняття “клінічна психологія”. У науковому відношенні тісний зв’язок психотерапії з психологією дуже важливий. Не зважаючи на нього не можна забувати про те, що в плані інтервенції клініч-

на психологія має компетенцію, що виходить за межі психотерапії, і цю компетенцію слід не тільки зберігати, а й розвивати.

1.2. Методи дослідження в медичній психології

1.2.1. генетико-моделюючий метод

Наукове дослідження психології особистості як дійсного (а не лише уявного) предмета вивчення, як унікальної, неповторної і цілісної системи, єдності, являє собою дуже велику проблему. Справа в тому, що сучасна наука не має головного – методу, який був би адекватним даному предмету. Метод виступає центральною ланкою всієї проблеми психології особистості, оскільки він є не лише засобом отримання наукових емпіричних фактів. Метод являє собою ще й засіб втілення наукового знання, спосіб його існування і зберігання.

У широкому узагальненому значенні ми розглядаємо метод як теоретично оформлений засіб і водночас результат специфічного предметнення ідей і уявлень дослідника про предмет вивчення. Розпредметнення відбувається вже після того, як за допомогою даного методу дослідник отримає і усвідомить наукову інформацію.

Дане концептуальне розуміння методу дозволяє уявити собі логічно-послідовну схему дослідження: уявлення дослідника про психологічну природу особистості, які виникли в нього на підставі життєвських фактів, засвоєних теоретичних знань та усвідомлення власного життєвого досвіду, зустрічаючись з новими фактами і новим досвідом, породжують проблему. Її вирішення вимагає нових наукових емпіричних фактів, і метод з'являється як, з одного боку, предметнення уявлень, з іншого – як відображення проблеми, а ще з іншого – як ідеальна технологія, адекватна за своїми ключовими параметрами тій системі, яка має вивчатися, – тобто особистості.

Отримані під час застосування такого методу наукові (не життєвські!) факти теоретично узагальнюються дослідником, порівнюються з попередніми уявленнями, результатами досліджень

інших авторів, і тоді виникають нові уявлення і нові проблеми. Ця логічна схема, що чітко відображає концепцію методу як такого, майже зовсім не реалізується в дослідженнях особистості. На кожній її ланці маємо розриви і невідповідності. Так, цілісність, унікальність, єдність особистості визнається її сутнісними (атрибутивними) ознаками практично всіма серйозними дослідниками. Але це уявлення дивним способом опредметнюється саме в частковій, уривчастій методикі дослідження окремих (при цьому – штучно відокремлених) її елементів, і те класичне положення, що сума окремих частин ніколи не дорівнює цілому, зовсім не враховується. Загально визнаною є й така атрибутивна ознака особистості, як активність, що всупереч реактивності означає можливість особистості існувати виходячи з власних цілей та ідеалів, а не лише відповідати на подразнення. Але чому ж це знання “опредметнюється” виключно у стимул-реактивних методах і методиках, до яких слід віднести і тести, і експеримент у його класичному вигляді, і різні форми опитування? Ця ж проблема спостерігається у дослідженні розвитку. Знову вихідні уявлення про складний процес саморозвитку, гетерогенність його механізмів *etc* втілюються у виключно “зрізові” методичні процедури, які лише констатують особливості даного конкретного моменту і ніяк не відкривають механізмів.

Відсутність методу, адекватного вихідним уявленням та об’єкту дослідження, породжує скепсис і розчарування та примушує дослідника добудовувати свої вихідні позиції самому, тобто шукати відповіді на поставлені питання не в об’єкті дослідження, а в книжках та у власному досвіді. Це, як бачимо, дуже далеке від наукового пізнання.

Дуже типовий і яскравий приклад – Гордон Олпорт і його робота зі створення теорії особистості. Олпорт належить до тих небагатьох персонологів, які розуміли дійсно ключове значення проблеми методу у теоретизуванні з приводу природи особистості і здавали собі звіт про існуючу вражаючу суперечливість між теоретичними уявленнями і способом збирання емпіричних фактів, а отже – і їх реальною цінністю. Він найбільш чітко і яскраво ви-

значає істотними ознаками особистості цілісність і унікальність, і робить такий необхідний крок у бік розробки адекватних цим атрибутивним ознакам методів.

У Олпорта ми зустрічаємо поділ всіх існуючих методів дослідження особистості на дві полярні групи – номотетичні та ідеографічні. І цей поділ виявляється настільки важливим, що, як доводить автор, йому відповідають два різні теоретичні підходи до вивчення особистості, які отримують ті самі назви.

Ідеографічний (морфогенетичний) підхід полягає у спробі досліджувати особистість як унікальну цілісність і передбачає застосування відповідних методів і методичних процедур.

Номотетичний підхід є, власне, традиційно існуючим напрямом – коли особистість штучно розкладається на складові, і якісь узагальнення намагаються отримати лише за допомогою набору великої кількості результатів, щоб вони стали статистично достовірними. Олпорт усе зрозумів правильно, але у реальних своїх емпіричних дослідженнях використовував саме останній, номотетичний метод, і тому його наукові тексти читаються як драматичні твори: ми відчуваємо, як важко йому ставати на той же шлях, який він критикує, – отримувати узагальнення не від емпіричних даних, а завдяки власним роздумам.

Олпорт не зміг створити методу, який опредметнив би його вихідні уявлення, і в цьому – його дійсна проблема. Вона, однак, є загальною для психології особистості. Більшість учених вбачає її рішення у редукціонізмі: оскільки особистість – надто великий об'єкт, у ньому треба спочатку теоретично виокремлювати деякі частини, але не будь-які, а змістовні, тобто ті, дослідження яких буде, власне, адекватним вивченню всієї особистості.

Це звернення до так званого конститууючого начала особистості, безумовно, було кроком уперед. Але дуже швидко виявилася дивна річ – кожен дослідник виділяв різне конститууюче начало. Якщо говорити про вітчизняну психологію, то в якості такої вихідної інстанції розглядалася і спрямованість (Л. І. Божович), і відношення (В. М. М'ясіщев), і спілкування (О. О. Бодальов), і ієрархія діяльностей і мотивів (О. М. Леонтьєв), і вибірковість (М.

Ф. Добринін), і установка (Д. М. Узнадзе), і емоційна спрямованість (Б. І. Додонов) etc. Той самий процес спостерігаємо в зарубіжній психології. Лише З. Фройд був до кінця послідовним. Безумовно, його підхід – теж редукція, і не дуже проаналізована. Але нас тут цікавить інше: саме Фройд (і поки що тільки йому) вдалося втілити свої уявлення в метод, застосувати цей метод, отримати результати і саме на їх основі побудувати теорію особистості.

Інша справа, що змістовно Фройд, власне, проігнорував атрибутивні ознаки особистості: і цілісність, і активність, і унікальність. Тому доля його теорії не відрізняється від усіх інших – часткове уявлення, побудоване на аналізі довільно обраної структури, не може дати нічого іншого, окрім того, що воно і сформувало. І якщо це претендує на всезагальність – виходить лише непорозуміння.

Чи може сучасна психологія особистості подолати кризу методу дослідження? Нам здається, що для цього існують всі підстави.

“Некласична психологія” Л. С. Виготського (культурно-історична теорія) містить у собі важливі вихідні методології, подальша розробка і осмислення яких впритул підводять нас до створення адекватного методу дослідження особистості. З точки зору даної теорії, культура є ідеальним представництвом реальних здібностей людей, а психіка людини – “соціокультурним і семіотичним утворенням, що розвивається в ситуаціях спілкування”. Для психології це положення, як вважає Ф. Т. Михайлов, виявляється дійсним визначенням власного предмета дослідження: “1) формування в онтогенезі системоутворюючої вихідної здібності цілеспрямованого відношення до свого буття, світу його об’єктивних умов; 2) розвиток цієї здібності в багатстві її проявів (у мисленні, емоціях, волі, увазі і т. ін.); 3) перетворення їх у цілісність (єдність) усього суб’єктивного світу індивіда”. Мова, таким чином, ведеться про вихідну (ключову) здібність людини, яка розвивається за власними законами і на цій підставі об’єднує всі психічні явища в єдине й унікальне ціле – особистість.

У цих міркуваннях ми вбачаємо суттєвий момент щодо методу дослідження – цілісність може бути досліджена адекватно, якщо реально вивчатиметься процес її виникнення і становлення, а не певний результат (*postfaktum*). Таким чином, вихідна наукова проблема психологічного дослідження тут принципово змінюється – не сама по собі цілісність особистості як факт є проблемою, а процес її виникнення. Іншими словами, психологія особистості має починатися не з констатації наявних психічних структур і пошуку засобів їх подальшого аналізу, а з “проблеми формування людської суб’єктивності, проблеми *засади* процесу перетворення об’єктивних умов буття людини у внутрішній світ, що суб’єктивно переживається, опосередковує, спрямовує і мотивує життєдіяльність”.

Так виникає ще один суттєвий методологічний аспект – вищі психічні функції людини (тобто – особистість, адже ми визначили її як форму існування людської психіки в цілому), взагалі, не дані як такі, а – задані, їх не можна дослідити, не задаючи індивіду засобів їх побудови. В цілому, йдеться про дослідження розвитку і дослідження у розвитку. П. Я. Гальперін зазначав: “Лише в генезисі розкривається дійсна будова психічних функцій: коли вони повністю утворюються, будову їх стає неможливо розрізнити; більше того, вони відходять “у глибину” і приховуються “явищем” зовсім іншого виду, природи і будови”.

Викладені методологічні положення були упередметнені авторами культурноісторичної теорії в особливому методі дослідження – експериментально-генетичному. Сенс цього методу полягає в тому, що предметність діяльності і відповідна до неї інтерпсихічна форма організується і вибудовується самим експериментатором, з урахуванням відомих механізмів і теоретичних положень. Дослідник не створює стимули і не фіксує реакції – він організовує розвиток певного психічного процесу, він – поруч, а не “навпроти”, враховуючи те, що підсилено акцентував Л. С. Виготський: не лише об’єкт перед дослідником, але й дослідник – перед об’єктом. Такий спільний рух, спільнорозподілена діяльність і дозволяє дійсно вивчати, як виникає і розвивається та чи інша вища психічна функція, а отже, як вона влаштована. Важливо зафіксу-

вати і підкреслити: сама позиція дослідника тут є унікальною – він не “перед”, а “поруч”. Із своїми структурно-схематичними показниками ця позиція тяжіє до позиції психотерапевта (особливо в психоаналітичних і гуманістичних напрямках). Але є суттєва відмінність – експериментально-генетичний метод покликаний формувати і вивчати, а не долати проблеми, хоча останнє теж відбувається, але – неконтрольовано, ніби мимовільно.

Логіка даного методу передбачає не просто фіксування особливостей тих чи інших емпіричних форм прояву психіки, а їх активне моделювання і відтворення в особливих умовах. Це і дозволяє розкривати їх сутність, тобто закономірності виникнення і становлення в онтогенезі певних психологічних функцій. Тому конкретна реалізація експериментально-генетичного методу в дослідженнях з вікової та педагогічної психології як необхідний компонент включає формувальний експеримент.

Теоретичний рівень вивчення психічних процесів в експериментально-генетичному методі, на відміну від інших методів, спеціально задається дослідникові через конструювання змістовно-операціональних сторін предметної діяльності. Причому специфічною особливістю подібного конструювання є те, що модель, створена дослідником з метою пізнання, відповідає реальній внутрішній структурі самого психічного процесу.

Це означає, що досліджуваний психічний процес або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності суб'єкта. У педагогічній психології таким універсальним способом організації активності суб'єкта є задача, вирішення якої і передбачає функціонування відповідного психічного процесу.

Критерієм психологічної оцінки проведеного дослідження стає міра відповідності реально здійснюваного процесу вирішення задачі її моделі.

Експериментально-генетичний метод, таким чином, несе безпосередньо у собі способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного

змісту. При цьому саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури (у вигляді способів аналізу) самому психічному.

Але даний метод не може охопити особистість як цілісність, що являє собою не суму окремих частин, а їх особливу організованість і рухливе взаємопроникнення. Цілісність, яка присутня в усій особистості і у кожній окремоті, яка специфікується кожен раз відповідно до конкретної частини, залишаючись при цьому рівною собі самій. У цьому сенсі експериментально-генетичний метод є “типовим” номотетичним способом дослідження особистості. Хоча він і спрямований на те, щоб встановити, як ця унікальна система, що саморозвивається, створює свою власну цілісність, сама цілісність знову залишається “за дужками”, і дослідник має добудувати її у власному мисленні, виходячи з конкретних і часткових результатів.

Різниця об'єктів вивчення і реальних дослідницьких цілей зумовлює різну логіку розгортання і технологію використання експериментально-генетичного і генетикомодельючого методів.

Експериментально-генетичне дослідження передбачає виокремлення змістовної одиниці аналізу в просторі наукової дисципліни як феномену, що є результатом опредметнення вищих психічних функцій великої кількості людей в історичному масштабі. Далі відбувається “переведення” даного матеріалу у форму навчального предмета і потім здійснюється привласнення його у вигляді учбової задачі як засобу вирішення конкретної навчальної проблеми. Результатом такого привласнення є виникнення нової психічної структури вищого рівня складності (одиниці свідомості).

Генетико-модельючий метод має на меті вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. У зв'язку з цим виникла необхідність пошуку “одиниць” зовсім іншої природи, і було встановлено, що такою є *нужда*, як суперечлива вихідна єдність біологічного і соціального, яка зумовлює існування особистості. Принципи побудови методу відбивають природу існування об'єкта вивчення: неможливість отримати остаточні (кінцеві) ем-

піричні дані щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної та експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження у максимально природних умовах існування особистості і створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку й існування.

Інший момент. Привласнення культурно-історичного досвіду у вигляді засобівзнаків, що починається на певному (не початковому!) етапі онтогенезу, відбувається у власній активності індивіда, спрямованій на задоволення існуючих потреб. Це – азбука культурно-історичної теорії. Але тут з'являються як мінімум два кардинальні питання. Як виникає сам цей етап, з якого починається “вростання в культуру”? Що було до його виникнення і що призвело до його появи?

Друга група питань стосується власне потреб. Адже індивід ніколи актуально не переживає як такої потреби у привласненні здібності. Що ж означає фраза про те, що це привласнення здійснюється в процесі реалізації потреб? І чому індивід (як засвідчують наші експериментальні результати) на будь-якому із найраніших етапів онтогенезу виявляється готовим до інтеріоризації? Це *по-перше*. А *по-друге* -звідки виникають людські потреби, що породжує їх?

Відповідь на ці фундаментальні питання вимагає створення нової методології як методу теоретичного аналізу особистості.

Жива істота, яка починається в материнському лоні, є відпочатково “плоть від плоті” *твором двох людських істот*. Соціальне (весь неосяжний досвід поколінь, привласнений і сконцентрований у двох люблячих істотах – батьках) опредметнюється і втілюється у дивне створіння – нову біологічну істоту, але... не лише біологічну, а саме – біосоціальну. *Нужда* двох, біосоціальна за природою, *нужда* їх один в одному і *нужда* у власному продовженні – творінні, породжує це творіння і продовжується в ньому, реалізуючись у різних потребах, і забезпечує в тому числі і те, що називається “вростанням в культуру”. *Нужда* виступає і носієм

віковичного досвіду людини (і як біологічної, і як соціальної істоти), і водночас вона є витокком особистісної активності – активатором, енергія якого ніколи не згасає, тому що вона втілюється і відновлюється у новому житті.

Коли ми спостерігаємо (досліджуємо) людську дитину в перший період її існування після фізичного народження, наш чуттєвий досвід (або й експеримент) надає нам інформацію про окремі частини, їх взаємозв'язок, функціонування. При цьому щось дуже головне, суттєве залишається поза нашим чуттєвим досвідом, але ми знаємо про це.

Ми знаємо, що це – жива, людська істота, що в основі її існування – дія біосоціальної *нужди*, що вона, істота, *вже зараз* є втіленням усього природного і культурного досвіду, і конкретно – своїх батьків, що вона готова стати особистістю, і ми можемо уявити, якою вона стане (і біологічно, і соціально). Це знання – не менш реальне, ніж те, що ми отримуємо в чуттєвому плані; воно просто – інше. Й. В. Гете дуже давно назвав таке знання напрочуд вдало – “точна фантазія”: тобто, це наша вільна побудова, але вона нібито *не зовсім* вільна, оскільки є водночас і точною, адже ґрунтується на надійних емпіричних даних. Це є наше проектування цілісного об'єкта вивчення. Але ця “точна фантазія” не охоплюється існуючими у психології дослідницькими процедурами. Її або “маєють на увазі”, або підмінюють якимись частковими поняттями – домислами, які, взагалі-то, ніякого відношення до об'єкта вивчення не мають. Це є феномен, перед яким психологія в усіх її напрямках і проявах завжди зупинялася і заявляла, що далеко не все може бути дане в досвіді.

Ми вважаємо інакше. Якщо чуттєвий досвід виявляється недостатнім у поясненні феномену особистості, немає сенсу ні зупинятися, ні привчати думку до спекулятивних хитросплетінь. Треба подолати даний недолік шляхом розширення і якісної зміни досвіду. Підкреслимо: йдеться не лише про розширення (скільки б нових методик і технік ми не застосовували, – якщо вони виходять з існуючої парадигми, то нічим не допоможуть). Необхідна

саме якісна зміна, тобто зовсім інший і новий досвід, який відповідав би сутності самого явища, що вивчається.

У даному випадку суттєвим є єдність: природа – олюднена, людина – оприроднена. Сама ця фраза, звичайно, нічого не дає в пізнанні, але без неї ми не можемо йти далі, вона – точка відліку. Тому що олюднена природа і оприроднена людина – це є феномен (а не лише констатація), і як такий він має різні форми існування. Одна з них – біосфера як єдність, а інша – людська істота як єдність. В останній ця єдність *викликається і утримується нуждою*, біосоціальною за своєю сутністю.

Набуття якісно нового досвіду вимагає нового методу дослідження, адекватного і об'єкту, і вихідним положенням. Це не може бути аналітичний метод, оскільки *нужда* як вихідна суперечлива єдність біологічного і соціального не розкладає, а створює, інтегрує цілісну особистість у процесі її онтогенезу. Отже, це має бути метод, який би моделював генезу особистості. Ми назвемо його – генетико-моделюючим, оскільки ця назва максимально відповідає його сутності. (Необхідно зауважити, що в теорії розвивального навчання генетико-моделюючий метод називається генетико-моделюючим експериментом і ототожнюється з формувальним навчальним експериментом. Нам здається, що це ототожнення є непорозумінням, оскільки відображає думку, нібито Л. С Виготський вживав терміни “експериментально-генетичний метод” і “генетикомоделюючий” як синоніми, що, на наш погляд, є дуже сумнівним).

Особистість є складною системою, що саморозвивається, тобто – сама моделює і реалізує власну генезу. Для того щоб науково дослідити цей процес, а отже, й дослідити саму особистість, ми маємо створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали й не зупиняли його штучно, а – викликали, співіснували б із ним. В ідеалі – це є співіснування за принципом сполучальності (Г. С Костюк): ми повинні дати змогу особистості (об'єкту вивчення) вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але водночас надавати їй керовано такі можливості (природні і соціальні), які підлягають емпіричній фіксації і верифікації.

Генетико-моделюючий метод, як уже сказано, не є власне аналізом. Разом з тим, він, як і будь-який науковий метод, обов'язково має аналітичну складову. Не на підставі тільки даних чуттєвого досвіду, і не на підставі тільки емпіричного мислення, а в результаті поєднання цих двох складових з третьою – “точною фантазією” (або – креативністю), ми повинні виокремити в цілісній особистості такі змістовні одиниці, які були б *самостійними і самодостатніми*, несли в собі всю цілісність і забезпечували у своїй сукупності її (цілісності) саморозвиток і функціонування. Останнє – головне і суттєве: “одиниця” системи, що саморозвивається і саморегулюється, принципово відрізняється від тих “одиниць”, що встановлювалися в експериментально-генетичному методі. Образно і разом з тим абсолютно точно кажучи – вона має бути живою. Дотримання цього і буде означати відхід від редукції.

При цьому не слід забувати, що й сама особистість є дійсною “одиницею” існування і розвитку людської психіки. І в цій своїй іпостасі вона – далі не розкладається. Психіка людини – особистісна, і цей вираз означає, що будь-яке дослідження будь-якого часткового процесу чи явища буде адекватним лише тоді, коли це останнє розглядатиметься як змістовне відгалуження особистості, і лише тоді воно стане зрозумілим (зазначимо, що це не враховується у психології далі ніж декларація).

Як встановити в аналізі змістовні “одиниці” особистості? Генеза, існування, оформлення, саморозвиток особистості забезпечуються особливою й унікальною біосоціальною силою – *нуждою*. *Нужда* як суперечлива, рухлива і енергетична єдність біологічного і соціального, як втілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського у людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості, і є вихідною всезагальною одиницею – носієм особистісної природи психіки людини. У своєму “розгортанні” *нужда* “зустрічається” із соціальними і біологічними факторами оточення людини і задає змістовні точки – одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і вузликами структури, і водночас – лініями розвитку особистості.

Існування (функціонування, розвиток) окремих ліній розвитку особистості (змістовних “вузликів” її структури) має, таким чином, досить жорстку подвійну обумовленість детермінованість.

Всезагальний плин людської *нужди* “зустрічається” з факторами оточення (біологічними чи соціальними). Виникають відгалуження *нужди* – потреби, які, реалізуючись, утворюють певні специфічні міжфункціональні системи, що спеціалізуються, залишаючись при цьому частинами і носіями цілісності (аналогія з тканинами і органами людського організму). Так виникає диференціація інтегрованої єдності особистості.

Таким чином, аналітична складова генетико-моделюючого методу спрямована на виокремлення змістовних рухливих одиниць генези і самомоделювання. І хоча це принципово відрізняється від встановлення одиниць в межах експериментально-генетичних, ми залишаємо без змін назву першого принципу нашого методу – принцип аналізу за одиницями.

Згідно з нашою методологічною парадигмою, застосування генетико-моделюючого методу дозволить, нарешті, “повернути людину в психологію”, оскільки метод дає можливість проаналізувати і водночас інтегрувати те вихідне системотворче начало особистості, яким виступає *нужда* як унікальна єдність біологічного і соціального та їх активант. Розробка методу, таким чином, є першочерговою і найбільш актуальною проблемою. На даному етапі нами розроблені основні принципи його побудови і застосування (перший з них – “аналіз за одиницями” – тут викладено).

Інший важливий принцип генетико-моделюючого методу дослідження особистості відображає її відпочаткову природу. Це принцип єдності біологічного і соціального. Статус принципу наукового методу не дозволяє лише декларувати дану єдність, оскільки в цьому випадку він перестане бути принципом. Необхідно чітко усвідомити, що саме мають на увазі, що розуміють під єдністю?

Свого часу В. Штерн, дуже уважно розглядаючи проблему взаємодії біологічного і соціального в особистості, сформулював “принцип конвергенції”. Його сутність полягає в тому, що ні про

яку функцію особистості, ні про яку її властивість не можна сказати, виникає вона ззовні чи зсередини. Треба розібратися, що в ній виникає ззовні, а що – зсередини, оскільки і одне, і друге бере участь – але неоднакову – в її здійсненні. Питання, однак, набагато складніше. Ми вважаємо, що складну суперечливу взаємодію біологічного і соціального є сенс розглядати у двох площинах – як фактори, що діють на особистість як фактори, що утворюють особистість і забезпечують її існування і розвиток “зсередини”. Перша площина аналізу являє собою взаємодію “особистість навколишній світ”. У ній дійсно можна деякою мірою виокремлювати власне біологічні (природні) фактори і соціальні.

Останні, насправді, ніколи не є чисто соціальними, адже всі вони являють продукт людини (людства), в якому певним чином втілено не лише соціальне, але й біологічне тієї цілісної, біосоціальної істоти, що їх створювала. Якщо ж розглядати біологічне і соціальне як внутрішнє, особистісне, слід визнати, що ми ніколи не маємо в цьому випадку їхньої окремоті. Ми відступаємо від традиційного розгляду біологічного як спадкового і тілесного: “усередині” особистості біологічні і соціальні фактори не існують як окремі, кожен з них являє собою інобуття іншого. Будь-яка думка, образ, ідея, потреба неможливі поза біологічними структурами і функціями організму. Так само правильним є і зворотне: кожна тілесна структура, кожна біологічна функція людини – це прояв людського ества, тобто це те, що відпочатково несе в собі як біологічне, так і соціальне втілення, і психосоматичні явища, які інтенсивно досліджуються сучасною наукою, є найкращим підтвердженням цього.

Принцип єдності біологічного і соціального відкриває дійсну сутнісну природу витоків активності особистості. Коли психологія твердить, що такими витоками є потреби, вона помиляється. Адже є дуже просте й доречне питання: а звідки виникають потреби? Крім того, дією потреб не можна пояснити саморух, саморозвиток тієї складної відкритої системи, якою є особистість. Так і виникає уявлення про дух як першоджерело активності, яке не

може бути досліджене у межах сучасної науки. Знову найцікавіше й найголовніше зникає для психології.

Ми стверджуємо, що таке вихідне першоджерело активності особистості насправді існує, і воно цілком підлягає науковому дослідженню. І це є *нужда*. В. В. Давидов зазначав, що *нужда* є глибинною основою потреби, і проблема полягає в тому, як ця *нужда* у людини перетворюється на відповідну *потребу*. Далі зазначається, що цього ще ніхто у психології не вивчав, і це правда. В. В. Давидов розглядає *нужду* в контексті діяльності (а не особистості), як її важливу складову, і зовсім не намагається аналізувати її психологічний зміст, зазначаючи, що це “дуже складна майбутня розмова...”.

Ми виходимо з того, що *нужда* є вихідним енергетичним началом особистості, біосоціальним за своєю природою. Онтогенез особистості починається значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – опредметнення – втілення *нужд* двох осіб, що люблять одна одну. Виникає нова форма існування *нужди*, яка (*нужда*) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні, сучасна наука не знає іншого способу існування біосоціальної *нужди*, окрім існування її у якості соціобіологічного енергетичного підґрунтя особистості людини).

Дотримання принципу єдності біологічного й соціального в межах генетикомодельючого методу означає вивчення онтогенезу від його дійсного початку, дослідження механізмів виникнення потреб із *нужди*. В цілому, це означає розгляд у будьякому конкретно-психологічному дослідженні існування особистості як становлення здатної до саморозвитку вихідної біосоціальної єдності.

Наступним важливим принципом побудови генетикомодельючого методу є принцип креативності. “Зустрічі” *нужди* з численними і різноманітними об’єктами і явищами не просто породжують потреби, вони зумовлюють цілепокладання і розвиток власних і унікальних засобів досягнення цілей. Це є, фактично, творчість. Свого часу А. Адлер постулював наявність у особистості особливої інстанції – “креативного Я”, яка забезпечує існу-

вання людини за власними цілями і бажаннями, формування своїх життєвих шляхів і стилів.

Саме в цьому сенсі ми вживаємо термін “креативність”. Отже, мова йде про творчу унікальність особистості, яка пронизує весь її життєвий шлях. Уже сам початок нової людини є нічим іншим, як результатом творчого акту опредметнення своєї нужди двома люблячими істотами. Вже сама по собі дана особистість є результатом і продуктом творчості. І нужда, втілена у ній, має величезний креативний потенціал, який виявляється в унікальності, гетерогенності, самоусвідомленні, самодостатності в цілому. Дійсна таємничість і загадкова унікальність людської свідомості полягає в її здатності до моделювання і самомоделювання. Саме це призводить, зокрема, до абсолютно своєрідного співвіднесення у свідомості минулого, сучасного і майбутнього. Свідомість самомоделюється, привласнюючи здібність, і моделює подальше існування людини.

Креативність є глибинною, відпочатковою і абсолютно “природною” ознакою особистості – це є вища форма активності. Активність, яка створює і залишає слід, втілюється. З іншого боку, креативність означає прагнення виразити свій внутрішній світ. Коли О. Ф. Лосєв називає вираження однією з атрибутивних ознак особистості, він чітко визначає, що це вираження насправді є, в той же час, і актом створення цього світу.

Дотриматися принципу креативності в аналізі (і в дослідженні) особистості означає “взяти” її існування в цілому, в її унікальній спрямованій єдності, в котрій вона лише і існує. І це означає реально врахувати багатозначність, неочікуваність і непередбачуваність особистості. З іншого боку, це означає здати собі звіт у тому, що все однозначне і прогнозоване. Усе, що ми намагаємося отримати в сучасних експериментах, є насправді навіть не конкретним випадком, а справжнім артефактом. І в цьому – головний недолік досліджень у галузі психології особистості. Останнє ми вважаємо дуже важливим, перш за все методично, і тому формулюємо наступний принцип – рефлексивного релятивізму, який фі-

ксує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості.

Адже самодетермінація через власну *нужду* відкриває людині принципово ненасичувану і необмежувану можливість різноманітності буквально всіх проявів і властивостей. Наявність рефлексії як одного з найбільш цікавих і загадкових наслідків зустрічі *нужди* з життям людини робить це життя безмежно своєрідним, відкриває людині дійсну нескінченність ресурсів самозміни в кожному момент часу.

У цілому це явище добре відоме: згадаймо хоча б наполегливе твердження Ф. М. Достоєвського про неосяжну глибину і непередбачуваність “дійсної, ґрунтовної особистості” кожної людини. Разом з тим, прагнення позитивної науки до прагматичного схематизування призводить до дуже спрощених уявлень щодо особистості людини. Принцип релятивізму (відносності) застерігає від схематизму і поверхових прогнозів наші знання обмежені і завжди будуть такими: ми надійно знаємо лише про наявність рефлексивно-творчого потенціалу людини і про безмежність його проявів. У зв’язку з цим відкривається дійсна обмеженість і несерйозність спроб схематизування чи моделювання особистості. У зв’язку з цим же відкривається дійсна глибина страждань людини, якою маніпулюють або яка сама маніпулює.

Водночас, принципи креативності і релятивізму відкривають дійсний зміст явища суб’єктності: *нужда* в онтогенезі ніби розгалужується. Частина її існує і функціонує так, як це було в ранньому дитинстві, як було на початку: поза волею даної людини забезпечується її життєздатність і плин життя в цілому. Інша “гілка” *нужди* спрямовується виключно на зустрічі з соціальним світом. Саме ці зустрічі породжують вищі психічні функції, цілепокладання, пристрастність внутрішнього світу, креативність. Так народжується суб’єкт.

Останній принцип генетико-моделюючого методу дослідження особистості – єдність експериментальної і генетичної ліній розвитку. На наш погляд, це дуже суттєвий момент характеристики не лише нашого методу, а й загального стану речей у культурноі-

сторичній теорії. Ще у роботі, яка, власне, й присвячувалась розробці основних положень і методів дослідження, Л. С Виготський геніально передбачав труднощі, пов'язані з тим, що вивчення психології вищої функції в її формуванні призводить до фундаментального (і сакраментального, між іншим) питання: чи так формується дана функція поза експериментально-генетичним методом, у “природних”, так би мовити, умовах. Іншими словами: самі формуємо, і те, що формуємо, – те й вивчаємо. А як насправді, без нашого втручання? Гостроту цього питання, на жаль, не помітили його послідовники і учні. І даремно: психологія стала “формувальною”, формуючий експеримент і зараз є необхідним атрибутом дисертацій. Але ж, пам'ятаємо, наука повинна вивчати об'єкт за його логікою, а не власну логіку дослідника в об'єкті, що ним же й створюється. Питання залишилось поза увагою; а наскільки ж воно загостриться, коли “у психологію повернеться людина”? Адже головним стане питання, на яке зараз просто ніхто не звертає увагу: коли у дитини штучно формується (і вивчається), скажімо, опосередковане запам'ятовування способом “врощування – привласнення”, сама дитина при цьому існує і розвивається як цілісність. Ми вивчаємо дискретний момент – як воно врощується, як привласнюється. А що відбувається при цьому з дитиною, з іншими її функціями і явищами? Постає кардинальне питання: а як це відбувається в інших дітей, у кого ніхто нічого не формує спеціального?

Ця цілісна особистість виходить на перший план у генетико-моделюючому дослідженні. І ми легко схиляємось до феноменологічного напрямку, коли здаємо собі звіт, що тут (див. принцип креативності) нічого “змоделювати” не можна, не порушивши філігранно тонкий процес самомоделювання і саморозвитку. Отже, залишається тільки опис? Ні, ми впевнені, що поєднання цієї “природно – генетичної” лінії розвитку з експериментальною можливе, але не шляхом формування-привласнення здібностей, а шляхом створення в експерименті особливих умов розгортання і “уповільнення” становлення цілісних одиниць аналізу. Це має ві-

дбуватися на тлі різноманітних (але фіксованих) можливостей для самомоделювання.

Проаналізоване вище дозволяє створити змістовне підґрунтя для дослідження: 1) принципу аналізу за одиницями; 2) принципу єдності біологічного і соціального; 3) принципу креативності; 4) принципу рефлексивного релятивізму; 5) принципу єдності генетичної і соціальної ліній розвитку.

У реальних дослідженнях особистості описаний тут метод використовується в процесі застосування окремих методик (дослідницьких процедур), серед яких головними є спостереження, анкетування, психодіагностика та експеримент. Дані методики добре відомі і застосовуються дуже широко. Головна проблема полягає в усвідомленні того факту, що вони надають лише первинний емпіричний матеріал, який слід осмислювати і узагальнювати в контексті єдиного методу.

1.2.2. Метод спостереження

Спостереження відіграє надзвичайно важливу роль і дуже поширене як у повсякденному житті, так і в науковому дослідженні. Спостереженням називається цілеспрямоване, довільне і, як правило, спеціально організоване сприйняття тих чи інших явищ дійсності. Від простого споглядання, з яким у спостереження багато спільних рис, останнє кардинально відрізняється наявністю мети, якій підпорядковані не лише організація конкретного способу спостереження, але й вибір власне об'єкта і предмета спостереження, визначеність сфери спостережуваних явищ.

Саме спостереження – це найбільш безпосередній спосіб одержання дослідних даних, і в цьому полягає його виняткова цінність як наукового методу пізнання. Завдяки своїй безпосередності відносно об'єктів спостереження та невторчання у перебіг подій цей метод став першою і вихідною формою пізнання.

Спостереження як метод наукового пізнання має ряд специфічних характеристик, що принципово відрізняють його від спостереження як виду діяльності (наприклад, професійної). В інтерпретації методу, як це було показано вище, фіксуються його характе-

ристики, зокрема: метод є суспільно виробленою і закріпленою системою регулятивних принципів і теоретичної пізнавальної діяльності. Таким чином, метод є “керівництвом” для практичних дій і осмислення фактів. Виходячи з цього, можна визначити деякі специфічні риси методу спостереження.

Передусім у визначення спостереження як методу наукової психології мають бути включені положення про сфери використання даного методу; сутність специфічного психологічного спостереження; можливості та обмеження методу; його зв’язки з іншими методами психологічного дослідження, і в цьому зв’язку показані переваги та недоліки методу в порівнянні з іншими методами психології; структуру самого процесу спостереження як спеціальної пізнавальної наукової діяльності; види спостереження та їх відмінні риси; предметне оснащення спостереження; способи інтерпретації одержуваних емпіричних даних та їх теоретичне осмислення.

Перед тим як перейти до детального висвітлення сутності методу спостереження у психології, слід зазначити, що воно є одним із методів збору первинних даних, причому методом безпосереднього одержання таких даних. Це означає, що спостереження стоїть в одному ряду з такими методами, як експеримент, опитування, тест, аналіз продуктів діяльності тощо, за тією ознакою, що одержувані з їх допомогою дані підлягають подальшій обробці, і цим вони найсуттєвіше відрізняються від статистичних та інших методів обробки даних.

Так, основною рисою спостереження є невтручання у перебіг спостережуваних подій (явищ). Ця властивість, як буде показано далі, надає йому ряд переваг, але вказує і на недоліки порівняно з іншими методами психологічного дослідження.

Відповідно до мети дослідження та з урахуванням реальності, обстановки, умов можна говорити про методіку спостереження, тобто про обумовлений планом та ситуацією вибір конкретного виду спостереження, способів фіксації даних, вибір одиниць оцінювання явищ.

Під методикою розуміють певним чином фіксовану, викладену зрозуміло для інших, предметно репрезентовану систему засобів збору та обробки емпіричних даних, що відповідає певному колу дослідницьких завдань. Методики спостереження відрізняються передусім видами діяльності спостерігача (видами спостереження); способами розчленування досліджуваних явищ (вибір одиниць оцінювання); специфікою способів фіксації даних (запис, магнітофонний та кінозапис тощо, або вибіркова чи суцільна фіксація подій), іншими словами, методика – це максимально повний і детальний опис усіх етапів процедури спостереження. До неї входять як необхідні: вибір об'єкта спостереження, схема чи план процесу спостереження, описання процедури стандартизованого оцінювання, опис організації роботи.

Таким чином, метод спостереження у психології є спеціально організоване, цілеспрямоване, систематичне та планомірне сприйняття досліджуваного об'єкта. Як уже відзначалося, сприйняттю як методу психологічного дослідження властивий ряд специфічних рис. Усі ці особливості так чи інакше впливають із специфіки психіки як предмета дослідження. Однією з найважливіших ознак психічного є його неданість іншій людині, тобто спостерігач не знає, що в даний момент відчуває людина, за якою спостерігають. Стороння особа може уявити собі чужі переживання лише частково, оскільки вона сама була колись у подібному стані і має підстави вважати, що її власні переживання схожі на почуття тих, за ким вона спостерігає. Спостереження може бути науковим методом лише за умови, коли психічна реальність має зовнішні вияви. Тут слушно наголосити, що спостерігач у жодному випадку не повинен робити висновки на зразок такого: “Н. не пішов до школи, бо хотів піти в кіно”, адже дослідник ніколи не може досконально знати, чого бажає особа, за якою спостерігають, а висновки можна робити лише відносно того, що людина зробила.

Об'єктивність методу спостереження ґрунтується на тому, що психічна діяльність усе ж так чи інакше, але виявляється зовні. Саме за зовнішніми виявами можна робити висновки про деякі

психологічні особливості; проте найпевніші висновки все ж можна зробити відносно поведінки, стану та інших суто зовнішніх характеристик.

Правильно організоване спостереження дає цінний матеріал, причому такий, який часто неможливо одержати іншими методами, особливо тоді, коли це стосується якихось не передбачених схемою дослідження реакцій, вияву ставлення до ситуації дослідження та ін. Це робить його незамінним методом психологічного дослідження і особливо вивчення вікової психології, враховуючи досить широке розповсюдження експериментальних методів.

Проте для того, щоб спостереження було організоване правильно, треба передусім чітко усвідомити, які характеристики психічної діяльності можуть бути предметом спостереження, а які – ні. Чітке розуміння цього сприяє визначенню конкретної мети і завдань дослідження.

Таким чином, об'єктом спостереження може бути окрема людина або група осіб, а предметом спостереження – лише зовнішні вияви: моторні компоненти практичних та гностичних дій; рухи переміщення та нерухомі стани людей; дистанція між ними; спільні чи сумісні дії людей, а також дотики, поштовхи та інші фізичні вияви взаємодії; мовні акти, їх зміст, спрямованість, частота, тривалість, інтенсивність, особливості експресії, лексики людини; міміка та пантоміміка, експресія звуків; зовнішні вияви деяких вегетативних реакцій: почервоніння чи блідість, зміна ритму дихання тощо.

Спостереженню підлягають ситуації, що виникають у житті природним шляхом, або такі, що створюються штучно і відрізняються за видами діяльності, взаємодією людей, спонтанністю їхніх дій тощо.

Об'єктами вивчення бувають, як правило, загальна соціальна ситуація, в якій перебувають особи, що досліджуються; суб'єкти або учасники певних подій; мета діяльності, структура діяльності; регуляторність і частота явищ, що спостерігаються; типовість ситуації та ін.

При цьому одна лише людина або група осіб спостерігаються з боку вияву мовних актів, виразних рухів, фізичних дій, рухової активності, зовнішнього вигляду, предметів, з якими діють люди, продуктів діяльності, людей, з якими спілкується піддослідний.

Якщо спробувати окреслити сферу, де спостереження є незамінним методом, то передусім це буде соціальна поведінка, тому що втручання експериментатора спотворює картину реальних стосунків людей.

Крім того, спостереження часто використовується на початкових етапах дослідження для освоєння поля дослідження та ознайомлення з тими, хто братиме в ньому участь. Спостереження використовується також і як додатковий метод: 1) у комплексних дослідженнях як один із багатьох методів; 2) у рамках одного дослідження для виявлення різниці між реальною та бажаною поведінкою.

Існує цілий ряд факторів, що обумовлюють складність об'єктивного спостереження для формулювання висновку про “внутрішнє” на підставі “зовнішнього”. *По-перше*, це багатозначність зв'язків зовнішніх виявів об'єктивності, що стоїть поза ними, і це часто не дозволяє робити висновки щодо суб'єктивності. Крім того, складність регуляції психічних властивостей породжує таку ситуацію, що одне й те саме явище може бути пов'язане з різними внутрішніми передумовами, і навпаки, різні зовнішні явища можуть спричинятись одним суб'єктивним станом. Крім того, індивідуальні особливості вияву певного психічного стану можуть значно відрізнятися. Тому неодмінною умовою об'єктивності спостереження повинно бути уникнення “оціночних” суджень з боку дослідника і необхідність реєстрації лише баченого. Слід зазначити, що ряд психологічних явищ не може бути предметом спостереження, наприклад, установки, наміри, інтенсії, відносини і ставлення, прагнення, мотиви та ін.

Основні вимоги і процедура проведення спостереження

Для того щоб підвищити надійність і якість спостереження, існує ряд обов'язкових для дотримання правил: 1) систематичність і багаторазовість спостереження даного явища у різний час і в різних

ситуаціях (це потрібно для того, щоб можна було зробити висновок про повторюваність, а значить, не випадковість явищ); 2) уникання оціночних суджень, обов'язковість перевірки альтернативних гіпотез; 3) проведення спостереження кількома дослідниками; 4) порівняння спостереження по окремому відрізьку поведінки з загальною ситуацією, з контекстом дослідження.

Важлива обставина в аспекті підвищення об'єктивності спостереження – це необхідність реєстрації не окремого вирваного з контексту факту, а реєстрація дії або реакції людини на тлі загальної ситуації, бо один і той же зовнішній результат може мати найрізноманітніше психологічне значення залежно від того, в якій ситуації він був одержаний. Ця вимога набуває особливого значення там, де спостереження ведеться за мінливими явищами (наприклад, за психічним розвитком дитини), тому чим систематичнішим буде спостереження, тим повнішу картину явища можна одержати.

Труднощі, які виникають при спостереженні, можуть зумовлюватися специфікою самого об'єкта спостереження; специфікою спостереження як виду діяльності; особливостями дослідника; фактом присутності спостерігача.

Ряд вимог щодо проведення спостереження обумовлюється самою природою спостереження як виду діяльності. Зокрема, така особливість спостереження, як невторчання спостерігача у перебіг подій, породжує специфічні риси, що за різних обставин можуть бути або перевагами, або недоліками спостереження як наукового методу. Наприклад, вимушена вичікувальна позиція призводить до того, що спостерігач потрапляє у залежність від того, чи випадає йому нагода помітити те, що його цікавить. Часто сама ця обставина є обмеженням спостереження порівняно з більш активними психологічними методами.

Безумовно, пасивність, невторчання дослідника дозволяє одержати цінні дані, які неможливо отримати іншими методами: це здатність бачення цілісної ситуації, а не її окремих фрагментів або ознак; можливість вивчати явища у найбільш природному для них вигляді, не спотворюючи картини перебігу подій. Важливе також те, що саме спостереження (як і бесіда) дає змогу помітити та за-

фіксувати невідомі досі явища, в той час як експеримент більш жорстко залежить від плану. Усе це є наслідком мінімального впливу спостерігача на досліджувані явища, що й створює простір для спонтанності та незапланованості подій.

Важливу роль відіграють також особливості самого процесу сприйняття, який лежить в основі діяльності спостереження. Відомо, що сприйняття як психічний процес характеризується селективністю (вибірковістю), внаслідок чого деякі події можуть залишатись непоміченими. Крім того, оскільки спостерігач має справу з цілісною ситуацією, великим відрізком людської поведінки, йому буває важко зафіксувати потік подій згідно з обраними одиницями оцінювання, бо часто ситуації бувають багатозначними і непевними. Яким би нейтральним не був дослідник, завжди “працює” певна установка щодо спостережуваних явищ. Складність полягає саме в тому, що такі установки не усвідомлюються, і навіть найсумлінніший спостерігач мимоволі тенденційний. Тому окремо наголошується на тому, що дослідник зобов’язаний реєструвати факти “як такі” і ні в якому разі не оцінювати їх.

Існує ряд обставин, які спричиняють помилки в спостереженні і які криються в самій особі дослідника, у його суб’єктивності. Щодо згадуваної селективності сприйняття слід зазначити, що певною мірою “зняти” її дію може сенсibiлізація дослідника до сприйняття значущих для нього явищ, тобто в даному випадку саме дослідник, що зацікавлений у результатах, може помітити більше й точніше, ніж цілком стороння людина. З іншого боку, сильна установка заважає неупередженому сприйняттю, бо часто можна побачити те, чого насправді не відбулося; бажане може видатися за дійсне.

Іншими факторами помилок можуть бути особисті якості дослідника: індивідуальний темп, індивідуальний стиль, темперамент, емоційна стійкість, витривалість та ін. Мають значення також і суто особистісні властивості, зокрема особливості психологічних захистів (велику роль, наприклад, відіграє феномен проєкції своїх особистих рис та проблем на інших). Буває, що проєкція здійснюється на неусвідомленому рівні, і спостерігачеві просто

здається, що в даній ситуації певне явище є виявом деякої внутрішньої властивості (а саме такої, яка притаманна дослідникові). В дійсності ж явище може мати зовсім інше психологічне значення. Слід зазначити, що такі помилки становлять значну частину необ'єктивних результатів у спостереженні.

Крім того, причинами помилок можуть бути: 1) різниця у соціальному становищі дослідника і досліджуваних; 2) перше враження; 3) попередні зустрічі, що сприяють формуванню певної думки; 4) явища перенасиченості одноманітною діяльністю тощо.

Щоб дотриматися всіх вимог щодо проведення спостереження, необхідно мати чіткий план процедури дослідження. Як уже зазначалось, багато конкретних моментів безпосередньо залежать від мети дослідження, отже, спостереження починається не з дій спостерігача по збиранню інформації, а з розробки програми дослідження. Чим детальніше буде продумана програма, тим більш аргументований матеріал одержить психолог.

Сама програма включає кілька підрозділів. Це такі етапи: визначення проблеми, вибір об'єкта і предмета дослідження, формулювання мети й завдань роботи, інтерпретація та визначення основних понять, попередній умоглядний аналіз об'єкта, висунення основної та робочих гіпотез, збір власне даних, їх аналіз та інтерпретація.

Вихідним моментом, змістом усього дослідження є обрання проблеми. Незважаючи на очевидність цієї обставини, правильне визначення проблеми – не така проста справа. Особливо це стосується педагогічної психології. З одного боку, оскільки мова йде про реальний навчально-виховний процес у реальній школі, проблеми начебто лежать на поверхні, вони диктуються самим життям. Проте, якщо проаналізувати психологопедагогічні роботи, то не завжди вони містять у собі проблему, не кажучи вже про її вирішення. Не вдаючись до аналізу конкретних робіт, можна вказати на дві негативні крайності, що зустрічаються у багатьох роботах: проблема формулюється або занадто широко, і тоді висновки носять надто широкий характер; або ж з метою більш глибокого вивчення проблема необґрунтовано звужується, в результаті чого

висновки описують занадто складні опосередковані зв'язки між обмеженим колом явищ і тому є занадто аналітичними, що утруднює їх застосування у сфері практики. Така ситуація характерна і для деяких зарубіжних праць, коли в результаті детально виконаного дослідження одержують висновки, цілком очевидні і без спеціального дослідження.

Таким чином, вирішальне значення в одержанні тих чи інших результатів відіграють теоретична позиція спостерігача і мета дослідження.

Види спостереження та специфіка його реалізації

Залежно від мети і визначеності гіпотез дослідження спостереження може бути вичікувальним, досліджувачим або вибірко-вим і спрямованим на перевірку конкретної гіпотези. Оскільки спостереження, як правило, застосовується в комплексі з іншими методами психологічного дослідження, воно часто служить меті попередньої орієнтації в об'єкті дослідження до визначення гіпотези. В такому випадку спостереження буде вичікувальним, бо основною його метою є спостереження без строгої селекції ознак і явищ – усього того, що відбувається. Особливо часто доводиться застосовувати таке спостереження у віковій та педагогічній психології, наприклад, коли виникає потреба з'ясувати, як вплине той чи інший педагогічний прийом, які особливості поведінки у певних специфічних умовах, наприклад, у замкнених колективах. Тут прикладом може бути дослідження Д. Б. Ельконіна та Т. В. Драгунової, завданням якого було виявлення фактичної поведінки підлітків.

Виходячи з цього, спостереження за підлітком проводили протягом усього дня: на уроках, після школи, в гуртках, при виконанні громадських доручень та ін. Фіксувалися усі вияви поведінки.

Принципово іншою буде методика спостереження, якщо метою дослідження є перевірка конкретної гіпотези. Саме тоді вирішального значення набуває чітко розроблений план спостереження, визначення одиниць спостереження, опис усіх фаз дослідження, способів фіксації даних, бо саме тут виникає проблема

строгої селекції певних факторів поведінки з усього потоку спостережуваних подій. Прикладами таких спостережень можуть бути роботи Ж. Піаже з вивчення стадій розумового розвитку дітей. Такими можуть бути й спостереження з виявлення вікових особливостей пізнавальної діяльності залежно від матеріалу, що вивчається, та ін.

Самі цілі спостереження можуть відрізнятися за ступенем узагальненості, причому чим загальніша мета, тим менш регламентованим буде спостереження. Нерегламентоване спостереження здійснюється і тоді, коли мета ще не визначена належним чином, не сформульовані гіпотези та завдання. Крім використання у фазі ініціації, дослідження спостереження застосовується також у випадках, коли треба простежити віддалені наслідки впливів (наприклад, у рамках формуючого експерименту). Але за однакових умов перевага віддається регламентованому спостереженню, бо чим більш стандартизованим буде дослідження, тим вірогіднішим буде його повторення і контролювання умов проведення. Мета спостереження визначає не лише його вид, але й детермінує всю процедуру, зокрема вибір одиниць спостереження. Спостережуване явище може стати науковим фактом лише після того, як воно належним чином написано. А описати можна появу дискретного процесу, тому перед дослідником постає необхідність розчленити хаотичний потік подій на якісь вимірні фрагменти, тобто визначити шкалу одиниць оцінювання міри явища. Вибір одиниць вимірювання дає можливість обмежити процес спостереження, вибрати понятійну систему опису дослідження, а в ряді випадків відкинути гіпотезу навіть до початку дослідження. Наприклад, якщо ми вивчаємо результативність педагогічного прийому, що повинен відбитися на ефективності вирішення задач, то достатньо фіксувати правильність їх вирішення; якщо вивчаємо вплив на розвиток мислення, то одиницями мають бути розумові операції; коли досліджуємо виникнення пізнавальної мотивації, то не повинні залишитися поза увагою мімічні та пантомімічні вияви емоцій і т. д. Певна річ, у рамках одного дослідження може використовуватися кілька типів одиниць.

Великі вимоги висуваються щодо запису спостережень або щодо інших способів фіксації даних. Основні вимоги такі: 1) запис повинен бути фактологічним, тобто занотовуватися мають тільки явища, які не можна замінювати узагальненою оцінкою або характеристикою; 2) обов'язковий запис всієї ситуації, а не її фрагмента, тобто описуватися повинен фон, на якому відбуваються події; 3) запис повинен бути точним: відображати усі події, які стосуються даної гіпотези, в тому числі й такі, що їй суперечать.

За формою запис може бути найрізноманітнішим: протоколювання, запис на стандартних бланках, щоденниковий запис, магнітофонний, кіно-, фото-, відеозапис, графічний і т. д. Якщо це протокол, то він має бути суцільним без особливої рубрикації. Оскільки в ряді випадків потрібні саме суцільні протоколи, а вести їх складно, доцільно впровадити запис кільком особам – це не лише полегшує роботу, але й підвищує об'єктивність фіксації. Щоденниковий запис застосовується при тривалих спостереженнях, наприклад, у лонгітюдних. Оскільки запис і саме спостереження часто розділені у часі, слід звернути увагу на те, щоб запис проводився якомога швидше після спостереження, бо відомо, що негайне відтворення подій чи фактів за ефективністю значно відрізняється від віддаленого. Але з допомогою спостереження можна одержати не лише якісні, але й кількісні дані: за умови так званого кількісного описання. Для цього застосовується шкала для визначення міри вияву певної події (або властивості). Кількісні дані одержують також при вимірюванні часу перебігу явищ.

Хронометраж проводиться як фіксація окремих виявів явища. Для цього потрібно швидко розпізнавати явище, а також чітко визначати його початок та кінець. Шкалювання здійснюється переважно у вигляді приписування балів якомусь явищу, залежно від його інтенсивності. Інколи це може бути побудова графіка інтенсивності – тривалості, але в будь-якому випадку треба чітко обумовити процедуру приписування балів (тобто яка інтенсивність береться за один бал, яка за два і яка максимальна). Ефективним є також запис подій у формі символів. Це дає можливість мінімально відволікатися на саме записування і більше уваги приділяти

власне спостереженню, а також полегшує аналіз результатів. Найбільш відомим символічним записом є відома робота Е. О. Климова, метою якої було виявлення розподілу робочого часу. Для цього кожен елементарний рух позначався певним знаком, і далі спостерігач за допомогою цих знаків міг не лише безпомилково фіксувати усі дії, але й одержувати легко оброблюваний кількісний матеріал. На нього схожий також метод Фландерса, суть якого полягає в тому, що фіксується кількість ознак, що підлягають під попередньо визначені категорії: “схвалює дії учня”, “розвиває дії”, “пояснює”, “розвиває власні ідеї”, дає “команди”, “вказівки”, що їх повинен виконати учень, і т. д. Але тут, як і взагалі при спостереженні, вкрай важливо точно визначити, де пояснюється власна ідея, а де просто пояснення; де строгість, а де вже грубість.

Таким чином, залежно від цілей предмета, завдань, дослідження, спостереження може мати різний вигляд.

Слід особливо відзначити роль спостереження у дослідженні проблем вікової та педагогічної психології. Не дивлячись на широке проникнення експериментальних методів, спостереження не втрачає свого значення. Це, передусім, обумовлюється специфікою об'єкта вивчення. Дитина (особливо це стосується дітей дошкільного віку) є важким об'єктом експериментального дослідження і вивчення з допомогою таких методів, як анкетування, інтерв'ю та ін. Нестійкість і змінюваність процесів уваги, відносно низький рівень самоконтролю, несформованість мотивації, нерозвиненість мовного спілкування і, нарешті, трудність у розумінні інструкцій експерименту обумовлюють обмеженість експериментальних, зокрема лабораторних, методів.

Крім того, безпосередність та відкритість поведінки дітей, “прозорість” їхніх намірів дозволяють одержувати досить достовірну інформацію, якщо порівнювати застосування спостереження з вивченням поведінки дорослих. Ці обставини дозволяють вважати спостереження одним з основних методів вікової та педагогічної психології, і по суті єдиним у вивченні проблем виховання. До спостереження у цій області знання пред'являються такі ж

вимоги, як і до спостереження взагалі, але існує ряд умов, що вимагають особливої уваги.

Для вирішення різних дослідницьких проблем використовуються різноманітні види спостереження. Так, наприклад, залежно від позиції спостерігача можна виділити такі види спостереження: включене, невключене, частково включене; зовнішнє та внутрішнє; усвідомлюване і неусвідомлюване. У педагогічній літературі за цими критеріями виділяють такі види спостереження, коли дослідник виступає як нейтральна особа, як керівник і як співучасник. Нейтральне спостереження виступає як загальний інструмент при вирішенні наукових, контрольних та узагальнюючих завдань.

Залежно від позиції спостерігача та його активності можна виділити, також досліджуючи (вибираючи), вичікувальне та вимушене спостереження. Проводити класифікацію можна за умови, чи відомо спостережуваній особі, що вона є об'єктом спостереження (усвідомлюване та неусвідомлюване), та на підставі типу зв'язку дослідника з об'єктами вивчення (безпосереднє та опосередковане). Безпосереднє спостереження – це такий вид спостереження, коли між об'єктом і дослідником є прямий зв'язок: спостереження дає матеріал з першоджерела, і тому його дані найбільш достовірні. Опосередковане спостереження здійснюється не самим дослідником, а з допомогою проінструктованих осіб. Виділяються також формалізоване (з чіткою структурою) та неформалізоване (якщо цілі та завдання детально не сформульовані), безперервне та дискретне; дискретне та багатократне; вузьке та монографічне (якщо вивчається цілісний потік поведінки, зокрема, у згадуваному вище випадку вивчення поведінки підлітків).

За типом спостережуваної ситуації спостереження може бути природним та експериментальним, спонтанним і організованим, стандартним і нестандартним, нормальним і експериментальним тощо.

Розглянемо специфіку деяких найчастіше застосовуваних у педагогічній та віковій психології видів спостереження. Найпростішим з них є нейтральне (“нейтралізоване”). Як правило, це невключене спостереження, яке може бути польовим (тобто прово-

дитися у реальних умовах діяльності) або лабораторним, систематичним та вибіркоvim тощо. До такого спостереження найчастіше вдаються психологи-дослідники, студенти педвузів, керівники школи та ін. Воно характеризується тим, що спостерігач вивчає певне явище “у чистому вигляді”, абсолютно не втручаючись у події, що відбуваються.

Такий вид спостереження найбільш пасивний. Результати його можуть дати цінний матеріал, тому що сторонній спостерігач найменшою мірою обтяжений установками щодо окремих учнів або всього навчального процесу; він дивиться на ситуацію ззовні, що дає йому шанс бути більш об’єктивним, неупередженим. Проте найбільшою проблемою такого спостереження є згадуваний ефект демонстрації, коли учні (і вчитель) поведуться не зовсім природно, не так, як би поводитися без сторонньої людини. Особлива складність полягає в тому, що така демонстративна поведінка практично ніколи не усвідомлюється, тому її не можна усунути, навіть коли б піддослідні цілком щиро прагнули бути природними.

Для того щоб зменшити цей ефект, застосовують такі прийоми: спостереження проводиться з допомогою записуючої техніки або через скло Гезела (прозоре лише в один бік), тобто проводиться приховане спостереження. Проте такі можливості випадають рідко, до того ж у ряді випадків це може виявитися неетичним. Тому, як правило, спостерігач повинен “привчити” до себе тих, кого він буде вивчати; він повинен хоч у загальному плані познайомитися з учителем та індивідуальними особливостями його роботи. Слід пам’ятати, що чим старші діти, тим ефект демонстрації виявляється більше. Найбільш сприятливою віковою категорією у цьому випадку є наймолодші. Такий вид спостереження має ту перевагу, що може здійснюватися кількома особами, що підвищує об’єктивність даних.

У ряді випадків спостерігачем є сам учитель. Такий вид і є різновидом так званого польового спостереження, тобто коли воно проводиться у природній обстановці, в ситуації безпосереднього спілкування, “в полі”. З точки зору позиції спостерігача, це може

бути схема “спостерігач-керівник” або “спостерігач-співучасник” (у соціологічній термінології це – частково включене спостереження).

Становище спостерігача-керівника є найбільш сприятливим з точки зору зручності. Людина, яка безпосередньо пов’язана зі школою, знаходиться у вигіднішому становищі, ніж стороння. Вона може повніше враховувати різні обставини, що супроводжують процес спостереження, зокрема, швидше і легше відділити суттєве від несуттєвого у поведінці, бо вона знає типову для кожного учня поведінку у певній ситуації. Крім того, позиція керівника дає змогу регулювати хід уроку, довільно створювати потрібні ситуації, проводити корекцію процедури дослідження. Проте цей вид спостереження також не позбавлений деяких недоліків: зокрема – складність одночасного спостереження і контролювання себе та учнів; наявність певної установки педагога щодо можливостей учнів.

Позиція дослідника-співучасника цінна тим, що дослідник відчуває усе те, що і його піддослідні. Тому він може збагатити результат спостереження цінними даними, що не завжди помічаються особами, які знаходяться в інших позиціях. До того ж співучасник виконує роль “піддослідного високої кваліфікації” і може оцінити деякі тонкощі результатів і особливостей застосовуваного методу. Проте таке глибоке “вживання в роль”, “розчинення в ситуації” також породжує тенденційність у реєстрації фактів. Нерідко спостерігається згадуване вище прагнення справити найкраще враження (тобто, стаючи на позицію піддослідних, спостерігач починає робити однакові з ними помилки).

По суті, таке розділення видів спостереження збігається з класифікацією його на включене, невключене і частково включене, але перша класифікація педагогічна, а друга – соціологічна.

Спостереження залишається одним із основних методів педагогічної психології. Не дивлячись на те, що психолог залежить від появи факту, який його цікавить, він має можливість спостерігати цей факт, спотворюючи цілісну ситуацію якнайменше. У цьому полягає головна перевага методу спостереження. Іншими позити-

вними рисами спостереження є можливість фіксувати явища, факти, що відбуваються у реальному житті; факти природної поведінки у природних умовах. Безпосередня фіксація явища – найкраща передумова охоплення всієї “смуги” природної поведінки, реальна умова зменшення небезпеки неправильного тлумачення окремого вчинку, реакції чи будь-якого іншого одиничного прояву. При цьому кожен спостережуваний постає як цілісна особистість, і кожний його вияв може сприйматися не ізольовано, а в контексті всієї поведінки.

Великою перевагою спостереження є можливість аналізувати поведінку цілої групи осіб одночасно. Це робить його дуже цінним методом, бо – експеримент, хоч і має також групові форми, все ж надає менші можливості для такого цілісного аналізу.

З допомогою спостереження дослідник має змогу зробити повніший опис спостережуваних осіб, дати їм характеристику, виходячи з різних критеріїв оцінки, врахувати не одну, а багато особливостей їх реагування – іншими словами, реєструвати відразу багато параметрів, причому цінною є можливість робити це без спеціального планування, так би мовити, “на ходу”.

Дослідник може вловити особливості настрою, вияв емоцій, вираз обличчя, охарактеризувати мову, жести, міміку, просторово-часові відносини діючих осіб.

Вигідно відрізняє спостереження також не така жорстка, як в експерименті, прив’язка до плану дослідження, можливість описувати не передбачені планом події, ставити запитання, змінювати ситуацію уроку, коригувати дії. Це є перевагою спостереження не лише порівняно з експериментом, але й з тестом, анкетною, соціометричними методами тощо, де несподівано виникаючі події просто не беруться до уваги. Важливою є також незалежність проведення дослідження від готовності осіб до того, щоб їх спостерігали. Така готовність стати об’єктом вивчення – неодмінна умова проведення тесту, опитування, експерименту та ін., а при спостереженні готовність може відігравати негативну роль. У психологічному вивченні саме спостереження дозволяє безпосередньо і швидко відчувати зв’язок між поведінкою (впливом) вчи-

теля та діями учня, підмітити тонкощі взаємодії учня з товаришами тощо.

Усе це свідчить про те, що і в майбутньому спостереження буде застосовуватися у вивченні дитини, тим більше, що при проведенні експерименту дослідник повністю несе відповідальність за наслідки. Тому, оскільки майже всі педагогічні експерименти мають на меті перевірку ефективності певного методичного прийому, спостереження набуває ще одного значення: воно виконує роль остаточного “вироку” експерименту, і останній повинен бути припинений, якщо дані спостереження свідчать про необґрунтованість задуму (особливо якщо мова йде про виховання працелюбності, формування моральних, естетичних уявлень тощо).

Слід відзначити, що поряд з перевагами спостереженню притаманний також і ряд недоліків, які дещо звужують сферу його застосування. В різних ситуаціях особливості спостереження як методу, що вже було сказано вище, постають то як переваги, то як недоліки спостереження. Залежать вони від дослідника: його зацікавленості до появи факту, необ’єктивності реєстрації фактів, неможливості реєстрації абсолютно всіх подій; унікальності (неповторності і невідтворюваності) даних спостереження.

Спостереження частіше застосовується тоді, коли потрібне більш “об’ємне” вивчення, де мета сформульована відносно широко. Якщо вивчається атмосфера міжособистісних взаємовідносин у класі, конфліктність, частота взаємодії, то найцінніший матеріал дадуть результати соціометрії та спостереження; а якщо досліджується сумісність як одна зі складових психологічної атмосфери, то логічніше буде застосувати експеримент, бо сумісність може виявлятися як на рівні відповідності реакцій, так і на соціально-психологічному рівні. Спостереження виявляється найефективнішим при вивченні закономірностей функціонування шкільного колективу, форм лідерства, наявності лідера того чи іншого типу, рівня згуртованості та ін. Проте спостереження не може виявити латентної (прихованої) тенденції до лідерства, оскільки об’єктом його дослідження є лише факти, що лежать на поверхні поведінки. Приховані тенденції до лідерства можуть бути

виявлені деякими складними анкетними методами і так званими проєктивними методами дослідження. Тому вікові особливості обсягу, довільності уваги доцільніше вивчати з допомогою експериментальних методик, а рівень уважності учнів найкраще спостерігати; вивчення взаємин з допомогою соціометричних методів обов'язково доповнювати спостереженням.

1.2.3. Анкетні методи

Зміст та складові частини анкети як методу психолого-педагогічного дослідження

У психолого-педагогічних дослідженнях часто виникає необхідність в інформації про такі явища та процеси, які недоступні прямому спостереженню, не знаходять достатньо повного відбиття в тих свідченнях, які використовуються методом аналізу продуктів діяльності. Наприклад, інформація про мотиви, інтереси, схильності, життєві плани, структури стосунків у навчальних і трудових колективах та ін.

Джерелом такої інформації, необхідної для наукового вивчення, є безпосередні учасники життєвих процесів, люди, їх висловлювання про свої власні настрої, вчинки, оточуючу реальність.

Одержати таку інформацію можна з допомогою опитування. В основі методу опитування лежить сукупність запитань, що пропонуються опитуваній особі (респонденту), відповіді якої і утворюють необхідну дослідницьку інформацію. У будь-якому варіанті опитування є одним із найскладніших різновидів соціально-психологічного спілкування. Зв'язок між головними його учасниками – дослідником та респондентом забезпечується з допомогою різноманітних “проміжних” ланок, що дуже впливають на якість самих ланок. Опитування має такі складові частини.

По-перше, це анкета або план інтерв'ю, перелік питань, з допомогою яких емпірично описується проблема, “перекладена” на мову повсякденного досвіду і свідомості опитуваних.

По-друге, це анкетер або інтерв'юер, тобто особа, що безпосередньо забезпечує заповнення вивідників (опитувальників) респондентом. При цьому, якщо інтерв'ю передбачає особисте спілку-

вання інтерв'юера з опитуваним, при анкетуванні респондент сам заповнює вивідник після відповідного інструктажу, що його проводить анкетер.

По-третє, це ситуація опитування, його умови, що складаються з конкретних ситуацій, в яких перебував респондент на момент опитування (його емоційних станів, норм, звичаїв і традицій, уявлень та ставлень до опитування).

Таким чином, можна сказати, що опитування – це метод одержання соціальнопсихологічної інформації, яка базується на усному або письмовому зверненні до досліджуваної групи людей із запитаннями, зміст яких репрезентує проблему на певному емпіричному рівні.

При цьому, який би різновид опитування не застосовувався, одним з його інструментів є анкета. Оскільки з допомогою анкети дослідник одержує інформацію із відповідей на запитання, вони повинні бути сформульовані так, щоб усі респонденти розуміли їх так, як і сам укладач вивідника. Проте зробити це не так просто. Правильне формулювання запитань – набагато складніше і більш трудомістке завдання, ніж здається. Дійсно наукове конкретно-психологічне дослідження ґрунтується на інформації, що має відповідати трьом основним вимогам: вона повинна бути надійною, достовірною і одержаною з допомогою методики, валідної для вирішення даного завдання. Достовірною інформація буде в тому випадку, якщо вона адекватно відображає дійсність. Анкета – це певним чином структурно організований набір запитань, кожне з яких логічно пов'язане з центральним завданням дослідження. Процес укладання анкети, процес перекладу основних гіпотез на мову запитань – досить складна операція, що вимагає від дослідника уважної, кропіткої роботи, хороших знань відповідних типів запитань, вміння точно їх сформулювати у певній послідовності.

У практиці конкретних досліджень відомі три види анкетних запитань: 1) поштове; 2) через пресу; 3) роздавальне.

Сутність поштового анкетування полягає в тому, що анкета розсилається, а потім повертається до дослідника поштою.

Анкетування через пресу здійснюється шляхом публікації запитань у газеті, і ті, хто виявив бажання дати на них відповіді, після відповідного заповнення анкети надсилають її на адресу редакції.

Найбільш поширеним способом розповсюдження анкет є роздавальне анкетування, при якому анкета безпосередньо вручається дослідником респонденту, а той після заповнення повертає анкету назад. Роздавальне анкетування може проводитися із видачею й заповненням анкет прямо на місці, а також при заповненні їх вдома при наступному поверненні у призначений дослідником строк. Анкетування на місці – найбільш ефективний спосіб розповсюдження анкет, якому надається перевага перед рештою способів, оскільки він гарантує повне повернення анкет, а також дає можливість дослідникові контролювати процес заповнення анкет.

Запитання анкети прийнято розрізняти за трьома критеріями: за змістом, формою та функцією.

Усі запитання анкети залежно від їх змісту можна умовно поділити на дві великі групи: а) запитання про факти, дії у минулому й теперішньому, а також про продукти діяльності; б) запитання про мотиви, оцінки й думки індивідів. Якщо з допомогою запитань першої групи дослідник може одержати об'єктивні дані про опитуваного, про те, що він знає й пам'ятає, то з допомогою запитань другої групи дослідник може дізнатися про ставлення опитуваного до тієї чи іншої речі чи об'єкта; що опитуваний збирається робити, і що його до цього спонукає.

До першої групи запитань слід, передусім, віднести так звані демографічні запитання на виявлення статусу опитуваного: його віку, статі, освіти, сімейного стану, професії, стажу роботи та ін. Зазвичай запитання такого роду компонуються в один розділ анкети, який одержав назву “демографічна частина анкети”, або “паспортичка”; його вміщують у кінці анкети.

Якщо у респондента виникають сумніви щодо анонімності анкети або ж він злякається того, що щирі відповіді можуть йому якимось чином зашкодити, тоді респондент може дати неправдиву інформацію про себе чи не відповісти саме на ті запитання “па-

спортички”, які йому здаються сумнівними щодо гарантії анонімності. У першому випадку респондент, добре знаючи, який тип поведінки заохочується, а який заперечується суспільством, буде швидше приховувати негативні факти свого життя й будь-якими засобами перебільшувати або приписувати собі якісь позитивні дії, яких не було взагалі. В іншому випадку недостовірність виникає внаслідок помилок пам'яті, ускладнень розумового відтворення минулих подій.

Запитання другої групи, що спрямовані на виявлення оцінок та думок опитуваних, є складнішими для респондентів, і тому відповіді на них бувають завжди менш достовірними і щирими порівняно з відповідями на запитання першої групи. Завдання дослідника у таких випадках полягає в тому, щоб з допомогою різних технічних прийомів і засобів добитися необхідної інформації.

Замість запитання типу “чому?”, що викликають у респондента тільки негативну реакцію й небажання відповідати, дослідник складає цілу серію деталізованих запитань, відповіді на які у своїй сукупності дадуть йому уявлення про причину появи такої думки або враження у респондента.

Велике значення мають прожектерські (проективні) запитання, коли респондентам пропонується набір ситуацій, із якими вони могли б зустрітися в житті, й необхідно вказати власний варіант поведінки чи думки в заданих умовах. Функція такого типу запитань: більш глибоке й точне проникнення у мотивацію респондента, виявлення його намірів, установок. Як правило, вони формулюються у вигляді умовних речень: “Уявіть собі, що...”

За формою такі запитання поділяються на відкриті та закриті; прямі й непрямі.

Запитання називаються відкритими, або вільними, якщо відповіді на них можна дати у будь-якій формі, яка не регламентується жодними рамками і респондент може висловлювати все, що забажає. Запитання називається закритим, якщо його формулювання містить варіанти можливих відповідей (перелік певних альтернатив) і респондент мусить зупинити свій вибір на якійсь одній. Пе-

релік альтернатив може бути якісного характеру (запитання з багатьма відповідями). Наприклад:

Що вас приваблює у вашій роботі?

- робота різноманітна, цікава;
- робота вимагає кмітливості, примушує підвищувати рівень знань;
- добрий заробіток; хороша організація праці.

Запитання можуть бути кількісного характеру (питання з оцінкою, з допомогою якої вимірюють інтенсивність установок). Чи задоволені ви своєю роботою?

- дуже задоволений;
- задоволений;
- не зовсім задоволений;
- дуже незадоволений.

Що стосується недоліків, то, *по-перше*, при відкритих запитаннях вірогідність суб'єктивної, довільної інтерпретації з боку респондента занадто велика і в кінцевому результаті призводить до того, що підсумкові дані неможливо зіставити. *По-друге*, аналіз одержаних відповідей на відкриті запитання – надто трудомістка процедура.

Перевага закритих запитань полягає в тому, що вони строго і однозначно інтерпретуються, легко стандартизуються, не вимагають особливих затрат на їх обробку та аналіз.

При конструюванні закритих запитань необхідно прагнути до того, щоб були вичерпані усі можливі варіанти відповідей; усі альтернативи були перемішані; у переліку кількісних запитань позитивні та негативні сторони мали б однакові параметри.

При переліку кількісних альтернатив слід уникати зміщень у позитивний або негативний бік.

Запитання, що спрямоване на одержання прямої, безпосередньої інформації від респондента, називається прямим. Звичайно воно формулюється в особовій формі: “Чи знаєте ви, що...”, “Ваша думка з приводу...”. Якщо дослідник не впевнений у тому, що респондент на якесь пряме запитання дасть таку ж відверту відповідь, то дослідник ставить непряме запитання. Своєю метою воно

має приховати зміст вивідуваної інформації від респондента; це, так би мовити, запитання, яке на перший погляд здається побічним або несуттєвим. Відповідь на таке запитання вимагає обов'язкової інтерпретації.

За функціями розрізняють фільтруючі та контрольні запитання. Фільтруючі запитання застосовуються до обох уже названих груп: за змістом, тобто до запитань про факти та дії, і запитань про думки, мотиви, оцінки респондента. Метою фільтруючих запитань є відділення однієї групи респондентів (які повинні відповісти на дані запитання) від другої групи (які не повинні відповідати на ці запитання).

Інколи при відповідях на другу групу запитань опитувані можуть давати оцінки, висловлювати думки про речі, яких вони не знають. Завдання фільтруючих запитань полягає в тому, щоб відсіяти некомпетентних респондентів, перевірити ступінь їхньої інформованості. Якщо виявиться, що вони не мають жодних знань про предмет, про який іде мова, то природно, що їхні думки та враження не враховуються.

Функціональне призначення контрольних запитань полягає в тому, щоб перевірити правдивість відповідей респондента на основні запитання анкети. З їх допомогою оцінюється якість одержуваної інформації. Часто в анкеті контрольні запитання становлять досить великий процент усіх запитань, так що контрольні запитання формують у спеціальну шкалу “неправди”. При перевищенні певної кількості обумовлених конструкцією анкети відповідей “так” або “ні” на запитання цієї шкали результати беруться до уваги лише за деяких умов або відкидаються як неправдиві.

В анкеті основні контрольні запитання розташовуються так, щоб респондент не міг уловити між ними прямого зв'язку.

Композиція анкети характеризується такою послідовністю смислових розділів: 1) вступна частина; 2) основна частина; 3) демографічна частина (“паспортичка”).

Вступна частина анкети – це звернення до опитуваного, де вказується, яка організація чи науковий заклад проводить анкетування; пояснюється мета дослідження і як будуть використані йо-

го результати; підкреслюється важливість участі (відповіді) даного респондента; гарантується анонімність відповідей; дається чіткий виклад правил заповнення анкети та способу її повернення.

Призначення вступної частини анкети полягає в тому, щоб максимально добитися прихильності опитуваного, зацікавити його темою опитування і пробудити щире прагнення взяти участь у дослідженні.

Основна частина анкети включає власне запитання. Спочатку в ній вміщуються запитання, спрямовані на те, щоб зацікавити опитуваного, схилити його до співробітництва і сприяти поступовому і повному включенню респондента у процес роботи над анкетою. Далі йдуть складніші питання, що найчастіше спрямовані на виявлення установок, оцінок тощо. І в заключній частині основного тексту ставляться найбільш інтимні та контрольні запитання, метою яких є поглиблення і уточнення інформації, одержаної в попередніх запитаннях.

У демографічній частині анкети (“паспортичці”) містяться питання, що стосуються об’єктивного статусу особи (стать, вік, сімейне становище, професія, освіта та ін.).

Можна відзначити такі основні правила побудови анкети:

1. В анкеті необхідно фіксувати найсуттєвіші питання, відповіді на які дадуть інформацію, що необхідна для вирішення завдань дослідження, яку неможливо одержати іншими способами, крім анкетування.
2. Формулювання запитань з точки зору мови, концептуального рівня і семантичного значення повинне бути зрозумілим респондентові і відповідати рівню його знань та освіти.
3. Питання повинні формулюватися так, щоб опитувані могли на них відповісти в принципі.
4. Запитання повинні викликати позитивну реакцію респондента, бажання дати повну і щиру відповідь.
5. Організація та послідовність запитань повинні сприяти одержанню найнеобхіднішої для дослідження інформації.

Складна анкета попередньо повинна бути апробована. Передусім дослідникові слід задати самому собі запитання:

1. Чи витримані вимоги до мови, а може, для частини опитуваних мова запитань занадто складна, а для частини, навпаки, – примітивна?
2. Чи всі запитання і всі варіанти відповідей зрозумілі?
3. Чи не занадто абстрактно або конкретно сформульовані запитання?
4. Чи зрозумілі респондентові одиниці вимірювання, що є в анкеті?
5. Чи зможуть респонденти дати відповіді на запитання про минулі події, чи не варто якимось підстрахуватися?
6. Чи немає небезпеки, що респонденти дадуть на запитання стереотипну відповідь?
7. Чи не занадто численні варіанти відповідей на запитання і чи зможуть респонденти справитися з великою кількістю варіантів; як скоротити їх кількість або розчленити на блоки?
8. Чи не викликають запитання недовіри або негативних емоцій?
9. Чи не зачіпаються самолюбство або інтимні сторони життя опитуваного?
10. Чи все гаразд з боку графічного оформлення анкети: відсутність переносів у смислових відрізках тексту, наскільки чітко виділені шрифтом запитання та інструкція, чи немає монотонності, одноманітності в оформленні?

Після самостійної перевірки анкети дослідник повинен апробувати її і, усунувши виявлені недоліки, поширити на весь масив опитуваних.

Є також певні вимоги щодо “верстки” анкети для зручності заповнення її респондентам та для полегшення роботи кодувальника у випадку машинної обробки даних.

При аналізі результатів пробного опитування важливо швидко визначити зовнішні ознаки помилок, допущених при конструюванні анкети.

1. Відсутність порядку у відповідях свідчить частіше про те, що терміни, які входять у формулювання запитань, підібрані не досить вдало. Очевидно, не були враховані рівень культури, освіти, професійні спрямування опитуваних.

2. Відповіді типу “все або нічого” – це результат невдалого для респондента формулювання запитання, що автоматично викликає стереотипні відповіді.
3. Велика кількість відповідей типу “не знаю” або “не зрозумів” показує, що запитання сформульовані нечітко або погано підібрані.
4. Велика кількість недоречних коментарів, зауважень – показник неякісного формулювання питання або неповного переліку альтернатив у фіксованих відповідях.
5. Великий процент запитань без відповідей свідчить про те, що вступна частина анкети складена не досить ретельно, незрозумілі правила заповнення, не гарантована анонімність, недостатньо роз’яснена мета дослідження.
6. Суттєві відхилення у відповідях у зв’язку із зміною порядку запитань і варіантів відповідей.

Анкета вважається надійною, якщо у повторному дослідженні через певний проміжок часу, при дотриманні всіх умов першого анкетування, вона дає схожі результати.

Анкета вважається обґрунтованою, або валідною, якщо вона вимірює те, що вона повинна вимірювати, і дослідник з її допомогою одержує саме ті дані, на які розраховував. Проблема обґрунтованості анкети зводиться до того, щоб респондент розумів зміст запитання саме так, як це мав на увазі дослідник, і щоб він давав ту відповідь, яка впливає із змісту заданого запитання.

Існує три основних типи анкет, що застосовуються у віковій та педагогічній психології. *По-перше*, це анкети, складені з відкритих запитань і спрямовані на виявлення усвідомлюваних якостей опитуваних. *По-друге*, це анкети селективного типу, де опитуваному на кожне запитання пропонується кілька готових відповідей; завданням опитуваного є вибір найбільш підходящої відповіді. *По-третє*, це анкети-шкали, в яких опитуваний повинен не лише вибрати відповідь, що йому підходить, але й оцінити в балах правильність кожного із запропонованих варіантів. Між цими видами анкет принципових відмінностей немає. Анкети, що містять відкриті питання, дають матеріал, який вимагає попереднього якісного аналізу

відповідей, а це утруднює кількісну обробку результатів. Анкети-шкали – найбільш формалізований тип анкет, що дозволяє проводити більш точний кількісний аналіз даних анкетування.

Прикладом анкети-шкали може виступати анкета “Вчитель очима учнів”, проведена у ряді київських шкіл. Питання у ній будувались таким чином: наводились певні особисті якості вчителя або ряд позитивних якостей, необхідних для вчителя. Опитуваному треба було визначити місце або ранг кожної з цих якостей за ступенем важливості їх для вчителя. Результати анкетування показали, що найбільше серед учнів ціняться такі позитивні якості та риси: 1) вміння цікаво та дохідливо викладати матеріал; 2) справедливість та об’єктивність; 3) глибоке знання предмета; 4) організаторські здібності; 5) вміння підтримувати дисципліну; 6) здатність розуміти своїх учнів.

Ці якості та риси особистості вчителя назвали усі учні як старших, так і середніх класів; щоправда, послідовність оцінок у різних за віком школярів дещо відрізнялася.

Різновидом методів опитування є метод полярних профілів; оцінювання (рейтинг); метод парного порівняння; соціометрія; референтометрія.

Деякі дослідники виділяють ці методи поза методом опитування. Проте багато спільного (наявність запитань, спосіб заповнення опитувальних листків та ін.) дозволяє віднести їх до групи методів опитування, хоча, безумовно, кожен метод має свою специфіку.

Завдання і функції психодіагностичного дослідження

Основним завданням психодіагностики є створення таких діагностичних методів, які б дозволили всебічно оцінювати рівень психічного розвитку дитини. Більшість діагностичних методик конструюються за принципом навчального експерименту, що спрямований не лише на фіксацію наявного рівня, але й на визначення зони найближчого розвитку дитини, здатності її до навчання. При конструюванні методик, як правило, враховується можливість використання їх з метою порівняння різних навчальних програм. Не менш суттєвим є створення таких методів, що дозволяють враховувати те, який “внесок у розвиток особистості” зу-

мовлюється засвоєнням знань, оволодінням новими способами дії. Без розробки надійних діагностичних методів неможливо вирішити завдання формування самостійності, ініціативності, саморегуляції та інших рис, необхідних для виконання будь-якої діяльності. Отже, психодіагностика у створенні конкретних методів ґрунтується не лише на завданнях констатації, але й цілеспрямованого розвитку учнів, формування в процесі навчання рис особистості, необхідних для майбутньої професійної діяльності.

Без широких систематичних діагностичних досліджень неможливе виявлення творчих здібностей, рання оцінка яких необхідна для забезпечення оптимального їх розвитку. Існує також чимало інших проблем, у вирішенні яких може допомогти психодіагностика. Це зумовлює необхідність здобування знань про рівень психічного розвитку дитини на всіх вікових стадіях, що власне й становить предмет шкільної психодіагностики.

Сьогодні роль шкільної психодіагностики набуває більшої ваги, а це означає, що вимагають вдосконалення самі діагностичні методи.

Це стосується як підвищення надійності й об'єктивності даних, що одержані в результаті застосування тієї чи іншої методики, так і створення нових методик, які дозволяють вивчати більше число психічних явищ.

В основу класифікації методів психодіагностики можуть бути покладені різні ознаки. Так, діагностичні методи можуть розрізнятися за такими показниками: чи передбачають завдання правильну відповідь, чи їх не існує. До першого типу відносяться такі методики, як тести інтелекту, спеціальних здібностей, деяких особистісних рис (тест Равена), процедура визначення полезалежності – полenezалежності (Уіткіна), тест ригідності (Лачинса). До іншої групи належать завдання, які характеризуються лише частотою відповіді, незалежно від її правильності.

За іншою ознакою ми можемо розрізняти реальні й нереальні методики, тобто методики, які мають вербальну форму (словесну, мовну, усну) або будь-яку іншу (письмову, з допомогою технічних засобів тощо).

До ознак, з допомогою яких може бути проведена класифікація, слід віднести характеристику основного методичного принципу, який закладено в основу методики. Можна розрізняти об'єктивні тести, стандартизовані (вивідники, семантичні диференціали, рольові репертуальні схеми) проєктивні тести, діалогічні методики (бесіди, інтерв'ю).

Як окрему групу методик можна назвати так звані тести – короткі стандартизовані випробування будь-яких психічних якостей; результати цих проб дозволяють виміряти психологічні характеристики особи. Тест можна визначити як експеримент, що носить характер певного завдання, яке стимулює відповідну форму активності; виконання тесту піддається якісній та кількісній обробці й може служити симптомом певного рівня розвитку тієї чи іншої функції. Завдання, з яких складаються тести, мають, як правило, коротку й стандартизовану форму.

Таким чином, метою застосування діагностичних методів є фіксація і описання психологічних розбіжностей між окремими індивідами та групами людей за однією або частіше за кількома ознаками.

Загальними проблемами психологічної діагностики є проблеми валідності та надійності методик. Найпростіший шлях вирішення цих питань: удосконалення математичного апарату, ретельність формування вибірки, інтерпретація даних. Але, на жаль, цього не досить. Існує багато причин, що призводять до зниження рівня успішності тестових результатів. Наприклад, умови тестування: під час проведення тесту досліджуваний повинен відчувати себе незалежно й комфортно, оскільки фрустраційні явища можуть значно змінити результати тесту. Але найголовніший фактор розбіжностей результатів полягає в тому, що кожний тест передбачає наявність певного рівня знань, без яких успішне виконання тесту неможливе, а також відповідного характеру операцій, які виконуються досліджуваним. У цьому контексті слід мати на увазі, що існують суттєві обмеження, іноді й неможливість застосування тесту, розробленого по відношенню до певної культури, певного соціального середовища в інших культурних умовах. На-

приклад, часто операції, які закладені в основу тесту (узагальнення, абстрагування, класифікація), мають неоднакову цінність у різних субкультурах, оскільки перебувають у різних зв'язках з практичною діяльністю індивідів, представників тих чи інших соціальних груп. Крім того, будь-яке слово в тестовому завданні знаходиться в різних системах семантичних зв'язків з іншими словами, внаслідок цього дотриматись умови однакового розуміння термінів досить складно, не кажучи вже про те, що в деяких умовах просто відсутні абстрактні поняття, які часто використовуються у тестових завданнях. Отже, використання зарубіжних методик у психодіагностиці має певні обмеження й повинне поєднуватися з ретельним теоретичним аналізом предмета дослідження й методологічних положень, що лежать в основі побудови методики.

У практиці психодіагностики вирізняють дослідження “за результатом” і “за способом”. Принцип вивчення “за результатом” – це традиційний для психометрії спосіб діагностики: визначення рівня розвитку за кількістю набраних у тесті балів. Методики “за результатом” (до них належить більшість інтелектуальних тестів), як правило, не здатні вловити динаміку процесів, що призвели до того чи іншого результату. Серйозним недоліком цих методик є формалізм: оцінка не містить свідчень ні про спосіб досягнення результату, ні про причини високої або низької успішності. На противагу цьому принципу вивчення застосовується так званий клінічний підхід, у рамках якого фіксується процес досягнення тестових результатів, і тому він є більш змістовним. Але в рамках клінічного підходу значна складність виявляється в стандартизації процедури тестування й оцінці результатів. Це зумовлене передусім тим, що процес виконання завдання аналізується за багатьма напрямками, що допускають великі інтерпретаційні можливості, а отже, й відчутну розбіжність діагностичних висновків.

Більш продуктивним є спосіб діагностики “за способом дії”, який дозволяє значною мірою подолати формалізм оцінки “за результатом”. Цей принцип дозволяє визначити “зону найближчого розвитку” шляхом регламентації міри підказування, необхідної

досліджуваному для досягнення необхідного результату, а також пояснити, чому появу деяких помилок можна залишити поза увагою (наприклад, коли застосування правильного способу рішення супроводжується помилками підрахунків). Але й тут діагностика стикається з певними труднощами, оскільки на результати тестування впливають різні умови, а способи дії можуть мати багато значень. Внаслідок цього результати тестування, як і в умовах традиційного підходу, можуть бути певною мірою формальними: про досліджуваного достовірно можна сказати лише те, що він виконав завдання саме таким, а не іншим способом. Зрозуміло, цей “формалізм” більш високого порядку, ніж в оцінці “за результатом”, оскільки спосіб дії уже сам по собі суттєвіший, ніж результат. Але реалізація цього підходу підвищує діагностичну цінність способу і разом з тим випускає з поля зору предметний зміст діяльності. Крім того, діагностика “за результатом” має значні переваги в тому, що саме тут використовуються найпростіші критерії, що лежать в основі оцінювання, отже, підсумкові результати є більш однозначними.

Продуктивною в плані розробки прийомів психодіагностики виступає і послідовна реалізація положення марксистської психології про єдність свідомості й діяльності. Психодіагностичні висновки й результати набувають ваги лише у випадку пояснення їх з позицій предметної діяльності суб’єкта. Психодіагностика, яка орієнтована на принцип діяльності, виходить з аналізу діяльності й починається з аналізу її суб’єктивних структур і лише далі розкриває психологічну структуру діяльності й механізми її регуляції.

Останніми роками в психодіагностиці набуває дедалі більшої ваги так званий категоріальний підхід, що ґрунтується передусім на генетико-моделюючому методі дослідження. Теоретичний зміст генетико-моделюючого методу полягає у визначенні того, що весь психічний розвиток є результатом присвоєння людиною суспільно заданих зразків діяльності. Цей підхід дає змогу вийти за межі індивідуального досвіду суб’єкта, теоретично змоделювати саму історію становлення психічних якостей як діяльнісної фо-

рми й організувати процес їх формування. Це, у свою чергу, вимагає:

а) попереднього визначення реальної діяльності суб'єкта, в межах якої проводиться відповідний діагноз; б) проведення теоретичного аналізу цієї діяльності; в) побудови її теоретичної моделі; г) визначення конкретної форми діагностичної ситуації.

Як свідчить вищенаведений короткий аналіз, кожний з розглянутих підходів характеризується як рядом переваг, так і недоліків, що вимагає їх врахування під час проведення дослідження.

Перед тим як охарактеризувати окремі тестові методики, слід коротко зупинитися на дуже важливих моментах, що пов'язані з конструюванням тестів, вибором контингенту досліджуваних, а також процесом діагностичного дослідження. Розглянемо основні вимоги, яких необхідно дотримуватись у проведенні психодіагностичного дослідження.

Основи і вимоги та умови використання тестів як засобів дослідження

Вимоги до методик: 1) методика повинна чітко відповідати меті й предмету дослідження; 2) процедура проведення має бути задана у вигляді однозначного набору дій з наступним їх квантифікуванням; 3) тест має бути перевірений на репрезентативність, надійність, об'єктивність та валідність; 4) інструкція щодо проведення дослідження не повинна допускати подвійного тлумачення її змісту.

Вимоги до експериментатора: 1) досліджувач має бути обізнаний з загальними теоретичними принципами психодіагностики; 2) добір методик повинен забезпечувати максимальну ефективність діагностики; 3) експериментатор має діяти в межах стандартних правил використання діагностичної методики; 4) досліджувач повинен дотримуватись етичних принципів.

1.2.4. експериментальні методи

Вивчаючи психологічні закономірності навчання та розумового розвитку, вікова і педагогічна психологія має справу з числен-

ними різноплановими явищами. Щоб пізнати механізм цих явищ, закони їх розвитку та формування, фактори, що їх спричиняють, необхідні відповідні таким складним завданням методи дослідження, які б давали можливість не лише відтворювати ці явища у вигляді певних моделей, але й керувати ними.

Таким активним методом дослідження є експеримент та його численні різновиди. Психологія, в тому числі вікова і педагогічна, своїми досягненнями завдячує саме експериментальним методам дослідження.

Науковий експеримент визначається як об'єктивний інструмент пізнання об'єктивної дійсності. В експерименті здійснюється відтворення об'єктивних явищ у "чистому вигляді" і в потрібних досліднику умовах. У ході експерименту можна також створювати нові штучні предмети і вивчення, нові зв'язки та відношення, яких у природних умовах не існує.

Структурними компонентами експериментального дослідження є: спостереження, фіксування, вимірювання дослідних даних, зіставлення результатів дослідної та контрольної груп з допомогою спеціальних прийомів.

Експеримент – це чуттєво-практична діяльність, здійснювана теоретично відрефлексованими засобами. Експеримент є методом, способом, інструментом пізнання суб'єкта. Саме ж пізнання своєю основою має єдиний життєвий процес – процес, у якому поєднані чуттєвість і діяльність.

Покладення чуттєво-практичної діяльності в основу пізнання має своїм логічним наслідком розуміння методу пізнання та експерименту зокрема, як особливої форми існування цієї чуттєво-практичної діяльності.

Як різновид практичної діяльності, експеримент виходить за грані чистої науки. Нині експеримент є важливим засобом наукового дослідження і відноситься до емпіричних методів наукового пізнання, хоча в класифікації методів відносно цього нема єдиної точки зору. Методи прийнято ділити на конкретно-наукові (спеціальні) та філософські. При цьому до конкретних методів відносяться ті, що досліджують спеціальні науки в їх взаємозв'язку. З допомогою

теоретичних методів досягається найвищий синтез знань (у формі наукової теорії). Це є більш високим ступенем пізнання. Але межі між рівнями досліджень відносно умовні, оскільки вони мають тенденцію проникати один в одного. Експеримент, вплетений у теорію, нею ж направляється, теорія визначає напрям експерименту. В експерименті діє механізм абстракції, який нагадує той механізм, що ним оперує теоретичне мислення; ось чому експеримент можна розглядати як практичну абстракцію.

Невід'ємною частиною експерименту є ідеалізація. В процесі його проведення використовуються поняття, судження, міркування, умовиводи. Особливу роль в експерименті відіграє ідея, теорія, гіпотеза, наукове передбачення. Ось чому він не являє собою чисте емпіричне дослідження. Експериментатор попередньо осмислює хід експерименту, уявляє певну послідовність операцій, зважає технічні можливості, експериментальні засоби й т. ін. Експеримент виступає продовженням науково-теоретичної діяльності. Остання є органічною структурною одиницею здійснення експерименту.

Результати експерименту стають дослідною основою загально-теоретичних положень та формулювань. Експеримент є логічно обґрунтованим продовженням теорії; без нього теорія не може одержати свого повноцінного наукового оформлення.

З допомогою цього методу дослідження перевіряється та обґрунтовується певна наукова ідея, яка спершу створюється умовно, абстрактно. Експеримент поза ідеєю та теорією неможливий. Він і теорія взаємопов'язані. Відмова від експерименту веде до відмови теорії від статусу наукової. Ось чому всемірне розгортання експериментального дослідження являє собою один із найважливіших, магістральних шляхів розвитку всієї сучасної науки. Будь-яка новостворена наука оцінюється з точки зору і методу (або методів); зрілість виявляється через її метод.

Теорія перетворюється на метод дослідження тоді, коли нею повністю оволоділи і в той же час її застосовують. Цю думку дуже точно підмітив радянський психолог С. Я. Рубінштейн, який зазначав, що змістовний метод, пристосований до того, щоб дійс-

но відкривати природу даного кола явищ, завжди виникав у науці як результат вивчення, студіювання. Так, наприклад, умовні рефлексі, спочатку зробившись предметом поглибленого дослідження, далі перетворились на метод дослідження, з допомогою якого почала вивчатися діяльність кори, динаміка кіркових процесів. Результати дослідження, яке викриває, встановлює деякі суттєві залежності, кореляції в області явищ, що вивчаються, далі перетворюються на метод, інструмент подальшого дослідження.

Таким чином, як метод пізнання експеримент склався на ґрунті соціальної практики, з якою він зв'язаний та яку обслуговує, і виражає специфіку пізнавальної діяльності. Людина активно впливає на об'єкт дослідження, спеціально таким чином створюючи умови для багаторазового виявлення досліджуваного явища. Взаємодія усіх компонентів в експерименті, що штучно варіюють, веде до створення моделі тієї частини дійсності, якості якої досліджуються. Використання подібних моделей є важливою особливістю експерименту. Домінування в ньому предметно-маніпулятивної, речево-відчутної сторони зумовлене тим, що інформація про об'єкт добувається в процесі безпосереднього впливу на об'єкт. У цьому випадку доцільно навести слова Гегеля, що тут ми діємо проти природи з допомогою самої природи.

Активність впливу на об'єкт дослідження відрізняє експеримент від спостереження. Експериментатор не “слухає” природу, а ставить запитання до неї.

Науковий експеримент виступає особливою частиною практичної діяльності вченого, спрямованої на перетворення явищ природи та суспільства, є своєрідною посередницькою ланкою. З одного боку, він об'єднує теоретичний апарат науки з об'єктивною реальністю, з іншого – безпосередньо пов'язує вченого з об'єктивними співвідношеннями суспільної практики, в якій експериментатор знаходить критерій істинності своїх уявлень.

Експеримент не обмежується пасивним спостереженням, реєстрацією або протоколюванням фактів. Основною його функцією є створення нових предметів як зв'язків, співвідношень або відношення досліджуваного об'єкта та його перетворення за певних

контрольованих умов. Суттєвою характеристикою експерименту поряд із створенням спеціальних є їх варіація, зміна в процесі дослідження. Задача експерименту не зводиться до безпристрасного описування та протоколювання даних, але включає активне дослідження з допомогою змін та перетворень матеріальної дійсності.

Різниця між спостереженням та експериментом не означає їх повної відмінності. Безсумнівно, що експеримент містить спостереження як свою складову частину. Це дає підставу деяким дослідникам відрізнити просте спостереження від експериментального, при цьому вони з допомогою останнього заміняють власне експеримент. З нашої точки зору, редукація експерименту до експериментального спостереження неправомірна. У спостереженні (просте воно чи експериментальне) немає місця активному впливу на предмет дослідження.

Активно створюючи, відображуючи та перетворюючи досліджувані явища, експериментатор може мати їх перед собою у процесі руху та розвитку і в результаті судити про них об'єктивніше з багатьох точок зору. При цьому в експерименті відображуються не стільки спостережувані, скільки неспостережувані якості об'єктів. Експеримент надає можливість ставити предмет у задані умови, піддавати його необхідним змінам та перетворюванням, прискорювати або сповільнювати хід подій. У ході експерименту одні й ті ж самі явища можуть бути відтворені багаторазово.

Безсумнівно, що здатність до відтворюваності є загальною ознакою експериментального методу. Однак ця ознака властива експерименту, виходячи з різної міри залежності від об'єкта дослідження; ось чому ця ознака не може включатися до структури експериментального методу як безумовна і тим самим представляти його суттєвий критерій. В експерименті як чуттєво-предметній діяльності проявляється посередність, “знарядцевість” людського пізнання.

У цьому зв'язку експеримент можна означити як різновид людської практики. Оскільки, як підкреслював В. І. Ленін, прак-

тика людини та людства являє собою перевірку, критерій об'єктивності пізнання, остільки дані, одержані експериментальним шляхом, є критеріями істини. Як форма предметно-практичної діяльності експериментальний метод виконує в науковому пізнанні одночасно дві функції: з одного боку, він є методом одержання нового знання, а з іншого – виступає як метод перевірки істинності цього знання. Експеримент має виключно важливе значення у пізнанні та перетворенні дійсності, він відіграє винятково важливу роль у розвитку сучасної науки.

У чому ж суть експерименту як методу наукового пізнання? Почнемо з найбільш типових визначень експерименту. Експеримент (від латинського *experimentum* спроба, дослід) – чуттєво-предметна діяльність у науці, яка реалізується теоретично відрефлексованими засобами. У науковій мові термін “експеримент” включає цілий ряд пов'язаних між собою понять: дослід, цілеспрямоване спостереження, відтворення об'єкта пізнання, організація особливих умов його існування, перевірка передбачення та ін.

Можна дати ще таке визначення поняття “експеримент”: це науково поставлений дослід, спостереження за досліджуваним явищем у точно визначених умовах, що дають змогу стежити за ходом явища й відтворювати його кожного разу при повторі цих умов. У цьому визначенні особливо підкреслюються такі функції, як створення певних умов з метою відтворення явищ, повторюваність цих умов, а тому ототожнюються поняття “експеримент” і “науково поставлений дослід”.

Експеримент, згідно з визначенням радянського філософа П. В. Копніна, містить у собі необхідні ознаки практичного оволодіння дійсністю з боку людини, оскільки з допомогою експерименту відбувається відтворення на практиці явищ, що цікавлять людину. Наприклад, фізик відтворює у лабораторії явище електричних розрядів – дещо подібне тим, що спостерігається під час грози. У своїй практиці людина може відтворювати явища дійсності заради різних цілей – для потреб виробництва й споживання. А от експеримент проводиться з метою пізнання явища, тому експеримент можна визначити як відтворення явищ на практиці з метою

наукового їх пізнання. У цьому визначенні підкреслюється пізнавальна функція експериментального дослідження в єдності з практикою. Автор наголошує на тому, що це є відтворення явищ на практиці. Експеримент як метод дослідження починається тоді, коли шляхом зміни умов, напряму чи характеру даного процесу створюються умови вивчення його у відносно “чистому вигляді”. Перевага експерименту полягає в тому, що з його допомогою виділяються та вивчаються ті зв’язки та співвідношення об’єкта, які необхідні людині у чистому вигляді.

Можна відзначити, що в одних випадках експеримент обмежується лише процедурним боком, в інших – на перший план висувається чуттєво-предметна сторона пізнання. В третій випадках підкреслюється теоретична функція. Та в усіх випадках експеримент виступає як єдність практики й пізнання.

Експеримент дає можливість свідомо розчленувати об’єкт дослідження з метою вивчення його окремих сторін, особливостей; дозволяє у межах можливого змінювати умови існування предмета, дає можливість прискорювати перебіг певних процесів. І не обмежується параметрами часу та простору. Перевагою експерименту є його повторюваність, що відкриває можливість одержувати більш достовірні дані. Отже, в експерименті дослідник сам викликає досліджуване явище, замість того щоб чекати, коли воно проявиться; може варіювати, змінювати умови ситуації, яка створюється для вивчення явища; ізолюючи окремі фрагменти об’єкта, що вивчається, експеримент дозволяє встановлювати закономірні зв’язки, у яких перебуває даний об’єкт; може змінювати не лише самі умови в розумінні їх наявності або відсутності, а й кількісні їх зв’язки.

Завдання експерименту, таким чином, полягає у тому, щоб зробити доступним для об’єктивного зовнішнього спостереження суттєві особливості внутрішнього процесу.

Вкажемо тепер на основні пізнавальні функції експерименту. У ході експерименту дослідник розкриває стійкі, суттєві і загальні зв’язки, що недосяжні для наших органів чуття; експеримент сприяє проникненню вглиб таких явищ, які можуть спостерігати-

ся, так і неспостережених явищ, тобто може встановити внутрішній зв'язок явищ.

Експерименти, з допомогою яких виявляються і з'ясовуються невідомі раніше властивості об'єкта, називаються дослідницькими. Так, наприклад, суто дослідницькими можна назвати експерименти з визначення порогу відчуттів, швидкості реакції, обсягу запам'ятовування, розрізнення кольорів тощо. У певному розумінні дослідницький експеримент – це те ж саме, що і якісний експеримент, бо спрямований на виявлення, знаходження невідомих раніше властивостей, закономірностей явищ.

Експеримент у науці є одним із джерел нагромадження нових фактів, що служать вихідним матеріалом для побудови теорії. Факт є об'єктивним, достовірним знанням певних об'єктивних явищ, він виступає важливою засадою наукового знання. Наука опирається на факти, і її мета – пояснення цих фактів та передбачення нових. Факт являє собою своєрідне резюме емпіричних даних, одержаних в експерименті.

Експеримент дає також можливість перевірити і довести правильність тих чи інших суджень. Такий експеримент називається перевіряючим. Наприклад, численні елементарні частки атома були передбачені теоретичним шляхом, і лише пізніше їхнє існування підтверджене експериментально. Так були відкриті передбачені Д. І. Менделєєвим невідомі елементи на підставі періодичного закону; ці експерименти, проведені В. В. Давидовим та його співробітниками, що довели гіпотезу про залежність виду сформованого узагальнення від змісту матеріалу.

Але можливий варіант і такого перевіряючого експерименту, коли підтверджується емпірична гіпотеза, наприклад, гіпотеза про залежність обсягу запам'ятовування від складності матеріалу; залежність успішної діяльності від сили і мотиву. Такими є майже всі педагогічні експерименти по визначенню ефективності того чи іншого засобу педагогічного впливу.

Тут варто нагадати також про знамениті ефекти Ж. Піаже, що дали поштовх для значного розвитку теорії розумового розвитку.

З допомогою експерименту можна продемонструвати у навчальних цілях явисьє. Такий експеримент називається ілюстративним, або демонстраційним. Науковий експеримент є основою, на якій створюється навчальний експеримент.

Методи наукового дослідження у будь-якій науці характеризуються функціональністю, тобто вони розраховані на вирішення певного завдання наукового дослідження, а саме: знаходження наукових фактичних даних; їх обробка; перевірка надійності одержаних результатів; перевірка гіпотез та ін.

Незважаючи на досить велику кількість робіт, присвячених висвітленню ролі та сутності наукового експерименту, багато питань, пов'язаних з ним, залишаються ще не вивченими, зокрема питання про структуру експерименту.

Експеримент – це складне явисьє, що виконує численні функції, і структура його досить різна, бо залежить від цілей, що ставить перед собою дослідник, та функцій, які виконує експеримент. У з'ясуванні складових елементів експерименту існують різні точки зору. Одні дослідники виділяють такі головні структурні одиниці: 1) експериментатор та його діяльність; 2) об'єкт або предмет експериментального дослідження (інструменти, приладдя, установки). Інші вважають основними такі елементи: 1) постановка експериментального питання; 2) задум та планування експерименту; 3) технічна реалізація у матеріальній діяльності; 4) інтерпретація результатів експерименту.

В основі задуму та планування експерименту лежить створення ідеалізованої чуттєво-предметної картини досліджуваної ситуації, тобто конструювання уявного експерименту, який опирається на теорію (якщо така існує). Якщо адекватної теорії немає, то експеримент будується на підставі мінімальної теоретичної бази, уявних закономірностей, теорії приладу (тобто уявлень про граничні можливості приладу). В такому випадку уявний експеримент здійснити до кінця неможливо, бо його не можна детально сконструювати на теоретичному рівні.

Як особливий вид експерименту можна виділити так званий екстраполяційний експеримент. Він є функцією, що санкціонує

поширення результатів, одержаних на одному класі об'єктів, на інші. В основі задуму екстраполяційного експерименту лежить розвинена у логічному відношенні теорія.

Побудова експерименту та етапи його реалізації

Вище були розглянуті уявлення про експеримент як метод наукового пізнання з точки зору найбільш загальних положень. Залишається зафіксувати два головних аспекти експерименту: він належить до сфери і дізнання, і практики. Відповідно до цього можна виділити критеріальну функцію та функцію одержання нового знання. Критеріальна функція, тобто перевірка істинності знань дослідним, експериментальним шляхом, можлива тому, що експеримент як науковий метод, з одного боку, – це відображення реальної повсякденної практики людей, закріпленої у вигляді системи відповідних норм та правил діяльності. З іншого боку, пізнавальна роль його також базується на системі регулятивних принципів, які визначають спосіб одержання та інтерпретації даних. Із таких визначень дуже важко вичленити специфіку експерименту на відміну від інших методів, наприклад, спостереження. Обидва ці методи є рівноправними в плані соціальної усталеності певних норм діяльності по одержанню фактів та правил їх пояснення. Кардинальною відмінністю експерименту від спостереження є те, що перший репрезентує активні методи пізнання, невід'ємною ознакою яких є зміни предмета пізнання (які досягаються різними способами), в той час як цінність спостереження прямо пропорційна ступеню невтручання у досліджувані явища. Як же можна в такому випадку дотримувати умови активності дії на досліджуваний об'єкт та його нормативності? Якщо у спостереженні вирішальним є правильний вибір одиниць спостереження та безстороння реєстрація даних, то експеримент виявляється діяльністю набагато складнішою, бо до цих умов додається також необхідність здійснення чітко регламентованих і дозованих дій з об'єктом. Саме в цьому криється складність, але й більша у порівнянні із спостереженням цінність експерименту як методу пізнання. Правильно спланований і проведений експеримент характеризується високою мірою інтерсуб'єктивності, тобто в ідеалі експеримент може бути проведений (повторений) безліч разів

будь-яким дослідником, і результати при цьому будуть однаковими. В даному випадку під інтерсуб'єктивністю розуміють притаманну експерименту можливість відтворення однакових умов для проведення контрольної перевірки; однаковий дозований вплив на об'єкт, що вивчається, а також однаковість та об'єктивність вимірів усіх викликаних змін в об'єкті та умовах досліду. Можливість контролю всіх умов, включаючи стан самого об'єкта, дає можливість повторювати та відтворювати експеримент. Це особливо важливо у тому зв'язку, що результати спостереження завжди певною мірою унікальні, неповторні (оскільки важко сказати, що вплинуло саме на таку поведінку досліджуваних осіб), і в кожному окремому випадку дослідник має справу з багатьма невідомими факторами, причому незалежний вплив кожного з них не може бути визначений у принципі. В цьому аспекті експеримент являє собою протилежну дослідницьку установку, основний сенс якої полягає в тому, щоб строго фіксувати вплив однієї або декількох заданих програмою дослідження умов.

Отже, експеримент є найбільш складним у процедурному відношенні методом, що відрізняється чіткою структурою і вимагає послідовного виконання строго визначених правил.

Основним обов'язковим компонентом експерименту є гіпотеза. За своєю природою гіпотеза являє собою певне припущення, яке може стати науковим фактом внаслідок експериментальної перевірки. Оскільки правил виведення закономірностей з окремих фактів не існує, то дослідник змушений формулювати та перевіряти одну або декілька гіпотез. Тому з допомогою гіпотези здійснюється зв'язок між теоретичними припущеннями, а також перевірка останніх з допомогою експерименту.

Гіпотеза – це висловлювання, в якому певні теоретичні припущення формулюються емпіричною мовою. Необхідність цього зумовлюється тим, що теоретичні знання не можуть безпосередньо перевірятися дослідними даними; експериментальній перевірці підлягає не саме теоретичне припущення, а його емпіричний наслідок. Тому гіпотеза, або наслідок з теоретичного припущення,

мусить відповідати цілому ряду змістовних, смислових та формально-логічних вимог.

Таким чином, гіпотеза повинна бути сформульована як висловлювання про певні емпіричні факти або події і ґрунтуватися на теоретичних положеннях відповідної галузі знань таким чином, щоб враховувалися, по можливості, всі наявні дані з досліджуваного питання. Якщо гіпотеза сформульована на основі теоретичного аналізу стану певної проблеми, вона мусить вміщувати певне нове знання, яке й підлягає експериментальній перевірці. Отже, гіпотеза має бути сформульована таким чином, щоб припущення допускали експериментальну перевірку. Звичайно гіпотеза будується у формі імплікативного висловлювання, тобто висловлювання типу “якщо – то”. Причому формулювання гіпотези завжди передбачає формулювання контргіпотези, тобто протилежне твердження, і проведення експерименту вимагає дотримання умови перевірки (верифікації або фальсифікації) обох гіпотез. Залежно від вихідного задуму експерименту гіпотези можуть бути: причинно-наслідкові (припущення того, що певне явище є причиною появи іншого; статистичними (припущення того, що явища перебувають у певних кількісних взаємовідношеннях); віртуальними (припущення про саму можливість існування явища).

Гіпотеза може висуватися різними шляхами: на основі “чисто” літературного аналізу проблеми; формулюватися на основі побудови теоретичної моделі явища, що вивчається; може бути запозичена з інших досліджень.

Експериментальна гіпотеза містить у собі: незалежну змінну (твердження про неї); залежну змінну і додаткову змінну. Гіпотезою є припущення про зв'язок між незалежною та залежною змінними при різних параметрах додаткової змінної. Оскільки при плануванні експерименту дослідник не може бути абсолютно впевненим у наявності зв'язку між вибраними змінними, то висувається так звана нуль-гіпотеза, або конкурентна гіпотеза. Якщо змістом прямої гіпотези є твердження про наявність зв'язку між певними явищами, то зміст нуль-гіпотези полягає у запереченні зв'язку між цими ж явищами (змінними).

Отже, правильно спланований експеримент містить у собі принаймні три гіпотези: пряму, контргіпотезу і нуль-гіпотезу. Продемонструємо схематично відношення між названими гіпотезами. Пряма гіпотеза: “А є причиною В”; нуль-гіпотеза (конкурентна гіпотеза): “А не є причиною В”; контргіпотеза: “С є причиною В”. Таким чином, пряма гіпотеза може бути прийнята лише за умови фальсифікації (непідтвердження) нуль-гіпотези та контргіпотези. Якщо одну або обидві з цих гіпотез відкинути не можна, то експеримент має бути побудований за іншим планом (з іншими змінними або в інших умовах тощо), а пряма гіпотеза перерформульована. Про наявність не випадкового зв’язку між змінними можна говорити лише тоді, коли не підтверджуються нуль-гіпотеза та контргіпотеза.

Але підтвердження прямої гіпотези або її спростування – ще не достатня умова, щоб відкинути вихідне припущення або прийняти його як остаточно доведене. Слід враховувати, що в експерименті діє велика кількість факторів, що підлягають контролю; погано спланована або виконана процедура експерименту може спростувати або не підтвердити навіть істинну гіпотезу. Тому великого значення набуває не лише перевірка гіпотези, а й ретельне планування всієї процедури експерименту. Сама можливість доведення гіпотетичного твердження залежить від цілого ряду факторів, серед яких найголовнішим є характер гіпотези, що підлягає перевірці, і специфіка способу її перевірки. Характер гіпотези тут означає, що в ній повинно відобразитися якесь нове знання, пошук якого може здійснюватися на різному рівні абстракції. В цьому контексті існують гіпотези, які на даному рівні розвитку не можуть бути перевірені в принципі, інші гіпотези принципово перевірити можна, але для цього нема матеріальних та інших зовнішніх умов (наприклад, припущення про позитивний або негативний вплив комп’ютерного навчання в масовій школі не можна сьогодні перевірити через відсутність матеріальних умов).

Специфіка способу перевірки гіпотези – також надзвичайно важливий момент у реалізації експерименту. Правильна в прин-

ципі гіпотеза може перевірятися неправильними засобами, тому великого значення набувають такі, на перший погляд, формальні моменти, як логічно правильне формулювання і методично конкретне її підтвердження. Так, при формулюванні гіпотези слід дотримуватися правила обсягу: гіпотеза не повинна формулюватися занадто широко або бути завузькою. Зокрема, якщо ми вказуємо на характер передбачуваних змін, то слід обов'язково зазначувати умови, в яких ці зміни можливі. (Наприклад, якщо ми вивчаємо вплив певного педагогічного прийому на мислення, то слід чітко зазначити, які саме особливості, у якому напрямі і в якій мірі зміняться, коли застосувати цей прийом).

Важливим є також вибір змінних. Змінними в експерименті можуть бути, в принципі, будь-які фізичні, соціальні, психічні та інші явища, зміни яких можуть бути зафіксовані тим чи іншим способом. Як уже зазначалося, в експерименті обов'язково присутні два класи змінних: незалежні та залежні.

Незалежною змінною називають таку умову (умови), яку експериментатор може довільно змінювати на потрібну йому величину і фіксувати цю змінну. Наприклад, силу звука, спосіб конструювання змісту навчального матеріалу, характер дій підставної групи у соціальному експерименті тощо.

Залежною змінною називається зміна у поведінці або інших психологічних проявах, що відбуваються з індивідом або групою внаслідок дії незалежних змінних. Наприклад, швидкість реагування у відповідь на зміну сили звука або формування структурних елементів навчальної діяльності, зміни в поведінці внаслідок групового тиску тощо.

Важливість ретельного вибору незалежної та залежної змінних зумовлюється тим, що вони повинні бути строго операціоналізованими, тобто піддаватися точному, об'єктивному, однозначному вимірюванню та інтерпретації. Без цього підтвердження гіпотези стає неможливим, оскільки некоректний вибір змінних не дає змоги здійснити адекватний перехід між теоретичним та емпіричним рівнями знання, що, власне, і є основним завданням експерименту. Крім того, строгий вибір змінних постає однією з найваж-

ливіших умов інтерсуб'єктивності експерименту, бо саме їх контроль і відтворюваність дають можливість повторити дослідження іншими людьми.

Крім цих, основних змінних, у дослідженні часто виникає потреба врахування так званих побічних змінних – факторів, що спричиняють систематичне зміщення результатів або просто зменшують надійність результатів. Надійність – це стабільність у часі, тобто одержання однакових даних за однакових умов, повторюваність даних. Якщо незалежної та залежної змінних в експерименті може бути тільки по одній, то побічних змінних зазвичай буває багато: наприклад, фактор часу, фактор завдання, індивідуальні особливості тощо. Контролювання побічних змінних породжує великі труднощі при проведенні експерименту. Як правило, в експерименті є також додаткова змінна. Це конкретизація експериментальної гіпотези; як така, вона репрезентує частину гіпотези і спрямована на перевірку не всієї гіпотези, а лише її частини. Серед кількох додаткових змінних одна є ключовою, тобто змінною, що видається найважливішою для перевірки гіпотези.

Як уже згадувалося, незалежна змінна може бути одна. Така змінна називається унітарною; як правило, вона використовується у лабораторному експерименті. Якщо ж до контролю дії одиначної змінної прилучається ще одна змінна, вона називається вторинною, і т. д. Якщо треба встановити точний кількісний вираз результату впливу незалежної змінної на залежну, такий експеримент називається факторним, а друга додаткова змінна у факторному експерименті, яка виконує роль незалежної, називається контрольною.

Змінні можуть бути також якісними (коли стани змінної розрізняються за якістю і не можуть бути виражені у кількісних показниках), і кількісними, стани яких можна точно виміряти.

Таким чином, змістовне планування експерименту має важливе значення. Планування відіграє велику роль і в інших методах психологічного дослідження, але оскільки зв'язок експерименту з вихідною теорією тісніший, ніж, приміром, при спостереженні, то відповідно підвищується роль планування. У певному розумінні

планування – це конструювання дослідження, адже потрібно не лише визначити послідовність етапів роботи і способи фіксації даних, а й сформулювати адекватну теоретичним уявленням гіпотезу, а також обґрунтувати адекватні гіпотезі методи її перевірки (куди входить вибір змінних, вибір способу їх реєстрації тощо), тобто планування – це розробка конкретної логіки проведення дослідження, обґрунтування переходу теоретичних уявлень на рівень поопераційних параметрів.

Наступний за змістовним плануванням – етап так званого формального планування. Часто під формальним плануванням розуміють побудову математичної моделі експерименту, але формальне планування – більш широка за змістом процедура, що включає обґрунтування необхідної кількості експериментальних впливів (кількість “подразнень”), порядок їх проведення, послідовність пред’явлення стимульного матеріалу, вибір та пояснення критеріїв вибору контрольної групи і вимірювання вибірок. Результатом формального планування є детальний план послідовності усіх “кроків” діяльності експериментатора.

Таким чином, якщо узагальнити все, що було сказано про структуру експериментального дослідження, можна зробити висновок, що воно складається принаймні з таких етапів: постановка мети дослідження, куди входить визначення гіпотези, тобто формулювання вихідного припущення мовою незалежних та залежних змінних. Формулювання гіпотези повинне відповідати завданню дослідження, а вибір засобів експериментального впливу – бути адекватним гіпотезі. Необхідним етапом є також змістовне та формальне планування експерименту, тобто перехід від гіпотези до побудови певної схеми організації дослідження. Наступний етап – це власне експеримент, тобто збирання емпіричних даних, складовою частиною якого є вирішення питання про способи усунення або контролю факторів, що створюють ідеальну схему експерименту і тим самим ускладнюють перевірку гіпотези. Після того як емпіричні дані зібрані, дослідник постає перед необхідністю провести якісний та кількісний аналіз одержаних результатів. Кількісна обробка даних здійснюється з допомогою різноманітних математичних статистич-

них методів. З огляду на це, експеримент – метод реалізації певної логіки доведення гіпотез, який включає теоретичне обґрунтування правильності припущень, вибір адекватних дослідницьких процедур; правильне здійснення плану, ретельне збирання емпіричних даних, що повинне підкріплюватись коректно визнаними статистичними процедурами; констатацію висновків.

Необхідним компонентом висновку є поширення результатів експерименту на ширший клас явищ (осіб), ніж ті, що безпосередньо вивчались у даному конкретному експерименті (коли, наприклад, дослідження проводиться у двох дев'ятих класах, а висновки поширюються на всіх дев'ятикласників).

Важливим моментом є також можливість узагальнення одержаних результатів і формулювання певної закономірності або закону. Власне кажучи, ретельне і детальне планування експерименту покликане елімінувати побічні фактори, що притупляють вияв зв'язку досліджуваних явищ, представити відношення між ними у найбільш чистому вигляді.

Особливим етапом проведення експерименту є оформлення звіту, хоч на перший погляд здається, що це річ несуттєва. Проте від правильності та чіткості викладу плану, самого перебігу експерименту, способів доведення, форм репрезентації одержаних залежностей створюється можливість повторення експерименту.

З огляду на це, важливого значення набуває також і протокол дослідження. До нього має входити не лише опис інструкції та перебігу експерименту, але й фіксація по можливості усіх внутрішніх та зовнішніх умов експерименту, навіть тих, що видаються у даний момент несуттєвими (наприклад, освітленість, шум та інші фізичні характеристики обставин, опис апаратури, стану та поведінки осіб, що беруть участь у дослідженні, – наскільки можна визначити такі параметри). Це має значення, оскільки згодом може виявитися, що саме незначні, побічні характеристики справляють реальний вплив на перебіг експерименту.

Взагалі, проблема планування експерименту є однією з найскладніших у діяльності психолога та педагога, і навчання плануванню повинно входити як складова частина у викладання експе-

риментальної психології. Так, якщо завданням дослідження є порівняння якихось явищ, наприклад, вивчення порівняльної ефективності різних педагогічних прийомів, то саме завдання підказує, що треба вибрати принаймні дві групи піддослідних: у одній групі даний прийом буде здійснюватися, а інша залишається “вільною” від будь-яких впливів з боку експериментатора (відповідно експериментальна та контрольна групи). В ідеальному випадку максимально достовірний результат можна було б одержати, якби даний прийом в одній і тій же групі і здійснювався, і не здійснювався – це так званий ідеальний експеримент (схожий на ідеальний газ у фізиці). Як не буває у реальності ідеального газу, так і ідеальний експеримент практично нездійсненний.

Проте поняття ідеального експерименту відіграє важливу роль у плануванні дослідження, оскільки завданням реального експерименту є максимальне наближення до ідеального, “чистого”. Для цього потрібно визначити, що саме стає на заваді, і відповідно вибрати такі процедури, які могли б усунути обставини, що віддаляють реальний експеримент від ідеального. Так, у нашому прикладі особливу роль відіграє підбір однакових експериментальної та контрольної груп, бо індивідуальні особливості учнів та вчителів відчутно впливають на результативність педагогічних прийомів.

Тому постає завдання вирівняти вибірки хоч приблизно: за віком, рівнем підготовленості, психологічним кліматом тощо. Складність тут полягає у тому, що індивідуальних відмінностей може бути як завгодно багато, а вирівняти вибірки (в даному випадку класи) за всіма параметрами практично неможливо. Виходом може бути значне збільшення кількості осіб, що беруть участь у експерименті, внаслідок чого ефект індивідуальних відмінностей значно згладжується – в результаті утворюється своєрідна алгебраїчна сума особливостей. Але збільшення кількості утруднює обробку даних, тому завжди важливо обґрунтувати подібні компроміси належним чином. Значення має також час проведення експерименту – важливо, щоб у групах, діяльність яких порівню-

ється, він проводився одночасно або через невеликий проміжок часу.

Якщо в структуру експерименту входить багаторазовий вплив на засвоєння матеріалу, то перед дослідником постає завдання визначення послідовності його пред'явлення.

Наприклад, у психолого-педагогічних дослідженнях велике значення має як послідовність, так і те, при вивченні якого матеріалу проводиться експеримент. Адже завжди важко передбачити, як вплине експеримент на засвоєння матеріалу, або навпаки, як вивчений матеріал змінить результат експерименту. Це ще раз свідчить про важливість правильного виділення незалежної змінної. Ідеальний експеримент, якщо це не передбачено спеціальною метою дослідження, повинен включати одну незалежну змінну для того, щоб мати можливість простежити “поведінку” залежної саме як результат діяльності незалежної.

На перший погляд здається, що поняття ідеального і безкінечного експериментів безпідставні, оскільки провести їх неможливо. Однак теоретичний етап підготовки до експерименту, його правильне планування неможливі без звернення до поняття ідеального експерименту, бо обдумування плану ідеального експерименту допомагає визначити, які саме умови утруднюють або унеможливають доведення гіпотези в реальному експерименті, а раз відомо, що заважає, то можна спробувати усунути або хоча б контролювати несприятливі умови в ході експерименту.

Оскільки істинною метою будь-якого експерименту є поширення його висновків на більш широку сукупність об'єктів, ніж ті, з якими проводився експеримент, не останню роль відіграє дотримання умов, за яких поширення висновків буде коректним. Достовірність висновків, а значить, правомірність узагальнень залежить принаймні від двох умов. Перша умова полягає в тому, щоб виявлене відношення незалежної та залежної змінних було вільним від впливу інших змінних. Друга умова – щоб постійний рівень додаткової змінної, що використовується в експерименті, відповідав її рівню у більш широкій області практики – іншими

словами, для того, щоб результати експерименту можна було узагальнити, він повинен бути репрезентативним.

У загальному плані репрезентативність означає міру наближення реального експерименту до ідеального. Репрезентативність досягається шляхом порівняння плану або схеми реального експерименту з одним із видів ідеального за певними параметрами. Репрезентативність означає також міру відповідності властивостей піддослідних і тих, на кого поширюються висновки експерименту. Репрезентативна вибірка означає, що характеристики людей, які беруть участь у експерименті, наприклад, підлітків, збігаються або відповідають характеристикам усіх підлітків. На жаль, у більшості психолого-педагогічних експериментів дослідники нехтують цією умовою, в результаті чого робляться неправомірні висновки щодо можливостей учнів. Для досягнення високої репрезентативності треба, як правило, вирівняти вибірки за віком, статтю, академічною успішністю, рівнем знань. Вирівняти вибірки за цими параметрами відносно легко; значно важче вирівняти їх за психологічними характеристиками.

Однією з важливих характеристик плану експерименту є його валідність – ще один вимір наближення до ідеального експерименту. Валідністю називають міру достовірності висновків, яку забезпечують реальні експерименти відносно ідеального (як і репрезентативність). Але валідність передбачає передусім змістовну, а не кількісно-формальну відповідність ідеальному експерименту. Валідність поєднує мету експерименту з реальними можливостями та умовами їх досягнення. Основним змістовним моментом валідності виступає формулювання гіпотези, тобто перехід теоретичного припущення на рівень змінних, які можна зафіксувати емпірично, тобто правильна, адекватна операціоналізація припущення. (Як бачимо, у багатьох “пунктах” побудови експерименту виявляється, що саме гіпотеза є однією з найголовніших складових частин експерименту. Тому формулювання гіпотези, яка була б правильною і за змістом, і за формально-логічними ознаками, залишається найменш алгоритмізованим, але найважливішим етапом дослідження.)

Валідності стосується також і вибір відповідних засобів для доведення гіпотези. Наприклад, якщо при порівнянні ефективності певних педагогічних прийомів залежною змінною буде вибрана успішність учнів, то такий експеримент не можна вважати валідним. Успішність неадекватно відображає якісні зміни знань (якість їх засвоєння); оскільки успішність – це сукупний показник, на якому позначаються не лише педагогічні прийоми, але й усі інші чинники навчального процесу (наприклад, інтерес саме до цього вчителя, цікавість даної навчальної теми, поява нових учнів у класі тощо). Для того щоб оцінити дійсну корисність пропонованого педагогічного прийому, треба вибрати інші, дрібніші змістовніші показники (зміна кількості запитань з даної теми, зростання процентного відношення проблемних запитань, рефлексивність підходу учнів до аналізу матеріалу, швидкість “охоплення” основної ідеї теми і т. д.).

Відповідно до наближення реального експерименту до ідеального можна розрізнити три види валідності. Внутрішня (конструктивна) валідність – це відповідність гіпотези та теоретичних конструктів, що лежать у її основі, можливостям дослідної перевірки, включаючи рівень узагальненості гіпотези, відповідність гіпотез одна одній та ін. Наприклад, рівень проблемності завдання або цілісної ситуації неможливо оцінювати лише за кількістю помилок та часом вирішення, бо помилки та час – це універсальні показники, що застосовуються у найрізноманітніших експериментальних схемах.

З нею тісно пов’язана зовнішня та операціональна валідність: зовнішня валідність відображає міру адекватності застосовуваних для перевірки гіпотез засобів, включаючи репрезентативність, надійність тощо; операціональна валідність – це відповідність гіпотезі змінних та способів їх виміру, куди включаються апаратура, способи математичної обробки даних, відповідність інструкції та ін.

У реальних експериментальних ситуаціях діє цілий ряд факторів, що знижують валідність, і їх усунення або контролювання, таким чином, є одним із способів підвищення валідності. Так,

“найпростіший” фактор, що заважає або спотворює перебіг експерименту, – це зміни у часі. Пору року, дня так чи інакше відображається на результатах, але оскільки виявити їх вплив важко, то треба прагнути проводити дослідження в один і той же період. Крім того, існує нестабільність в часі, тобто проведення експерименту навіть з однією і тією ж особою і в один і той же час обов’язково дає неоднакові результати. У цьому випадку найкращим контролем було б збільшення кількості експериментальних проб; але в такому випадку дослідження може набути вигляду тренування (натренованості), може спостерігатися втомлювання, перенасичення діяльністю тощо. Ще більш нестабільними через їх численність є побічні фактори (побічні змінні) дослідження.

Таким чином, існує кілька джерел нестабільності експериментальних результатів, навіть якщо прийняти, що незалежна змінна у часі не змінюється (що в реальності також буває рідко). Але, певна річ, основними джерелами нестабільності виступають індивідуальні коливання залежної змінної та змінність супутніх умов.

Ще однією причиною нестабільності є так звані ефекти послідовності (або ефекти порядку). Їхня дія полягає в тому, що поведінка (або результати експериментальної діяльності піддослідного), тобто зміна залежної змінної, залежить не від рівня зміни незалежної змінної, як це передбачається планом, а від порядку пред’явлення стимулів. Іншими словами, зміна залежної змінної може спричинятися самим лише порядком стимульного матеріалу (наприклад, якщо певний педагогічний прийом спрямований на підвищення продуктивності запам’ятовування, а дослідження проводиться таким чином, що до педагогічного впливу пред’являється складний матеріал, а безпосередньо після прийому – простіший, то більша ефективність запам’ятовування у цьому випадку буде лише і тільки наслідком тренування на попередньому, важчому етапі експерименту). Залежно від мети експерименту застосовується випадковий розподіл пред’явлень (по так званому закону великих чисел), або впорядковані послідовності по типу АВАВ або АВВА, щоб якнайбільше зняти або вирівняти вплив попереднього стимулу.

Стан самого експериментатора також є одним із джерел нестабільності. Хоча експеримент меншою мірою, ніж, наприклад, спостереження або інтерв'ю, залежить від експериментатора, тобто є більш об'єктивним, спеціальні дослідження свідчать, що два експериментатори, проводячи абсолютно ідентичні роботи, можуть одержати різні результати. Відіграє певну роль також установка експериментатора щодо гіпотези та інших моментів проведення дослідження. Прагнучи довести гіпотезу, експериментатор мимоволі, несвідомо робить якісь мікромарки на свою користь.

Види експерименту

За процедурою проведення експерименти можна поділити на дві великі групи: лабораторний та природний. Лабораторний експеримент залежно від мети та гіпотез дослідження може бути якісним, факторним, функціональним, статистичним, а також одно-рівневим або багаторівневим.

Лабораторний експеримент є найбільш штучним (він найсильніше відрізняється від спостереження). Лабораторний експеримент – це особливий тип експериментального методу, в якому відбувається максимальне виключення різноманітних факторів зовнішнього порядку. Лабораторний експеримент набув широкого розповсюдження у психологічних дослідженнях; дещо менше значення він має у роботах психологопедагогічного спрямування.

Серед переваг лабораторного експерименту найважливішими є: 1) усунення або зменшення до мінімуму випадкових факторів впливу на результат; 2) найбільш чисте виділення, ізоляція експериментального фактора (тобто того, який саме вивчається); 3) можливість контролювання всіх факторів експериментальної ситуації; 4) спрямоване керування особами, які беруть участь у експерименті. Завдяки цим перевагам лабораторний експеримент дає можливість більш глибоко і диференційовано проникнути у природу зв'язку тих чи інших явищ.

Залежно від принципу одержання нового знання усі експерименти можна розділити на зовнішні та внутрішні або безпосередні та опосередковані. Внутрішнім експериментом можна назвати такий, у якому досліджуване явище реєструється безпосередньо.

Прикладом внутрішніх психологічних експериментів може бути довільне виділення із складного психологічного акту його складових. Проте через малу можливість впливу і контролювання психічних явищ внутрішній експеримент не набув великого поширення, бо по суті він є різновидом експериментального самоспостереження, можливості і межі застосування якого загальновідомі.

Тому справжнім експериментом можна назвати лише зовнішній експеримент, тобто такий, де психічні явища викликаються (актуалізуються, стають чіткіше визначеними) опосередковано, шляхом впливу (наприклад, на органи чуття – найпростіший випадок), або будь-яким іншим способом стимулювання. Психічне явище виявляється викликаним примусово і фіксується не безпосередньо, а за допомогою обраних дослідником пристроїв, з використанням певних одиниць та еталонів.

Усі використовувані психологами види експериментальних методів можна поділити на загальні – такі, що застосовуються в усіх або в багатьох психологічних дисциплінах, і спеціальні, характерні лише для однієї. За характером завдання та виду одержуваних залежностей психологічні дослідження можна поділити, як уже зазначалося, на якісні, функціональні, факторні, статистичні.

Своїм завданням якісні експерименти мають одержання даних, що свідчать про наявність того чи іншого явища як таких, що можуть бути характеристикою одного явища або однієї особи (наприклад, обсяг запам'ятовування). Другий вид експериментів – це сукупність таких дослідів, у ході яких з'ясовується факт залежності явища від експериментального фактора (наприклад, залежність запам'ятовування від обсягу та характеру матеріалу). Метою функціональних експериментів є з'ясування функціональних зв'язків між двома та більше явищами; встановлення виду, характеру, величини однієї зміни явища залежно від певної величини зміни іншої (залежність між кількістю необхідних повторень для запам'ятовування, певного обсягу матеріалу або певної складності та ін.). Статистичні експерименти мають на меті встановлення кількісних залежностей між явищами, але не виходять на рівень ви-

сновків про причини такого зв'язку (обсяг запам'ятовування та швидкість читання тексту).

Загальна схема проведення експерименту складається з таких основних моментів. У випадку факторного експерименту дослідник вводить у дослід нову умову (незалежну змінну) або виключає її, фіксуючи появу та зникнення досліджуваного явища (залежної змінної), а при функціональному експерименті процедура полягає у зміні незалежної змінної на певну величину та реєстрації величини зміни залежної змінної. Таким чином, у першому випадку увага експериментатора спрямована передусім на встановлення наявності або відсутності психічного явища (точніше, зв'язку появи певного явища при впливі незалежної змінної), а у другому – на величину зміни явища (тобто сам факт зв'язку або причини постулюється).

Експерименти бувають також індивідуальні та групові. Якщо термін “індивідуальний експеримент” непорозумінь не викликає, то термін “груповий” слід роз'яснити детальніше, бо він має кілька значень. Наприклад, груповим експеримент може бути лише за формою, тобто експеримент, що за міркуваннями економії часу та приладдя проводиться відразу з багатьма учасниками, але метою має встановлення закономірностей, що стосуються кожного окремо (наприклад, обсяг запам'ятовування: матеріал може пред'являтися усій групі піддослідних, але дані фіксуються щодо кожного).

Другий вид групового експерименту – це власне груповий експеримент, бо він не лише проводиться з усією групою, а й висновки його стосуються саме групи як цілого (більшість соціально-психологічних експериментів, психологічного клімату в групі, вивчення ціннісно-орієнтаційної єдності та ін.). Часто при виборі між індивідуальною та груповою формами проведення експерименту дослідники схильються до групового (йдеться про перший вид групового експерименту). Це пояснюється не лише питаннями економії часу, одноманітності умов, але й тим, що такі дані більш постійні (стабільні у часі); менш розкидані, ніж при кількох індивідуальних.

Звичайно, груповий експеримент проводиться методом паралельних груп (вищезгадані контрольна та експериментальна гру-

пи). Метод паралельних груп є досить поширеним і суть його полягає у спостереженні двох груп осіб, що однакові за складом та іншими особливостями, але перебувають у різних умовах: одна (експериментальна) підлягає впливу, а друга (контрольна) – ні. Як уже згадувалося, важливим є добір груп, який також може здійснюватися різними шляхами: це може бути спеціальне формування вибірки з попарним підбором осіб; добір групи в цілому, на рівні середньоарифметичних показників. Застосовується також метод обертання груп, причому досить ефективною ця процедура може бути, якщо структурою експерименту передбачений не одноразовий вплив, а кількаразовий; у такому випадку в різних серіях експериментальна та контрольна групи міняються місцями, що знижує значимість індивідуальних особливостей піддослідних і таким чином дещо вирівнює групи.

Проте лабораторним експериментам притаманний цілий ряд недоліків, що є дуже суттєвими, особливо в умовах педагогічних досліджень. До цих недоліків слід віднести: 1) небезпеку занадто штучної і абстрактної експериментальної ситуації, що викликана усуванням та ізоляцією факторів зовнішнього впливу; 2) можливість невинного домінуючого впливу експериментального фактора, тобто в реальних умовах сила впливу експериментального фактора може бути набагато меншою завдяки дії інших умов; 3) безпосередню присутність експериментатора, орієнтація піддослідних на його авторитет, їхнє прагнення виконати завдання якомога краще; виправлення та підказування експериментатора (у тому числі й мимовільні); 4) вплив на результати дослідження досліджуваних осіб.

Результати проведення численних лабораторних експериментів свідчать про те, що їх учасники поводитися зовсім інакше, ніж у схожій природній ситуації. Це звужує сферу застосування лабораторного експерименту у віковій та педагогічній психології.

У зв'язку з тим, що експеримент, як і спостереження, має свої специфічні обмеження, значним кроком уперед як в суто теоретичному, так і в практичному плані було застосування так званого природного експерименту, вперше запропонованого у 1920 р. російським психологом О. Ф. Лазурським.

Сутність цього методу полягає у тому, що експеримент проводиться не в лабораторних, а у природних умовах. Оскільки природний експеримент проводився і був запропонований для використання у педагогіці, то такими природними умовами є реальна поведінка учнів на уроках, під час ігор, вдома тощо. Цей метод репрезентує проміжну форму між експериментом та спостереженням і поєднує переваги обох методів.

Природний експеримент для психолого-педагогічних досліджень дуже цінний, бо дозволяє вивчати дитину безпосередньо у процесі її навчання і виховання. Експериментальному впливу піддаються умови діяльності дитини, або ж така діяльність викликається примусово (штучно), але сам перебіг діяльності здійснюється в природних і, що особливо важливо, реальних умовах життєдіяльності. Попередньо проводиться аналіз, наприклад, значимості різних шкільних предметів та їхнього впливу на розвиток певних психічних процесів, які вже після цього експериментально вивчаються під час уроку. Техніка проведення експерименту передбачає також розробку спеціальної уніфікованої системи фіксації даних за ступенем їх вираженості (сильно, слабо, дуже багато, середньо, мало). Предметом вивчення у природному експерименті можуть бути різноманітні проблеми, що стосуються шкільного навчання.

Головною перевагою природного експерименту є те, що він поєднує позитивні якості експерименту та спостереження. Основні з них – можливість повторити експеримент, варіюючи різні умови його перебігу, перевірити результати, а також проводити вивчення діяльності у природних умовах за більш об'єктивної, безсторонньої реєстрації фактів. Тим самим знімаються недоліки штучності експерименту, тобто залежності дослідника від того, чи трапиться йому нагода помітити явище, яке його цікавить.

Це особливо важливо для психолого-педагогічних досліджень, оскільки вивчати дитину в лабораторних умовах досить складно. До труднощів, що виникають при проведенні природного експерименту, слід віднести складність виділення в чистому вигляді явища, що підлягає вивченню; неможливість систематичного ви-

ключання побічних випадкових факторів; важко також підібрати контрастні природні умови.

За характером та цілями розрізняються два види природного експерименту: констатуючий та формуючий. Констатуючий експеримент ставить своєю метою встановити якийсь психічний факт (наприклад, індивідуальні особливості перебігу певного психічного процесу, або якусь особисту рису дитини тощо), тобто він має переважно діагностичний характер, що зближує його з психодіагностичними методами. Відмінність експерименту від діагностичних методів полягає в основному в тому, що діагностичні методи (наприклад, тести) даються вже готовими, стандартизованими і дослідник може їх лише адаптувати відповідно до задуму дослідження, а зміст експерименту створюється, конструюється з метою дослідження і може бути принципово новим, ще не закріпленим у методах діагностики. Проте констатуючий експеримент не набув статусу повноцінного самостійного методу дослідження психічного розвитку, бо не дає змоги охопити психіку в розвитку, а лише констатує наявність певних психічних новоутворень, нічого не вказуючи на сам процес новоутворення.

Найбільш адекватним методом вивчення психічного розвитку є формуючий експеримент, що своєю метою має зміну, переформування наявного рівня функціонування психіки дитини у наміченому напрямі. Якщо формування досліджуваного явища відбувається у ході навчання, то такий експеримент називається навчаючим; якщо ж в його основі лежать виховні цілі і дослідник формує особистісні якості учня, то мова йтиме про виховний (виховуючий) експеримент.

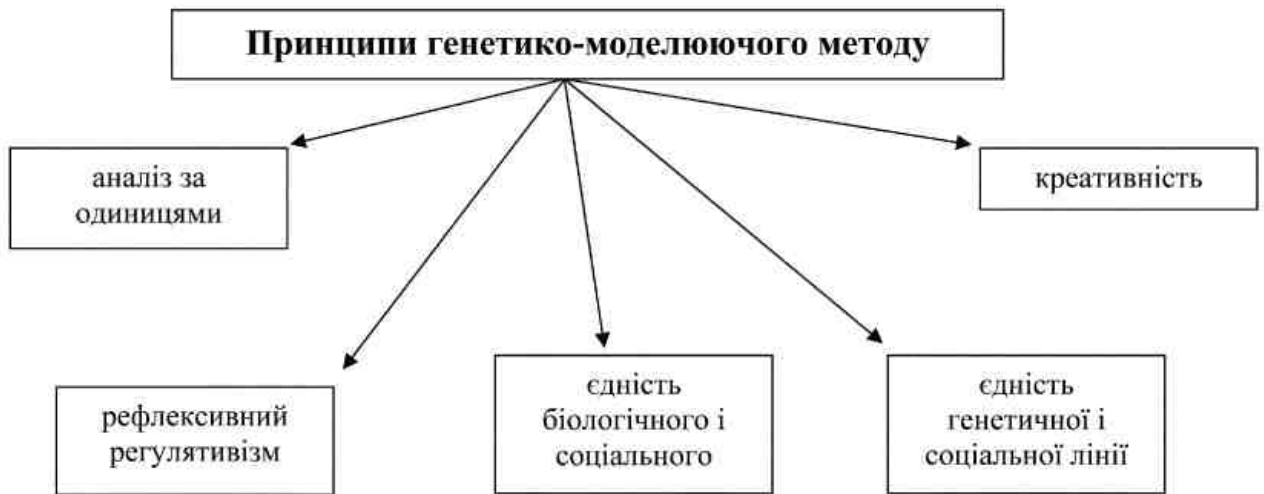
Окремими моментами формуючого експерименту (як його складові частини) можуть виступати констатуючий експеримент і всілякі психодіагностичні методи (тести, анкети, вивідники та ін.), оскільки для того, щоб дослідити певну властивість у динаміці, необхідно виміряти її в різні моменти часу (зокрема, до і після формування). Це відображається у схемі природного експерименту. Першим етапом дослідження за цією схемою є вимірювання психічних властивостей особистості, піддослідного за трьома

рівнями (нижчий, середній, вищий); потім відбувається педагогічний вплив з метою підвищення рівня розвитку певних якостей; після цього проводиться повторне вимірювання сформованих якостей; на основі результатів першого та другого вимірювань формулюються висновки про ефективність здійснення впливів як педагогічних прийомів, що призводять до позитивних результатів.

У такому традиційному вигляді формуючий експеримент використовується багатьма радянськими психологами для вивчення психічних процесів (сприйняття, уваги, пам'яті, мислення та ін.). Як результат численних досліджень були встановлені психологічні закономірності функціонування і розвитку цих процесів. Проте ці дослідження носили аналітичний характер, тобто були орієнтовані на вивчення окремих психічних процесів.

Генетико-моделюючий метод

Мета: вивчення цілісної особистості, що саморозвивається.

1.3. Розвиток психіки і свідомості

Виникнення психіки

Виникнення і розвиток психіки – одне з найскладніших питань. Наукове обґрунтування це питання дістало на основі досягнень біології та історії. На певному етапі розвитку природи завдяки взаємодії механічних, термічних, хімічних, акустичних, світлових властивостей матерії з неорганічної матерії виникла органічна матерія – білок.

В органічному світі процес відображення набув нових властивостей. Якщо для неорганічної матерії процес відображення має пасивний характер, то для живої матерії він активний. Його відмінна риса – спроможність предмета, що відображається, реагувати на те, що його відображає.

Першими проявами такого біологічного відображення є процеси обміну речовин асиміляція та дисиміляція – що відбуваються в живій матерії і є потрібною умовою життя. Складні білкові молекули, які називають коацерватами, спроможні реагувати на впливи, пов'язані з обміном речовин.

Досягнення сучасної біології і біохімії свідчать, що коацервати реагують на подразники, які полегшують або утруднюють засвоєння речовин, і на ті умови, за яких вони відбуваються. Індиферентні ж впливи не викликають реакції. Ця властивість коацерватів називається подразливістю.

Подразливість живої матерії є головною властивістю, що виявляється в еволюційній межі, коли відбувається перехід від неорганічної матерії до органічної. Подразливість характерна вже для рослинної стадії розвитку життя.

На стадії зародження життя живі істоти починають реагувати не лише на біотичні впливи, які є частиною процесу обміну речовин, а й на нейтральні, небіотичні впливи, якщо вони сигналізують про появу життєво важливих (біотичних) впливів.

Здатність реагувати на нейтральні подразнення, які сигналізують про появу життєво важливих впливів, називають чутливістю.

Поява чутливості є ознакою виникнення психіки.

Розвиток механізмів психіки

Матеріальним субстратом психіки є нервова система та її периферійні органи *рецептори*. Ці механізми психіки є результатом тривалого процесу взаємодії живих організмів з їх середовищем.

Поведінка – це своєрідна активність, прояв життєдіяльності живих істот, спосіб, в який вони пристосовуються до свого оточення й задовольняють свої біологічні потреби. Поведінку тварин вивчають фізіологія і психологія. Фізіологія розкриває її фізіоло-

гічні та біохімічні, а психологія – психологічні механізми та закономірності.

Психічні реакції пов'язані з появою в живих організмів чутливості, тобто реакції на нейтральні, індиферентні для організму подразнення. Такі реакції спостерігаються ще у деяких видів найпростіших в умовах експерименту.

Експерименти показують, що в інфузорій (парамецій) можна викликати реакцію на індиферентні подразники (світло), поєднуючи їх з важливими для життя подразниками – температурою.

Отже, вже у найпростіших є своєрідні механізми пристосування до середовища існування як засіб забезпечення життя. Ці механізми в процесі еволюції і поступово під впливом утруднених умов життя перетворилися у багатоклітинних організмів на нервову систему та рецептори.

Морфологічні та фізіологічні явища, форма та функція в цьому перетворенні перебувають в єдності, зумовлюючи одні одних.

Механізми регуляції поведінки живих істот і функції, обсяг яких усталився під час діяльності, успадковуються наступними поколіннями, гарантуючи їм пристосування до умов існування.

Розрізняють такі головні форми розвитку нервової системи як механізму поведінки та психічної діяльності:

- дифузна нервова система;
- ганглієва (вузлова і ланцюгова) нервова система;
- трубчаста нервова система.

Дифузна, або сіткоподібна, нервова система – це елементарна форма нервової системи, властива таким багатоклітинним живим істотам, як медуза, актинія, морська зірка. Провідність збудження у дифузній нервовій системі значно прискорюється, сягаючи 0,5 метра за секунду, натомість швидкість провідності збудження в протоплазмі, властива для найпростіших, які не мають нервової системи, дорівнює лише 1–2 мікрони за секунду.

Прискорення провідності імпульсів у дифузній нервовій системі дає живим істотам з нервовою системою такої будови можливість набагато швидше виробляти пристосувальні реакції. Однак можливості дифузної нервової системи вкрай обмежені через

відсутність нервового центру, який би зосереджував інформацію, що надходить із зовнішнього світу, і опрацьовував її, створив програму диференційованої поведінки, що властива організмам, які перебувають на вищому еволюційному щаблі розвитку і мають ганглієву нервову систему.

Ганглієва нервова система виникла внаслідок значного утруднення умов життя, її розвиток був зумовлений потребою появи централізованих апаратів для переробки інформації та регуляції рухів. Таким апаратом стали нервові вузли, ганглії, які почали зосереджувати в собі збудження, що виникали в поєднаних нервовим вузлом нервових волокнах, і спрямовувати рухи – реакції на ці збудження.

Нервова система вузлової будови – перший етап централізації нервових процесів, її можна спостерігати у нижчих видів хробаків.

Вищий етап розвитку вузлової нервової системи – ланцюгова система, коли в тілі істоти у відповідь на подразнення виникає вже низка об'єднаних у ланцюг вузлів, або гангліїв, серед яких головний ганглії зосереджує в собі збудження, обробляє їх і здійснює регуляцію рухів окремих частин тіла організму. Уже на прикладі кільчастих хробаків можна простежити механізм роботи ганглієвої нервової системи. А найвищий щабель розвитку ланцюгової нервової системи ілюструє будова ракоподібних, павуків, комах.

Так, у кільчастого хробака на передньому кінці, де розташована голова, зосереджуються нервові волокна, які завершуються рецепторами й сприймають хімічні, термічні, світлові зміни та вологість оточуючого середовища. Сигнали про ці зміни досягають головного ганглія, опрацьовуються там, і виникає “програма” поведінки, що позначається на рухах окремих сегментів тіла хробака.

Швидкість надходження збудження в ланцюговій нервовій системі значно перевищує провідність нервових сигналів у дифузній.

Отже, головний ганглії здійснює функцію регулювання життєдіяльності хробака. У ланцюговій системі виникає новий механізм функціонування нервової системи – інтеграція нервових імпульсів і централізоване керування життєдіяльністю організму.

На цьому етапі розвитку нервової системи з'являються рецептори – приймачі інформації. Дані порівняльної анатомії та фізіології свідчать, що спершу розвинулися органи контактування, а згодом – дистантні, або телерецептори (зір, слух, нюх).

Орган зору виник за певних умов як наслідок чутливості істоти до світлових (електромагнітних) подразнень. Спочатку чутливими були різні зони тіла організму, але згодом, на пізніших етапах еволюції, поступово чутливість зосереджувалася спереду, на голові.

Орган слуху розвинувся з чутливості до вібрацій. Він виникає найпізніше, тому в більшості безхребетних його немає. Нюхова чутливість виокремилася з недиференційованої хімічної чутливості: це поєднання нюху і смаку.

У багатьох безхребетних смакова та нюхова чутливість не диференційовані. Рецептори та їх диференціація розвинулися в процесі життєдіяльності, в рухах. Живі істоти, які мають диференційовані рецептори, набагато краще орієнтуються в середовищі, задовольняючи свої потреби в їжі, розмноженні, уникненні небезпеки.

Для комах характерна наявність не лише органів руху або рецепторів, а й залоз внутрішньої секреції – для вироблення павутиння у павуків, переробки нектару у бджіл, зведення будівель з трубочок у хробаків тощо.

Живі істоти з ганглієвою нервовою системою здатні до “навчання” та “переучування”, вироблення після безлічі спроб навичок рухатися в заданому напрямку, щоб уникнути больового подразнення.

Хробакові потрібно зробити понад 150 спроб, щоб він з меншою кількістю помилок почав рухатися в лабіринті праворуч, аби уникнути електричного подразнення, яке діяло на нього під час руху ліворуч. А щоб перевчитися, тобто змінити цей “завчений” шлях руху, знадобилося понад 225 спроб.

Отже, ганглієва нервова система хробака дає йому можливість не лише виробляти нові форми поведінки, а й зберігати вже вироблені навички, що свідчить про наявність у дощового хробака примітивної форми пам'яті.

У хребетних тварин внаслідок утруднення умов життя нервова система значно ускладнилася. Процес інтеграції та централізації роботи нервової системи завершився утворенням церебрспінальної нервової системи: спинного та головного мозку, що розміщені в хребті та черепі.

Головний мозок утворився з мозкової трубки, тому нервову систему хребетних тварин називають *трубчастою*. У процесі розвитку хребетних тварин під впливом умов існування утворилися довгастий мозок і мозочок, середній і проміжний мозок і великі півкулі головного мозку, всередині яких розвинулася найскладніша за своєю будовою та функціями кора великих півкуль головного мозку.

Кора великих півкуль об'єднує, інтегрує в собі й регулює всю діяльність організму. Вищі відділи головного мозку утворювалися поступово, і їх структура та функції у різних хребетних, за різних природних умов неоднакові.

Тварини, які перебувають на вищому щаблі свого розвитку, мають більш розвинений головний мозок. Щодо цього показовими є такі дані про співвідношення розвитку головного та спинного мозку в різних тварин і людини: якщо розвиток спинного мозку взяти за 1, то питома вага головного мозку відносно спинного буде така: у черепахи 1, у півня – 1,5; у коня – 2,5; у кішки – 3; у собаки – 5; у шимпанзе – 15; у людини – 49. З еволюцією тваринного світу питома вага кори головного мозку зростає, виконуючи провідну функцію.

Дослідження доводять, що екстирпація (знищення) кори по-різному позначається на зоровій та руховій функціях тварин, що перебувають на різних щаблях біологічної еволюції. Так, що стосується зорової функції, то птахи після знищення кори великих півкуль продовжують бачити, сідають на намічену місцевість, щури – не розрізняють форм предметів, реагують лише на світло, мавпа – сліпне.

Птахи після знищення кори великих півкуль не втрачають здатності літати, їх рухи не спотворюються, у кішки рухи поновлюються за кілька годин, собака за 24 години може стояти, але самостійні рухи розладнані; мавпа може стояти лише за сторонньою допомогою.

Екстирпація півкуль головного мозку в риб не позначається на їх життєдіяльності, у жаб – майже не позначається, у птахів – позначається: одужавши, птах починає літати, але втрачає орієнтацію в просторі; кішка не нападає на мишу, навіть зголоднівши; собака стає інвалідом – не може відшукати їжу, не впізнає господаря, втрачає можливість набувати досвід.

Розвиток психіки у філогенезі

Характерна ознака психічної реакції – чутливість організму до індиферентних подразників, які за певних умов (коли вони збігаються з біологічно важливими подразниками) сигналізують про можливість або потрібність задовольнити біологічні потреби організму.

Чутливість виникає на основі подразливості. *Чутливість*, вважає О. М. Леонтьєв, це реакція на впливи, які орієнтують організм у середовищі, здійснюючи сигнальну функцію.

Подразливість – властивість усієї органічної природи. Завдяки їй у рослинному світі відбуваються вроджені реакції – тропізми.

Тропізм – це автоматичні рухи в певному напрямку рослин і найпростіших організмів, зумовлені відмінностями перебігу фізико-хімічних процесів у симетричних частинах організму, що є реакцією на одnobічні впливи подразників на організм. Теорію тропізмів у тварин розробив Ж. Леб. Недоліком його теорії було твердження про те, що ці реакції тварин механічні, але під впливом досвіду вони набувають пластичності та мінливості.

Розрізняють фототропізми, хемотропізми, геліотропізми, гальванотропізми та ін., відповідно до видів енергії, що діють на організми у звичних умовах їх існування. Рух соняшника, наприклад, відбувається під впливом фото- і термотропізмів; у напрямку проростання коріння та стебла; в поведінці хробаків і деяких комах,

які закопуються в землю або повзуть до верхівок рослин, виявляється дія геотропізмів, фототропізмів або термотропізмів.

Під впливом умов існування виникла нервова система, основною властивістю якої є чутливість до впливів навколишнього середовища. Водночас виник механізм стихійного відображення, який ускладнювався у зв'язку з утрудненням умов існування, що й спричинило еволюційні зміни будови організму.

Розрізняють такі головні стадії розвитку психіки тварин:

- а) стадія елементарної сенсорної психіки;
- б) стадія перцептивної психіки;
- в) стадія інтелекту.

Стадія елементарної сенсорної психіки. Характерна особливість цієї стадії розвитку психіки полягає в тому, що поведінка тварин зумовлюється впливом на організм окремих властивостей предметів, які повсякденно супроводжують життя тварин, – хімічних, світлових, температурних тощо.

Це стадія розвитку переважно безхребетних і тих хребетних мешканців води, земноводних і плазунів, у яких предметне сприймання відсутнє. На цій стадії відбувається диференціація чутливості до світла, дотику, запахів, рухова чутливість, внаслідок чого виникають і розвиваються аналізатори – дотиковий, зоровий, нюховий і слуховий.

Ступінь розвитку аналізаторів і їх рецепторів залежить від особливостей умов життя живих істот. Так, у павуків, комах добре розвинена дотикова чутливість (на щупальцях, на лапках, на крильцях). Чутливість до хімічних подразників розвинена вже у павуків та інших безхребетних. Ці комахи мають нюх та розрізняють подразники на смак. У хруща, наприклад, налічують близько 50 000 органів нюху, а в трутня – понад 30 000. Комахи відчувають дуже слабкі запахи. Бджола вирізняє запах помаранчевої шкірки з-поміж 43 ефірних запахів. Бджоли реагують на запах і не приймають “чужої” бджоли до вулика. Комахи – топохімічні істоти, тобто такі, в яких різні зони чутливі до різноманітних хімічних подразників.

Відома чутливість комах до змін температури, чутливість зору. Бджоли розрізняють кольори та форми квітів, але не геометричні фігури. Більшість комах глухі. Лише такі з них мають слух, які коливальними рухами своїх крилець викликають досить інтенсивне коливання повітря, що спричинює звукові хвилі.

Стадія перцептивної психіки. Сенсорна стадія психіки передує перцептивній стадії нервової діяльності у тварин, що виникає на її основі.

Для цієї стадії характерне відображення предметів як цілого, а не окремих їх властивостей, як це відбувається на етапі сенсорного розвитку психіки.

Наприклад, якщо ссавця відгородити від їжі, то він реагуватиме не тільки на предмет, на який спрямована його діяльність (на їжу), а й на умови, за яких ця діяльність відбувається, – тварина реагуватиме на огорожу і шукатиме спосіб її обійти.

Рівень сенсорної нервової діяльності такої реакції на умови, за яких відбувається життєдіяльність тварин, не передбачає.

Стадія перцептивної психіки властива ссавцям. Поява її зумовлена низкою істотних анатомо-фізіологічних змін в організмі: розвитком великих півкуль головного мозку і особливо їх кори та дистантних аналізаторів (зорового, слухового), зростанням інтеграційної діяльності кори.

Умовно-рефлекторна діяльність кори великих півкуль на рівні перцептивної психіки є підґрунтям для зародження уявлень.

Тривалість відтворення образів у пам'яті зростає протягом усього еволюційного розвитку хребетних тварин. Так, при одnorазовому збудженні образна пам'ять працює: у щура – по 10-20 секунд, у собаки – близько 10 хвилин, у мавпи – 16-48 годин.

Тривалість збереження образів у пам'яті – важлива особливість перцептивного рівня розвитку психіки. Ця особливість є важливою передумовою для виникнення інтелектуальної поведінки тварин.

На стадії перцептивної психіки відбуваються складні зміни в процесах розрізнення та узагальнення уявлень. Виникають диференціація та узагальнення образів предметів. Ці узагальнення яв-

ляють собою не суму окремих відчуттів, що виникли внаслідок одночасного впливу різних подразників, а їх комплекс, своєрідну інтеграцію, яка є підґрунтям для перенесення операції з однієї конкретної ситуації в іншу, подібну до неї, що робить поведінку тварин на цьому етапі психічного розвитку досить складною.

Успіх диференціації та узагальнення залежить не стільки від міри схожості впливів, що справляють враження на тварину, скільки від її біологічної ролі.

Розвиток узагальнення на стадії перцептивної психіки відбувається у зв'язку з розвитком інтегративних зон кори великих півкуль головного мозку, які об'єднують рухи в одну цілісну операцію (рухові поля), відчуття – у цілісний образ (сенсорні поля).

Стадія інтелекту. Психіка більшості ссавців залишається на стадії перцептивної психіки. Але в антропоїдів – людиноподібних мавп – відображальна діяльність піднімається ще на один щабель розвитку психіки порівняно з перцептивною.

Цей вищий щабель називають стадією інтелекту, або “ручного мислення” (О. М. Леонтьєв). Як показали дослідження Кеслера, Ладигіної-Коте, Войтоніса, Вацуро, Рейнського та інших, мавпам, особливо шимпанзе, властива елементарна розумова діяльність, елементи наочно-дійового мислення. Мавпи швидше, ніж інші тварини, навчаються та переучуються, виявляють більшу активність процесів збудження та гальмування.

І. П. Павлов зазначав, що аналітико-синтетична діяльність кори головного мозку собаки – це конкретне, елементарне мислення.

Але розумова діяльність, інтелект тварин – це зовсім не те, що розум людини. Між ними існують надзвичайно великі відмінності.

Для стадії інтелекту характерним є розв'язування завдань. Мавпа (шимпанзе) в експериментальних умовах не могла безпосередньо дістати їжу (банан, помаранчу тощо). У клітці, де вона перебувала, лежала палиця, за допомогою якої можна було дістати їжу. Ставилось запитання: чи “здогадається” мавпа використати цю палицю, щоб дістати їжу. Спочатку шимпанзе робить спроби дістати їжу своєю рукою, але зазнає невдачі. Невдача на деякий

час відволікає мавпу від поживи. Помітивши палицю, вона маніпулює нею. Якщо тварина одночасно помітить палицю та їжу, то здобуває їжу, підсунувши її до себе палицею.

Такі дослідження проводилися в різноманітних варіаціях. Мавпа успішно розв'язувала завдання під час експерименту. Найскладнішим з них було двофазове завдання, яке полягало в тому, що їжу можна було дістати довгою палицею, але спочатку цю довгу палицю потрібно було дістати короткою, яка лежала в межах безпосереднього досягання. Це завдання мавпа також розв'язувала.

Мавпи здатні поєднувати в один акт дві дії послідовної операції, з яких перша є підготовчою для здійснення другої, вирішальної операції (двофазові завдання).

У життєдіяльності тварин легко виявити наявність різноманітних взаємостосунків, їх виявом можуть бути своєрідні рухи, пози, акустичні сигнали. На різних щаблях розвитку живих істот ці стосунки і взаємовпливи набувають різної складності. З їх допомогою тварини повідомляють одна одній про небезпеку, поживу, гнів, страх, у різний спосіб передають ту чи іншу інформацію.

Але ці різновиди стосунків ("мова" тварин) мають інстинктивний характер, є виявом емоцій.

На відміну від людської мови, "мова" тварин не є засобом трансляції індивідуального досвіду іншим тваринам.

Елементи інтелектуальної поведінки антропоїдів зумовлені розвитком кори великих півкуль, особливо лобових часток та прифронтальних їх зон. Якщо у мавп знищити частину цих зон, то вони втратять змогу розв'язувати двофазові завдання.

Стадія інтелекту, що властива вищим ссавцям і досягла найвищого рівня розвитку в людиноподібних мавп, є передісторією виникнення та розвитку людської свідомості.

Для всіх щаблів психічного розвитку тварин характерні фіксованість та індивідуальна мінливість поведінки. Фіксовані форми поведінки є спадковими, інстинктивними формами поведінки.

Інстинкти

Інстинкти – це акти взаємодії організму із середовищем, механізмом яких є комплекс безумовних рефлексів. Інстинктивна діяльність часто включає і механізми тропізмів. Наукове пояснення походженню інстинктів дав Ч. Дарвін, довівши, що поведінка тварин являє собою органічну єдність і стає результатом природного добору, тих змін у фізичній організації та поведінці, які були спричинені зовнішніми умовами і закріпилися в організмі тварини через доцільність для її життєдіяльності.

Розрізняють інстинкти живлення, розмноження, самозбереження та інші форми родового або видового пристосування до навколишнього середовища.

Інстинктивні форми поведінки – це великої сили потяги організму, а саме слово “інстинкт” (лат.) означає “потяг”.

Залежно від умов життя і стану організму інстинкти виникають, чергуються нові акти поведінки, розмноження, захисту, акти, пов’язані з живленням, тощо. У процесі індивідуального пристосування тварин до умов існування інстинктивні дії видаються осмисленими вчинками, але коли якась ланка інстинктивного акту порушується, тварини продовжують здійснювати наступні операції в ланцюжку інстинктивної дії, хоча успіху така дія не має.

Так, квочка продовжує сидіти на гнізді, якщо забрати з-під неї яйця, а бджола, почавши заліплювати наповнені медом щільники, продовжує це робити й тоді, коли викачати із щільників мед.

Отже, інстинктивні дії – це неусвідомлювані, механічні дії.

У кожної тварини протягом життя інстинкти можуть змінюватися (можна домогтися “мирного” співіснування лисиці та курки, кішки та миші тощо). Але така індивідуальна зміна інстинкту – не спадкова властивість.

Зміна звичних форм поведінки виявляється в набуванні нових навичок і способів поведінки, що виникають у результаті багаторазового природного доцільного вживання рухів і дій або в процесі дресирування.

Виникнення і розвиток людської свідомості

Передумови виникнення свідомості. З розвитком науки, особливо історії та біології, поступово формувалися погляди про походження людини та її свідомості.

Головною передумовою виникнення людської свідомості було утруднення умов існування людиноподібних істот – антропоїдів. Під впливом умов життя їх центральна нервова система стала набагато складнішою за будовою та функціями. У зоні великих півкуль головного мозку поступово розвивалися тім'яні, скроневі та особливо лобові частки, які здійснювали вищі пристосувальні функції.

Досить помітно розвинулися вони в людини під впливом праці. Про це свідчить те, що у мавпи лобові частки становлять 0, 4 відсотка об'єму великих півкуль, в орангутанга та шимпанзе – 3, 4 відсотка, а в людини – 10 відсотків.

На біологічному етапі розвитку психіки виникли передумови для появи вищих, суто людських, форм психіки – свідомості. Знання біологічного етапу розвитку психіки як передісторії людської свідомості дає можливість науково пояснити її виникнення.

Протягом усього розвитку в різних видах діяльності в людини поступово формувалися специфічно людська, свідомо спрямована пізнавальна діяльність, уява, людські почуття та якості волі, різноманітні психічні властивості, які істотно відрізняються від інстинктивної психічної діяльності тварин.

Праця, суспільний спосіб життя – це головні чинники історичного розвитку людської свідомості як вищої форми психіки, яка виявляє ставлення людини до свого середовища, здатність змінювати природу, пристосовувати її до своїх потреб.

Ці особливості в психіці тварин відсутні. Вони не виокремлюють себе з навколишнього середовища, пасивно пристосовуються до його змін.

Знання умов виникнення та розвитку свідомості в людини має велике значення для її формування.

Історичний розвиток людської свідомості. Свідомість людини не відразу стала такою, якою вона є тепер, а здолала тривалий шлях свого суспільно-історичного розвитку.

Перші люди, що виділилися з тваринного світу, мало ще відрізнялися від своїх предків-тварин, їх свідомість була обмеженою. Вона являла собою усвідомлення людиною її найближчого природного середовища і свого обмеженого зв'язку з іншими людьми. Людина почувалася безпорадною перед природою.

Свідомість первісної людини мала ще значною мірою стадний характер.

Рівень свідомості зумовлював низький рівень розвитку виробничої діяльності людей і їх суспільних відносин. Яким був спосіб життя людини, такою була і її свідомість.

Із розвитком способів добування людьми засобів до існування, способів виробництва матеріальних надбань розвивалась і їх свідомість. Прагнучи задовольнити свої потреби, що виникали внаслідок змін умов життя, люди винайшли вогонь, поступово перейшли від вживання кам'яних знарядь праці, якими вони користувалися сотні тисяч років, до бронзових і залізних знарядь.

Поруч із мисливством, рибальством, скотарством виникло хліборобство, а далі ремісництво; від ремісництва люди перейшли до машинного виробництва і т. д.

А зміна знарядь праці зумовила ускладнення людських взаємин: розвивалися самі люди, їх потреби, життєвий досвід, їх свідомість, здібності та інші психічні властивості. Розвиток психічних властивостей людей являв собою і результат, і потрібну передумову вдосконалення і розвитку їх практичної діяльності.

Історичний розвиток людської свідомості був і є можливим через те, що кожне попереднє покоління не тільки фізично породжує наступне покоління, а й передає йому свої виробничі і культурні надбання.

Кожне нове покоління починає свою життєдіяльність із засвоєння результатів діяльності попередніх поколінь, розвиває її далі і передає свої здобутки нащадкам. Для здійснення зв'язку людських поколінь неабияке значення має:

а) передавання самих знарядь праці, створеної людьми техніки і створених за її допомогою матеріальних цінностей;

б) передавання засобами мови людського досвіду (в процесі навчання і виховання), результатів пізнавальної діяльності, досягнень науки і т. п.

Завдяки цьому стає можливим історичний поступ людства і розвитку людської свідомості.

Протягом усієї історії людство своєю працею створювало нові умови свого існування. Водночас люди і самі змінювались. Обставини такою ж мірою творили людей, як люди створювали ці обставини. Чим більше люди пізнавали навколишній світ і вдосконалювали знаряддя своєї праці, тим більшу владу здобували над життєвими обставинами.

Історичний розвиток людської свідомості виявився насамперед у збагаченні її змісту, який відображає об'єктивну дійсність, у розширенні світогляду людей. Разом із збагаченням змісту свідомості поступово розвинулись і її форми, набувши тієї різноманітності і тих специфічних особливостей, які характерні для сучасних людей.

Упродовж історії розвинулись безпосередні чуттєві форми відображення людиною світу. Стає досконалішим людський зір, особливо його здатність тонко розрізняти просторові властивості об'єктів, схоплювати різноманітні їх ознаки, відзначати красу їх форм і пропорцій, що відрізняє зір людини від зору тварини.

Орел, літаючи над хмарами, бачить свою здобич у траві. Людина не здатна помічати такі віддалені в просторі об'єкти, але вона бачить те, чого не бачить орел: вона удосконалила свій зір через техніку і мистецтво. Переваги її зору виявляються у вдумливому сприйманні пропорцій предметів, витворів живопису, скульптури і архітектури. Слух людини також набув надзвичайної витонченості, яка є результатом мовного спілкування з іншими людьми, виникнення і розвитку пісенної, музичної творчості.

Завдяки праці та іншим видам діяльності людська рука досягла такої досконалості, що змогла, ніби чарівною силою, викликати до життя шедеври образотворчого мистецтва.

Якісних змін зазнали й інші форми чуттєвого пізнання світу людиною.

Збагачення вмісту психіки людини – це і розвиток нових, суто людських видів і форм пам'яті, які полягають в опосередкованому мовою довільному запам'ятовуванні і відтворенні даних попереднього досвіду. Необхідність перетворювати дійсність у процесі праці спричинила до розвитку в людини здатностей перетворювати її в образи, уявляти предмети, над втіленням яких вона працює.

Розвинулися форми людського мислення, нерозривно пов'язані з розвитком мови, з її багатим словником і розвиненою граматичною будовою. Виникли передумови для розумової діяльності людини, що давали їй змогу застосовувати її результати до практичної діяльності, добирати найдоцільніші способи діяння, планувати дії, передбачати їх не тільки найближчі, а й найдалші результати.

У процесі праці і на її ґрунті в людини виникала нова мета і мотиви діяльності, формувалися різноманітні виробничі, технічні, пізнавальні, наукові, естетичні та інші потреби й інтереси. Розвинулися нові види діяльності людей, зокрема розумова, мистецька та інша діяльність.

З розвитком життя людей збагатились і їх емоції, почуття. Сформувалися суто людські почуття, зумовлені різноманітними видами людської діяльності, формою їх суспільних відносин.

Виникнення нових видів діяльності людини сприяло розвитку найрізноманітніших її здібностей. Під час праці ці здібності не тільки виявлялися, а й формувалися. Відомо, що всі здібності, що відрізняють людину від тварини, розвинулись і продовжують розвиватися в процесі праці.

Підкоряючи природу, людина виробила здатність опановувати себе, усвідомлювати свої обов'язки як члена суспільства і керуватися цим усвідомленням у своїй діяльності. Пізнаючи навколишню природу та інших людей, вона пізнавала себе саму. Історичний розвиток свідомості людини був водночас і розвитком її самосвідомості.

Свідомість людини визначає її суспільне буття.

Тому правильно зрозуміти сутність свідомості можна, тільки враховуючи суспільні умови життя людини.

Свідомість людини має загальні риси, властиві їй на всіх щаблях розвитку. Водночас вона набуває своїх конкретно-історичних особливостей на кожному його ступені залежно від суспільних умов життя людей, їх виробничих відносин.

Так, одні риси були притаманні людині первіснообщинного типу суспільності, коли людство протистояло природі спільно, коли основні засоби виробництва і його продукти були громадською власністю.

Суперечливі суспільні відносини людей визначають і суперечливий характер розвитку їх свідомості.

Історичний розвиток людської свідомості відбувається послідовно, із зміною людських поколінь. Завдяки цьому стає можливим продовження розвитку людського роду, його історії, яка складається з численних історій розвитку окремих людей кожного нового покоління.

Водночас історичний розвиток людей створює передумови для індивідуального розвитку людської особистості, її свідомості.

Вплив історії людського життя на розвиток людини визначають, по-перше, спадкові передумови, які є початковими для індивідуального розвитку, і, по-друге, зміна тих суспільних умов, в яких відбувається цей розвиток.

Людина народжується із спадковими, вродженими можливостями для свого подальшого розвитку. Ці можливості реалізуються в певних суспільних умовах її існування. Вона живе і діє в суспільстві, у ньому одержує певне виховання і освіту. Вступаючи у стосунки з іншими людьми, засвоюючи матеріальні і духовні надбання, створені попередніми поколіннями людей, вона сама формується як свідома особистість.

Питання для контролю та самоконтролю

1. Дайте визначення поняття та предмета медичної психології.
2. Основні завдання медичної психології на сучасному етапі розвитку медицини та психології.

3. Психічні та соматичні розлади як основні об'єкти дослідження медичної психології.
4. Клінічні аспекти психологічної норми та патології, необхідні для вивчення медичної психології.
5. Медична психологія як комплексна наукова дисципліна.
6. Медична психологія в системі наук, її зв'язок із соматичною медициною, психіатрією та психологією.
7. Перелічіть основні методи дослідження особистості, що застосовуються у медичній психології.
8. У чому полягає генетико-моделюючий метод і які особливості його застосування у медичній психології?
9. У чому полягає метод спостереження і які особливості його застосування в медичній психології?
10. Які основні завдання і функції анкетного методу дослідження особистості?
11. У чому полягає суть експериментальних методів дослідження особистості?
12. Перелічіть етапи реалізації експерименту.
13. Які види експерименту застосовують для дослідження особистості?

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Адлер А. Понять природу человека. – СПб: Ювента, 1997.
2. Амосов Н. И. Регуляция жизненных функций и кибернетика. – К.: Наукова думка, 1964.
3. Балабанова Л. М. Категория нормы в психологии студенческого возраста. – Харків, Консум, 1999.
4. Блейхер В. М., Бурлачук Л. Ф. Психологическая диагностика интеллекта и личности. – К.: Вища школа, 1978.
5. Бочарова С. П., Кисіль Г. С. Природа взаємовідносин психологічного і фізіологічного в структурі особистості // Матеріали других міжнародних психологічних читань “Актуальні проблеми сучасної психології” – Харків. Ун-т внутрішніх справ. 1995. – С. 20-22.
6. Бурлачук Л. Ф. Главные направления развития современной медицинской психологии в Украине // Психология и медицина: Те-

зисы докладов I Украинского семинара медицинских психологов, 21-22 января 1994 г. – Харьков, Київ, Париж, 1994. – С. 3-5.

7. *Бурлачук Л. Ф.* исследование личности в клинической психологии на основе метода Роршаха. – К., 1979.

8. *Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М.* Словарь-справочник по психологической диагностике. – К., 1989.

9. *Вітенко І. С.* Проблеми розвитку та впровадження в систему охорони здоров'я України медичної психології // Проблеми підготовки медичних та фармацевтичних кадрів в Україні: Тез. доп. – К., О., 1997. – С. 6-7.

10. *Вітенко І. С.* Медична психологія. Програма для студ. мед. вузів. – К., 1994 – 42 с

11. *Вітенко І. С., Коломоєць М. Ю., Дишук І. П.* Методологія та зміст підготовки лікаряпсихолога в Україні // Мед. освіта. – 2001. – № 4 – С. 14-18.

12. *Вітенко І. С.* Деякі проблеми підготовки медичних психологів в Україні // Актуальні проблеми медичної та фармацевтичної освіти в Україні: Тез. доп. – Львів, 1996. – С. 13.

13. *Вітенко І. С.* Загальна та медична психологія. – К.: Здоров'я, 1994.

14. *Головата Е. И., Панина Н. В.* Психология человеческого взаимопонимания. – К.: изд-во полит. лит-ры Украины, 1989.

15. *Загальна та медична психологія (практикум)* / Під. ред. І. Д. Спіріної, І. С. Вітенко. Дніпропетровськ АРТ-прес, 2002.

16. *Измерение интеллекта детей* / Под ред. Ю. З. Гильбуха. – К., 1992.

17. *Кісарчук З. Г.* Теоретико-методологічні проблеми діяльності практикуючого психолога // Практична психологія: теорія, методи, технології. – К., 1997.

18. *Козелецкий Ю.* Человек многомерный (психологическое эссе). – К., 1991.

19. *Коняєва А. П., Лисенко В. П., Тітова Т. М., Фурман А. В.* Етичний кодекс товариства психологів України. – К.-Донецьк, 1993.

20. Максименко С. Д. Генетическая психология. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000.
21. Максименко С. Д. Загальна психологія. – К.: Форум, 2000.
22. Максименко С. Д. Методологічні проблеми вікової та педагогічної психології // Психологія. – 1982. – Вип. 21.
23. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці. – К.: Наукова думка, 1999.
24. Медична психологія (підручник) / Під заг. ред. І. Д. Спірної, І. С. Вітенко. – Дніпропетровськ, 2008.
25. Михайлов Б. В., Табачников С. І., Марута Н. О., Кришталь В. В., Сердюк О. І. Стратегічні шляхи розвитку психотерапії та медичної психології в Україні // Український медичний альманах. – 2004. – Т. 7, № 4. – С. 99-102.
26. Панок В. Г. Українська практична психологія: визначення, структура і завдання // Практична психологія та соціальна робота. – 1997. – Жовтень. – С. 8-10.
27. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад.шк., 1968.
28. Степаненко В. Етика. – К.: Лібра, 1998.
29. Тодд Дж., Богарт А. К. Основы клинической и консультативной психологии. – СПб, 2001.

РОЗДІЛ 2. ПСИХІЧНА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

У сучасній медицині відбувається поступове подолання тенденції однобічного соматизму, коли в поясненні та лікуванні того чи іншого соматичного відхилення зовсім ігнорують або дуже недооцінюють роль психіки. “В дійсності, – зазначав ще В.М. М’ясіщев, – у хворобливому розвитку бере участь і психіка, але в різних захворюваннях її роль буде різною”. Слід зазначити, що в галузі медицини протиставлення психічного і соматичного є не виправданим, оскільки на рівні кожного окремого індивіду дійсна єдність біологічного (тілесного) і психічного (духовного) не викликає сумніву. К.-Г. Юнг свого часу зазначав, що досвід нам свідчить, що тілесні й духовні процеси відбуваються як єдність, але це питання не для позитивної науки: “Тіло і розум – два аспекти єдиного живого буття, і це все, що нам відомо. Оскільки ми не в змозі помислити їх разом, я схильний говорити, що ці дві речі існують разом певним чудовим способом”. Нам здається, що значна увага до психосоматики, яку слід зафіксувати в сучасній літературі викликана саме прагненням дослідників подолати однобічний “соматизм” у медицині, адже з точки зору цілісності як кореневої властивості особистості, будь-яка хвороба пов’язана і з соматикою і з психікою, тобто є психосоматичною. В цьому сенсі ми вважаємо найбільш глибоким і адекватним розуміння проблеми В.М. М’ясіщевим, який зазначав: “Хворобливий процес являє собою особливий і своєрідний випадок розвитку. З психологічної точки зору і у своїй психогенетичній динаміці він є своєрідним психогенним утворенням”.

Хвороба як особлива ситуація в житті пацієнта активує систему значущих взаємин, вищих регуляторних механізмів, які проявляються, з одного боку, в характерних способах сприйняття, пе-

реживань і оцінок, а с іншого, – в особливостях пристосувальної поведінки.

Процес лікування кожної хвороби супроводжується низкою психологічних явищ, пов'язаних з особистістю хворого, лікаря і терапевтичними методами, що застосовуються, – явищ, які чинять як позитивний, так і часом негативний вплив. Деякі психологічні феномени лікувального процесу (очікування хворих, емоційний контакт між лікарем і хворим, катарсис, усвідомлення тощо) широко освітлюються в зарубіжній літературі, але інтерпретуються переважно з позицій психоаналітично орієнтованих теорій.

Пацієнт – не тільки об'єкт діагностики і терапії, але й суб'єкт зі складним психологічним світом, що індивідуально реагує на хворобу і умови мікросоціального середовища. Розвиток і поглиблення психологічного аспекту медичної моделі хвороби дозволяють сприймати хворого не як нозологічну одиницю, а як неповторну індивідуальність. Концентрація уваги лікаря лише на органічних проявах патологічного процесу призводить до сприймання хворого як носія певної симптоматики поза індивідуальної своєрідності його емоційних реакцій, які нерідко значно впливають на перебіг хвороби і терапію. Дезорганізація соціального життя пацієнта, що викликається хворобою, іноді більш гостро переживається ним, ніж порушення функціонування організму. Сучасні принципи терапії значною мірою орієнтовані на мобілізацію і активацію резервів хворої людини. Серед цих резервів велику роль відіграють психологічні можливості його особистості. Особистісний підхід у терапії дозволяє переборювати недоліки лікарняної практики, що заснована на одnobічному біологізаторському розумінні хвороби, так як на відміну від традиційної соматотерапії прагне не тільки усунути симптоми хвороби, але й, опосередковуючи терапевтичні заходи через особистість пацієнта, досягнути відновлення ого особистого і соціального статусу. Соматичні захворювання часто супроводжуються патологічними порушеннями психічної діяльності, тому що при соматичному захворюванні уражається не один якийсь орган, і не система органів, але в патологічний процес втягується весь організм в цілому,

в тому числі і центральна нервова система. Патогенез соматогенних нервово-психічних порушень досить складний. Важливу роль відіграють глибокі порушення в обміні речовин, що призводять до токсикозу, виснаження функцій нервових клітин та їхніх дегенеративних змін. Крім того, соматичне захворювання само по собі може виступати в якості психотравмуючого фактору.

Психотравмуючі обставини помітно впливають на перебіг соматичних хвороб і ступінь декомпенсації. Йдеться не про гострі психічні стреси, а про тривалу емоційну напругу, яка не розв'язується через неадекватні установки і позиції особистості у важких для хворого умовах життя. Протягом соматичної хвороби відбувається зміна його патогенетичних механізмів. Соматичний патологічний процес затихає, і подальший перебіг хвороби значною мірою може визначатись психосоціальними факторами. У таких випадках виникають складні взаємодії в системах “хвороба і особистість”, “особистість і життєва ситуація”, які можуть бути гармонізовані за допомогою психокорекційних і психотерапевтичних методів.

Психологічний світ хворого і його поведінка суттєво пов'язані з ієрархією в системі його стосунків, цінностей і мотивів, із взаємодією свідомого і несвідомого і механізмами психологічного захисту. Таке розуміння хворого дозволяє розкрити характерні взаємозв'язки його особистості, хвороби і життєвої ситуації, які потребують від лікаря взаємин з пацієнтом за типом “суб'єкт-суб'єкт”, замість “суб'єкт-об'єкт”. Вузькопрофесійний, “технічний” підхід до хворого перетворює його лише на пасивний об'єкт діагностичних і терапевтичних дій. Встановлення ж позитивного емоційного контакту з хворим, заснованого на принципі “партнерства” (розуміння і прийняття його лікарем як особистості), і сприйняття такого ставлення пацієнтом роблять його суб'єктом терапії, що бере активну участь у лікувальному процесі.

На першому етапі лікування важливо, разом з наданням відповідної інформації хворому про хворобу, з'ясувати особливості його “концепції хвороби” і “масштабу переживання”, значення і врахування яких суттєві при проведенні психотерапії.

Внутрішній світ хворої людини складається з її уявлень про свою хворобу, з тих змін, які хвороба привносить до особистості і в психічний стан, а також з тих впливів, які справляє психіка людини на перебіг хвороби (вони можуть мати різні напрямки). Все різноманіття цих взаємопов'язаних явищ в клінічній психології називають “психологічним радикалом хвороби”.

Психологічний радикал хвороби включає в себе такі компоненти: внутрішня картина хвороби, психічний стан пацієнта в зв'язку з хворобою, особистісні особливості хворого. Клінічна картина будь-якого захворювання складається із зовнішньої картини, яку утворюють об'єктивні патологічні зміни в органах і тканинах організму (анатомічні, гістологічні, біохімічні), і внутрішньої картини, яка формується з хворобливих та інших відчуттів, уявлень і переживань хворого. Больові, тактильні, пропріо- і інтерорецептивні імпульси, що йдуть від патологічного джерела, а також зміни загального самопочуття складають сенситивну частину внутрішньої картини хвороби і знаходять своє відображення у скаргах хворого. Уявлення, роздуми, переживання, міркування через ці відчуття складають її інтелектуальну частину. Нерідко хворий прагне сам поставити собі діагноз, визначити причину захворювання, припустити наслідок, уявити фізичну модель хвороби. Для цього часто мобілізується особистий життєвий досвід і відомості, одержані з науково-популярної медичної літератури, зі слів знайомих, друзів, медичних працівників.

Хворий цікавиться даними аналізів і спеціальних досліджень, розпитує про їх значення і намагається включити їх до моделі хвороби, що він уявляє.

Внутрішня картина хвороби може і зовсім не бути уявленою у свідомості хворого. У таких випадках кажуть про анозогнозії (відсутність усвідомлення хвороби) або про гіпонозогнозії (недостатнє усвідомлення хвороби). Такі явища часто спостерігають у психічних хворих і слабоумних, відзначають на початкових стадіях соматичних захворювань, коли ще немає помітного болю і порушень функцій, а також у кінцевих стадіях вкрай важких страждань.

Розглянемо психічний стан пацієнта. В клініці можуть спостерігатись клінічні стани трьох рівнів: психологічні, невротичні (пограничні), психотичні. Неадекватні психологічні стани підлягають психокорекції, невротичні стани потребують психотерапевтичних втручань у поєднанні з психофармакотерапією.

Невротичні стани відрізняються від психологічних патологічними ознаками: зривом і дезорганізацією процесів вищої нервової діяльності, що виражається в астенічних, іпохондричних, істеричних, obsesивних, тривожно-фобійних та інших синдромах. При цьому зберігається свідомість, критичне ставлення до хвороби, до свого здоров'я. При психотичних станах – соматогенно зумовлених психозах – критика до хвороби відсутня, порушуються адекватне відображення оточуючого світу і поведінка. Це виявляється в синдромах порушеної свідомості (деліріозному, присмерковому, оглушенні, аментивному) і примарних синдромах (параноїчному, галюцинаторно-параноїчному, депресивно-параноїчному та ін.).

Виокремлюють такі ознаки психологічних станів хворих. Найбільш загальними змінами вважають обернення інтересів, думок і почуттів від зовнішнього світу до власного тіла і його функцій, вибіркового контакту з оточуючими людьми, пошук допомоги, фіксація уваги на хворобі, егоцентризм, зсув мислення в бік емоційного і аутичного, застій і напливи думок, інтерпретації, збідніння інтересів та ініціативи, схильність до автоматизмів і негативістських тенденцій, своєрідні зміни мовлення, міміки, моторики тіла, афективність, зміна плину часу, розгортання споминів.

Як правило, хворобу супроводжують негативні емоції, викликані як хворобливим відчуттям, так і усвідомленням факту хвороби і всього з нею пов'язаного. Настрій (емоційний фон) частіше пригнічений, знижений, сумний, стурбований. Афективні реакції виявляються у вигляді “стресових” емоцій тривоги, страху, небезпеки і стурбованості, які можуть доходити до ступеню жаху і паніки.

Між важкістю соматичного захворювання і емоціями, які його супроводжують, не завжди спостерігається абсолютний паралелізм і відповідність. Схематично можна виокремити три види співвідношень.

Емоційний стан адекватний за знаком і силою. Це емоції негативного характеру (стурбованість, небезпека, тривога), що виражені помірно. Вони мають охоронне, цілительне (саногенне) значення, оскільки спонукають пацієнта до пошуків адекватної медичної допомоги.

Емоційний стан неадекватний за знаком. Замість негативних переважають емоції піднесення, оживлення, ейфорії. Недооцінюються важкість і характер захворювання, з'являються бравада і легковажність.

Емоційний стан адекватний за знаком, але неадекватний за силою. Це перебільшені негативні емоції туги, страху, відчаю і паніки, які можуть бути джерелом психогенів і обтяжувати хід хвороби.

Два останніх види станів потребують обов'язкової психологічної корекції з боку лікаря.

Психічний стан хворого характеризується також змінами у пізнавально-інтелектуальній діяльності. Вони є результатом і відволекаючої дії домінант (внутрішньої картини хвороби), і негативних емоцій, які пригнічують мисленеві процеси, а також, вочевидь, токсичних факторів, що супроводжують хворобу. Ці відхилення полягають у розсіяності і неувважності, у певному погіршенні пам'яті і кмітливості, у зниженні творчих можливостей і в розумовій втомлюваності, в зниженні загальної працездатності. Послаблення вищих функцій свідомості, аналізу і синтезу, за наявності вираженої ефективності і послабленої волі – це ті умови, які сприяють виявленню т. зв. “автоматизмів”.

Хвороба змінює особистість хворого. Можна виокремити найбільш загальні, типові психологічні ознаки для будь-якої чітко вираженої і достатньо тривалої хвороби. У цих випадках відбувається не поява якихось нових властивостей психіки, а сповзання на старі, філогенетично більш давні рівні психічної діяльності.

Нарешті, існують особливі умонастрої пацієнта. Йдеться про сумніви хворого, про його томливі очікування і розчарування, про надію і відчай, про протест проти хвороби і приреченості. Надія – важливе для хворого явище психічного життя, це не тільки емоція, але одночасно і поняття, що має змістовну сторону (сподіваються

завжди на щось, на якусь подію, результат), тому ми вважаємо для надії більш вдалий термін “умонастрій”. У душі кожної хворої людини з моменту захворювання і до моменту смерті або одужання постійно драматично співіснують конкурентні явища надії і безнадії. У різні часи певну перевагу може одержати одна із сторін. Амплітуда коливань – від твердої райдужної віри у зцілення до безпросвітної відчаю і приреченості. Зайве казати про те, наскільки важливо кожному лікареві мати уявлення про всі ці явища.

В цілому даний аналіз зумовлює обов’язкове врахування двох істотних аспектів, без чого неможливе адекватне розуміння проблематики медичної психології.

По-перше, весь розгляд медико-психологічних проблем повинен розгортатися на підґрунті цілісного підходу до особистості.

По-друге, лише розуміння психологічних аспектів існування і розвитку здорової особистості може розглядатися як початкова позиція у розумінні питань хвороби. Перефразовуючи глибоку думку Енгельса про те, що “анатомія людини є ключем до анатомії мавпи, а не навпаки”, слід розуміти, що “ключем” до розуміння хворої особистості є знання про особистість здорову.

2.1. Особистість як центральна проблема медичної психології

2.1.1. Поняття особистості у медичній психології

Особистість зароджується і народжується в любові; самоздійснюється, як цілісна духовна істота в природних і суспільних векторах ноосфери і є центром, генетично висхідною одиницею всесвіту.

Психічні явища людини не існують, насправді, окремо і розрізнено. У своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок – психологічну цілісність (міжфункціональну психологічну систему). Лише розуміння структурно-динамічних закономірностей даної цілісності може відкрити нам як розуміння окремих її складових (психологічних функцій), так і усвідомлення сенсу існування людини і шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини і є те, що утворює особистість.

Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ.

Л. І. Божович визначає особистість як “такий рівень розвитку людини, який дозволяє їй керувати і обставинами власного життя, і самою собою”. В різних підходах обов’язково відзначається якість саморегуляції і саморозвитку як фундаментальна для особистості.

Прокоментуємо наше визначення. У ньому підкреслено головне: природа людської психіки – особистісна. Вищий, з відомих нам, рівень розвитку буття, наділений рефлексією і тому здатний відображати все інше буття і самого себе, втілюється (втілюється) і стає дійсним способом існування конкретної людини. Можна сказати і навпаки: життя людини в світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки. Ми не знаходимо у світі інших форм існування вищого рівня психіки, окрім особистості. Можна, звичайно, говорити про те, що предмети і явища культури являють собою інший, специфічно перетворений спосіб її існування. Це так, але вони – втілення особистості. Определення, тобто додаткове переведення психічного (ідеального) у предметне (матеріальне) здійснюють особистості, залишаючи в предметі, закарбовуючи у ньому всю унікальну своєрідність саме даної особистості – автора.

Особистісність природи психіки людини означає, з іншого боку, що будь-який окремий психічний процес набуває дуже складного устрою. Він має власні закономірності і якості, але поряд з цим у ньому відображається вся цілісність особистості. Тому, коли вивчають окремо психічне явище (мислення, емоції, пам’ять тощо), лише спеціальне й штучне абстрагування дозволяє досліднику робити висновки щодо нього в “чистому”, так би мовити, вигляді. Насправді ж це завжди – мислення даної конкретної людини, її емоції чи будь-які інші явища. Цей вплив цілісності (її проектування) на конкретне явище не є чимось “дріб’язковим”, стороннім. Адже, якщо говорити про мислення, насправді його

показники визначаються далеко не лише особливостями власне інтелектуальної сфери: мотиви діяльності, цілі, цінності, нахили, стійкі і тимчасові емоційні стани, навіть соматичне здоров'я – все це в сукупності і визначає функціонування будь-якої психічної функції. Особливо важливим виявляється врахування даного положення в галузі практичної психології.

Змістовні ознаки особистості

Особистість має такі змістовні (ключові) ознаки: **цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція**. Розглянемо їх ґрунтовно, оскільки ці якості є складними і внутрішньо суперечливими, а їх розуміння необхідне для дійсного осягнення психології особистості.

Цілісність. Особистість, безумовно, являє собою утворення, яке складається з окремих психічних явищ (процесів, станів, властивостей). Але, разом з тим, вона ніколи не є лише сума цих явищ, оскільки особистість не можна зрозуміти в логіці такого собі “додавання розумінь” окремих її складових. Цілісність особистості, насправді, не визначається лише її складовими. Більше того, кожна частина ніколи не існує окремо і самотійно, вона є носієм усієї особистості, а також її відбиттям. Тут важливою видається думка К.-Г. Юнга про те, що цілісність ніколи не “вміщається” в межах свідомості, як і будь-якої іншої психічної функції. “Цілісність має невимірювану плинність, вона древніша і водночас молодша, ніж свідомість, і охоплює її в часі і просторі”. Особистість живе, розвивається і формується лише вся, як цілісність. У цьому живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки окремих складових, і змінюються самі ці складові. Але ці зміни – вторинні і третинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають внаслідок окремого живого руху особистості і сприяють наступним цілісним рухам. Ця унікальна здатність особистості як цілісності відбиватися в її кожній окремій рисі стосується не лише рис психічних. І саме тому ми легко впізнаємо людину навіть за фізичними її особливостями, оскільки це особливості даної конкретної особистості і містять в собі загадковим способом її всю. Щоб упевнитися в тому, що це саме так, прислухаємося до

того, що каже з цього приводу чудовий російський філософ О. Ф. Лосєв: “Спостерігаючи добре знайомий вираз обличчя людини, котру ви давно знаєте, ви обов’язково бачите не просто зовнішність обличчя, як щось самостійне, не просто так, як ви говорите, наприклад, про геометричні фігури. Ви бачите тут обов’язково щось внутрішнє – однак так, що воно дане лише через зовнішнє, і це зовсім не заважає безпосередності такого споглядання. Отже, особистість є завжди виявлення... Особистість людини немислима без її тіла – звичайно, тіла, по якому видно душу... Та й як ще я можу взнати чужу душу, як не через її тіло... Тіло завжди прояв душі, отже, в якомусь сенсі, сама душа... По тілу ми тільки й можемо судити про душу”. Далі філософ так само яскраво, просто і переконливо доводить виявлення всієї особистості в міміці, інтонації, русі: “Мені іноді страшно буває поглянути на обличчя нової людини і жахливо буває вдивлятися в її почерк: її доля, минула і майбутня, піднімається цілковито, невблаганно і неминуче”.

Таким чином, цілісність особистості специфічно охоплює всі структурні і динамічні вияви життя людини. Вона зумовлена не сумою окремих складових, а інтегрованою єдністю трьох витоків існування особистості – біологічною, соціальною та духовною. Ця складна дійова інтеграція визначає той факт, що констатувати цілісність як атрибутивну ознаку особистості виявляється недостатнім для її дійсного розуміння. Так, особистість цілісна, але у кожній окремій людині ця цілісність своя, чимось схожа на інших, а чимось принципово відмінна. Так виходить на світло інша фундаментальна ознака особистості – її **унікальність (індивідуальна неповторність)**. Деякі психологи проблему унікальності розглядають у контексті суперечливої єдності типового і індивідуального в особистості. Насправді, суперечливість ця дещо штучно ускладнюється. Типовим є те, що перед нами – особистість (спрощено кажучи, вона відповідає наведеному визначенню), що вона має всі перераховані фундаментальні ознаки і всі складові частини. Що ж являє собою унікальність особистості? Яка її природа? Відомий персонолог Г. Олпорт зазначав, що “видатною властивістю людини є її індивідуальність. Кожна людина – уніка-

льне творіння сил природи. Точно такої ж, як вона, ніколи не було і не буде”. Його визначення особистості є відображенням того, що для автора явище унікальності є центральним. “Особистість, – пише Олпорт, – це динамічна організація всередині індивіда тих психофізичних систем, які детермінують характерну для нього поведінку і мислення”. Унікальність цілісної структури особистості кожної людини зумовлена двома основними факторами: *по-перше*, своєрідністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного), а *по-друге* – постійним саморухом, саморозвитком особистості, в процесі якого весь час змінюється індивідуальний візерунок особистісних проявів, набуваючи все більш своєрідної і завершеної форми. І, між тим, особистість завжди залишається незавершеною, відкритою до нових змін. Незавершеність – важливий параметр особистості, що притаманний їй однаково як на початку життєвого шляху, так і на завершальному його етапі.

Розглянемо зазначені фактори. В чому своєрідність взаємодії трьох витоків (трьох дійсних начал) особистості? Ця проблема зазвичай розглядається як співвідношення біологічного і соціального в особистості та її розвитку. Частковість і штучність такого розгляду є зараз очевидною, але слід знати, як це вирішувалось.

Деякі вчені вважали, що головним чинником існування і розвитку особистості є фактор біологічної спадковості (біологізаторські, біогенетичні концепції). Виходячи з таких своїх переконань, вони розгортали погляди на існування і психологічну будову особистості. Так виникла теорія рекапітуляції (Ст. Холл, Гетчінсон та ін.), в межах якої вважається, що дитина, яка народилася, у своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людства: період скотарства, землеробства, торгівельнопромислової епохи. Лише після цього вона вступає в сучасне життя. Долаючи певний період свого розвитку, дитина живе, відтворюючи певний історичний період. Це виявляється в її нахилах, зацікавленнях, прагненнях і діях.

В “горнічній психології” (В. Мак-Даугалл), у психоаналізі (З. Фройд) особистість, нагадаємо, тлумачиться як ансамбль ірра-

ціональних несвідомих біологічних потягів. Біхевіоризм взагалі “знімає” проблему особистості, якій не залишається місця в механістичній схемі “стимул – реакція”. За винятком теорій Ст. Холла і біхевіоризму Дж. Уотсона, біогенетичний напрям в цілому правильно підкреслює велике значення для особистості біологічних детермінант. З іншого боку, ці теорії або виключають зовсім вплив соціальних факторів на існування і розвиток особистості, або зводять їх до негативного тиску, який все життя вимушена долати особистість (З. Фройд). У цьому випадку специфічна унікальна природа особистості ніби виникає на межі протидії біологічних і соціальних чинників (найбільш яскраво це виражено в поглядах В. Мак-Дaugалла: інстинкт, що на шляху своєї реалізації зустрічається з опором соціального середовища, перетворюється на почуття, тобто суто особистісну якість). Насправді ж взаємодія соціальних і біологічних детермінант не зводиться лише до протидії, вона набагато складніша і багатша за змістом.

Протилежні, соціогенетичні, погляди формувалися тими вченими, які вважали, що домінуючу роль у житті і розвитку особистості відіграють соціальні чинники. Граничне вираження ці погляди набувають у так званій теорії “чистої дощечки” (*tabularasa*), сутність якої полягає в тому, що ніякі природжені фактори не відіграють ролі у становленні і існуванні особистості, все в ній (конфігурація цілісності, типове й індивідуальне) зумовлене лише впливом соціальних умов існування. Знову зазначимо, що в цілому соціогенетичні теорії правильно фіксують велике значення соціального оточення щодо життя особистості. Але їхня односторонність, уявлення про те, що соціальне має долати біологічне, є дійсно слабким місцем.

Цікавим феноменом вивчення психології особистості є те, що існує багато сучасних поглядів, які взагалі не звертають увагу на біологічні процеси у своїх теоретичних побудовах (екзистенціальна психологія, гуманістична психологія тощо). Однак парадоксально, що в галузі психологічної практики, в якій ці концепції досягають зараз найбільших успіхів, психофізіологічні, в цілому, біологічні параметри особистості розглядаються тут мало не першочергово (“організмичне Я” у К. Роджерса).

Неможливість вирішити загадку цілісності і унікальності особистості зумовлена, як бачимо, не тим, що біологічне або соціальне її підґрунтя не враховується, а тим, що існує потяг акцентувати одне з начал за рахунок іншого. У дійсності, і біологічне, і соціальне, і духовне не пригнічують одне одного, а складно і плідно взаємодіють, породжуючи унікальне “диво” (термін О. Ф. Лосєва) – людську особистість.

Психологія, якщо вона хоче пояснювати феномен особистості в цьому світі, не повинна бути ні “природничою” наукою, ні “соціальною”. Вона повинна згадати, що з давніх-давен слово “психологія” означало “знання душі”, і займатися виключно цим, не відволікаючись на хай і важливі, але супутні фактори.

“Дитина народжується як суто біологічна істота, індивід”. Ця фраза О. М. Леонтьєва зачарувала психологів, виросла в таку собі точку відліку. Але ж людина народжується як людське дитя. І це означає далеко не лише те, що вона як організм має всі біологічні задатки (генотип, потенціальна і актуальна анатомія внутрішніх органів, фізіологічні процеси, морфологія, біохімія), які дозволяють, розгортаючи своє функціонування, зумовлене генотипом, народитися цій особі ще й як особистості. Цього насправді замало. Унікальна складність біологічної організації людини зумовлює те, що одразу після завершення морфофізіологічних процесів формування організму індивід як система потрапляє в особливий внутрішній стан. Це – стан готовності бути особистістю. Складність і нюансованість зв’язків в організмі виявляється на диво міцною і пластичною. Настільки, що навіть окремі морфологічні або навіть психосенсорні аномалії принципово не перекривають шлях індивіду до особистості (яскраві роботи і досвід вітчизняних вчених Мещерякова і Соколянського засвідчили, що навіть сліпоглухонімі діти можуть стати повноцінними особистостями за умови спеціалізованого навчання). Цей загадковий, але й обов’язковий для людини стан і є те, що ми називаємо духовністю: це початок внутрішнього світу особистості (свідомість).

Отже, констатуємо: *біологічна організація людського індивіда не лише забезпечує природні потенційні можливості розвитку*

організму, а й створює особливий психічний стан готовності до формування особистості, внутрішній світ людини, її духовність. Саме тому він ще до народження є унікальним і цілісним, цей індивід, наділений духовністю (станом готовності до особистісного способу існування). Водночас, особистість не зумовлена лише біологічно. Не слід скидати з рахунку, що саме по собі біологічне в особистості є продуктом, результатом і втіленням людської активності двох люблячих соціальних істот – особистостей. Отже мова може йти, взагалі-то, про соціальну (і духовну!) природу біологічного підґрунтя особистості... І про нескінченний плин переходу один в одного цих атрибутивних детермінант людського буття – біологічного, соціального, духовного.

Разом з тим, здатність людини навчатися, тобто засвоювати і привласнювати культурно-історичний досвід, є точно так само важливим, хоча й принципово іншим за природою атрибутом існування особистості. Тож антиномічність біологічного і соціального є явно надуманою, штучною.

На самому початку життя, дійсно, біологічне переважає у плані мотивації – активність новонародженої дитини зумовлена багато в чому дією інстинктивних мотиваційних факторів, і в цьому З. Фройд, безумовно, правий. Але вже тут, на самому початку, ці інстинктивні інтенції діють не просто, а складно, опосередковано через специфічний стан системи організму як зародка внутрішнього світу. Цього не знав, не додумав З. Фройд, і саме тому його теорія є концепцією невротичної особистості, за вдалим визначенням Л. С Виготського. Психологія не дуже багато знає про те, як саме опосередковуються інстинктивні потреби специфічним духовним станом системи організму, і що являє собою цей стан. Але зрозуміло одне – це опосередкування відкриває людську дитину до зовсім особливої зустрічі з соціальним оточенням. Зустрічі, дуже відмінної від подібного контакту вищих тварин, і мова тут далеко не лише про відсутність або нерозвиненість певних морфологічних задатків (згадайте лишень досліди зі сліпоглухоніми дітьми).

Світ соціального зовсім не протистоїть людині, як це розуміють деякі теоретики. Він огортає і запрошує. С. Л. Рубінштейн свого часу дуже обережно зауважив, що людина не лише протистоїть світу, вона ще й перебуває всередині нього, огортається ним. І в такому існуванні вона – невід’ємна частина цього світу. Екзистенціальна психологія “вхоплює” це дуже акцентовано: для неї особистість є “існування – людини – в – світі”. Хоча наступна теза щодо “закинутості” людини у світ справедливо критикувалася Рубінштейном: людина не закинута в світ, вона – частина його, частина, яка рефлексує принципово весь світ, у тому числі й той, що поки що не даний актуально. Такою людина стає завдяки зустрічі людського індивіда з соціальним світом. Останній існує в трьох основних формах – інші люди, взаємостосунки між людьми та предмети культури як особлива форма опредметнення – втілення внутрішнього світу (духовності) інших людей. Активність (на початку переважно біологічна), опосередкована духовним станом, змушує людину виявляти себе і водночас – привласнювати соціальне оточення, переводячи його у своє – ідеальне (екстеріоризація – інтеріоризація). Так відпочаткова складна єдність (організм – стан), яка існує як потенція (те, що може статися), набуває чіткості і виразності: виникає дійсний внутрішній світ людини – її Я. Це – усвідомлений світ думок і бажань, прагнень, цінностей, мрій. Це – особистість. І в ній немає окремо біологічного, окремо – соціального, окремо – духовного. Вона – цілісна і унікальна. Навпаки, тепер вже “її” біологія (тіло) відокремлюється (“Я – не тіло, але я маю тіло”), як відокремлюється ідеальне (Я – не мрія і не бажання, але я маю мрії і бажання).

Однак виникнення ідеального не означає припинення “стосунків” між ним і матеріальним (тілом). Виникає нова складна форма взаємостосунків – сполучання. Тіло (біологічне), крім того, що воно є атрибутом (носієм) особистості, ще й залишає значну долю самостійності – воно продовжує існувати за законами природи (біології). Воно відносно самостійне, оскільки його контакт з ідеальним є необхідністю і формою існування: воно змінює ідеальне, але й саме змінюється під дією останнього. Те саме спостерігається з боку ідеаль-

ного. Сполучання – це суперечлива, внутрішньо конфліктна єдність двох самостійних і самодостатніх начал, які, однак, не можуть існувати одне без одного. Тому існування особистості і являє собою дійсну драму, як це вдало висловив Л. С. Виготський. Саме таке складне матеріального біологічного і ідеального зумовлює цілісність і унікальність особистості. Разом ці дві центральні властивості породжують специфічну річ – форму особистості. Традиційно у психології під формуванням розуміють сукупність засобів соціального впливу на індивіда з метою створити в нього систему певних соціально-позитивних властивостей і рис. Однак поняття формування не може бути вичерпане цим розумінням. Л. І. Анциферова зазначає, що формування “означає процес створення під впливом різних факторів особливого типу відношень всередині цілісної психологічної організації особистості”. Особистість, розвиваючись, набуває певної форми – способу організації. Форма охоплює як внутрішній світ особистості, так і систему її зовнішніх проявів. Саме форма є прямим виявом цілісності і унікальності особистості: вона забезпечує пластичну і гнучку стійкість особистості, завдяки динаміці взаємозв’язків між одиницями структури. Оскільки форма – це вияв, по ній ми пізнаємо дану конкретну особистість. Формування – процес, що не обмежується часом (його обмежує лише фізична смерть індивіда, хоча й після неї в його особистості ще довго можуть відкриватися невідомі аспекти, риси, властивості; особистість і після смерті тіла може доформовуватися). Постійний, плинний розвиток форми являє собою спосіб існування особистості.

Можна виділити такі рівні розвитку особистості (як “об’ємного”, “оформленого цілого”):

на першому рівні ще відсутня рефлексія власного внутрішнього світу, який лише формується, створюється. На цьому рівні особистісні якості створюються в процесі подолання труднощів у досягненні власних цілей;

на другому рівні розвитку особистість формує власне оточення, передбачає наслідки і планує події, обирає друзів і т. ін.;

на третьому рівні особистість стає суб’єктом власного життєвого шляху, який вона сама обирає. Інша ознака цього рівня –

особистість стає суб'єктом розвитку свого власного внутрішнього світу, формує власне Я. Саме на цьому рівні основною стає якість унікальності.

Наступна фундаментальна якість особистості – її **активність**. У вітчизняній психології активність розглядається як антитеза реактивності (реакція – акція /поведінка/ у відповідь на подразнення). Звісно, принцип реактивної поведінки, в цьому сенсі, зберігається у людини протягом усього життя, вже хоча б тому, що за цим принципом діє організм. (Нагадаємо, що реактивність поведінки – провідний принцип біхевіористичних уявлень). Але особистість відрізняється саме тим, що поряд з реактивною переважаючою стає активна поведінка, тобто поведінка, що спонукається власними усвідомленими цілями і мотивами. Дана особливість відзначається в багатьох теоретичних уявленнях. Так, З. Фройд говорить про “принцип реальності” в поведінці всупереч “принципу задоволення”. В останньому випадку розуміють поведінку, що виникає у відповідь на інстинктивну потребу, коли не враховуються ні зовнішні, ні внутрішні обставини (Л. С Виготський вдало називає таку поведінку “поведінкою в обхід особистості”). Поведінка за “принципом реальності” є усвідомленою і зваженою, це поведінка за інтенцією Его. А. Адлер, для того щоб підкреслити здатність особистості до визначення власної поведінки, вживає термін “креативне Я”. Кожна людина, вважає Адлер, може здійснювати різні дії під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів, у тому числі й таких, як стереотипи та звички (реактивність), але не тільки... Особистість відрізняється тим, що вона має особливу інстанцію – “креативне Я”, яка в найвідповідальніші моменти життя здатна породжувати виключно власні цілі і лише їм підпорядковувати поведінкову активність. Це, за Адлером, ключова ознака дійсної особистості. У вітчизняній психології активність особистості (в такому її розумінні) розглядається в термінології “довільність – мимовільність”. Тут фіксується важливе протиріччя: з одного боку, особистості притаманна керована, детермінована, зумовлена поведінка. Тобто, поведінка обмежена (метою, ситуацією, уподобаннями, інстинктами – в даному випадку це несуттєво).

З іншого боку, як зауважує Е. В. Ільєнков: “Людині притаманна вільна, тобто така, що здійснюється свідомо, дія, узгоджена лише з універсальною всезагальною метою роду людського”. Це протиріччя вирішує Л. І. Божович у дослідженні основних етапів розвитку вольових дій в онтогенезі. Спочатку довільна поведінка формується завдяки “натуральній” потребі, яка безпосередньо спонукає дитину долати перешкоди на шляху до її задоволення. Це, за словами Е. Кречмера, – “гіпобулічний етап” формування довільності. Він притаманний малим дітям і хворим на розлад вищих психічних функцій. На наступному етапі розвитку особистості людина в умовах боротьби сильних і протилежно спрямованих афективних тенденцій починає використовувати інтелектуальні плани дій. Вона зважує, оцінює, уявляє собі результати вчинку. Кінець кінцем, приймається рішення, ставляться власні цілі, формуються наміри. Отже, цілі і наміри (К. Левін) являють собою психічні новоутворення, що виникають в результаті зустрічі афекту й інтелекту. Це є другий, за Божович, етап розвитку вольової сфери. Поведінка здійснюється завдяки свідомій регуляції людиною власної мотиваційної сфери, і найважливіший мотив визначається через інтелектуальні операції.

Третій етап, вважає Л. І. Божович, виникає в результаті інтеріоризації засобів організації поведінки і формування інших вищих психологічних систем, що несуть у собі додаткові мотиваційні сили, які здатні безпосередньо, минаючи свідому регуляцію, спонукати людину до здійснення вчинку. На цьому етапі поведінка набуває вигляду мимовільної. Людина, наприклад, може не роздумуючи, миттєво кинутись на захист іншого або з ризиком для життя відстоювати власні уподобання. Таку поведінку Л. І. Божович називає “*постдовільною*”. Вона є результатом взаємодії в кожній ситуації внутрішніх особистісних структур, самої ситуації і системи загальнолюдських цінностей і смислів, прийнятих даною людиною. Ми бачимо тут розвиток “по спіралі”: поведінка ніби й не регулюється, але відповідає загальнолюдським принципам гуманізму. Таким чином, розвиток довільності (активності) “розширює” особистість до духовних скарбів цивілізації.

Суттєвою ознакою особистості є її здатність до вираження власного внутрішнього змісту. Мова йде про принципово творчу сутність особистості і її становлення.

“Особистість, якщо Вона є, – підкреслює О. Ф. Лосєв, – взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою”. Виразне існування, тобто особистісне існування, за Лосєвим, є завжди синтезом двох планів буття – внутрішнього і зовнішнього. Зовнішнє буття особистості – це її вигляд, лик, те, що сприймається іншими. Внутрішнє ж – це сутнісне, осмислююче і те, що припускається. Ми сприймаємо особистість, але вже в цьому акті якось охоплюємо і враховуємо те, чого “не видно”, але що виражається з глибини. “Термін “вираження” вказує на певне активне спрямування внутрішнього в бік зовнішнього, на деяке активне самоперетворення внутрішнього у зовнішнє”. Якщо особистісне буття є виразним, це означає, що особистість має внутрішню і зовнішню сторони, вони знаходяться у постійних динамічних взаємопереходах і домінує тут внутрішнє (якщо домінуючим буде зовнішнє, перед нами буде не особистість, а простий набір соціальних ролей, функціонер, або “гвинтик”). Виражаюча активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, в якому вона зустрічається з соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується як засвоєння і виконання великої кількості соціальних ролей. Утворюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міцною і ригідною, пригнічувати виразність. Тоді особистість знеособлюється, інволюціонує. Розвиток же полягає в тому, що виразність “проходить” через шар соціальних ролей і особистість, її сутність відбивається на поведінці і на продуктах діяльності. Розвиток вираження – втілення особистості становить гостру педагогічну проблему. Як переконливо показав О. С. Арсенєв, у педагогічному процесі цілі розвитку творчості (вираження, предметнення) і традиційні задачі навчання і виховання – є антиномічними. Педагогічна система, як відображення системи державної, має на меті, перш за все, адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя. Це відбувається через пригнічення виразності

(шар соціальних ролей пригнічує виразність). Цим досягається органічне пристосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і дорослих залишається глобальною проблемою сучасної світової освіти.

Серйозним є питання сфер вираження особистості. Людина сучасного світу може втілювати себе у виробничій сфері, художній або науковій творчості, в системі комунікації. Питання вибору особистістю сфери реалізації себе є також проблемою навчання і виховання. В теоретичній психології існує оригінальна гіпотеза В. В. Давидова про сполучальний розвиток різних сторін свідомості людини. Вибір суб'єктом сфери своєї реалізації (втілення) визначається, згідно з цією гіпотезою, особливим психологічним механізмом, який полягає у можливості особистості самій вибрати предмет власної активності. Наприклад, при сприйманні музичного твору (акт, безумовно, креативний) можуть виражатися різні "сутнісні сили" особистості, в залежності від того, предметом якої діяльності робить музичний твір суб'єкт сприймання: навчальної (коли він вчиться чомусь на даному еталоні), пізнавальної (якщо сприймає, скажімо, мистецтвознавець), моральної (якщо предмет сприймання – виховний потенціал твору), утилітарної (якщо сприймання відбувається виключно задля розваги і відпочинку). Гіпотеза Давидова, а також доповнююча концепція гетерогенності розумових процесів П. Тульвісте, безумовно, є прогностичними і цікавими. Але слід визнати, що навіть за умови їх прийняття залишається питання про причини саме такого опредметнення (втілення). Тут аж ніяк не можна обмежуватися вихованням, а слід враховувати і власне організмичні (індивідуально-типологічні) особливості людини, адже схильність її до певної діяльності насправді багато в чому визначається ними.

Наступна сутнісна ознака особистості – її принципова **незавершеність, відкритість**.

М. М. Бахтін свого часу писав: "... не можна перетворювати живу людину на безголосий об'єкт заочного завершеного пізнання. В людині завжди є щось, що лише сама вона може відкрити у

вільному акті самосвідомості і слова, що не піддається зовнішньому заочному визначенню”. Мова йде про незавершеність “внутрішньої” особистості людини.

У стані дійсної особистісної активності, “на порозі” справжнього життєвого вчинку, особистість завжди непередбачувана через те, що нікому (в тому числі і їй самій) до кінця не відомі дійсні можливості, глибини (“вершини”, – сказав би Л. С. Виготський) особистісної природи. Достоевський недаремно відмовляється від психології: сучасна йому (та й нинішня) наукова психологія знаходиться лише на шляху до дійсного пізнання змістовних підвалів особистості. Та сама духовність, яка у вигляді потенційного стану відпочатково зумовлює особистість як можливість, далі, по життю, зміцнюється й розвивається, піднімаючи невідомі пласти природи і роблячи людину дійсно до кінця незбагненою і нескінченною у своєму становленні, що не завершується ніколи. Незавершеність – це хоча й не пізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним.

Здатність до **саморегуляції** – поведінки – ще одна сутнісна ознака особистості. Відомо, що досить довгий час в онтогенетичному розвитку збалансованість психологічних процесів досягається завдяки неусвідомлюваним механізмам так званої базальної емоційної регуляції. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини, і сенс їх роботи полягає в забезпеченні психологічно комфортного і стабільного стану внутрішнього світу. Вони діють протягом всього життя людини, але з ускладненням життєвої ситуації (а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їх дія виявляється недостатньою – занадто складними й неоднозначними стають умови життя. Тому в особистості здійснюється формування принципово нових механізмів, які управляються свідомо самою людиною. Першим з відомих є механізм вольової регуляції поведінки. В ситуації боротьби різних (а часто й протилежних) мотивів, вольове зусилля забезпечує вибір і безконфліктний подальший життєвий рух. Виникнення такого механізму є справжнім і значним надбанням особистості. Але виявляється, що він лише частково полегшує стан невизначеності і протистояння. В експе-

риментах доведено, що внутрішнє протистояння мотивів після вольової дії повністю не припиняється і стан психологічного комфорту, як правило, не виникає (дуже яскраво це описує теорія когнітивного дисонансу). Напруга і внутрішня конфліктність супроводжує дію даного механізму весь час. Чому ж, в такому випадку, існує багато ситуацій, коли напруження дійсно спадає і особистість виявляється самовідрегульованою? Дійсно, таких ситуацій – більшість, адже інакше ми всі були б невротиками. А можливим це виявляється тому, що саморегуляцію здійснюють зовсім інші, складні і потаємні механізми. Деякі з них дослідила Б. В. Зейгарнік. В основі цих механізмів лежить особливе переживання, яке автор розуміє як активну діяльність (про-живання) по породженню нових життєвих сенсів. Залучення додаткових сенсів відбувається за рахунок розширення усвідомлення і виявлення нових контекстів діяльності. Це призводить не до загострення і придушення конфлікту, а до гармонізації сфери інтенцій. Механізм, що діє при цьому, являє собою, за словами Зейгарнік, “рефлексивне відчуження негативного сенсу та включення дії у більш широкий смисловий контекст”. Отже, ми бачимо, що процес саморегуляції передбачає не просто вольове зусилля, а перебудову смислових утворень, умовою якої є їх усвідомленість. Нові сенси породжуються лише в процесі особливих переживань. Видно, як у цій точці своєрідно перетинаються три лінії становлення особистості, що виокремлені нами в попередньому аналізі (довільність, інтеграція, переживання). В результаті відбувається те, що дістало назву механізму смислового зв’язування, коли встановлюється внутрішній зв’язок із ціннісною сферою особистості і нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений сенс. Результатом цієї роботи є виникнення нових інтенцій і гармонізація внутрішнього світу особистості. Найважливішими умовами дії механізму смислового зв’язування Б. В. Зейгарнік вважає “розвинену уяву, володіння широкою часовою перспективою, наявність ієрархізованої смислової сфери”. Таким чином, даний механізм може існувати лише в інтегрованій, зрілій особистості, адже в такому вигляді процес саморегуляції є суто індивідуальним і

пов'язаним з системою цінностей і мотивів даного суб'єкта, його сприйняттям світу тощо. Зейгарнік наводить чудовий приклад дії даного механізму, який ми тут відтворимо. Мова йде про повість Г. Гессе “Курортник”. Головний герой (письменник) приїхав на курорт у Баден, щоб відпочити і потім плідно попрацювати. Проте його плани наštовхнулись на значні перешкоди, оскільки сусідом по кімнаті виявився надто гамірний і невихований голландець. Біля нього постійно юрбився натовп людей. Кілька ночей підряд письменник просто не міг спати. Чутливий до найменшого шуму, він змушений був слухати непотрібні розмови і сміх нескінченних гостей, важкі кроки вранці, що руйнували його сон. Всі відчайдушні спроби в цих умовах відпочити і попрацювати закінчувалися повним розчаруванням. Кінець кінцем, письменник почав відчувати справжню ненависть до свого сусіда, і його життя перетворилося на справжнє пекло. Неefективними виявилися такі механізми саморегуляції, як вольове зусилля та спроби дати вихід негативним емоціям у фантазіях. Тоді він приймає абсолютно парадоксальне рішення – полюбити голландця. Майстерний опис досить довгого процесу породження нового сенсу і виникнення нового типу відношення до ситуації повний драматизму і вміщує всі складові цього процесу: руйнація агресивних почуттів і постановка задачі на їх зміну, пошук цінності для їх перебудови і звернення до євангельської заповіді “Полюби ближнього свого”, надання цій цінності конкретної форми через позитивне емоційне насичення образу голландця за допомогою професійних письменницьких засобів (голландець стає головним героєм створеного вночі літературного твору). Важкий творчий процес закінчився, як пише автор, “повною перемогою над голландцем”. Він уже не викликав тих болісних переживань, що заважали письменнику відпочивати і працювати. Отже, герою вдалося впоратися із ситуацією завдяки дії механізму саморегуляції – смислового зв'язування.

Ми навели цей приклад задля того, щоб ще раз звернути увагу на те, що вищі і найскладніші механізми саморегуляції поведінки можуть здійснюватися лише всією особистістю – цілісною і інте-

грованою. Отже, можна виокремити такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості:

базальна емоційна саморегуляція;

вольова саморегуляція;

сміслова, ціннісна саморегуляція.

Повторимось: попередні ланки не зникають у процесі становлення, вони стають допоміжними і другорядними, але продовжують існувати. Якоюсь мірою правильним буде говорити, що переважання певних механізмів саморегуляції поведінки слід розглядати як показник рівня розвитку інтегративних процесів особистості.

Тепер цілком закономірно постає проблема сенсу. На певному етапі свого розвитку людина зустрічається з новим для себе переживанням – стражданням від відчуття внутрішньої порожнечі і недостатності сенсу життя. Це так званий екзистенціальний вакуум. Поява цього переживання означає для психолога дуже позитивну, як це не дивно, річ – у людини з'явилося прагнення відкрити сенс життя. Це прагнення В. Франкл назвав фундаментальною мотиваційною силою людини. Нам необхідно віднайти сенс буквально у всьому – в подіях, у поведінці інших людей, власних переживаннях. Існує також поняття вищого, життєвого або екзистенційного сенсу, яким особистість прагне наділити життя людини, – страждання, смерть, кохання та інші термінальні цінності. Франкл пише: “Прагнення знайти сенс – первинна сила у житті людини. Цей сенс є унікальним і специфічним для кожної людини і може бути здійснений тільки нею самою; тільки тоді стає значимим те, що воля задовольняє прагнення людини до сенсу”. Відкриття сенсу означає відкриття особистості до зовнішнього світу. Це дуже важливий, кардинальний і зламний момент людського існування: людина перестає знаходитися лише всередині власного Я, лише всередині житейських ситуативних інтересів – вона виходить за конкретну ситуацію і стає людиною всього світу. Тут, ми бачимо, перетинаються лінії інтеграції і взаємовідносин зі світом – світ перестає бути “навпроти” людини, і навпаки, вона опиняється всередині світу, “огортається” ним і споріднюється з ним.

Цікавою є заочна дискусія В. Франкла з А. Маслоу та К. Роджерсом з приводу того, що є головнішим у житті і розвитку особистості – сенс чи самоактуалізація. Франкл аргументовано доводить, що самоактуалізація (як прагнення людини стати тим, ким вона, в принципі, може стати) є лише моментом, аспектом прагнення людини до життєвого сенсу, і, отже, – центральним напрямом розвитку особистості є відкриття сенсу. Разом з тим, абсолютна більшість сучасних теоретиків психології особистості притримується саме позиції Маслоу і Роджерса, вважаючи, що саме самоактуалізація є магістральною лінією розвитку особистості. При цьому якимось чином не приділяється уваги тому, що оці терміни: “саморозвиток”, “самоактуалізація”, “самоздійснення”, “самореалізація” – коріняться в ортодоксальному юнгіанському психоаналізі. І всі вони є синонімами юнгівської “індивідуації”, адже “самоактуалізуватися” – в дійсності зовсім не означає “актуалізувати самого себе”. А означає це – “актуалізувати самість”, тобто дійсне під-, а потім і надсвідоме підґрунтя людської особистості. Ми вже бачили, що подібні уявлення відносяться до концепції “розгортання” особистості. Заперечень нема – це красиві, приємні і стрункі теорії, але ж вони, на жаль, ненаукові. Це, швидше, філософсько-культурологічні побудування. В дискусії Франкла з Роджерсом і Маслоу неправі всі. Адже вони шукають центральне і суттєве не в об’єкті дослідження (особистості), а в своєму уявленні про цей об’єкт. Але ж це – речі зовсім різні. Якщо ж говорити про особистість, яку треба вивчати, тобто про живу конкретну людину, то для неї центральним є весь життєвий шлях, і все, що на ньому є, – першочергове, домінантне і надсуттєве: від конфлікту на роботі до екзистенційних проблем сенсу буття. Тому ми й вважаємо, що науковий підхід до проблем розвитку особистості мусить адекватно відображати цей процес, а не придумувати його. Саме в такій постановці нам здається, що логіка, яка тут запропонована, можливо, й не така красива і струнка, але більше наближена до реального життя людини. Разом з тим, значний інтерес до теорій самоактуалізації не можна замовчувати і не враховувати. Важлива саме логіка цілісного підходу. Адже ніхто не

сперечається з тим, що, скажімо, процес самоактуалізації, або формування Я-концепції, або пошук сенсу життя – є дуже важливими моментами життя особистості. Але вони – саме моменти, і в цьому вся справа! Одна логіка – вивчати розвиток особистості як цілісний процес, що йде по окремих лініях, і бачити в цьому процесі важливі і суттєві моменти. І зовсім інше – взяти штучно якийсь момент, зробити його центральним і сказати, що це і є вся особистість, а її розвиток є розвитком виключно даної структури, з урахуванням його впливу на інші.

Поняття особистості в психології

2.1.2. Онтогенез особистості

Генетична психологія ґрунтується на тих логіко-методологічних засадах, що, як вже неодноразово відзначалося, дійсне пізнання і розуміння об’єкта дослідження можливе лише за умови простеження виникнення і становлення даного об’єкта. Тож з генетичної точки зору, для того, щоб зрозуміти, що таке особистість, треба пояснити і показати (відтворити в моделях) процес її становлення, визначити, яким чином і в результаті дії яких саме закономірностей і механізмів виникає і розвивається особистість як цілісність. Цей шлях пошуку призводить, кінець кінцем, до можливості відповісти на питання: “Що розвивається?”, “Що є об’єктом розвитку?”.

На перший погляд, у психології приділялася і приділяється більш ніж достатня увага дослідженню проблеми розвитку особистості. Проте це дійсно лише на перший погляд... Ретельний аналіз великого масиву літератури засвідчує, що в абсолютній більшості випадків завдання вивчення розвитку особистості конкре-

тизується і реалізується як вивчення розвитку окремих психічних явищ або їх групи (редукціонізм). Мета ж розуміння психологічної сутності особистості через осягнення шляхів і механізмів її становлення взагалі навіть не ставиться. Одним з наслідків цього є доволі чітке і напрочуд легке логічне розведення теорій розвитку особистості на так звані “біологізаторські” і “соціологізаторські”. Просто перша група теорій будується на узагальненні емпіричних фактів про становлення окремих психічних явищ, на які (нібито) більше впливають біологічні (спадкові) фактори, а друга – вивчає психічні явища, що розвиваються більше під впливом соціального оточення. Звісно, ці теорії фіксують дійсний стан речей: адже особистість і справді дозріває як біологічна істота, а з іншого боку – вона формується як істота соціальна. І дозрівання, і формування є складовими процесу розвитку особистості, але вони не є цей розвиток, і не “дають” його навіть при складанні між собою. (Останнє є саме по собі доволі проблематичним моментом, і з того часу, як О. В. Запорожець зауважив, що взаємостосунки дозрівання і формування не досліджені в психології, нічого не змінилось). Ми можемо зазначити зараз, що психологія не має теорії розвитку цілісної особистості через один суттєвий момент: втрачена “третьа складова” розвитку, а саме – саморозвиток. Свого часу Г. С. Костюк зазначав, що недостатність існуючих протилежних підходів для дійсного розуміння розвитку особистості повинне долатися “науковим розумінням процесу становлення людської особистості як “саморуку”, що визначається єдністю його зовнішніх і внутрішніх умов”. 30 років по тому ця ж думка висловлюється В. І. Слободчиковим та Є. І. Ісаєвим: “Мова повинна йти про розвиток не лише за сутністю природи (дозрівання), не лише за сутністю соціуму (формування), а перш за все за сутністю людини – про саморозвиток: як фундаментальну здібність людини ставати і бути дійсним суб’єктом свого власного життя”. Отже, нічого позитивного в даному напрямі за ці роки в психології особистості не відбулося... Генетико-моделюючий метод, як було показано, включає принцип саморозвитку, тож подальший наш аналіз буде здійснюватися саме в межах даного методу.

Нам здається, що є сенс поставити фундаментальне питання, яке не було поставлене ні Г. С Костюком, ні Слободчиковим (як, загалом, і іншими дослідниками): це питання про витoki, рушійні сили саморозвитку цілісної особистості. Тут знову працює генетична логіка: констатація наявності явища (саморозвитку), його опис зовсім не означає його дійсне розуміння, коли ми не вирішимо, як, завдяки яким витокам це явище виникає і розвивається. З іншого боку, увага до феномену саморозвитку не є випадковою – адже це сутнісна, ключова функція особистості. Можна сказати навіть так: особистість існує як цілісна структура, що забезпечує реалізацію функції саморозвитку, саморуху. Отже, як з'являється дана функція? Всебічний поглиблений аналіз людського існування, а також численних теоретичних уявлень про нього дозволяє нам визначитися в цьому аспекті: виток саморозвитку (а отже, і особистості в цілому) є *нужда* як енергетично-інформаційна сутнісна якість, що забезпечує експансію життя в онто- і філогенезі. *Нужда* виступає як єдина вихідна інтенційна сила, діяльність якої “запускає” складну систему “особистість” і забезпечує її розвиток як саморозвиток. Вона, ця сила, є унікальним носієм динаміки життя, зокрема, життя людини. *Нужда* породжує не просто існування, і не просто онтогенез; саме *нужда* зумовлює унікальне явище життя і його розвитку: еволюція життя виявляється спрямованою, і спрямована вона в бік постійного ускладнення і прогресу. Таким чином, *нужда* визначає наявність у біологічній еволюції детермінанти: розвиток виявляється детермінованим не наявним рівнем морфологічної, анатомічної будови чи функціонування, він детермінований майбутнім – це рух до ускладнення. Дане явище отримало в сучасній науці назву “ортогенез”. *Нужда* в такому її розумінні є джерелом існування і розвитку будь-якої живої істоти, а не лише людини. Однак нам уявляється, що за своєю власною природою *нужда* є динамічною і відкритою до самозмін. Тому вона здатна модифікуватися в межах систем, де вона діє, і ця модифікація породжує нові, складніші функції і, відповідно, структури, що покликані їх реалізувати. Самозміна і здатність еволюціонувати означає, що *нужда* рослини, тварини і ну-

жда людини – це єдиний за глибинною природою енергетично-інформаційний носій, але ті зміни, які він отримав, знаходячись в межах окремої ланки життя (наприклад, рослинної), призводять до того, що подальша її дія, подальше всезагальне її існування вимагає і з необхідністю породжує більш складні системи, які її реалізують.

Ми зовсім недаремно зачіпаємо і підкреслюємо тут глобальність природи *нужди*. Адже це дозволяє зрозуміти нерозривну єдність усього живого, що існує на Землі. З іншого боку, таке розуміння сприяє вирішенню теоретико-логічної проблеми визначення дійсного місця цього явища в ряду відомих інтенцій живої істоти і, безумовно, людини. Найлегше і найшвидше впадає в око близькість *нужди* до Фройдівського *libido*, і отже, виникає бажання ототожнити ці інтенції. Але ця близькість є уявною і абсолютно не відповідає дійсності. Якщо говорити про Фрейда, то у нього *libido* означає лише сексуальний потяг “у первинному медичному сенсі”. *Libido* тут дійсно є силою, вияв якої забезпечує дію інстинкту продовження роду і через нього – експансію життя. Отже, *libido* за Фрейдом – енергетичне утворення виключно вузько-сексуального спрямування; і з іншого боку, породжується воно і водночас виявляється в інстинктивній, тобто – спрощеній, схематизованій, біологічно запрограмованій поведінці. Таке розуміння дійсно дуже далеко від нашого уявлення про *нужду*, хоча слід зазначити й таке: за самим сенсом слова, за його етимологією, *libido* в цілому є повністю адекватним нашому розумінню *нужди*, хоча й не тотожним йому. Редукція терміну, швидше за все, не задовольняла самого автора, який у своїх пізніх роботах все більше схилявся до всезагального значення даного явища, кінець кінцем вирішивши ввести новий (для себе, звісно) термін “Ерос”, що означає фундаментальну життєву силу, а швидше навіть – “космічне начало існування”. Однак ретельний аналіз робіт цього періоду засвідчує, що З. Фрейд, працюючи реально з даним поняттям, все ж залишається в межах суто сексуально-інстинктивних. Важливим для нас є відзначення парадигмального положення Фрейда щодо протистояння соціального лібідозній енергетиці, при виключно конфліктному підґрунті розвитку структури і динаміки особистості.

Набагато змістовніше і цікавіше розробляв поняття *libido* К.-Г. Юнг, приводячи його до дійсного філософсько-світоглядного звучання. Зазначаючи, що “поняттю *libido* надається у функціональному відношенні таке ж значення в галузі біології, яке у фізиці має поняття енергії”, Юнг розвиває поняття *libido* до означення всезагальної психічної енергії, життєвої сили, що притаманна всьому органічному світу. Далі Юнг пропонує власну “генетичну теорію *libido*” і розбудовує її до філософського рівня. Він вважає, що *libido* забезпечує пристосування організму до оточуючого середовища, виявляючись тут як “позасексуальне” відгалуження споконвічно єдиного потоку. “Цей розгляд приводить нас до поняття *libido*, яке в своєму розширенні йде далі меж природничо-наукового формулювання до філософського світобачення, до поняття волі взагалі”. Юнг звертає увагу, що в його тлумаченні поняття *libido* стає поруч з такими уявленнями, як Ерос Платона, світова душа як енергія розуму Плотіна, воля Шопенгауера *etc.* Юнг особливо підкреслює здатність *libido* розділятися, що є передумовою будь-якого розвитку і творчості: “душа світу є “нескінченність всього життя” і тому виключно – енергія, вона є організм ідей, які набувають у ній дійовість і дійсність”. Зазначається, що у багатобарвності явищ природи втілюється “воля *libido*” в найрізноманітнішому застосуванні і формуванні. У цій, загальнофілософській, частині ідея Юнга є дуже привабливою, оскільки відповідає дійсному стану речей. Але лише в цій, абстрактній іпостасі. Подальший аналіз засвідчує, що лише в цій частині Юнгу вдалося підійти до розуміння сутності психіки людини “зверху”, тобто – з точки зору глобально-природних і культурних явищ. Коли ж справа доходить до тлумачення конкретних механізмів дії цього всезагально-глобального *libido*, Юнг, непомітно для самого себе, пояснює їх у традиційній психоаналітичній (Фройдівській) логіці – “знизу”. Він цілком справедливо, хоча (зауважимо в дужках) і не відкриваючи нічого особливо нового, вважає, що поява людської психіки, свідомості пов’язана із специфічним подвоєнням природного світу, завдяки здатності людини створювати символи. “Нове” тут передбачалося у відкритті механізму: для Юнга

символ виникає як наслідок дії всезагальної енергії *libido*. Але, на жаль, нове лише передбачалося: К. Юнг пояснює цей механізм, виходячи вже не з того *libido*, природу якого він описав філософськи, а виключно з *libido* Фройдівського: нереалізований сексуальний інстинкт “відгалужується” і втілюється у специфічний рух, предмет або образ, що символізує... статевий акт. І далі Юнг, використовуючи свою дійсно феноменальну ерудицію, намагається довести, що і добування вогню, і малювання, і писемність, і мовлення і... все інше суто людське є символами, що створені завдяки “відхиленню” *libido*, але – виключно як сексуального інстинкту. Отже, Фройд залишається непереможеним. Коли Юнг переносить свою логіку в галузь онтогенезу, він виявляється ще ближче до Фройда. До речі, ми могли б тут з цікавістю поуявляти, в чому ж проблема Юнга-дослідника? Парадоксально: він набагато раніше Фройда почав розробляти ідею *libido* як всезагального (а не лише вузько-сексуального) носія життя, в тому числі – розумного життя. Він перевершив Фройда у філософсько-методологічному плані, але, повернувшись з цією власною (дійсно цікавою, глибокою і перспективною) позицією в психологічні межі – мусив “з’їхати” на Фройдівські уявлення... Здається, що це – проблема не лише вченого, а й особистісна позиція, вірніше – міжособистісна: страшно робити крок, який випередить маестро засновника... Про це, між іншим, свідчить і те, що Юнг не вводить новий термін: адже те явище, яке постулював, філософськи описав і довів він, є зовсім несхожим на *libido* Фройда, яке вже на той час настільки зросло з іменем автора, що особистісна позиція Юнга виявилась від початку програшною: він хотів розширити галузь улюбленого поняття творця психоаналізу, а вийшло, що він знайшов інше явище, цікавіше і глибше. Тут діяв подвійний негативний ефект: з одного боку, ми певні, що читачі не дуже-то й переймалися змістом юнгівських теоретизувань, зустрівшись з терміном *libido*, а з іншого боку – Фройд обов’язково відчув це випередження Юнга і, мабуть, для їхніх взаємостосунків було б краще, якби останній не побоявся ввести нове поняття. Але Юнг у цій своїй позиції виявився послідовним – він “приклеїв” Фройдівський старий механізм

до нового явища, а потім відмовився описувати власне психологічну (не філософсько-світоглядну) природу цього явища: так *libido* залишилось просто сексуальним інстинктом, а яскраві побудови Юнга “зависли” поза психологією.

І все ж теоретичні викладки Юнга приваблюють нас уже через те, що ми не знаходимо в історії психології аналогічної концепції, яка б так глибоко і майстерно торкалася природи вихідної рушійної сили онтогенезу особистості. І тому саме з цією теорією ми спробуємо порівняти наші уявлення про *нужду*.

Нужда, безумовно, є плином енергії життя, але вона не є сексуальним інстинктом. І вона взагалі не є інстинктом. Останній у точному розумінні являє собою виключно біологічно запрограмовану поведінку. Така поведінка може зумовлюватись *нуждою*, і відбувається це лише в найбільш елементарних, розрізнених актах організмичного функціонування. Як справедливо зауважив свого часу Г. Олпорт – виключно інстинктивна, чисто біологічна поведінка – це аномалія, це – патологічне явище. Теза вимагає пояснення.

Традиційно термін “біологічне” використовується для опису анатомічної чи морфологічної структури організму та його суто природних функцій – руху, живлення, росту, розмноження, виділення. Отже, біологічне – це виключно натуральне, і спонукається воно такими ж “чисто” натуральними потребами, що й забезпечує існування організму. Зрозуміло, що в цій традиції вихідна енергетична сутність організму, яка й породжує конкретні потреби, має виключно натуральну природу. Тут і виникає невирішувана проблема соціального, яке слід якимось чином “додати”, “включити” в існуючу енергетичну систему. Але ми хотіли б звернути увагу на цікавий факт: в межах живої природи Землі ми не зустрічаємо жодного випадку, коли організм існував би сам, відокремлено, ізольовано від інших організмів. Осмислення цього факту як фундаментального привело свого часу В. І. Вернадського і Т. де Шардена до створення теорії біосфери, а потім і ноосфери як унікальної єдності земного життя. Насправді, цей факт говорить про дуже суттєву річ: існування і експансія життя на всіх його рівнях за-

безпечується не лише нескінченною енергією розмноження, а й таким же нескінченним потягом до спів-існування. *Нужда* є відпочатковим поєднанням цих двох сил, які в своїй єдності і створюють могутній потік нескінченного існування. Коріння соціального, безумовно, знаходиться в найпростішій взаємодії живих істот, яка є абсолютно необхідним атрибутивним фактом, точно таким же за значущістю, як і розмноження. Таким чином, *нужда* відпочатково є поєднанням двох глобальних прагнень – розмноження і взаємодії (“біологічного” і “соціального”). Одне неможливе без іншого, і це є, якщо хочете – імператив існування живого. І виходить, що точно так, як організму, щоб жити, треба боротися з оточенням (на всіх рівнях живого), точно так йому необхідно і бути разом з іншим живим, а це викликає розвиток відповідних форм поведінки. Чому Фройд помітив тільки боротьбу, тільки протистояння – можна лише здогадуватися, але саме це й привело його до редукації. Ми можемо звернутися ще раз до еволюції життя і зауважити, що є дуже невелика і еволюційно безперспективна група організмів (хоча й дуже чисельна), яким для розмноження не потрібен інший організм. Абсолютна більшість може реалізувати цю фундаментальну потребу виключно за умови зустрічі з іншим. Таким чином, зустріч і взаємодія стає не лише “поруч” з розмноженням, а перетворюється на його передумову. Це – “клітинка” процесу, коли соціальне (взаємодія) перетворюється (втілюється) в біологічне – нову живу істоту.

Таким чином, першою атрибутивною змістовною ознакою *нужди* є її гетерогенність: біологічне і соціальне тут відпочатково складають суперечливу, але абсолютно нерозривну єдність.

Інша важлива характеристика *нужди* пов’язана з її інформаційним аспектом. Нам здається прикрою помилкою фактичне постулювання вченими незмінності природи вихідної життєвої енергетичної субстанції (Фройд, Юнг, Плотін, Платон *etc.*). Юнг був правий відносно численних розгалужень вихідної життєвої сили. Кожне відгалуження *нужди* породжує живу істоту як суб’єкта реалізації її суттєвої функції. Поки живе істота – в ній існує відгалуження *нужди*, яке є саме відгалуженням, тобто воно залишаєть-

ся складовою єдиного потоку *нужди*. Численні життєві прояви і контакти живої істоти, всі її зміни вбираються (асимілюються) *нуждою*, залишаються в ній, збагачують і урізноманітнюють цей нескінченний енергетичний плин величезною цільністю нової інформації. Кожна Зустріч двох істот, що відбувається з метою власного продовження через створення і народження нової істоти, означає не лише подвоєння енергії, але й подвоєння інформації, урізнобарвлення існування. Саме це є вихідною умовою розвитку. Отже, другою атрибутивною властивістю *нужди* є її здатність до розвитку (саморозвитку).

Аналіз філо- і онтогенезу живого засвідчує, як уже вказувалося, що нескінченний плин *нужди*, її саморозвиток не є випадковим і хаотичним. Він має спрямування. І спрямований він на постійне ускладнення і підвищення інтегрованості. Цей рух завершується в умовах Землі “виходом” *нужди* на позицію можливості усвідомлювати саму себе (рефлексія). Але можна відповідально говорити про те, що це не є дійсним кінцевим етапом становлення *нужди*: просто людство виникло на цьому етапі і *нужда* відрефлектувала саму себе. Але рух продовжується... Таким чином, третя атрибутивна ознака *нужди* полягає в тому, що її розвиток є спрямованим і являє собою ортогенез.

Важливою атрибутивною властивістю *нужди* є її здатність до породження. Ця креативна якість виявляється в усьому, що пов'язане з життям, і це є, дійсно, справжнім дивом (О. Ф. Лосєв). Але ми зупинимось тут на найбільш суттєвому. Зустріч двох відгалужень *нужди*, втіленої в живі істоти різної статі, породжує якісно нову *нужду* (інформаційно і енергетично нову), яка продовжується в існуванні нової живої істоти. Цей акт є єдиним цілісним опредметненням *нужди* в живій природі. Якщо ж говорити про людину, ми зустрічаємося з “другою” реальністю: *нужда* людини може створювати і нову людину, і якісно новий продукт (творчість). Особливості цього аспекту ми розглянемо нижче. Однак необхідно зазначити, що в акті створення *нужда* зовсім не виступає в ролі такої собі модифікованої *libido* (навіть у тваринній царині), адже вона відпочатково є єдністю натурального і соціального.

Наступна атрибутивна властивість *нужди* полягає в тому, що вона існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту. Поза живим ми не маємо такої енергетично-інформаційної біосоціальної сутності, якою є *нужда*. Можна уявити собі, що вона пов'язана з суто фізичною енергетикою Всесвіту, але виникає і існує виключно як втілена в біологічну істоту. Тут, швидше за все, ми маємо ефект, схожий з тими явищами мікросвіту, відкриття яких призвело до необхідності створення принципу доповнюваності: жива істота існує водночас і як структура, і як втілена в ній *нужда*. З іншого боку, *нужду* ми не можемо охопити іншим шляхом, окрім вивчення живої істоти, як її прояву. Отже, все залежить від ракурсу дослідження.

Атрибутивною властивістю *нужди* слід вважати її афіліативну природу. В даній роботі показано, що дійсною формою існування *нужди* є любов. У контексті аналізу *нужди*, ми схильні розглядати любов (слідом за Т. де Шарденом) досить широко, вважаючи її силою, що протистоїть космічній ентропії і зумовлює рух всіх живих істот (не лише людей) одне до одного. І саме результатом цього руху є народження.

Нарешті, необхідно зазначити, що важливою атрибутивною ознакою *нужди* є нескінченність її існування. Завершеним (кінцевим) є існування організму, особистості як носіїв і втілення *нужди*. Але завдяки Зустрічі і через неї *нужда* продовжує своє існування і є нескінченною в часі. Нам здається, що аналіз даної атрибутивної властивості дозволить, крім усього іншого, відкрити нові аспекти значення часу в житті.

Перераховані атрибутивні властивості *нужди* окреслюють (нехай поки що і схематично) її природу. Ми, зокрема, бачимо принципову різницю нашого розуміння порівняно з точкою зору Юнга та інших вчених.

Лише тепер ми можемо провести аналіз онтогенезу особистості, який є формою існування і дискретним виявом-втіленням *нужди*.

В контексті цієї задачі передчувається посилена увага наших читачів до терміну “*нужда*”. Традиційно, принаймні у вітчизняній психології, дане поняття використовується для опису найбільш

примітивних, нерозвинених, суто натуральних енергетичних тенденцій організму (і – виключно організму), реалізація яких забезпечує його чисто біологічне адаптивне існування. Відношення до такої тенденції в літературі однозначне: особистісне існування, – говорить Г. С. Батіщев, – полягає якраз у подоланні, закресленні, “знятті” вихідних натуральних “*нужд*”, які прив’язують людину до біології, не дають їй стати вільною. За рахунок чого повинна долатися так витлумачена *нужда*? Зрозуміло й це – звісно, за рахунок соціокультурних, вищих потреб. Звідки беруться ці потреби?.. І от відповідь на це питання являє собою справжній “момент істини”, оскільки вона водночас є методологічною позицією, яка буде реалізовуватись у подальших теоретичних побудовах авторів. Існують три варіанти відповіді: особистісні (власне людські, соціокультурні, – термінологічні тонкощі тут не важливі) потреби є такими, що “закладені” в людині відпочатково і потім – “розгортаються”. В цій відповіді біля кожного слова можна сміливо ставити знак питання: ким, куди і як закладені, що означає – “відпочатково”, чому і за якими механізмами розгортаються?

Другий варіант відповіді – про соціалізацію: культурні потреби формує у людині соціальне оточення. Тут зовсім нічого не зрозуміло для психології: як саме і, власне, “з чого” формуються ці потреби? І що означає те, що потребу у людини формує хтось інший? В третьому варіанті здійснюється спроба поєднати “*нужденність*” (в традиційному розумінні) з культурними потребами: “*нужди*” зустрічаються з соціальним оточенням і перетворюються на особистісні потреби. І в цьому сенсі не так уже й важливо, що саме відбувається при цій зустрічі – зіткнення і конфронтація, як вважав Фройд, чи засвоєння і привласнення, як думав Виготський. Головне те, що сама трансформація “*нужд*” в культурне утворення не зафіксована ніким і ніде.

Як видно, жоден варіант відповіді не може нас задовольнити, оскільки всі вони передбачають вихідну “подвійність” людини – організм і соціальна істота (особистість) в кращому випадку співіснують в якомусь дивному явно надуманому просторі. Тут не просто порушується принцип неперервності (недиз’юнктивності)

існування психічного як процесу, а відбувається дещо гірше – психічне якось губиться, втрачається між цими надфеноменами – біологічним та соціальним. (І от він – справжній момент істини: за великим рахунком, по суті справи, ніхто не відходить від Фройда, у якого психічне знаходиться “між” інстинктами (біологічним) і *super-ego*). І навіть О. В. Брушлінський, який дуже серйозно, компетентно і ґрунтовно захищає принцип недиз’юнктивності, не витримує і робить застереження: “На будь-якому своєму онтогенетичному етапі (крім першого) будь-яке психічне формується і розвивається з психічного ж. Дещо огрублюючи сутність справи, можна навіть сказати, що у будь-якого немовляти психічне виникає лише “один” раз – на самому початку онтогенезу, і потім воно лише формується і розвивається на основі вже існуючих психічних утворень” (підкреслено нами. – С. М.). Чудовий фахівець робить маленьке, здавалося б, послаблення, але цей один раз – багато чого вартий: ним закреслюється вся концепція, сама по собі абсолютно вірна і евристична.

Ми ставимо дуже просте запитання: чи можна будь-яку (взагалі – БУДЬ-ЯКУ) внутрішню інтенцію вважати не психічною, тобто такою, що не з’являється в результаті відображення і не спрямовує надалі це відображення, такою, що не само-регулює? І тут є лише одна (і теж – “проста”) відповідь: звичайно, ні! Найпростіша, “найбіологічніша” інтенція є психічною за визначенням, вона є психіка (хоча, звичайно, психіка не є лише інтенція). Таким чином, *нужда*, навіть у традиційному її розумінні, безумовно, є психічним утворенням. Отже, немає ніякої “зустрічі” чисто біологічного з соціальним і психіка не народжується бодай “один раз”, – вона вже є, вона є завжди, і *нужда* – її носій. Людина – жива істота, і це означає, що її вихідна інтенціональна природа не може істотно відрізнитися від інтенціональної природи будь-якої іншої живої істоти. Вона відрізняється принципово, але – не істотно. Тому ми й не бачимо необхідності відмовлятися від вихідного поняття. Навпаки, ми повертаємо йому його дійсне багатство: *нужда*, взагалі-то, відображає кореневу, ґрунтовну необхідність, і крім того – вона означає виражену динаміку – рух. Це є – ненаси-

чувана динамічна тенденція. (В цьому сенсі “потреба” – набагато слабший, з точки зору активної динаміки, термін).

З іншого боку, ми не уявляємо собі можливості зрозуміти механізми онтогенезу особистості поза психодинамічним аспектом. Адже “винести за дужки” найсуттєвіше рух системи, що тільки й існує в саморусі – означає приректи себе на повну неуспішність, або, в найкращому випадку, на те, щоб придумати ще одну статичну схему, яка жодного відношення до реального стану речей не матиме.

Особистість, як уже зазначалося, ми розглядаємо як складну відкриту систему, що саморозвивається. Напряму розвитку особистості (філо- і онтогенез) не відрізняється сутнісно від загального напряму еволюції – ускладнення, диференційованість, домінування розвитку внутрішнього порівняно з зовнішнім, саморегуляція, інтегрованість.

Ознаками розвитку особистості слід вважати, *по-перше*, відсутність жорсткої віднесеності до якогось заздалегідь визначеного масштабу, критерію, зразка, еталона; *по-друге*, наступність, тобто обумовленість попередніми стадіями розвитку; *по-третє*, цілісність, коли система розвивається в цілому і це випереджає розвиток окремих частин, і, *по-четверте*, універсальність розвитку людських потенцій, яка є самоціллю.

Минуле (масштаби, зразки, еталони) не може прямо і безпосередньо детермінувати розвиток особистості, оскільки воно є “нижчим” у складі особистості – “вищого”. І це минуле, “нижче”, змінюється і перетворюється у складі особистості, втрачаючи вихідні спрямовуючі тенденції. С. Л. Рубінштейн зазначав: “... з появою нових рівнів буття у нових якостях виступають і всі його рівні, що лежать нижче”. Таким чином, вихідні тенденції і еталони насправді не зникають, а самі стають іншими, опосередковуючись новим рівнем існування та майбутнім цього існування. Розглянемо дві детермінуючі тенденції онтогенезу особистості з боку “минулого” – спадково-генетичну і власне історичну (як історію покоління). На перший погляд здається, що код спадковості (генотип) найбільш чітко і жорстко визначає існування людини, оскі-

льки містить в собі інформацію щодо всіх можливих структур і механізмів. Виходить, існує своєрідна матриця (цілком матеріальної природи), яка зумовлює існування всього, що виникне на ній (але – лише на ній! І це є обмеженням). І знову – маємо вульгарну і спрощену логіку грубого поділу: матриця – матеріальне, а все, що вона породжує, – це її функції, властивості, тобто – не матеріальне, ідеальне (згадаймо: психіка – властивість (функція) мозку; дуже схоже на те, що запах – властивість ацетону). Ця логіка, що буквально “нав’язла в зубах”, зовсім не відповідає дійсності. Генотип людини виявляється зовсім не схожим на якусь матрицю-кліше. Молекулярна генетика впевнено показує, що сам генотип є просто блискуче гнучким і рухливим: існують цілком надійні дані про те, що кількість працюючих генів дорослої людини збільшується порівняно з новонародженою дитиною в сотні тисяч разів (300 трильйонів проти 30 тисяч). Це зростання не можна пояснити тільки збільшенням у дорослого кількості клітин. Збільшення зумовлене принциповою необмеженістю можливостей людини, і генотип через зворотний зв’язок із життєвими умовами (соціальним) ніби надає можливість реалізуватися цій безмежності. Хоча мова йде саме про принципову, а не актуальну життєву ситуацію: актуально людина завжди саме обмежена умовами життя.

Інша флуктуація – за 12 років життя після народження об’єм головного мозку людини збільшується різко і значно (на 100 % наприкінці першого року і ще на 100 % – у підлітковому віці). А як сильно (і все життя) збільшується поверхня кори великих півкуль! Це збільшення є дійсно структурно нескінченим. Отже, генотип людини є принципово іншим (і за структурою, і за функціями) у порівнянні з генотипом інших живих істот. Як виникла ця іншість? Вона виникає від опосередкування: взаємодії біологічних структур із соціальними факторами. Наші гени не є чисто біологічними утвореннями: вони, як і цілісна *нужда*, вже від початку являють собою саме біосоціальну єдність. Точно так, як, біологічне стає соціальним у своєму прояві (ознаки, риси, поведінка), так і соціальне стає біологічним, що помітно вже в існуванні тварин, не кажучи про людину. І оскільки навіть генотип ми не мо-

жемо вважати чисто біологічною компонентою, мова не може йти про те, що розвиток особистості хоч якоюсь мірою детермінований біологічно. Процес обумовлення полягає в іншому: одні біосоціальні тенденції (генотип, *нужда*) зустрічаються з іншими такими ж біосоціальними тенденціями (оточуючий природний і соціальний світ) і, опосередковуючись одне одним, визначають розвиток цієї цілісності, якою є особистість людини. В цьому сенсі найбільш суперечливим є аспект співвідношення задатків і здібностей. Нам же, навпаки, він здається найбільш яскравим підтвердженням нашої ідеї. Коли кажуть, що при всіх теоретичних судженнях треба погодитись, що “людина не може вийти за межі її задатків”, то кажуть ніби й правильно. Але нехай нам дадуть відповідь ще на одне просте питання: що таке задаток? Хто бачив, спостерігав хоч один задаток? Відповідають на подібні питання дуже неточно: говорять, що задатки пов’язані з морфоанатомічною структурою, вони є спадковими і, отже – не психологічними; а здібності, навпаки, є психологічними і не спадковими. Але, наскільки нам відомо, ніхто ще ніколи однозначно не дослідив жодного задатку. І це не випадково: задаток – це не те, що існує реально, а те, що існує як термін, як концепт – тобто – в голові дослідника і ніде більше. Чи відповідає цьому концепту якась реальність? Ми певні, що в строгому сенсі слова такої чіткої, окресленої, конкретної реальності (як матеріальної, морфоанатомічної) просто нема. Морфологічну будову голосових зв’язок людини можна назвати задатком мовленнєвої здібності, але, з іншого боку, сміливо можна й не називати.

Тому що мовленнєва здібність, насправді, не полягає в членуванні звуків: вона полягає зовсім в іншому. Наділити звукові послідовності значенням і сенсом, зрозуміти цей сенс, передати його, “ввійшовши” в контекст життєіснування особистості адресата яке відношення до цього має морфологія людського горла? Звісно, що якесь-таки має. Але здібність – це взагалі-то явище дуже далеке від анатомії і морфології: чи є мовленнєва здібність у сліпоглухонімої людини, яка розуміє і транслює думку, але не говорить і не чує? Яким задатком зумовлена чутливість шкіри людини до ко-

льору, яку сформував експериментально О. М. Леонтьєв? Чи втратив музичну здібність Людвіг ван Бетховен, коли став глухим? Ми можемо поставити багато таких питань. На них відповісти не так уже й важко, треба тільки відійти від схоластичного логізування і розтинання всього на елементарні частини. Біосоціальна єдність, якою є організм людини, не детермінує розвиток особистості, а, навпаки, сама детермінується цим розвитком – змінюється, варіює, в тому числі змінюючи і “соціальну спадковість”.

Точно так, як розвиток особистості не обмежується її генотипом, він не обмежується й історією покоління. Діти завжди відрізняються від батьків з точки зору соціального існування, навіть якщо вони продовжують трудові династії, виконують ті самі соціальні ролі і не виходять за межі соціальної стратифікації, займають у ній ті ж місця, що й їхні батьки та діди. Безумовно, у продовженні соціальної “справи” батьків грає роль і генетична спадковість, безумовно, тут є важливим мікросоціальне оточення в дитинстві. Але тут немає жорсткого детермінізму і рамок: людина все одно сама вибирає шлях життя, сама йде ним, досягаючи власних вершин. Є діти – продовжувачі справи батьків (хоча їх не так і багато), але вони – не “поставлені” на цей шлях і не являють собою простий зліпок – копію особистості батьків. Вони йдуть цим шляхом, тому що мають власні мотиви і цінності.

Дуже яскраво цей момент висвітлено у Юнга. Розвиток особистості в дитячому і особливо підлітковому віці, як початок руху життєвим шляхом, супроводжується і спрямовується архетипом (зрілість, мудрість, обізнаність). Юнг пише, що для нього особисто в підлітковому віці таким архетипом слугував образ мудрої незнайомої людини, до якої хлопчик часто звертався в скрутні моменти і завжди отримував відповідь, увагу і пораду. (Звичайно, місце такого архетипу може займати реальна людина – батько, дідусь або хтось із визначних родичів). Але слідування за архетипом (тут, як бачимо, архетип детермінує і, водночас, обмежує, “еталонізує” розвиток) кінець кінцем призвело до гострого конф-

лікту з ним. Юнг боляче пережив цей конфлікт – розходження з “провідником”, але на певній межі людина має вирішувати сама.

Отже, розвиток особистості не детермінується минулим (у будь-якому його вигляді) і не обмежується ним. Разом з тим, у цьому процесі зберігається наступність кожний новий етап є результатом і наслідком попереднього. Саме цим забезпечується безперервність існування психічного в цілому і особистості як його людської форми існування, зокрема. Нас цікавлять межі наступності в часі. Концепція *нужди* дозволяє відмовитись від дискретності в розумінні існування і розвитку особистості. Ми, нарешті, починаємо розуміти сенс метафори, згідно з якою розвиток особистості є продовженням існування біологічного і соціального, а отже – має історичні характеристики. Можна тлумачити нашу ідею і так, що ми замінюємо метафору на наукове поняття: особистість у своєму становленні продовжує історію, тому що вона виявляється функцією біосоціальної *нужди*, яка опредметнилась в ній і продовжила тим своє енергетично-інформаційне існування. Таким чином, особистість, власне – не виникає, а народжується двома особистостями, продовжуючи їх, а тому – і всіх інших людей. І саме тому вона – носій історії як всезагальної еволюції Всесвіту. Саме звідси – універсальність і самоцінність: світ рефлексує себе в особистості, в цьому сенсі – немає більш самодостатньої і значущої цілі існування і створення.

Ми вже зазначали, що діагноз розвитку, принаймні в тому розумінні, яке наявне у Л. С. Виготського, відсутній в сучасній психології. Жодний напрям нашої науки не може похвалитися тим, що в ньому, хоч би фрагментарно і частково, розроблені діагностичні процедури саме процесу розвитку. Навіть експериментально-генетичний метод не може вважатися власне діагностичним, оскільки він не вирішує-таки проблеми, поставленої Виготським: чи є те, що формується в процесі застосування цього методу, тим самим, що формується і без його застосування.

Відсутність методичної дослідницької процедури змушує говорити про причини цього. Нам здається, що основна причина полягає у фрагментарності аналізу особистості – часткові елемен-

ти вважаються за суттєві і змістовні, а від цього – деформується і предмет дослідження.

Розвиток особистості – розгортання чи новоутворення?

Концепції розвитку особистості як розгортання певних “структур” або “планів”, які від початку існують в особливому згорнутому стані в людині, мають давню історію і є актуальними в сучасній філософії і психології особистості. Одна з причин їхньої стійкості – довільне і, ми б сказали, зручне перенесення законів розвитку організму на особистість у цілому. Біологія ніяк не може звільнитися від епігенетичних уявлень про розвиток живого організму, хоча ці уявлення і суперечать новим науковим фактам. Абсолютна більшість розуміє процес розвитку біологічної істоти як розгортання і реалізацію генетичної програми.

Після бурхливої і переможної для Е. В. Ільєнкова і його колег літературної філософсько-психологічної дискусії 70-х років буквальні і прямі перенесення уявлень біологічного епігенезу на розвиток особистості стали у вітчизняній науці все ж таки непопулярними. Але слід визнати, що генез окремих особистісних структур розглядається часто саме в рамках цієї парадигми (розвиток здібностей є прямим результатом розгортання задатків, розвиток характеру є розгортанням властивостей нервової системи). Хоча ці теоретичні погляди в більшості випадків не декларуються, однак побудова і способи аналізу експериментальних досліджень та прикладна психологічна (корекційна) робота засвідчують методологічне підґрунтя таких робіт. Ми вже не говоримо про сферу практичної педагогіки, де уявлення про біологічну запрограмованість і фатальність не лише здібностей і рис характеру, а й ціннісних орієнтацій дитини є абсолютними і єдиними принципами побудови процесу навчання і виховання.

Справа, однак, не лише у біологічній програмі та її розгортанні. Сучасна західна психологія особистості дуже широко використовує принцип розгортання. Офіційно лише теорія Е. Еріксона має назву епігенетичної, але, як засвідчує аналіз, вона далеко не поодинокі. За Еріксоном, розвиток особистості має чітко стадіальний характер, “ці стадії є результатом епігенетичного розгор-

тання “плану особистості”, який успадковується генетично”. Роль суспільного оточення – сприймати успадковані стадії і сприяти їх проходженню дитиною. Що являють собою ці “плани”, залишається незрозумілим. Точно такою самою є позиція гуманістичної психології і феноменології. Так, Л. Х’елл і Д. Зіглер зазначають: “Роджерс постулює природний розвиток людей до “конструктивної реалізації” властивих їм вроджених можливостей”. А. Маслоу говорить про розгортання самості, і процес розвитку, на його думку, полягає в актуалізації цієї самості (самоактуалізація). Цікаво те, що гуманістична психологія, яку називають “новою хвилею” і яка виникла як опозиція психоаналітичним теоріям, залишила той самий принцип епігенезу, який був провідним у психоаналітиків. Тільки вона поміняла програми: якщо у психоаналізі розвиток тлумачиться як розгортання підсвідомого (інстинктів, потягів, архетипів), то для гуманістичної психології розвиток є розгортанням надсвідомого.

Привабливість і уявна зрозумілість явища розгортання породжує, однак, багато питань і дуже розходиться з реальним життям особистості. Головним є навіть не те, що “плани” і “програми” залишаються явищами незрозумілими і такими, які взагалі не підлягають пізнанню. Важливішим є надто жорсткий детермінізм, який зовсім не відповідає реальності. Досвід свідчить, що людина сама обирає свій шлях, сама переживає прагнення і знаходить способи досягнення мети. Вона часто помиляється і розчаровується, змінює своє життя, знаходить інше оточення, відмовляється від звичок тощо. Усе це якось не поєднується з програмованістю. Слід визнати, що якими б складними не були програми, вони все-таки обмежені. Натомість різноманіття людських індивідуальностей як варіантів розвитку особистості – необмежене.

Крім того, існують власне наукові факти, які засвідчують, що значна кількість окремих психологічних структур особистості протягом її розвитку не розгортається, а навпаки згортається. Так, із виникненням опосередкованості специфічно згортається пізнавальна сфера людини: завдяки опосередкованому запам’ятовуванню, наприклад, людина може “дозволити собі” зберігати в актуальному до-

свіді не величезну буквальну інформацію, а її знак. Згортання притаманне всім вищим психічним функціям особистості.

У культурно-історичній теорії Л. С. Виготського процес розвитку особистості розуміється не як розгортання чогось згорнутого і закодованого, а як виникнення принципово нових психологічних якостей – новоутворень, яке відбувається в активній діяльності і взаємодії індивіда з культурним середовищем, іншими людьми. У цьому процесі біологічне (підсвідоме) відіграє свою роль. “Біологічний зв’язок, – зазначає Е. В. Ільєнков, – який відбивається в тотожності морфологічної організації особин виду *homo sapiens*, складає лише передумову, лише умову людського, “родового” в людині, але не “сутність”, не внутрішню умову, не конкретну спільність, не спільність особистості і особистостей”. Такою самою передумовою, з іншого боку, є наявність духовно-культурного середовища – носія і зберігача загальнолюдських цінностей (надсвідоме).

Щоб відбувся розвиток особистості (відбулося життя людини), між цими підсвідомими і надсвідомими передумовами повинна “розміститися” цілеспрямована активність самого індивіда, яка призведе до появи новоутворень.

Отже, існує не суперечність навіть, а протиріччя: з одного боку, розуміння розвитку особистості як розгортання внутрішнього плану (програми), який у певному вигляді є в людині зараз. З іншого – бачення розвитку як набуття психічних новоутворень в активній розподіленій діяльності. Ці дві позиції можуть бути діалектично поєднані: розвиток особистості являє собою набуття індивідом психічних новоутворень у власній діяльній активності. Виникнення цих новоутворень і означає розгортання, ускладнення особистості в цілому.

Розвиток особистості відбувається шляхом привласнення індивідом культурноісторичного досвіду всього людства. Але не зовсім зрозумілими є механізми переплавлення цього досвіду в досвід індивіда. З іншого боку, як привласнення досвіду сполучається з внутрішнім процесом розвитку і з активністю самої людини? Іншими словами, розвиток особистості відбувається лише в

процесах навчання, виховання та інших формах взаємодії, але він і не відбувається лише в цих процесах. Дане протиріччя є суто епістеміологічним і виникає через спрощене розуміння процесу привласнення, ототожнення його з соціалізацією. Остання являє собою адаптивний “зовнішній” процес пристосування людини до соціальних умов існування. Це є процес виникнення ідеального. Зустрічаючись у процесі реалізації власної активності з соціальним середовищем, людина створює з цих об’єктів (матеріальних або ідеальних) особливі засоби, що допомагають їй реалізувати свою активність. Ці засоби перетворюються на психічні структури свідомості, розвиваючи і змінюючи її. Так відбувається з’єднання власних сутнісних механізмів розвитку з рухом особистості в соціумі. Фактично, як вказував Л. С. Виготський, розвиток особистості є не соціалізацією, а, навпаки, індивідуалізацією, оскільки в цьому процесі особистість ускладнюється і набуває унікальності та неповторності. Отже, протиріччя долається в тому, що, як пише Е. В. Ільєнков, “індивід повинен “привласнювати” не готові результати розвитку культури, а лише результати разом із процесом, що їх породжує і продовжує породжувати, тобто разом з історією, яка їх створює”. Відбувається процес, який має назву “розпредметнення”, коли людина у власній активності здійснює розкриття вселюдських зусиль і механізмів, які привели до появи предметів культури. Це є, власне, квазідослідження, квазітворчість. Але оце “квазі” доречно лише з точки зору соціальної цінності результату. Для самої ж особистості, внутрішньо, це є справжня творчість. Ця теза дуже суттєва для педагогічного процесу. Вона засвідчує, що принципово неправильно є установка, яка панує в педагогіці і психології, ніби розвиток інтелекту – наслідок оволодіння готовими знаннями, а також уміннями і навичками їх використання. “У цьому випадку, – зазначає Ф. Т. Михайлов, – розвиток буде мінімальним і випадковим.”. Натомість, справді розвиваюча освіта полягає в тому, що перед людиною ставиться не готовий об’єкт засвоєння, а створюється особлива навчальна ситуація, в якій у суб’єкта виникає власне завдання і власна творча активність, спрямована на оволодіння засобом і

ситуацією в цілому. Л. С. Виготський написав про це: “Лише тоді, коли особистість оволодіває тією чи іншою формою поведінки, вона піднімається на вищу сходинку”.

Важливою є проблема взаємовідношення розвитку цілісної особистості й окремих психічних структур. Це, власне, питання співвідношення цілого і частин у розвитку. Теоретично воно, завдяки діалектичній логіці, вирішується досить нескладно: “Розвиток кожної окремої функції, – зазначає Виготський, – є похідною від розвитку особистості в цілому”. Отже, зрозуміло: розвиток особистості є визначальним і випереджальним відносно окремих психічних структур і механізмів. Ясно, що лише дослідження розвитку цілісної особистості може пояснити особливості розвитку її частин, і аж ніяк не навпаки. Те саме стосується і педагогічного управління розвитком індивіда: вирішального і прогнозованого результату навчання і виховання можна досягти лише через взаємодію з цілісною особистістю, але не на шляху впливу на окремі психічні функції.

Дане протиріччя, однак, є достатньо гострим у сфері практично-психологічній та педагогічній. Справді, якщо виходити з того, що особистість не є вродженою, а виникає, треба визнати наявність певного періоду розвитку дитини, коли особистості ще нема. Тут розвиток кожного окремого процесу є вирішальним, а похідною від їх розвитку буде цілісна особистість. Ясно, що ця логіка вимагає своєрідних систем експериментальної роботи і педагогічної діяльності (навчання та виховання).

Розвиток особистості полягає в організації та інтегруванні людиною свого внутрішнього світу. Це є шлях до себе, шлях самопізнання й самоусвідомлення. Власне кажучи, психічний розвиток тільки тоді стає розвитком особистості, коли він починає являти собою рефлексію людиною власного досвіду. З цього моменту людина сама визначає напрями власного розвитку, контролює його і несе за нього відповідальність. Це є те, що в сучасній психології називають саморозвитком.

Але водночас розвиток особистості не може бути зведений до рефлексії. Насправді, і про це дуже глибоко писав С. Л. Рубін-

штейн, особистісний розвиток здійснюється виключно в площині активної діяльнісної взаємодії людини з оточуючим світом.

Розв'язання цієї суперечності полягає в одночасному “утриманні” цих двох ліній розвитку. Людина, яка зосереджується на собі, відсторонюючись від світу, є дисгармонійною особистістю, а її розвиток деформується. Але людина, не здатна до глибокої рефлексії і саморегуляції, теж є дисгармонійно-поверховою, безвідповідальною і неперспективною. Адже така позиція зумовлює недостатність саморегуляції та кризи відповідальності. Врешті-решт уся особистість може бути зведена лише до зовнішніх виявів, являючи собою простий набір соціальних ролей-масок.

Безперервність протікання особистісних процесів означає, що в кожний період свого існування особистість слід розглядати як результат існування минулого, її справжнє ґрунтується на історії розвитку, є похідною цієї історії. Визначальним є досвід, якого набуває особистість, здійснюючи життєвий шлях. Отже, особистість, її дійсний теперішній стан і її майбутнє можна зрозуміти і пояснити, виходячи з історії її розвитку. Це положення дуже широко використовується в окремих напрямках практичної психології, особливо в психоаналізі. Абсолютизація його призводить до прийняття тези, що минуле особистості детермінує її життєвий шлях (З. Фройд, А. Адлер). Однак життєвий досвід і наукові факти свідчать про те, що особистість, закономірності її розвитку і прогнозування майбутнього, насправді, не можна зрозуміти лише на підставі досвіду і минулого самих по собі. Зокрема, у когнітивній психології доведено, що відтворення матеріалу з пам'яті відбувається тільки в контексті сучасної ситуації і проблем сьогодення. Більше того, матеріал, що відтворюється, не є в чистому вигляді таким, як він запам'ятовувався. Він сам є іншим, таким, як бачить його людина зараз. З цим явищем дуже часто зустрічаються практичні психологи і психіатри, коли досліджують преморбідні стани: не лише пацієнт, а й його близькі тлумачать минуле з точки зору того, що людина стала хворою. Вони ніби шукають у ньому підтвердження розвитку хвороби (або, навпаки, тлумачать його так, ніби ніякої хвороби просто не могло бути. Це

– у випадку, коли близькі не приймають хворобливого стану пацієнта). Г. Олпорт, полемізуючи з психоаналітиками, встановив наявність у людини так званих “автономних комплексів”. Ці новоутворення мотиваційного характеру формуються у людини на певному етапі життя і зовсім не пов’язані з історією розвитку. Принаймні функціонування автономного комплексу та його виникнення повністю визначаються сучасним життям людини.

Перераховані та деякі інші суперечності в тлумаченні розвитку особистості підкреслюють складний і неоднозначний характер цього процесу.

Аналіз засвідчує, що особистість розвивається у формі становлення. Саме це поняття найбільшою мірою відбиває сутнісні особливості даного процесу. Термін “становлення” найчастіше вживається як синонім “розвитку” чи “формування”. Між тим, в теоретичних шуканнях О. Ф. Лосєва ми знаходимо ретельну розробку цього поняття як такого, що відображає специфіку розвитку не взагалі, а лише окремих ускладнених систем, до яких належить і особистість. Становлення, за Лосєвим, є такою формою розвитку, “коли з простого кількісного назрівання виникають усе нові й нові якості, незрозумілі, якщо попереднє кількісне назрівання розуміти лише абстрактно кількісно. Отже, відносно певних структур і систем розвиток відбувається у вигляді становлення кількісно-якісних структур.

Становлення, визначає Лосєв, “є неперервний процес зміни, коли не можна встановити жодної точки, котра б порушувала суцільну безперервність простору”. Будь-яке відхилення, навіть психічну хворобу людини, слід розглядати лише у контексті цілісного процесу становлення. Життя людини, пише Лосєв, “є перш за все становлення... Життєве становлення не можна скласти з одних лише дискретних точок. Рух зовсім не є сумою нерухомих точок. Це, як кажуть математики, континуум”. Далі філософ звертає увагу на те, що для того “щоб становитися, треба спочатку бути чимось, і це “щось” повинне залишатися незмінним у процесі всієї зміни: що ж тоді і міняється, якщо немає нічого незмінного?”. Це дуже важлива і глибока думка, і О. Ф. Лосєв багато разів пове-

ртвався до неї, формулюючи щоразу по-іншому. Тим самим поняття розвивається і поглиблюється. За основним правилом діалектики, пояснює він в іншому місці, становлення може відбутися лише тоді, коли є те, що саме становиться і що залишається незмінним при всіх своїх змінах, які фактично відбуваються. “Як тільки порушиться і зміниться в своїй сутності це “що”, так, можна сказати, перервалось і його становлення, почалось становлення чогось іншого”. Це зауваження дає змогу інакше зрозуміти і усвідомити весь цілісний континуум розвитку людини. Якщо виходити з того, що особистість виникає, існує і зникає, слід, дотримуючись позиції Лосєва, визнати, що ми маємо не один-єдиний, а три різних процеси розвитку людини. Розвиток, який породжує становлення особистості (до її появи), і розвиток, який продовжує цей процес у зовсім інших формах (після смерті або повної руйнації особистості). На жаль, ця думка ніяк не відбивається в психологічних дослідженнях особистості, навіть у генетичній психології та в культурно-історичній теорії. Нам здається, що вона може відкрити принципово новий і продуктивний шлях досліджень у майбутньому.

Отже, підсумовує Лосєв, “особистість є перш за все деякою незмінною єдністю, яка ніби сама по собі існує поза всякою зміною”. Однак “реальна особистість – особистість історична. Вона постійно змінюється і становиться. Саме на цьому ґрунтується наша логіка дослідження особистості: вона сама, як цілісність, є завжди і є незмінною (адже коли це не так, то що ж становиться), водночас вона постійно і вічно змінюється і розвивається за певними лініями розвитку. Ми вже говорили вище, що кожна з цих ліній являє собою окрему лінію розвитку всієї особистості. Зараз варто додати: саме таке становлення забезпечує дві суттєві і, на перший погляд, протилежні речі – воно визначає єдиний рух особистості при збереженні її як цілісної незмінної єдності (незмінна вона виключно в цій цілісності і єдності).

По-перше, ми маємо становлення реальної особистості, конкретної людини. Вона пов’язана зі своєю власною історією, і становлення її – це якраз той нескінченний плин.

По-друге: становлення відбувається з ідеєю особистості, яка “поза її історією залишається на своєму місці”. Ідея особистості становиться дуже повільно, разом зі становленням культури (ідея особистості в античності, наприклад, кардинально відрізняється від ідеї особистості в наш час, отже, вона теж проходить становлення, але вельми специфічне).

По-третє: в особистості, стверджує Лосєв, є те, що “воістину керує всім становленням, а не лише його ідейним осмисленням. Це є першообраз, дійсне втілення ідеї”. Особистість у своєму розвитку керується прагненням до даного образу і фактично сама керує власним становленням.

Таким чином, розуміння Лосєвим становлення особистості полягає в тому, що це постійний рух чогось єдиного, цілісного і незмінного. При тому що це, водночас, постійний плин і зміна в межах окремих ліній-проявів. Суттєвою є також характеристика становлення як саморуху і саморозвитку.

Ми можемо навести тут лише загальну характеристику основних ліній розвитку особистості, оскільки, як легко помітити, вони відповідають напрямам дослідження особистості. При цьому ми хотіли б зробити не аналітичний огляд досліджень і теоретичних конструкцій, а викласти концептуальне бачення життєвого руху цілісної особистості по окремих лініях розвитку. Отже, в чому полягає розвиток взаємовідносин особистості із зовнішнім світом (перша лінія)? Якщо відповісти однією фразою – розвиток цієї сфери полягає у подоланні жорсткого протистояння “суб’єкт – об’єкт”, або “суб’єкт – інший суб’єкт” і досягнення стану гармонійної єдності зі світом без втрати суб’єктності, тобто без “розчиненості” в цьому світі. Мається на увазі становлення як діалектичний рух по спіралі і заперечення заперечення (Б. М. Кедров, 1983). До появи особистості організм людини не перебуває в суб’єктній опозиції до зовнішнього світу – об’єкта, оскільки сам є об’єктом серед інших об’єктів, “розчинених” у цьому світі. Народження особистості означає появу суб’єкта, тобто людини рефлексивної, відповідальної, усвідомлюючої і пристрасної. Людини, яка сама приймає рішення, керуючись власними мотиваційними

переживаннями, і сама будує власну поведінку. Її рух тепер стає життєвим шляхом. Суб'єктність, крім того, передбачає відстороненість, відмежування від оточуючого (від “не-Я”), перетворення його у відчужений об'єкт. Так починалась особистість в історії, так вона починається в кожній людині онтогенетично. Відома криза трьох років (криза “Я сам”) якраз і має своїм внутрішнім сутнісним змістом вказані перетворення. Спочатку для дитини, засвідчує О. М. Леонт'єв, ставлення до людей та до предметів є недиференційованим, тобто вона не відокремлює одних від інших. Але ставлення ці в обох випадках мають виражений об'єктний, відсторонений характер. Надалі ці ставлення стають різними, але їхня об'єктність зберігається. Протягом подальшого онтогенезу стосунки з людьми подекуди змінюються, в них починає з'являтися подолання відчуженості, і іноді з окремими людьми можуть виникати рівні “людинні” суб'єкт-суб'єктні стосунки. З рештою предметів і явищ найчастіше об'єктність зберігається протягом усього життя. Але дійсний прогрес становлення особистості, вихід її на вищий виток спіралі пов'язується з можливістю подолати в собі цю відчуженість і “допустити” світ до себе, ввійти з ним у відносини, які М. М. Пришвін назвав “родинною увагою”. Те, що особистість здатна на це, ми знаємо з власного досвіду – кожен з нас хоча б раз у житті відчував цю спорідненість і глибоку проникненість світом.

Даний досвід засвідчує, що такий стан – дійсно вищий рівень існування людини порівняно з відчуженою об'єктністю. Принциповим є, що те чи інше ставлення людини до світу визначається її власною активністю, її діями. Вихідним тут має бути філософсько-методологічне положення Е. В. Ільєнкова: “Не лише мислення не може існувати без матерії, але й матерія не може існувати без мислення”.

Як лінію становлення, розвиток виразності особистості можна уявити таким чином. Виразальна активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, у якому вона стикається з соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується як засвоєння і виконання великої кількості соціальних ролей. Утво-

рюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міцною і ригідною, придушувати виразність. Тоді особистість інволюціонує. Розвиток же полягає в тому, що виразність “проходить” через шар соціальних ролей і особистість, її сутність відбивається на поведінці і на продуктах діяльності. Якщо говорити про професійну діяльність, то в цьому випадку ми маємо сутність майстерності. Майстер-професіонал, який не просто правильно виконує трудові операції: він у них, а також у продукт праці втілює власну особистість. Узагалі, є сенс говорити про особливу людську потребу втілення себе в цьому світі. Становлення особистості багато в чому визначається розвитком цієї потреби. Традиційно у філософії ця потреба і породжена нею активність описуються категорією “опредметнення”. Людина у своїй діяльності постійно ніби “розчиняє” культурні й природні предмети і явища, переводячи їх тим самим у власні особистісні сутнісні сили (розпредметнення). Але вона і втілює ці сили в зовнішній світ. Людина опредмечує себе як індивідуально-неповторне соціальне ціле. “Результатом її опредметнення є її твір”. Твір є тим, що робить наше життя і нашу особистість вічним (причому “твір” тут слід розуміти широко, це є, фактично, все, що залишає після себе людина). “Істинне буття людини... це її дія, – писав Гегель, – в останньому індивідуальності дійсна... лише твір слід вважати її істинною дійсністю”.

Розвиток вираження-втілення особистості становить гостру педагогічну проблему. Як переконливо показав О. С. Арсен'єв, у педагогічному процесі цілі розвитку творчості (вираження, опредметнення) і традиційні завдання навчання й виховання є антиномічними. Педагогічна система як відображення системи державної має на меті, перш за все, адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя. Це відбувається через пригнічення виразності (шар соціальних ролей придушує виразність). Цим досягається органічне пристосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і дорослих, як уже згадувалося, залишається глобальною проблемою сучасної освіти.

Розглянемо тепер лінію розвитку інтеграції особистості. Прогресивні зміни системи взаємозв'язків людини із зовнішнім світом призводять до того, що особистість перетворюється на суб'єкта не лише власної поведінки, а й власного внутрішнього світу, тобто себе самої. Перетворення людини в суб'єкта власного життя і власного становлення означає певне подвоєння процесу розвитку. Адже виникає управління і контроль з боку самого індивіда за розвиваючими процесами і механізмами. Саморозвиток притаманний зрілій, інтегрованій особистості. Що ж являє собою цей рух? Важливою складовою лінії інтеграції є розширення усвідомлення, тобто наближення до збалансованого і цілісного внутрішнього світу особистості (самості, або “синтонного еґо”, – у термінології К.-Г. Юнга). Більшість зарубіжних теоретиків особистості саме в розширенні свідомості вбачають сутність інтеграції.

Іншою суттєвою складовою процесу інтеграції є поява відчуття причетності і інтринсивної мотивації. Ця мотивація означає, що винагороду за виконання певних дій особистість ніби несе в самій собі. Людина, яка діє, дістає задоволення, відчуваючи власну компетентність і самоповагу. Звідси виникає почуття власної ефективності і відчуття себе як джерела змін в оточуючому світі. Така мотивація породжує почуття особистісної причетності людини до того, що вона робить, і зовнішні винагороди стають не такими вже й важливими і ніби другорядними. Ми вважаємо розвиток інтринсивної мотивації і, відповідно, почуття причетності не лише наслідками процесів інтеграції особистості, а й важливими умовами розвитку цих процесів. Так, можна висловити припущення, що слабкість інтегративних процесів у шкільному віці викликається орієнтацією оцінювання навчальних або поведінкових дій учнів майже завжди на зовнішні винагороди.

Дослідження засвідчують, що зовнішні винагороди блокують розвиток почуття причетності й гальмують інтринсивну мотивацію, а особистість залишається внутрішньо байдужою до своїх дій та успіхів. Але ж затримка вказаних процесів означає й затримку інтеграції особистості взагалі. Більше того, у такій педагогічній ситуації не формується ще один суттєвий елемент процесу

об'єднання. Ми маємо на увазі відповідальність і, зокрема, інтегральний локус контролю. Зовнішньо зорієнтоване, стимул-реактивне педагогічне управління розвитком поступово привчає індивіда до того, що визначальними у житті й діяльності є зовнішні умови, а не внутрішні прагнення й переживання. Так виникає екстернальність, безвідповідальність. Це дуже шкодить завершеності особистості, адже відсутність відповідальності означає, що внутрішній світ не усвідомлений і не сформований людиною.

Традиційно початок онтогенезу особистості пов'язується з фізичним народженням людини, хоча в цьому випадку, принаймні, вітчизняна психологія оговорювала тезу: “особистістю не народжуються – особистістю стають”, відсуваючи народження особистості ще сильніше в часі (О. М. Леонт'єв взагалі говорив про “подвійне” народження особистості). Емпіричні дослідження поведінки і особливостей розвитку ембріона людини дозволили зробити на сучасному етапі узагальнення, згідно з якими є сенс говорити про те, що “початковим етапом онтогенезу особистості є запліднення. Однак нам здається, що цей момент, насправді, не можна вважати відпочатковим, оскільки в цьому випадку розривається первісна біосоціальна єдність *нужди* як фактора збереження дійсної наступності в існуванні особистості як представника роду “людина”.

Першим етапом онтогенезу особистості ми вважаємо особливу соціальну ситуацію взаємодії двох люблячих осіб протилежної статі, яка спрямована, у кінцевому рахунку, на створення власного продовження кожного з учасників – появу нової людської істоти. Ці взаємовідносини є абсолютно унікальними і невідтворюваними в принципі. Любовні стосунки являють собою найбільш яскравий і повний вияв *нужди* як всезагальної генетичної “одиниці” існування людської істоти. Це – унікальний випадок її опредметнення, що співпадає в часі у двох осіб. В любовних стосунках найбільш відверто, глибоко і яскраво відображаються всі сутнісні ознаки особистості, її життєві сенси і цінності; відбувається мобілізація і активація всіх сфер, у тому числі і власне організмичної. Саме тут складаються оптимальні умови самовияву, і водночас

вияву всіх тих глибин і пластів людської культури, накопиченої поколіннями, носіями якої є кожна з цих люблячих одна одну істот. Вияву – і втілення. Тут зароджується прагнення, задум і формується образ майбутнього існування результату та органічного продовження любові – унікального створіння (твору), яким є майбутня особистість. Існують численні (хоча й лише первинні) емпіричні дані, отримані в різних галузях, на жаль, виключаючи психологію, про величезне значення для розвитку майбутньої дитини особливостей стосунків між її батьками, які передували її зачаттю. В іншому місці ми ретельніше розглянемо це питання. Взаємостосунки двох люблячих осіб є важливою компонентою опредметнення *нужди* і водночас засобом її продовження в новій істоті. З іншого боку, особливості цих стосунків визначальним чином впливають на реалізацію наступного етапу – власне, запліднення. Вони не лише мобілізують всі сили і по-справжньому “відкривають” особистості назустріч одна одній і... назустріч новій істоті, їх спільному творінню. В цих стосунках, якщо розглядати суто психологічні межі явища, виникає особливий психічний стан людей, і він, за механізмами, притаманними існуванню будь-якого стану взагалі, впливає на діяльність всіх систем істоти, в тому числі, і на біохімію, фізіологію статевої системи. Психічний стан майбутніх батьків визначає наступний етап і опосередковано визначає важливі особливості подальшого розвитку дитини. Таким чином, перший етап онтогенезу відбувається, на перший погляд, зовсім без даної особистості. Але він є багато в чому вирішальним для неї. Тут з’єднується час: минуле, теперішнє, майбутнє концентруються в миттєвостях, і майбутнє стає вирішальним. Ідеальне (психічне, соціальне) має в даному випадку набагато більшу силу, воно стає біологічним, втілюючись в матеріальні процеси і упорядковуючи, структуруючи, спрямовуючи їх. Ми бачимо, що мова йде, власне, про важливий механізм онтогенезу: *нужда* актуалізує внутрішнє (ідеальне), надає йому якості дійсної реальної сили, яка, об’єднавшись з подібною силою люблячої істоти, визначальним чином змінює матеріальні процеси. Крім того, в цьому механізмі дуже суттєвим є фактор інформації – динаміка *нужди* забез-

печує передавання історико-спадкової інформації через батьків (актуалізуючись в їх особливому стані) в майбутнє через дитину. Описаний механізм онтогенезу (“*нужда*”, – вихідна інтенція, взаємостосунки в особливому психічному стані; “соціальне” – сексуальний контакт; “біологічне” – нова істота, “особистість”), як видно, є таким, що прямо суперечить механізму, відкритому Фройдом, і механізму інтеріоризації. На відміну від Фройда, ми вважаємо, що дійсно первинним є якраз соціальне, контакт двох особистостей, тобто істот виключно культурно-історичних. Що ж до інтеріоризації, можемо відзначити, що первинним і відпочатковим в народженні особистості є якраз не інтеріоризація, а екстеріоризація (якщо вже користуватися цією термінологією), тобто – вияв внутрішнього світу (внутрішніх умов – С. Л. Рубінштейн) і оформлення в цьому бурхливому вияві принципово нового утворення. Це і означає, що особистість починається з любові.

Другим етапом онтогенезу є, власне, запліднення. Ми вже бачимо, що це не є виключно біологічний, натуральний процес, адже він укорінений у попередньому, соціальному взаємовідношенні і через нього – взагалі у всіх поколіннях, в історії як такій. Сам процес запліднення є цікавою моделлю для розуміння різних рівнів взаємодії. Адже він, власне, і являє собою взаємодію (тобто – соціальне) на рівні клітин. Взаємодіють дві “одиниці” життя, чоловіча і жіноча. При цьому процес запліднення – чи не єдиний в природі акт взаємодії “чистих” одиниць (адже ми звикли, що “одиниця” – це обов’язково щось абстрактне, не існуюче в дійсності як факт). Взаємодія викликана і спрямована *нуждою* кожної з люблячих особистостей, адже ні “одиниця” чоловіча, ні “одиниця” жіноча самі по собі не дадуть продовження, вони повинні стати одним. (Важливе для цього викладення те, що до того, як яйцеклітина і сперматозоїд утворять зиготу (стануть одним), – одним стають на певний час дві особистості – і фізично, і психологічно). Як взаємодію, явище запліднення слід вважати, як не дивно, соціальним явищем. Воно є по-своєму складним і конфліктним: уявити собі лишень – із 300 000 сперматозоїдів лише 1 (!) проникає в яйцеклітину. Отже – йде відбір, а це – теж аспект взаємодії. У да-

ному випадку не так вже і суттєво, які агенти впливають на взаємодію, визначають її. Так, тут ці агенти переважно суто хімічні. Але ж від цього взаємодія не перестає бути такою. І якщо вже говорити про “рівні”, не слід забувати, що взаємодія дорослих людей теж знаходиться під впливом і хімічних агентів (наприклад, феромонів) і взагалі фізичних – адже зорові і слухові подразники мають, в кінцевому рахунку, суто фізичну, хвильову природу. Таким чином, два перших етапи проходять “під знаком” взаємодії, спрямованої на народження твору.

Соціальний аспект *нужди* явно переважає і (знову до Фройда) соціальне аж ніяк не пригнічує, не “стискає” прояв натурального. Навпаки, воно лише й є єдиним можливим шляхом, способом цього прояву.

Може здатися, що розгляд онтогенезу ми почали задовго до того, як особистість з’являється і стає фактом існування. Але це – лише здається. Любовні стосунки, породжені в тому числі і бажанням свого продовження (бажанням мати дитину), викликають появу очікувань. Це – бажання, образи, мрії, планування: і в них вже є майбутня особистість. Так, в реальних, суто матеріальних процесах, що тут описані, її ще нема, вона очікування й потенція, але від цього, як не дивно це звучить на перший погляд, вона не є менш реальною! Екзистенціальна психологія дуже ґрунтовно і аргументовано доводить, що світ внутрішній (*Eigenwelt*) є ніяк не менш реальним для людини, ніж зовнішній, матеріальний світ, що її оточує (*Umwelt*). Це – її світ, а значить він – найбільш реальний. І дитина, що вже існує у світах люблячих істот, – не є фантомом і маревом, вона – сама реальність для цих людей: вона – існує. І це означає, що початок дійсно саме тут, і немає ніякого протиріччя: адже, говорячи про зрілу особистість, ми дуже чітко і сміливо говоримо, що головне в її ознаках – не зовнішній вигляд, а те, що за ним, тобто – ідеальне, психічне. То чому ж ця логіка не повинна працювати в даному випадку? Адже коли люблячі люди думають про свою майбутню дитину, вони її... відчують, переживають, якимось співвідносять своє життя з нею – майбутньою, планують її майбутнє, думають над ім’ям, статтю, над тим, де вона буде жити, як виховуватиметься, як зміниться їх життя і т. д., і

т. п. Це – цілий світ, і зовнішня поведінка стає такою, ніби вона, ця дитина, вже є.

Ще одне суттєве зауваження щодо перших двох етапів онтогенезу особистості. Безумовно, в даних процесах певне значення має випадковість (знайомство і контакт двох осіб, їх соціальні особливості і приналежність – це, так би мовити, макрорівень взаємодії; умови середовища всередині організму матері, спадкові ознаки, генотип в цілому – мікрорівень), але ні в якому разі ми не можемо говорити, що тут упорядкованість народжується з хаосу. Насправді, все упорядковане – і соціальноісторичний досвід, і організмичні тенденції, і генотипи батьків. Тобто, упорядкованість народжується з упорядкованості. Вона, безумовно, нова, але вона, водночас, і продовження. Отже, модний нині вираз “порядок з хаосу” зовсім не стосується генези людської істоти.

Третій етап являє собою процес ембріогенезу (пренатальний розвиток), який включає в себе дві фази – розвиток ембріона і плоду. На цьому етапі відбуваються суттєві зміни, і зовсім не надаремно він продовжується досить довгий час. *Нужда* вперше тут з’являється у своїй новій, індивідуальній формі. Її прояв знаменує початок саморозвитку нової укремленої живої істоти. Психологія в останні роки досить багато уваги приділяє дослідженню пренатального розвитку людської дитини (головним чином, ідеться про зарубіжні емпіричні роботи). Факти, отримані в цих дослідженнях, засвідчують в цілому, що психічні функції з’являються у людини вже у внутріутробному періоді (сенсорні, емоційні, зачатки поведінкових реакцій). Для нас, у контексті застосування генетико-моделюючого методу аналізу, важливо відзначити наступне. В цей період різко зростає різноманітність форм взаємодії людської істоти, що розвивається. *Нужда*, як уже зазначалося, спонукає саморозвиток, який реалізується, з одного боку, у хронологічно виваженій і структурно визначеній послідовності закладання і початку розвитку органів і їх систем, які, функціонуючи, породжують власне психічну реальність. Ця хронологічна і просторова упорядкованість давно помічена біологією, але таємниця її залишається нерозгаданою. Звідки виникає така чітка син-

хронія? Ми вважаємо, що відповідь слід шукати, об'єднавши це явище з іншим, теж давно поміченим: за законом Геккеля – Мюлера ембріогенез є коротким повторенням філогенезу. Знову ми маємо справу з інформаційним відгалуженням *нужди*, тепер вже як самостійної індивідуальної сили: синхронізованість зумовлена історичним корінням і досвідом. Фактично, нова форма прояву *нужди* призводить до диференційованості вихідної одиниці нового життя (зиготи), починається процес складної взаємодії між окремими компонентами структурованої цілісності, що зароджується і розвивається.

Дана цілісність знаходиться, в той же час, у складній взаємодії з материнським організмом. І тут вже задіяні всі канали взаємостосунків – хімічні, фізичні, біологічні, психічні. Зародження і розвиток виявляються синхронізованими у часі із взаємодією з іншою істотою – мамою. Це – перший рівень, власне, соціального контакту, адже “контактер” – соціальна істота, зріла особистість. Можливо, якісно новий рівень розвитку класу ссавців пов'язаний саме з тим, що дитина дуже рано набуває буквально органічний і цілком безпечний досвід соціальних стосунків – усередині матері – з нею. Мабуть, це не усвідомлюється і не осмислюється плодом, але досвід в якихось формах, безумовно, набувається і залишається: і спільне використання необхідних речовин, і нейровзаємодія, і ще багато іншого. Мати, водночас, виступає і як посередник перших актів взаємодії людини, що визріває в ній, з зовнішнім середовищем. Емпіричні дані говорять, що біля шостого місяця пренатального розвитку дитина чує звуки і емоційно реагує на них. І чує вона перш за все мамин голос, а інтонації і гучність його виявляються співвіднесеними (біохімічно) із психічним станом матері. Так з'являється готовність до подальшої взаємодії.

Описані етапи онтогенезу являють собою процес взаємодії філогенії і онтогенії і специфічного переходу першої в другу завдяки *нужді*. Це є початок особистості (у формі індивіда), механізми якого пов'язані з функціонуванням *нужди* як вихідної сили, що зумовлює з'єднання спадковості і взаємодії. Соціальне є первинним, а отже, первинною є й психіка (адже соціальне завжди є

продуктом психічного). Таким чином, ми не можемо говорити про виникнення особистості як про окремий акт: вона має глибокі витoki у філогенії і спадковості, які передаються через любовну взаємодію батьківської пари. Крім того, особистість “проходить” ряд специфічних взаємодій і метаморфоз під час пренатального розвитку. Тому вона “починається” задовго до фізичного народження, і тому вже новонароджена дитина обов’язково має певну історію свого існування і розвитку. І, головне, це є людська дитина (особистість) відпочатково: світ культури є об’єктом її взаємодії вже в пренатальному періоді, а, водночас, сама вона є об’єктом впливу цього світу вже на перших двох етапах онтогенезу. Вона, власне, й започатковується як твір людських *нужд*, людей.

Цікавим наслідком цього складного шляху ми вважаємо розвиток готовності дитини до життя у світі, поза материнським організмом. Вона виявляється готовою до цього не лише фізично, але й психологічно теж. Західна психологія в останні роки отримала багато фактів, що засвідчують цю готовність. Перерахуємо деякі з них. Новонароджені діти, що з’явилися на світ всього кілька хвилин тому, висувають язик і широко відкривають рот, імітуючи рухи матері. Імітується і складна міміка, вираження радощів, страху, подиву (це поки що – несвідомо, але це є!). Наслідування виявляється важливою природженою якістю, що сприяє встановленню складної двосторонньої взаємодії з матір’ю. Немовлята від початку цілеспрямовано зосереджуються на міміці матері, її інтонаціях і рухах. Їх реакція є адекватною відпочатково: лагідні і заспокійливі дії матері викликають посмішку і приємні, лагідні звуки (“мурмотіння”). Нетерплячий тон і загрожуюча міміка матері призводять до появи вираження страху і відчаю.

Тільки народившись, дитина зразу віддає перевагу голосу своєї матері, визначаючи його за тими особливостями, які встановила, ще знаходячись у материнському лоні.

В цілому, знайомство з зарубіжними джерелами засвідчує революційні зрушення в емпіричному дослідженні психології новонароджених дітей, і всі дані свідчать, власне, про одне – фізично народжується не просто жива істота класу ссавців – народжується

людина, особистість. Вона готова до зустрічі зі світом, і нам здається, що ця зустріч є бажаною. У світлі сказаного і нових емпіричних даних, ми скептично дивимося на трагічнодраматичні інтонації опису “кризи народження”. М’яко кажучи, трагізм явно перебільшений і негативно метафоризований. Дитині боляче виходити у світ, і вона дуже кричить на початку... Але чи так вже боляче? І чи не кричить вона, заявляючи своє право на цей світ і залишаючи в ньому цим криком перший відбиток нового Я? Здається, техніка експериментування (західна психологія) дозволить дуже скоро відповісти на ці питання (наприклад, ступінь гостроти больових відчуттів, або параметри емоцій), і чомусь уявляється, що ніякого сильного трагізму ми не знайдемо – була б поруч жива мама!

Дитину, яка прийшла у цей світ, Марія Монтессорі дуже влучно назвала “духовний ембріон”. Перше дійсне зіткнення дитини з зовнішнім світом... “У цьому випадку, – зазначає Монтессорі, – можна говорити не просто про важкий, а про вирішальний момент в долі людини. Саме у цей період в людині прокидаються сили, які повинні будуть скеровувати широкомасштабну створюючу діяльність дитини – духовного ембріона”. Але ці сили треба викликати, і в даному випадку слід говорити про те, що викликаємо їх ми люди, що оточують дитину. “Соціальне запліднення” – так, нехай і дещо метафорично, але точно, називаємо ми цей важливий етап онтогенезу особистості. Так, дитина виявляється підготовленою до цього етапу; крім того, прямо з початку її життя у світі прямотаки бурхливо (вибухово!) розвивається пізнавальна сфера, але це все не є сутністю. *Нужда* породжує ще одну нову форму взаємодії, і – дивовижну форму. Хоча дитина стає автономною істотою, вона зберігає всі форми взаємодії, які існували до народження. І фізичний відрив від матері зовсім не означає припинення взаємодії, яка була, – вона залишилась у досвіді, прийняла нові форми. Але *нужда* виходить на новий оберт спіралі починається привласнення світу (привласнення як переведення у своє власне).

Нова форма взаємодії являє собою безпосередні і відкриті стосунки з іншими людьми, перш за все з батьками. Це й виявляється

вирішальним. *Нужда* починає розгалужуватися на потреби, “зустрічаючись” з відповідними об’єктами, і ці потреби одразу є людськими. Це перше. Підкреслимо – у новонародженого всі потреби й одразу є людськими, вони, власне, тому й стають потребами, що регулюються соціально.

Друге – це світ взаємостосунків з людьми. Мати проявляє випереджуючу ініціативу – вона бачить те, чого ще немає в поведінці дитини, але, реагуючи на дійсну поведінку, коригуючи її, показуючи дитині своїм станом, відношенням, мовленням – чого від неї чекають, вона активно формує рух і отже – саму особистість. Мати мимовільно ставить дитину в діалогічну, активну позицію по відношенню до себе, тому що інакше, виявляється, просто неможливо. Особистість виявляється у взаємодії, і в ній же вона формується. Так, вона відпочатково самоінтенціональна, вона – саморозвивається, але дуже швидко виявляється, що треба йти разом. І це – приємно, результативно, цікаво і зручно. Дитина дуже рано демонструє радість від контакту, тому що лише в ньому вона здійснюється. Активно, загострено спрямована на дорослих, дитина привласнює соціальний досвід, наслідуючи їхні взаємостосунки, але в аспекті цих стосунків дитина виходить в суб’єктно-центровану позицію і “від себе”, як від центру активності, ставиться до дорослих, і саме тут, у цьому процесі, вона стає вперше дійсною особистістю як суб’єктом; починає формуватися самість. У цьому сенсі, з точки зору соціальної позиції дитини (їй ще неможливо усвідомити ставлення дорослого до себе, але вже легко фіксувати стосунки між близькими дорослими), ми говоримо, що найсуттєвішим для її розвитку є міжособистісні стосунки близьких дорослих: адже вони – об’єкт привласнення. Це важливіше і з боку психологічного тла розвитку – саме дорослі можуть створити атмосферу любові. Дитина активно охоплює світ, “захоплюючи” і накопичуючи враження, які складають досвід і є підґрунтям для внутрішнього світу. Але цей світ не виникне без мови. Істота стає культурною через те, що вона “запліднюється” цим світом опосередковано, через символ. Головна здібність людини – символізувати світ – засвоюється нею через контакт і спілкування з

іншою людиною. Так створюється внутрішній світ і виникає Я: соціально відтворена функція взаємодії дорослих, що були пращурами дитини. Поява Я означає, що дитина зрозуміла сутність інших людей як Я, вона увійшла в контекст цього життя. Плин життя дитини набуває рефлексивно і суб'єктно забарвленого стану. Вираз “Я сам” означає, що дитина усвідомила себе і баланс дихотомічної пари біологічного і соціального в *нужді* порушився. Це і означає, що відбулося соціальне запліднення. Тепер з'являється необхідність автономної взаємодії зі світом – адже розвиток психіки не здійснюється іншим шляхом. І дитина активно відтворює світ, використовуючи культурні засоби, перш за все мовленнєві. Це – шлях вростання в культуру, і ми вважаємо, що найбільш адекватно його зрозуміла культурно-історична теорія. Найголовніше, що відбувається при цьому, – виникнення нових психологічних органів – особливих міжфункціональних систем (Виготський назвав їх вищими психічними функціями). Особистість структурується. Цікаво, що ж це означає реально. Покажемо дане явище тільки на прикладі пізнавальної сфери. В дійсності, виникнення психологічного органа означає, що психічна функція перестає бути прив'язаною до певної сенсорної системи. Це дуже примітивно і неправильно, коли сприймання, наприклад, пов'язується тільки з відповідним аналізатором: особистісне сприймання (сприймання як вища психічна функція) здійснюється за допомогою всієї психіки, тобто особистості.

Даний етап онтогенезу триває до підліткового віку. З точки зору вихідного генетичного протиріччя – біосоціальної *нужди*, він є плинним періодом накопичення соціальності. Цей період дуже непогано досліджений, і ми не будемо зупинятися на ньому в деталях, але зазначимо, що в кінці його *нужда* знову “виходить на сцену”, і в зовсім новій, важливій ролі.

У підлітковому віці знову виявляється цілісність *нужди* в унікальній дивовижній синхронізації біологічного і соціального. Статеве дозрівання означає “вихід” особистості на сутнісний етап розвитку – готовність до власного продовження: через любовні стосунки з іншою людиною *нужда* тепер може опрідметнитися в

твір – інший організм – і продовжитися. Ця кардинальна готовність, виявляється, існує в єдиному ансамблі з бурхливим психо-соціальним розвитком: поява розвиненої самосвідомості, засвоєння соціальних ролей, готовність до життєвого самовизначення, наявність перспективних життєвих планів – далеко не повний перелік сутнісних психологічних новоутворень вікового періоду розвитку, що співпадає соціально в західній культурі з навчанням дитини в середніх і старших класах (підлітковий і ранній юнацький вік, – в понятійному тезаурусі вітчизняної науки). Знову ми зустрічаємось з унікальною єдністю *нужди*: не слід сперечатися, що важливіше в підлітковому віці – сексуальне дозрівання чи виникнення сутнісних психологічних новоутворень. Вони – збалансовані і скоординовані у часі і просторі, тому що йдеться про дуже відповідальну річ: готовність до продовження себе як істоти співпадає з готовністю до повноцінного і ефективного соціального існування – життєвого шляху. Лише цією єдністю може бути забезпечена “спіральність” руху *нужди*, коли кожний наступний крок означає – розвиток, інший, вищий щабель. Ми підійшли до того, з чого, власне, розпочинали – до відтворення собі подібних. Особистість у дійсному сенсі стає суб’єктом власного життя. Даний етап виявляється настільки важливим, що ми розглянемо підлітковий і ранній юнацький вік детальніше і спробуємо це зробити з точки зору генетико-психологічної.

Тим більше, що подальший розвиток особистості ми, власне, не вважаємо онтогенезом у дійсному сенсі слова. Людина сама визначає подальший рух, виникає цікавий “діалог” особистості і *нужди*, яка лише зрілою людиною усвідомлюється як така. І це вже – не онтогенез, а власний життєвий шлях і становлення. Працюють тут зовсім інші механізми, і тому Виготський був правий, коли вважав, що початок дорослого життя пов’язаний з кардинально іншими процесами і не підпорядкований категоріям вікової і дитячої психології особистості.

Особливості існування нужди в підлітковому віці

Підлітковий вік можна сміливо назвати улюбленим об’єктом дослідження вікової психології. І справа тут не лише в наукових

інтересах. Цей період є дуже помітним у житті будь-якої дитини. Він являє собою доволі довгий і проблемний перехід від дитинства до дорослості. Діти помітно змінюються протягом кількох років, причому зміни ці є багатогранними й багатобарвними, вони далеко не обмежуються фізичним дозріванням або бурхливим розвитком якоїсь психічної функції чи їх групи, як це було на ранніх етапах становлення особистості дитини. У цьому віці змінюється все, причому зміни починаються від цілісної особистості: відбувається подальше становлення її структури. Саме через це даний вік завжди в центрі уваги, і саме тому він фіксується в усіх без винятку системах періодизації розвитку дитини, якими б різними вони не були і на підґрунті яких методологічних засад не створювалися.

І разом з тим, ми не можемо сказати, що психологічна таємниця підліткового віку повністю розкрита. Існує кілька причин, що зумовлюють актуальність подальших наукових пошуків. *По-перше*, велика кількість емпіричних досліджень являє собою доволі строкату суміш наукових психологічних фактів, результатів педагогічних спостережень, та й просто життєвого досвіду, і тут вкрай потрібні серйозні глибокі узагальнення, теоретичні роботи, які, щоправда, існують, але вони – і це *по-друге* – спрямовані, зазвичай, не на встановлення дійсної логіки об'єкта вивчення, а на розвиток певної системи загальнотеоретичних поглядів (психоаналіз, біхевіоризм, теорія діяльності тощо) і, насправді, “нав'язують” свою логіку об'єкту. Тож ми й маємо багато “психологій підлітка”, серед яких сам підліток і його дійсна психологія ніби втрачаються... Тим більше (і це – *по-третє*), підлітковий вік є таким, що дуже коваріює з історією культури, отже вираз “сучасний підліток”, насправді, слід розуміти буквально: мова йде про те, що психологія сучасних дітей підліткового віку багато в чому принципово відрізняється від їх однолітків середини ХХ століття, не кажучи вже про більш ранні етапи філогенезу (історіогенезу) людини. Генетична психологія намагається долати вказані недоліки, спираючись на чіткі теоретико-методологічні положення.

Вихідною тут є ідея розуміння розвитку особистості як саморуку (саморозвитку) складної біосоціальної системи, активність якої спонукає всезагальна *нужда* – недиференційована, ненасичувана, непередметна і така, що не може бути опредметнена, а отже і завершена, вся: цей єдиний і могутній інтенціальний рух субстанції, що виникає як результат любовних стосунків двох особистостей різної статі, визначає існування людини у світі, і сам не завершується навіть з фізичною смертю індивіда. Суб'єкт, “запліднений” цим рухом – *нуждою*, виявляється здатним на зустріч з об'єктами світу і вибір серед них тих, що найбільше відповідають його укоріненій *нужді*. Так з'являються потреби. Складні механізми цього постійного саморуку (безмежного плину самості) були описані вище, і зараз ми маємо змогу проаналізувати психологічні особливості розвитку особистості в підлітковому віці.

Тут, як і в кожному віковому періоді, зберігається встановлена нами генетична закономірність, згідно з якою структура особистості виникає і розвивається як система психологічних засобів взаємодії людини з соціальним світом, активність якої спонукає *нужда*. Тому найбільш доцільним способом осягнення складних і бурхливих особистісних процесів у даному віці буде одночасне вивчення особистості підлітка в її динамічному і структурному аспектах. Як зауважував Л. С. Виготський, “для того, щоб відповісти на питання про своєрідність структури особистості в перехідному періоді, слід визначити, як розвивається, як складається ця структура, які найголовніші закони її побудови і зміни”. Різниця між віковим і функціональним розвитком (за О. В. Запорожцем – це два різні процеси; функціональний розвиток означає те, що відбувається всередині певного вікового періоду, і полягає якраз у тому, що перший завершується виникненням глобального психічного новоутворення, тобто, фактично, кардинально оновленої і видозміненої структури особистості. Ми не бачимо сенсу аналізувати тут численні і різноманітні теорії підліткового віку і відсилаємо читача до літератури та досліджень, присвячених цій проблемі.

Логіка живого саморуку людської особистості в онтогенезі сама визначає вихідні пункти аналізу вікового періоду. Ще А.

Валлон встановив важливий факт, що кожен новий етап вікового розвитку будується і розвивається на базі попереднього етапу. Л. С Виготський вніс важливе уточнення, згідно з яким цей зв'язок етапів онтогенезу дійсно існує, але є складним і суперечливим. Це означає відсутність прямої логіки розгортання процесу розвитку: новоутворення попереднього етапу є суттєво необхідними, але вони не означають прямої і безпосередньої наступності поведінки і соціальних взаємодій. Що це означає відносно підліткового віку? З одного боку, зрозуміло, що ми маємо виходити з того, чим закінчився молодший шкільний вік. Центральні його психічні новоутворення добре відомі – довільність пізнавальних процесів, рефлексивність, основи теоретичного мислення, внутрішній план дій. Кожна з підструктур особистості дитини змінилася завдяки появі вказаних особливостей. Виникли нові міжфункціональні системи, а отже, змінилася вся структура особистості як цілості. Вона виникла як засіб адекватної поведінки в умовах, що характеризують життєдіяльність молодшого школяра. І перш за все – це засіб успішного навчання, оскільки провідною є учбова діяльність. Дитина, що має структуру особистості, пронизану вказаними новоутвореннями, є, фактично, “ідеальним подальшим” учнем. (Інша справа, що далеко не всі діти саме на кінець початкової школи мають сформовані центральні психічні новоутворення. Але це – питання гетерогенності і гетерохронності та індивідуальних варіантів розвитку). І це вже є соціальна позиція особистості, що включає в себе і систему цінностей, і провідні інтереси, і сформовані засоби дій. Здається, що подальші перспективи пов'язані виключно з навчанням, і ці перспективи – зовсім непогані. Тим більше, що й реально дитина залишається перш за все школярем, і це, об'єктивно, ще на довгі роки – її єдина справжня, соціально-нормована і відповідальна діяльність. Ця зовнішня “логіка” здається дуже правильною, і в неї свято вірять вчителі і батьки.

Якби розвиток особистості був детермінований виключно соціальними умовами, то так би мало й відбуватися. Але так не відбувається... Зовсім неочікувано виникає момент, коли абсолютна

більшість дітей раптово втрачають будь-який інтерес до навчання, швидко перевтомлюються, особливо в тих видах діяльності, що пов'язані з активною творчою роботою, стають дратівливими і демонструють непевну і малопрогнозовану поведінку. Це – на поверхні. Що ж зумовлює такі парадоксальні, алогічні зміни? Якщо коротко – їх зумовлює те, що розвиток особистості зовсім не детермінується виключно соціальними умовами, а має свою логіку і свої закономірності. Поява центральних психічних новоутворень, а отже – принципово новий тезаурус структури особистості в кінці молодшого шкільного віку вичерпує і руйнує соціальну ситуацію розвитку, яка вся (суб'єктивно, для дитини) “оберталася” навколо навчання. Це означає, що зміст провідних соціальних стосунків, які існували між дитиною і оточенням (іншими людьми та об'єктами діяльності) втрачає значущість і цінність. Те, що було ще так недавно важливим, цінним – перестає бути таким. І, головне, зникають сформовані інтереси. Виникає гостра суперечність, на яку вперше вказав Л. С Виготський: інтереси дитини втрачають свою актуальність (фактично, вони зникають), а разом з тим система дій і навичок, що сформувалися саме всередині цих інтересів, як засіб їх реалізації, залишається. Дитина продовжує діяти, але ці засвоєні і автоматизовані дії виявляються невмотивованими. Саме тому й виникає у більшості дітей в даний момент негативне переживання відсутності сенсу діяльності. “Підліткова пустеля” – так назвав цей стан Л. М. Толстой.

Ми згодні з думкою Виготського про те, що криза інтересів є вихідною і кореневою проблемою підліткового віку. При цьому інтереси розуміються, як “цілісні структурні, динамічні тенденції – життєві, органічні процеси, які глибоко укорінені в органічній, біологічній основі особистості, але розвиваються разом з розвитком усієї особистості”. Перший, кризовий етап перехідного віку виявляється показовим саме в аспекті інтенцій особистості. Криза ніби оголює ті таємні і зазвичай глибоко приховані процеси, що засвідчують дуже суттєвий факт, а саме те, що мотиваційно-потребова сфера людини не лише визначальною мірою впливає на її розвиток, але й сама теж розвивається. Інтерес як вид мотиву,

тобто усвідомлена потреба, прагнення до цільового стану, змінюється протягом онтогенезу, і зміни ці зумовлені цілісною біосоціальною природою особистості. Виникає складний суперечливий вузол, в якому центральними й визначальними є три сили, породжені, в кінцевому рахунку, процесом становлення вихідного генетичного утворення інтенціональної природи – *нужди*. Ці три сили – біологічне дозрівання, соціальні умови існування і психологічні структури самої особистості – складно взаємодіють, приводячи до появи нових інтенцій, а отже – до подальшого саморозвитку людини.

Л. С. Виготський так починає аналіз витоків активності людини. Він пише: “Спонукаюча сила людської діяльності або прагнення є сумою окремих збуджень або інстинктивних імпульсів. Ці прагнення укорінені ніби в особливих гніздах, які можна назвати потребами, оскільки ми приписуємо їм, з одного боку, спонукаючу силу для дії, вважаємо їх джерелом, звідки беруть свій початок схильності і інтереси, а з іншого – зазначаємо той факт, що потреби мають певне об’єктивне значення по відношенню до організму в цілому”. Разом з цим зазначається наявність інших потреб, створених вимогами пристосування дитини до оточуючого соціального середовища. Цим стверджується двостороння “об’єктивно-суб’єктивна природа” потреб. Ми говоримо про те, що тут починається аналіз, тому що стає явно помітним, що Л. С. Виготський просто не встиг зробити наступний суттєвий крок: адже ці окремі “гнізда – потреби” є частковим і конкретним відгалуженням єдиної біосоціальної сили – *нужди*, що живить їх, розвиває їх, змінює, “примушуючи” взаємодіяти з соціальним оточенням, і тоді стає зрозумілим, що “інших” потреб, про які ще пише Виготський як про соціальні, просто не існує, і викликані *нуждою* потреби всі є відпочатково біосоціальними, і їх розвиток – це становлення біосоціальних систем. Те саме стосується і більш загального зауваження Виготського про те, що підлітковий вік являє собою “зразок” дуже складної взаємодії двох ліній розвитку – “біологічної і соціальноісторичної”. В цьому зауваженні ще відбивається специфічно переосмислений, але все ж таки вплив картезіанства,

оскільки, насправді, не існує двох ліній, ми лише штучно в межах аналізу можемо розділити єдиний процес саморозвитку особистості на біологічне дозрівання організму (1-ша лінія) і становлення вищих психічних функцій (2-га лінія). Ми вже бачили, що відпочатково єдина біосоціальна природа людської істоти визначає швидше протилежне явище – як тільки реально (а не уявно, в голові дослідника) почнуть з'являтися як окремі вказані “лінії”, ми повинні чекати серйозних відхилень і проблем у становленні особистості.

Дана думка уявляється хоча й дещо неочікуваною, проте цілком справедливою і важливою. Її правильність підтверджується не лише емпіричними і життєвими фактами, але й висновками, які знаходимо в теоретичних поглядах таких дуже різних за вихідними методологічними орієнтаціями вчених, як Л. І. Божович і Р. Мей. Л. І. Божович вважає, що гармонійність особистості визначається складним і рухливим узгодженням інстинктивних неусвідомлюваних інтенцій людини (“біологічна лінія”) із свідомими потребами – намірами, тобто, власне – цілями (“соціально-культурна лінія”): “Мова йде про наявність у людини свідомих і неусвідомлених психологічних утворень, співвідношення яких, як ми гадаємо, в першу чергу визначає гармонійність або дисгармонію людської особистості”. Дисгармонійні особистості, вважає Л. І. Божович, це люди з “подвійною спрямованістю, які знаходяться в конфлікті з собою, люди з розщепленою особистістю, у яких свідоме психічне життя і життя неусвідомлюваних афектів знаходяться в постійній суперечності”. У свою чергу, Р. Мей розуміє єдність “двох сторін” існування і розвитку людини в тому, що людина “повинна бути чесною зі своїми інстинктами”, і наше відношення до несвідомих інтенцій “повинно полягати не в їх придушенні чи боротьбі, а в розумінні і взаємодії з ними з метою використання цих сил на благо”. Тут ще яскравіше йдеться про єдність і цілісність особистості в її існуванні і становленні, адже інстинктивне життя – це її частина, а не якась самотійна інстанція.

Нам здається, що дійсна єдність особистості і становить, насправді, ключову і вихідну проблему всього підліткового віку. В

дитинстві людина являє собою складну, але узгоджену біосоціально-цілісність. Її розвиток являє собою реалізацію *нужди* у вигляді виникнення і задоволення нових потреб, прагнень, інтересів. Це призводить до того, що, з одного боку, вивільнюються вихідні біосоціальні сили людської істоти, а з іншого – виникають вищі психологічні функції в результаті зустрічі модифіковано-конкретизованих форм *нужди* з продуктами людської діяльності і культурно-історичним досвідом у цілому. Ці два процеси не йдуть паралельно, вони взаємопов'язані, взаємозалежні і змінюють один одного. Вся особистість як цілісна система досягає напруженого, неврівноваженого стану, який є готовністю до переходу системи в іншу, вищу форму єдності, саме такої, що ґрунтується на самосвідомості. Цей момент напруження і готовності до переходу відповідає хронологічно початку підліткової кризи. Ми хотіли б підкреслити, що єдність системи тут не руйнується, але стає такою, що сама себе вже вичерпала. Досягнення дитиною цього стану є закономірним і детермінованим психологічно, соціально і біологічно. З боку психологічного необхідність переходу до нової форми саморуху особистості зумовлена виникненням нової структури особистості, в якій переважають тепер вищі психічні функції. Так, поява основ теоретичного (відстороненого) мислення означає дуже важливу річ саме для розвитку мотиваційно-потребової сфери (зазначимо в дужках, що в період підліткової кризи, як ніде більше, виявляється дійсна єдність афекту і інтелекту). Абстрактне мислення дозволяє принципово по-новому побачити навколишнє – предмети, явища, людей, світ в цілому. Дитина відкриває нові грані речей і процесів, що сприяє далеко не лише когнітивному розвитку. Головним тут є те, що ці нові грані потенційно є об'єктами зустрічі з *нуждою*, отже, й слугують тими "гніздами", де зароджуються нові потреби, а далі – мотиви, бажання, інтереси, цінності. Криза тому й криза, що вони ще не зародилися, але *нужда* вже "зустрілася" з цим новим, тому старе втратило актуальність. Звідси виникає афективне напруження єдиної цілісної системи.

Важливу роль відіграють і такі новоутворення, як довільність психічних процесів та рефлексія. Сутність довільності слід вважати в тому, що це є дійсне підґрунтя здатності до цілепокладання і утримання мети. Результати емпіричних досліджень дають змогу говорити, що наприкінці молодшого шкільного та на початку підліткового віку дитина вже дуже яскраво відділяє ті свої дії, що зумовлені власною метою, від дій, які викликані спонуканням іззовні. З одного боку, довільність дозволяє дитині бути ефективною зосередитись на діяльності, досягти результату тощо, а з іншого, за участі рефлексії, вона сигналізує про недостатність, адже дуже багато дій дитині треба робити за вказівкою, а не за власним рішенням. Рефлексія цих переживань створює додаткову напругу: адже *нужда*, створюючи міжфункціональну систему з довільністю і рефлексією, вимагає власних рішень і вчинків, і вона ще вимагає побудови своїх ідеалів і зразків, не обмежуючись простим наслідуванням соціальних пред'явлень у вигляді авторитетних за статусом дорослих або літературних образів. Отже, виявляється, що психологічні фактори, які зумовлюють підліткову кризу, діють у єдності з факторами соціальними. Світ відкривається дитиною в нових проявах, викликає нові потреби, але, і на це вказував Виготський, система поведінки дитини залишається ще старою, власне... дитячою. Але ж світ – це, перш за все, світ дорослих, і головне прагнення, з ним пов'язане, як вірно зазначив ще А. Адлер, – це прагнення стати соціально повноцінною істотою. Система “дитячої” поведінки не є адекватною цьому прагненню, і підліток, завдяки рефлексії, це відчуває і переживає як неповноцінність. Він рефлексує і відношення вчителів, батьків, інших дорослих – відношення “як до дитини”, що також його не задовольняє. Коли більшість дослідників зазначають, що одним з центральних протиріч даного віку є прагнення до дорослості і неможливість його реалізувати, то це правильно лише наполовину: загострення, напруження пов'язане ще й з тим, що рівень розвитку мислення і рефлексія дають можливість підлітку самому відчутти це протиріччя, пережити його. Тому некоректно було б називати його маргінальною особистістю, адже він дійсно прагне соціальної повноцінності, і він

дійсно переживає те, що в нього зараз ще немає об'єктивних підстав її досягти.

Гостра суперечність психологічного і соціального, однак, недостатня для розуміння проблем поведінки дитини в кризовій фазі підліткового віку. Коли Л. С Виготський зазначає про виключення можливості виокремлення окремих стадій розвитку на підставі єдиного критерію, він говорить абсолютно правильно. Але ми бачимо тут, що недостатніми є і два критерії. Слід врахувати, що “критерій статевого дозрівання є суттєвим і показовим для пубертатного віку”. Дійсна єдність трьох основних факторів (психологічного, соціального і біологічного), яка виявляється в підлітковому віці і зумовлює всі його особливості, як це стало зрозумілим з подальшого, по-іншому висвітлює всю проблему взаємовідношення біологічного і соціального в становленні особистості. Позиція більшості вітчизняних вчених щодо цієї проблеми висловлена найбільш чітко і яскраво Л. І. Божович та Г. С Костюком.

Розвиток особистості не може бути зведений до біологічного дозрівання людини, але не має ніякого сенсу відкидати цей процес дозрівання, адже він, як зауважує Г. С Костюк, є дійсним підґрунтям і передумовою становлення особистості, і, з іншого боку, дозрівання як таке змінюється, перебудовується під дією соціальних і психологічних факторів. Як бачимо, позиція ця констатує стан речей, але не пояснює його, що дало змогу О. В. Запорожцю зауважити: “Взаємозв'язок розвитку і дозрівання поки що мало досліджений... є підстави вважати, що такий зв'язок існує, що він має не однобічний, а двобічний характер”. Необхідно зазначити, що проблема буде залишатися недослідженою, поки будуть розглядатися два окремих аспекти і взаємозв'язок між ними.

Насправді, це зовсім не так. Маємо не два, а один аспект розвитку цілісної особистості. Точно так, як статево дозрівання організму ніколи не відбувається, в нормі, саме по собі, а завжди лише в контексті дозрівання всього організму, так і дозрівання людини є процесом дозрівання людської істоти, а отже, за визначенням, процесом не біологічним, а біосоціальним. Цілісна система – особистість виходить на рівень здатності відтворювати життя за умо-

ви поєднання з іншою цілісною особистістю протилежної статі. *Нужда* жити, *нужда* в оточуючому світі втілюється в кардинальну за своїм статусом потребу народження свого продовження через сексуальний контакт. І ця потреба, насправді, не укорінюється лише в біології, а визначається *нуждою*, в якій відпочатково соціальні і біологічні інстанції є одним. Статеве дозрівання існує в триєдності біологічного, психологічного і соціального, як і будь-яке (!) новоутворення особистості. Біологічно воно визначається часом свого виникнення, перебудовою роботи внутрішніх систем органів, перш за все гормональної, хоча не менші зміни відбуваються і в нервовій системі, і в кровоносній *etc.*, змінами морфологічної структури тіла. Але все це не існує саме по собі, не додається до чогось і не визначає чогось, будучи його підґрунтям. Все це існує в єдиному контексті цілісної особистості. Справа уявляється нам не так, що от визріли анатомо-фізіологічні структури і механізми, і після того з'явився сексуальний потяг і готовність до відповідних контактів. Але все відбувається і не так, як вважав З. Фройд, постулюючи *libido* єдиним природженим і ключовим інтенціальним процесом людини. Насправді, якщо говорити про розвиток людини, виникнення відповідних морфологічних, анатомічних, фізіологічних і психологічних структур є своєрідною відповіддю людської природи на тенденцію *нужди* втілитися в Зустріч і продовжити життя через народження іншої істоти. Поява відповідних структур дозволяє *нужді* стати потребою, оскільки вона опредметнюється світі зовнішньому і внутрішньому. Це не треба спрощувати. Ми не маємо на увазі (повторимо це ще раз) те, про що говорив З. Фройд. Наше положення зовсім не означає, що сексуальне бажання виникає в індивіда хронологічно раніше, ніж дозрівають відповідні структури. Це бажання, цей інстинктивний потяг входить у склад *нужди* відпочатково, але до певного часу – в потенційному і прихованому вигляді. Відпочатково – означає не від народження дитини, а від народження людства. В онтогенезі цей потяг (уже як зрілий, сексуальний) втілюється в людський плід, продовжуючи в ньому існування всезагальної і вселюдської *нужди*. І саме тому він відпочатково – біосоціальний, а не лише

біологічний, адже втілюють його дві соціально-біологічні істоти протилежної статі. Цей потенційний і недиференційований у складі цілісної *нужди* потяг перетворюється в сексуальну потребу (бажання) одночасно з визріванням вказаних структур. Л. С. Виготський зазначає: “Основні фази в розвитку інтересів співпадають з основними фазами біологічного дозрівання підлітка”. Вже тільки це вказує на тісну й пряму залежність розвитку мотиваційно-потребової сфери від процесів дозрівання. “Ритм органічного дозрівання визначає ритм у розвитку інтересів”. І це цілком вірно, оскільки інтерес виникає, в кінцевому рахунку, на основі потягів. Слід було б уточнити, що мова повинна йти не про співзалежність, а про єдність, що розуміє і сам Виготський, говорячи трохи згодом: “епоха статевого дозрівання особистості”. Ми знову повинні наголосити, що й досвід, перш за все педагогічний і психопатологічний, вказує на те, що проблеми розвитку особистості підлітка починаються тоді й там, де ця єдність порушується і, як сказав би Виготський, на арену виходять дві лінії розвитку.

Пояснімо тепер відносно онтогенезу, що означає наш вислів про те, що сексуальна потреба відпочатково є не біологічною, а біосоціальною. Те, що вона передана, втілена в дитину як особливий стан, як складова *нужди*, – ще далеко не все. Свого часу К. Маркс, підкреслюючи різницю між людиною і твариною вже на рівні елементарних, так званих “біологічних”, потреб написав, що, мовляв, голод є голод, але голод, який задовольняється за допомогою кігтів та зубів, кардинально відрізняється від голоду, що задовольняється за допомогою виделки і ложки. Цю фразу зазвичай тлумачать у тому сенсі, що індивід засвоює із соціального оточення спеціальні культурні засоби задоволення, в тому числі й елементарних біологічних потреб. І це тлумачення вірне, але лише наполовину. Друга частина – не менш важлива: іншою за самим психологічним змістом є сама потреба! Переживання її, образ того, що її може задовольнити, мета, система дій, об’єкти – все кардинально змінено, це – інше переживання. Але те ж саме відбувається і з сексуальною потребою. Фройд доволі невдало і примітивно (тут йому чомусь зрадила притаманна точність і про-

зорливість) зобразив це так, нібито у людини існує тваринна сексуальна потреба і все своє життя вона бореться із суперого, що й визначає колізії життя особистості. Насправді, тваринною сексуальна потреба людини може бути лише у випадку патології. З боку засобів – слід зазначити, що контакт двох людей, у тому числі й гетеросексуальний (але звичайно, що без усякого сексу) – це є те, що як необхідний засіб існування засвоюється дитиною постійно і, головним чином, з боку взаєностосунків між батьками. Засоби ці різноманітні, і вони, крім усього іншого, ще й готують дитину до тієї епохи, коли виникне потреба і спроможність у власне статевому контакті. В цих взаємодіях розвиваються почуття: дружба, відданість, довіра, побоювання, страх, любов. І вони “наповнюють” внутрішній світ дитини. На момент підліткової кризи вони, ці почуття, вже є. Існують також численні афіліативні потреби, які теж входять у внутрішній досвід переживань. І все це має виключно біосоціальну, людську природу. Тож у нормі виникаюча сексуальна потреба ніколи не може бути тваринною, адже це є перша потреба любити, і це є реальна готовність через любов втілити себе, свою *нужду* в нове життя. Зараз важко сказати, наскільки, власне, неусвідомлюваною є ця нова для дитини потреба. Нам здається, що не слід зловживати “відсиленням” її у несвідоме. Хай це буде й спрощено, але можна порівняти її з потребою у тій же їжі людина завжди може дати собі звіт, що вона хоче саме їсти. Так відбувається і з переживанням сексуальної потреби, то де ж тут несвідоме? Інша справа – перші її прояви у внутрішньому досвіді підлітка, коли сам зміст потреби і того, що за нею знаходиться, є ще не присвоєним.

Тепер зрозумілішим стає сенс фрази Виготського про одночасність дозрівання статевого і соціального в підлітковому віці.

З іншого боку, зрозумілішим стає й те, що так звана “парадоксальність” підліткової закоханості, в якій химерно й неочікувано нібито поєднуються абсолютна платонічність з абсолютно ж натуралістичністю, є не що інше, як красива метафора й вигадка. Так може бути, але не в нормі. І ця проблема має соціальні витоки. Наявність потреби і відсутність відповідних засобів (ми

пам'ятаємо, що засоби поведінки в цьому віці залишаються “дитячими”) є конфліктним поєднанням, але спонукає дитину шукати і привласнювати відповідні засоби. Тут постає питання, а що ми, суспільство, цій дитині пропонуємо в даному аспекті? А пропонуємо ми ухилення дорослих від даної теми, велику кількість фактів і зразків у межах дитячої ж субкультури та спрощено-примітивні ерзаци сексуальної взаємодії в засобах масової інформації. Фактично, замість допомоги, сучасне суспільство ставить перед підлітком проблему: кожному треба відшукати і сформувати власний шлях реалізації цієї дуже важливої, кореневої людської потреби. Суто тваринні способи її вирішення не задовольняють підлітка, оскільки рефлексивно, нехай і не зовсім чітко, він відчуває, що вони не відповідають *нужді*. Тут виникає цілий складний вузол суперечностей і труднощів, який треба розглядати спеціально. Зараз ми лише зауважимо, що описана цілісна соціальна ситуація розвитку, що складається на початок підліткового віку, характеризується гострою суперечливістю, що й зумовлює кризу. Завдяки існуючій вже рефлексії, дитина дійсно на деякий час може відокремитись від соціальної взаємодії, оскільки основним психічним новоутворенням даного кризового стану є негативізм.

2.1.3. Нужда – рушійна сила розвитку особистості

Вихідні методологеми генетичної психології визначають магістральні лінії дослідження психології особистості і центральні питання: “Як виникає особистість?”, “Якими є психологічні механізми її існування і розвитку?”. Відповідь на перше питання полягає в тому, що особистість створюється, і отже вона є – твір. Це зовсім особливий твір, що все життя перебуває у власному становленні. Він продовжує створювати себе, ускладнювати (або – спрощувати), самореалізовуватись, удосконалюватись. Він самоіснує. І в цьому сенсі, особистість є власним автором. Але справжнє диво полягає в тому, що особистість є не лише автором себе-як-твору: вона потенційно і актуально є автором іншої, нової особистості – людської дитини. Цей абсолютно унікальний акт спів-

творчості двох особистостей, двох люблячих людей і є дійсним началом...

“Особистість починається з любові” – ця теза суперечить вихідному положенню вітчизняної психології щодо онтогенезу особистості, яке було втілене в назву статті О. М. Леонтєва: “Начало личности – поступок” і дало поштовх цілому напрямку української “психології вчинку”. Вчинок, якщо його брати в розумінні О. М. Леонтєва і В. А. Роменця, ніколи не може бути “началом особистості”, оскільки для того, щоб його здійснити, треба вже бути особистістю: усвідомлювати власне “Я”, усвідомлювати “Я Іншого” і якимось ставитись до нього.

Началом особистості є не вчинок, ним є любов. “Без любові, – говорить П. Флоренський, – особистість розсипається в дрібність психологічних елементів і моментів. Любов – зв’язок особистості”. Любов об’єднує і, власне, створює особистість завдяки тому, що не дає людині зосередитись на власному “Я”, а концентрує, втілює її в інше “Я”, тим самим забезпечуючи існування і розвиток себе як цілості. О. Ф. Лосєв відзначав, що головними прагненнями особистості є абсолютне самоствердження, внутрішня свобода, цілісність і гармонійність. “Вона бажає існувати так, як існують боги, що споглядають безкінечний світ і розумну тишу свого, ні від чого не залежного, світлого буття”. І це існування стає можливим в любові. Лосєв продовжує: “І ось, коли чуттєва і строкато-випадкова історія особистості, зануреної у відносне, напівтемне, безсиле і хворобливе існування, раптом приходить до події, в якій виявляється ця відпочаткова і укорінена, світла призначеність особистості, пригадується втрачений всезагальний стан і тим долається стомлююча порожнеча і строкатий гамір емпірії – тоді це означає, що твориться диво. Любов, її переживання і її прагнення і є цим дійсним дивом. Р. Мей зазначає, що любов несе в собі невимірювану психологічну енергію. І це є найбільш могутня сила для здійснення впливу і трансформації особистості.

Творча природа особистості та її існування як співіснування підкреслювалась М. Бердяєвим. Він вважав, що особистість не є субстанцією, а являє собою творчий акт і є незмінною в процесі

зміни. В особистості ціле передує частинам і не є чимось самовичерпним, егоцентричним: вона переходить у дещо інше, ніж вона сама, в інше “ти” і так продовжується, реалізуючи всезагальний зміст, який являє собою конкретне життя.

Сучасна психологія на диво мало уваги приділяє дослідженню любові, натомість зосереджуючись на вивченні деструктивних потреб і якостей людини, хоча Г. Олпорт підкреслює, що “аффіліативні бажання є необхідним підґрунтям людського життя”. Психологія виявляється просто не готовою до вивчення явищ такого рівня складності і всеохоплюваності, якою є любов, але це не означає, що дані явища не треба вивчати.

В любові Е. Фромм вбачає найбільш радикальний і, фактично, єдиний належний вихід людини із деструктивності, відчуженості й ізольованості. Але що ж являє собою любов? Звернімось до думок Е. Фромма. Любов, пише він, це “пристрасне прагнення до єдності з іншою людиною, сильніше за всі інші прагнення людини. Це – найголовніша пристрасть, це сила, яка з’єднує в єдине ціле сім’ю, клан, суспільство, весь людський рід”. Виділяються, фактично, дві протилежні форми любові – пасивна (“любов-злиття”) і активна, діяльна. Остання є, власне, тим, що ми називаємо любов’ю як такою. Фромм пише: “На противагу симбіотичному зв’язку зріла (діяльна) любов є зв’язок, що передбачає збереження цілісності особистості, її індивідуальності”. Це дуже суттєвий для нас момент – статус особистостей в любовних стосунках. Його досить ретельно проаналізував Ж.-П.Сартр, до якого ми звернемося трохи пізніше.

Справжня любов – це діяльна активність, а не пасивний ефект, це перебування у певному стані, а не “впадання” в нього. “Найбільш загальне визначення активного характеру любові, – зазначає Фромм, – можна сформулювати так: любити означає перш за все давати, а не отримувати”. Тут – центральний момент і доволі тонкий нюанс. Оце “давати” зовсім не означає “віддавати” в сенсі – жертвувати, залишатися без чогось, терпіти збитки *etc.* Лише люди, самі орієнтовані виключно на отримання, так розуміють, що означає “давати”. Така орієнтація заперечує любов, зводить її

до обміну: “віддав – отримав”. Зовсім інше має на увазі Фромм: для особистості, яка є продуктивною, цілісною і відкритою, “давати” означає виявляти власну силу, дарувати іншій людині себе, свій світ і... ставати при цьому ще більш збагаченим, завершеним, сильним.

Слід зазначити, що цей нюанс дуже часто не береться до уваги, і саме через це теоретичні погляди Фромма і критикуються, і розуміються дещо спрощено-вульгарно.

Виходить, що читачу самому слід подолати споживацько-товарну орієнтацію, щоб зрозуміти. Любити, даючи, не може людина незріла, залежна, не вільна, спрощена: адже “давати” може лише багата людина, з різноманітним і складним внутрішнім світом. В любові людина не лише віддає, але й “дає” найбільш дороге, що в неї є: вона дає життя. І це – не метафора. Любити – означає дарувати своє життя і народжувати нове життя. “Коли двоє віддають, дещо народжується, і тоді обидва вдячні за нове життя, яке народилося для них обох”. Дуже часто ця фраза сприймається доволі абстрактно. Нам хочеться ризикнути і зазначити – вона є буквальною, коли мова йде про статеву, еротичну любов. Ми даємо коханій людині своє тіло, свою душу, себе. Вона вдячно приймає цей дар і дає нам своє життя. І ця зустріч двох відданих, подарованих існувань має завершуватися появою нового життя (не в сенсі нового забарвлення нашого з нею спільного життя. А в прямому сенсі – має народитися нове життя, нова людина). І саме тому любов є творчість. Отже, закономірно-продуктивним завершенням еротичної любові має бути поява нової істоти, твору, в якому відпочатково втілена любов як *потреба* жити і продовжуватися. Саме тому, скажімо, О. Ф. Лосєв називає особистість дивом.

Але так любити, цілком слушно вважає Е.Фромм, може далеко не кожна людина. Така любов “передбачає, що особистість повинна сформулювати в себе переважну установку на плідну діяльність, подолавши залежність, самозакоханість, схильність до накопичування і до маніпулювання іншими”. Людина повинна повірити у власні сили, бути самодостатньою у досягненні мети. І крім того, що любити – означає завжди віддавати, “це завжди

означає також піклуватися, нести відповідальність, поважати і знати... це найважливіші риси любові, притаманні всім її формам”. Тепер зрозуміло, що посправжньому любити здатна лише зріла, відкрита і продуктивна особистість. Але чому ж тоді ми вважаємо любов початком особистості? Ми можемо підсилити тезу: любов є не просто початком особистості, вона існує раніше особистості, і вона породжує (визначає, детермінує) процес її створення (як дива).

Любов є, якщо вживати терміни А. Маслоу, однією з форм і напрямів самоактуалізації особистості. Тобто в переживанні любові людина стає “тим, ким вона може стати”. Тут говориться про так звану буттєву любов (Б-любов), яка принципово відрізняється від любові дефіцитарної (Д-любові). В цілому ці два типи любові, що їх виділяє Маслоу, є аналогічними класифікації Фромма. Однак Маслоу розглядає цікаве явище, дуже важливе для нашого дослідження. Йдеться про “вершинні переживання”. Повне розкриття і піднесення, пік творчої активності, споглядальності, відвертості і напруження емоційного стану – так можна описати це явище. “Вершинні переживання” притаманні виключно буттєвій любові, і от які вони мають ключові характеристики. *По-перше*, змінюється сприйняття об’єкта любові (в нашому випадку мова йтиме про кохану людину, оскільки нас цікавить любов до людини протилежної статі). “При любовних переживаннях, – зазначає А. Маслоу, – цілком можливо настільки “розчинитися” в об’єкті, що наше “Я” зникає в буквальному сенсі”. Ми можемо говорити навіть про ототожнення сприймаючого і об’єкта сприймання, про їхнє повне з’єднання в новій і вищій цілісності, у надскладно організованій метасистемі. І тоді народжується нова якість – нова істота. *По-друге*, у “вершинному проживанні” любові змінюється самосприйняття особистості. З точки зору Е. Фромма, відбувається діяльне (і “давальне”!) проникнення в іншу істоту. Потяг до пізнання задовольняється шляхом з’єднання. “У з’єднанні я пізнаю тебе, я пізнаю себе... я пізнаю таємницю всього живого єдино можливим для людини способом – переживаючи це з’єднання, а не шляхом міркування”. Отже, в любові я пізнаю (відкриваю) і – вивіль-

няю, допускаю до активного життя зовсім іншого себе, такого, що до даного переживання був невідомий мені самому. І це є вивільнення життєвої енергії моєї вихідної невичерпної *нужди*. А. Маслоу пише з цього приводу: “під час пікових переживань люди найбільш тотожні самим собі, найближчі до свого істинного “Я” і найбільш неповторні”.

По-третє, вершинне переживання любові є тим, що в сучасній психології дістало назву “переживання потоку”. Людину захоплює і захоплює плин самого життя, зникають як такі цілі, прагнення, властивості і передбачення – все підкоряється течії, руху, який сам по собі стає найважливішим, найсуттєвішим. У ньому виявляється сенс існування, який стає легко й безпосередньо сприйнятним. Людина не контролює плин, не контролює себе в ньому – вона захоплена існує. Ми могли б сказати, що потік, плин пікового любовного переживання являє собою той рідкісний момент в житті людини, коли відпочаткова *нужда* по-справжньому заявляє про себе, коли вона стає сильнішою за особистість, сильнішою за все, що є в цьому світі, коли вона – веде.

Четверта характеристика пікового переживання підкреслює його творчу природу: це переживання є інсайт в його чистому, так би мовити, вигляді. Світ з його константами і умовностями буквально зникає, оскільки закохані в спільному піковому переживанні створюють на короткий час свій особливий, неповторний світ, в якому не діють не лише соціальні, але й природні закони, натомість діють свої унікальні закони любові. Вони створюють новий світ, нових себе, нове життя. І як найбільш напружена, відкрита й відверта точка пікового переживання виникає нова істота, людська дитина.

...Ми повинні зробити відступ і обговорити дві речі, які є дуже важливими для того, щоб нас правильно зрозуміли читачі. Перша з них є частковою, і стосується вона необхідності чіткого розмежування вершинного переживання любові і переживання оргазму (оскільки мова йде про еротичну любов). На цьому розрізненні жорстко наполягав і А. Маслоу. Ці два переживання об'єднує їх приналежність до сексуального контакту. Але це об'єднання дуже

зовнішнє. Про такого типу об'єднання свого часу Л. С. Виготський сказав, що є поведінкові прояви або внутрішні відчуття, які здаються дуже схожими, але за механізмами виникнення і психологічним змістом вони знаходяться дуже далеко одне від одного, оскільки входять до складу принципово різних міжфункціональних психологічних систем. За своїм походженням вершинне переживання є особливою формою продовження плинну буттєвої любові. Підкреслимо – продовженням і підсиленням, а не завершенням і розрядженням напруги. (Е. Фромм, критикуючи теорію еротичної любові З. Фройда, цілком вірно зазначив, що сутнісною потребою любові є з'єднання, а не розрядження напруги, як це вважав Фройд). Відпочаткова, біосоціальна за своєю природою, *нужда* породжує любов, як реалізацію двох укорінених в ній потреб – у повному з'єднанні з коханою людиною і породженні свого продовження – нової істоти. Це – домінантні, “смислостворюючі” мотиви, і вони не є “дефіцитарними”, тобто не зникають при своїй реалізації. Остання, до речі, й неможлива, адже процес проникнення в іншого, осягнення його, процес створення нового життя є, насправді, нескінченним (у всякому випадку, він набагато триваліший за життя однієї людини). Саме момент дискретного задоволення цих двох мотивів у вершинному переживанні і зумовлює його, забарвлює, затоплює його. І якщо вже мова йде про статевий акт як “операціональний аспект” даного переживання, то розрядження напруги дійсно викликає додаткове відчуття психофізіологічної насолоди, до кінця гармонізуючи і, на даному етапі, завершуючи переживання. Оця “додатковість” оргазму, насправді, дуже гарно помічається людьми, що люблять одне одного посправжньому, тобто – буттєво (А. Маслоу) або діяльно (Е. Фромм). Результати опитувань, що проводив А. Маслоу, і деякі наші емпіричні дані підтверджують це.

В житті людини, однак, може статися й таке, що сам по собі оргазм, як зняття напруги і задоволення від цього, може “створити власну міжфункціональну систему”, зайнявши в ній провідне місце. Але це вже – зовсім не про любов, і ми ще матимемо змогу поговорити про це.

Другий момент стосується стилю викладення матеріалу. У так званій “власне науковій” психології стало звичним критикувати тексти А. Маслоу і Е. Фромма за їхню метафоричність, за відсутність жорсткої парадигмальної логіки, за неможливість “науково” верифікувати ті факти, про які вони пишуть. Усвідомлюючи, що наше викладення дуже схоже за стилем на стиль вказаних авторів, ми мусимо зазначити таке. Просте зведення складних мета-явищ до окремих розрізнених елементів за допомогою математичної логіки зовсім не означає їх кращого розуміння і осягнення. Про такі дослідження великий Гете сказав вустами Мефістофеля:

*Во всем подслушать жизнь стремясь,
Спешат явленья обездушить,
Забыв, что если в них нарушитъ
Одушевляющую связь,
То больше нечего и слушать.*

Якщо сучасна психологія вважає об’єктивним знанням те, що виникає в результаті узагальнення емпіричних фактів, які, у свою чергу, являють собою певні відповіді людини на штучні стимули, створювані дослідником, то, безумовно, роботи Маслоу, Фромма і подібні до них – не відносяться до такого знання. Звісно, що не лише недоречно, але й ні в якому разі не можна вивчати такі явища, як особистість або любов, вказаним способом.

Але ж як бути? Щоб зберегти свою приналежність до “справжньої науки”, слід... замінити слова. Так, ті звичайні і зрозумілі, красиві слова, які описують ці явища і ідеї, з ними пов’язані, треба замінити словами сухими, “науковоподібними”: “любов як корелят “чогось там” – таке формулювання більше до вподоби. Але якщо визнати вказані вище стилі не науковими (тобто – феноменологічними, метафоричними, міфічними), а останній тип – науковим, то що ми маємо? О.Ф.Лосєв про це сказав так: “Коли “наука” руйнує міф, то це означає лише те, що одна міфологія бореться з іншою міфологією”. Фактично, для такої “науки” дійсно потрібна лише власна гіпотеза – і все, тобто це і є цілісна міфологема дослідника, що “одягнеться” ним на певну область дійсності і дасть нові абстрактні терміни.

Цю проблему цікаво і яскраво висвітлив Сартр. На його думку, якщо розглядати людину “як таку, яку можна проаналізувати і “привести” до первинних даних, визначити її мотиви (або бажання), бачити в ній суб’єкта як власність об’єкта”, то легко закінчити тим, що розробити захоплюючу систему субстанцій, які потім зможемо назвати механізмами, динамізмами, патернами *etc.* Але виникає дилема, оскільки людське існування стало “чимось схожим на аморфну глину, яка може приймати бажання пасивно, або може бути зведена до простої зв’язки всіх цих неподоланих драйвів чи тенденцій. У будь-якому випадку людина зникає. Ми більше не можемо відшукати того, з ким відбувся той чи інший досвід”.

Ми намагаємось відійти від традиції, що склалась мало не з середньовіччя, і спробувати провести аналіз не за постулатами, а за критеріями, адекватними об’єкту дослідження. Генетико-моделюючий аналіз дозволяє нам виокремлювати вихідну змістовну одиницю особистості як відкритої системи, що саморозвивається, створюючи саму себе. Ми встановили, що такою одиницею є *нужда* як всезагальна енергетична сила самого життя, яка являє собою суперечливу єдність біологічного і соціального. Генетико-моделюючий аналіз дозволяє з’єднати онтогенез і творчість: виявляється, що реальною силою, яка створює особистість і визначає її існування, є любов як опредметнена *нужда*. Розкриття специфіки цього надскладного процесу не може відбуватися в логіці і термінології редукції, оскільки тоді ми втрачаємо сутність явища. З іншого боку, принцип рефлексивного релятивізму означає, що знання, отримані про такого рівня складності системи, ніколи не можуть бути однозначними і кінцевими.

Тепер ми можемо продовжити наш аналіз. Дослідження вершинних переживань може призвести до формування уявлення про наявність в межах буттєвої любові своєрідних “спалахів”, чуттєвих загострень, які змінюються більш спокійним плином життя людей поруч. Така логіка можлива, якщо дивитися на явище з боку поведінки і переживань людини і якщо врахувати, що психофізіологічно “спалах” завжди повинен минути, що він дуже “енер-

гоємний” і має відбутися відпочинок і поповнення витраченої енергії, щоб не було зриву. Однак все це – лише уявлення. Біо- і психоенергетика любові залишаються невідомими, і ніщо не заважає нам говорити про її складний і взаємозбагачувальний характер, адже “давання” означає водночас і “отримання”. Якщо спробувати подивитися на цей процес з точки зору... самої любові, виявиться, що дискретність протікання, насправді, не відповідає її природі. Це є онтологічний стан існування особистості, стан як особливе забарвлення життя і пов’язаних з ним переживань, і стан як постійний плін цього життя. Це, іншими словами (використовуючи термінологію А. Маслоу), є постійне і плінне вершинне переживання як ознака існування. Інша річ, що всередині цього плину можливі емоційні спалахи і заспокоєння – адже “усередині цього плину” – продовжується звичайне життя звичайної людини. Психологія любові не є, власне, психологією почуття, яке виникає, триває і зникає час від часу. Це – психологія предметної *нужди* буття поруч з коханою людиною.

Психологічні особливості (параметри) буттєвої любові, що на них вказують і Е. Фромм, і А. Маслоу, і інші дослідники даного явища, насправді не так і багато можуть сказати про сутність цього людського дива. Евристичність тут буде визначатися охопленням у дослідженні динаміки – виникнення, існування, розвитку любові.

Так, уже зазначалося принципово своєрідне пізнання людьми один одного, якщо вони люблять. Цей феномен привертає увагу багатьох вчених. Так, Р. Мей зазначає: “Зустріч з існуванням іншої людини (любов) містить в собі силу, яка може викликати сильне потрясіння людини і викликати в ній сплеск тривоги. Але вона може бути і джерелом радості”. Можна зазначити, що навіть етимологічний зв’язок між словами “пізнати” і “любити” є дуже тісним. У давньогрецькій і давньоєврейській мовах дієслово “пізнати” одночасно означало “мати сексуальний зв’язок”. Серйозний матеріал у цьому плані можна знайти в релігійних текстах: “Авраам пізнав свою дружину і вона зачала”... – таких висловів дуже багато в біблійських текстах.

Все це може означати, що по-справжньому знати іншу людину, так само, як і любити її – означає спільноту, творчо-діалогічну участь в житті цієї людини. Екзистенціальний психолог Л. Бін-свангер називає це “дуальним модусом”: “щоб зуміти зрозуміти іншого, людина в крайньому разі повинна бути готовою любити його”. Чому ж пізнання іншого в любові набуває нових якостей і стає безмежним за ступенем проникнення в таїнство особистості (тобто – воно стає адекватним її дійсній безмежності)? Звернемо увагу на такий факт: у коханій людині ми бачимо риси, яких не помічали раніше, про наявність яких не знає ні вона сама, ні оточуючі. В чому причина цього? Нам відповідають, що це ми наділяємо кохану гарними рисами, створюємо їх під впливом почуття і бажання. Але чи це обов’язково так? Можливо, це той онтологічний стан, який викликаний любов’ю, і який є, насправді, найбільш виправданим і найбільш природно-відповідним станом людини (саме для нього вона й створювалась!); цей стан уперше і востаннє, остаточно відкриває нас один одному, відкриває саму сутність нашу, саме єство. Ми не створюємо його, а бачимо, очима, не затьмареними жагою, а просвітленими чистою *нуждою* буття.

Як виникає це явище? Людська істота, в дійсності, довго готується до нього. Потенційно вона виявляється підготовленою до цього “освянення” з самого початку існування, ще будучи маленькою клітинкою, яка, водночас, є твором двох закоханих і предметненням їх *нужди* до буття, їх любові. В цій клітині є не просто складні хімічні речовини і біоструктури, в ній – втілення віковичного досвіду існування людини як соціальної істоти, тобто такої, що, за визначенням, є твором і творцем любові і життя. (Те, що ми поки що не знаємо, в яких конкретних формах існує цей відбиток-втілення, зовсім не означає його відсутності, а означає лише, що їх треба шукати і знаходити).

Тобто, любов вже є у цій істоті, яка ще тільки почалася. Весь період пренатального розвитку – досвід любові-відкритості, захищеності, комфортності і зростання (звісно, ніхто тут не говорить про свідомість і взагалі вищу психіку – йдеться про те, що

відбувається в дійсності). Дитина в пренатальній фазі повністю відкрита і повністю захищена любов'ю матері і батька, любов якого захищає матір і, опосередковано, її плід, їхній спільний твір. Щоб там не говорити і на яких позиціях не знаходитись, але набувається досвід, і він є любов. Так з'єднується любов поколінь, втілена в дитину на рівні “соціальної спадковості” (вираз П. П. Блонського), і любов-реалія, як особлива побудова біосоціальних стосунків. Суттєвим етапом є сам по собі акт народження. Психологія і про це знає дуже мало, за винятком того, що “перехід” дитини у світ є травмуючим (хоча й це доволі проблематично: так, мабуть, повинно бути, думаємо ми, адже дуже вже відрізняється середовище, ну, звісно, і прилади можуть зафіксувати відповідні вегетативні реакції. Але це все – не психологія).

Між тим, не треба й спеціальних досліджень, щоб зафіксувати величезну психологічну складову цього акту. Ми не можемо тут обговорювати цю проблему детально, але знаємо враження дуже багатьох жінок, що народжували дитину очікувану, бажану і зачату в любові. Так, вони говорять про страх і про біль, але не лише про це. Вони говорять про відвертість і відкритість – більшого розкриття, більшої природності і довірливості до світу до буквального відчуття “розчиненості” в ньому – вони не знали. Відзначають загострення любові до чоловіка і безмежну любов, піклування, страх за життя дитини і своє власне. Нам здається, що цей акт є обов'язковим складовим людської любові, і він повинен досліджуватись у психології, як суттєвий етап онтогенезу і трансформації *нужди*. Психоаналітичні і споріднені їм напрями розуміють важливість цього явища, і лише завдяки їм ми маємо хоч якусь наукову інформацію. Але психоаналіз – течія доволі вузько-специфічна, часткова і, як вже неодноразово відзначалося, не орієнтована на атрибутивні ознаки особистості.

Так чи інакше, наявність у людської істоти вже на момент народження досвіду існування в любові, розкриття в ній, має бути визнаним. Ми хотіли б ще раз наголосити, що дуже далекі від метафоричності. Ми просто фіксуємо факти. Інша річ, що сутність цих явищ вимагає серйозних досліджень, які можливі в умовах

нового синтезу природничих, соціальних і психологічних наук, який ґрунтувався б не на психоаналізі, а на позиціях генетико-моделюючих. Зокрема, з цих позицій можна, на наш погляд, і оцінити, і до кінця зрозуміти явище дитячої сексуальності, яке геніально помітив З. Фройд, але яке він інтерпретував дуже вузько і примітивно.

Актуальний досвід любові дитина починає отримувати в перший рік після народження. В заочній дискусії з Ж. Піаже Л. С Виготський абсолютно правильно відстоював тезу, згідно з якою ранній онтогенез (традиційно мова йшла про перші місяці після фізичного народження) є періодом, коли максимальне значення для розвитку дитини мають соціальні фактори (дитина просто не зможе вижити як людська істота без соціального оточення). Але Виготський не сказав, що саме тут є головним.

На наш погляд, визначальним у даний період життя є любов – любов між батьками і любов матері до дитини. Інтенації, лагідні докторкання до найтендітніших, найпотаємніших місць, затишність, задоволення дефіцитарних потреб і – розвиток, радісні відкриття, нові враження через улюблених людей... Все це є важливою фазою становлення любові і, водночас, набуття її досвіду. Коли Е. Еріксон підкреслює значущість цього періоду онтогенезу, говорячи, що тут формується базальна довіра (або недовіра) до світу – він абсолютно правий, незалежно від його вихідних теоретичних та ідеологічних позицій. Зараз не можна стверджувати, оскільки це також не вивчалось, але цілком логічно уявити, що для дитини з базальною недовірою до світу буттєва любов буде “закрита”, або ж знадобляться нелюдські зусилля цієї людини і, головне, людини, що її полюбить, щоб вона відбулася, здійснилась і в цій істоті.

Ми бачимо, що особистість дійсно починається з любові. І тут може виникнути цілком слушне питання про те, що буде з особистістю, якщо вона зачинається не в любові, виростає без батьків і не знає любові на ранніх етапах розвитку? Відповідь на це питання багато в чому є вирішальною для ствердження нашої концепції. Ми дамо її, ґрунтуючись на методології генетико-моделюючого підходу до вивчення психології особистості, з ура-

хуванням існуючих теоретичних уявлень та виходячи з досвіду терапевтичної роботи в галузі вікового та сімейного консультування.

Біологічно поява людського організму зумовлена, як відомо, явищем запліднення злиттям чоловічої і жіночої гаплоїдних статевих клітин і утворенням єдиної диплоїдної клітини – зиготи, яка має повний набір хромосом і, відповідно, генів. Спадкові ознаки материнського і батьківського організмів, фіксовані в генах, утворюють унікальне індивідуальне сполучення, і вияв їх зумовлює організмічні особливості дитини. Момент запліднення є, власне, початком окремого існування нової істоти і, водночас, він є завершенням, біологічним предметненням біосоціальної *нужди*. Процеси, які відбуваються під час запліднення і після нього, слід розглядати як складові елементи деякого єдиного явища: *нужда*, втілена первісно в зародок людини, організовує і спрямовує дозрівання таким чином, що на момент фізичного народження існує людська істота, за своїм рівнем складності, диференціації і інтегрованості готова до особистісного шляху подальшого становлення.

Сучасна біологія, насправді, не знає, як упорядковуються процеси і окремі тенденції в онтогенезі, і усвідомлення цілісності як вихідного, того, що якісно не співпадає з сумою окремих частин, в біологічній науці має той же рівень, що і в психології. У всякому разі, на питання про те, що виступає джерелом і інтегратором динамічних явищ онтогенезу людини, жоден біолог точної наукової відповіді не дасть.

Нас тут цікавлять кілька ключових моментів. Істота, що являє собою систему, яка саморозвивається, виявляється не лише готовою до “вросування в культуру”, вона ще є дуже пластичною, гнучкою і складно компенсованою, так що наявність доволі значних морфологічних відхилень не припиняє цей шлях. Звичайно, існують межі.

Але численні дані патомедицини і дефектології засвідчують дійсно дуже високу компенсованість. Це означає, що є дещо головне, про що ми точно не знаємо, але воно й визначає цю гнучкість

і величезне прагнення системи організму (нехай і неусвідомлюване) до невпинного розвитку, до буття і соціалізації. Це є *потреба*. Вражаючою є кількість і різноманіття спадкового матеріалу людини. Сотні тисяч генів, що знаходяться в хромосомах – це ще не все: існує цитоплазматична спадковість, існують біохімічні процеси, які продовжують існувати в зиготі, і вони також поєднують у собі унікально-специфічне і всезагальне.

З іншого боку, існують різні за функціями гени, і далеко не всі вони синтезують на собі як на матриці інформаційні РНК з подальшим біосинтезом відповідної білкової макромолекули. Існують гени-регулятори, існують, нарешті, так звані “мовчазні” гени, функція яких зовсім невідома. Слід також мати на увазі, що зміни в структурі і функціях відбуваються набагато частіше, ніж ми уявляємо, адже заміна лише одного нуклеотиду означає, що на відповідному місці в молекулі білка буде стояти інша амінокислота, зміниться просторова конфігурація молекули, а отже, зміниться і її функція. Отже, дуже багато може змінитися. І набір генів – ще далеко не фатум. Не повинно мінятися лише головне і цілісне: якщо істота готується стати особистістю, то система повинна зберігатися.

Суттєвим є й те, що процеси на рівні клітини і організму, біохімія, генетика і фізіологія життя є процесами людського організму. І це означає, що вже на даних рівнях ми не маємо чисто біологічних, природних механізмів. Наявність соціальної спадковості не викликає жодних сумнівів у сучасних вчених; інша справа, що не треба спрощувати і вульгаризувати це уявлення.

Якщо ми будемо шукати шматочок ДНК, який “контролює і визначає схильність до злочинів або здатність любити” – це дійсно буде смішно... в такій постановці питання. І ми, власне, не про це. Якщо тіло людини, біологічну конституцію є сенс розглядати як “носія” психічного і водночас – як його обов’язкову змістовну складову (підструктуру особистості), то тут йдеться про зміну форми існування і взаємодії двох факторів: біологічного і соціального. Поза особистістю, навколо неї вони існують як різні сили, а в самій особистості перетворюються в одне – в інобуття одне одного, в нерозривну єдність. Розвиток породжує нову якість. Але

те ж саме ми можемо сказати про спадковий матеріал. Статева клітина, що несе спадковість, є не лише “плоть від плоті”, але й “дух від духу”, вона – невід’ємна змістовна одиниця тієї унікальної єдності, якою є людська особистість. Інакше, якби вона не несла в собі у змінено-спрощеному вигляді всю особистість, вона і “клітинкою” б не називалась. Не набір окремих генів (шматків молекули ДНК), а цілісна інтегрована сукупність спадкового матеріалу, об’єднана в єдину систему з іншими складовими життєдіяльності клітини, утворює ту якісно нову структурнофункціональну єдність, яка в зміненому вигляді, як інобуття, несе в собі і інформаційний досвід, і вихідну *нужду* до буття всієї особистості.

Якщо зрозуміти справу так, то стає ясно, що й саме розділення спадковості людини на біологічну і соціальну є штучно-довільною інтелектуальною операцією дослідника для того, щоб краще зрозуміти... Але він втрачає при цьому все... І знову треба згадувати Мефістофеля. Коли Виготський доводить, що дійсні особливості вищої психіки як цілісності визначаються не стільки рівнем і змістом розвитку окремих функцій, скільки специфікою зв’язків між ними, їхньою взаємодією, то чому не можна використати цю логіку? Тоді слід сказати, що особливості спадковості людини в цілому визначаються не тільки тим, які гени і скільки виступають як її елементи, а ще й тим, як вони взаємодіють, яка цілісність тут утворюється. І стає ясно, що карколомні досягнення сучасної генетики в галузі розкодування окремих генів є, насправді, дуже попереднім, пробним кроком ще лише в напрямі проблеми спадковості, а ніяк не спробою її вирішення.

Такий роздум пояснює плинність, нескінченність і наступність особистості в історії. Адже спадковий матеріал як структурнофункціональна цілісність не синтезується людиною за період її життя. Він передається, зберігаючи у якомусь вигляді протягом всієї історії людства, і додається історією життя даної людини. Звідси ж стає зрозумілим вічність любові: якщо дана конкретна істота з’явилась (зачалась) без любові, це не означає, що вона взагалі не несе її в собі. Спадковість батьків має, несе в собі любов

поза їхніми актуальними почуттями: любов як втілення життя тисяч людських поколінь.

Але розгляд любові лише в контексті особистісних взаємовідносин є частковим, неповним і, отже, не дає дійсного розуміння цього унікального і всеохоплюючого явища та усвідомлення його повного значення в існуванні людини, в зародженні і пліні життя взагалі. Тейяр де Шарден сказав свого часу: “Для науки про людину величезне значення має те, що на конкретному просторі Землі виникла і зросла зона думки, де не лише зародилася і була проголошена дійсна всесвітня любов, але також було дане життєве свідоцтво, що вона психологічно можлива і здійснена на практиці”. Для того, щоб надійно констатувати наявність любові у людей, слід, згідно з загальним правилом генетичного підходу у дослідженні, уявити і дослідити можливість її наявності (нехай і в зародковому, нерозвиненому вигляді) у всьому живому, що існує. Філософи давно вже це помітили і відповідним чином висловились. Так, в одному зі своїх діалогів Платон визначає: “Любов’ю називається прагнення цілісності і потяг до неї”. Далі стверджується, що бог любові Ерот розливається в усьому світі і живе не лише в людській душі та її прагненні до чудових людей, але й багато в чому іншому – в тілах будь-яких тварин, у рослинах, в усьому існуючому, оскільки він є Богом великим, дивним і всеосяжним.

Інший філософ, М. Кузанський, зазначав, що любов, як зв’язок єдності і буття, у найвищому ступені є природною. “Ніщо не позбавлено цієї любові, без якої не було б нічого стійкого, все пронизане стійким духом зв’язку, всі частини світу внутрішньо зберігаються її духом і кожна з’єднується нею з усім світом”. Цей дух любові, на думку філософа, з’єднує духовне і тілесне в унікальну єдність. Геніальні філософи у спогляданні помітили те, що зараз все більше привертає увагу позитивної науки: життя виникає і існує всупереч ентропії, і це означає (оскільки воно все ж таки виникає і існує!), що є протилежна за напрямком і адекватна за могутністю сила. Ми не знаємо, що вона собою являє, а можливо, й знаємо...

Розглядаючи вихідні підвалини життя, Т. де Шарден зауважує, що найпершим, найпростішим проявом любові є вже явище, коли фізичні або хімічні частинки починають притягувати одна одну і прагнути до цілісності. Так “запускаються” механізми розвитку, починається еволюція матерії, а потім і життя. Ця сила з’єднання водночас є силою (енергією) буття, вона означає потяг до існування, і ми називаємо її *нуждою*. Прийняття такої позиції означає визнання не випадковості біологічної еволюції, її спрямованого характеру. Це своєрідна антитеза дарвінізму, але вона є прийнятою в науці, принаймні, у певних її напрямках. Ми не говоримо тут про метафізику і спиритуалізм, мова йде про цілком серйозну наукову думку. В. І. Вернадський вказував, що “процес еволюції життя завжди йшов без відходів назад, хоча і з зупинками, в один і той же бік – в бік уточнення і удосконалення нервової тканини, зокрема, мозку”. Він говорить, що це кидається у вічі, але посиляється на емпіричні дані, отримані Дж. Даном ще в 1855 році. І далі Вернадський підкреслює: “Найбільш характерною рисою цього процесу є спрямованість з цієї точки зору еволюційного процесу життя в біосфері”. Ця революційна думка нашого великого співвітчизника не дуже “помічається” сучасною наукою через її теоретичну слабкість. Адже В. І. Вернадського ну ніяк не звинуватиш у містицизмі і спиритуалізмі. “Життя, взяте як єдине ціле, розглядається не як сукупність живих організмів, живих природних тіл, а як особливий прояв чогось, що в природі яскраво виявляється перш за все у живих організмах, але, можливо, не лише в них має місце”. Вчений вважає дане положення дуже перспективним у плані теоретичного аналізу проблеми життя і загострює, що це “щось” є поки що незрозумілим.

В цілому Вернадський схиляється до ідеї, що енергія (сила), що викликає, підтримує і розвиває життя, є силою всезагальною і має космічні витoki. Дані ідеї були підхоплені Т. де Шарденом, який вводить поняття ортогенезу, наголошуючи, що це є загальна характеристика спрямованої ускладненості еволюції живого. І спрямоване воно в бік розвитку психічного (“свідомості”). Говориться про наявність могутньої енергійної сили життя (*нужди до*

буття), яка визначає прагнення до цілісності, гармонійності і має дуже багато модифікацій-розгалужень (“віяло” – в термінології Шардена), у людини кристалізуючись в любов. Думка, свідомість виникає між двома істотами, підкреслює Тейяр, і це “замикає коло” – тільки любов як потяг до з’єднання могла народити думку: виникла людина. “Щоб світ прийшов до своєї завершеності під впливом сил любові, фрагменти світу шукають один одного. І тут – ніякої метафори і значно більше змісту, ніж у поезії. Сила вона чи кривизна, чи всезагальне притягнення тіл, яким ми настільки вражені, – це лише зворотний бік або тінь того, що реально рухає природою”. Здається, Тейяр підходить дуже близько, і йому залишається лише назвати наш термін – “*нужда*”. І для того, щоб знайти ключову космічну енергію (В. І. Вернадський), треба піднятися до вершин особистості, людського духу, адже “любов у всіх своїх нюансах є не що інше, як більш-менш безпосередній слід, залишений в серці елемента психічною конвергенцією до себе універсуму”.

Лише любов, і про це свідчить досвід життя, здатна справді завершити людські істоти як такі, оскільки лише вона одна з’єднує ці істоти їх безпосередньою сутністю. “Дійсно, – зауважує Тейяр, – в яку хвилину двоє закоханих досягають повного володіння самими собою, як не в ту, коли вони втрачають себе один в одному?”. Але з’єднання буде водночас актом творіння, коли воно не відбуватиметься як з’єднання “будь з ким”, і “будь-яким способом”, оскільки любов зникає в контакті з безособистісним і анонімним. Любов породжує в особистості відчуття цілісності, почуття універсуму, і можна зрозуміти і розділити подив Тейяра, коли він вигукує: “Як могла психологія ігнорувати цю фундаментальну вібрацію, тембр котрої для тренованого вуха вчувається в основі або, швидше, на вершині будь-якої сильної емоції?”.

Питання це зовсім не риторичне: в ньому приховані дійсні пояснення деструктивності і “розгубленості” сучасного суспільства. Адже якщо прийняти викладене (а його треба приймати, адже воно не лише очевидне, але й продумане багатьма творцями і навіть досліджене в емпіричній науці, нехай і недостатньо), постає зага-

дка: чому ж тоді люди так мало люблять, і чому так багато жорстокості і деструктивності? Ми повертаємося до конкретної площини. Любов передбачає свободу її суб'єктів, і, отже, коріння проблеми – в реальній несвободі особистості сучасного світу. Парадоксально, але цілком грамотно і ґрунтовно вирішив це питання Е. Фромм: людина, насправді, може мати свободу в будь-якому суспільстві, але вона її... не хоче і від неї “тікає”. А отже тікає й від любові. Дуже багато західних персонологів досліджували даний феномен. Сам Е. Фромм доводить, що людина, насправді, “втікає” не стільки від свободи і любові, скільки від відповідальності, яка жорстко й однозначно з ними пов'язана, і до якої людина виявляється зовсім не готовою.

Інший аспект розглядає К. – Г. Юнг. Саморозвиток і самореалізація особистості (необхідні атрибути любові) уявляються йому не лише “чудовими” якостями і тенденціями, а ще й дуже важкими. Особистість, що самореалізується, відмовляється від конформізму і існує ніби на гірській вершині – їй там дуже гарно (дух захоплює від захвату), але дуже небезпечно – там жорсткі вітри, холод, височінь... Тому, зазначає Юнг, “переважна більшість людей обирає не власний шлях, а конвенції, і внаслідок цього кожна з них розвиває не саму себе, а якийсь метод, тобто дещо колективне за рахунок власної цілісності”. Акція особистісного розвитку виявляється доволі “непопулярним” заходом, малоприємним шляхом ухилення від магістральних шляхів конформізму. Художньооригінально це висловив В. Висоцький в “Балладе о любви”:

*И чудаки – еще такие есть -
Вдыхают полной грудью эту смесь
И ни наград не ждуют, ни наказанья -
И, думая, что дышат просто так,
Они внезапно попадают в такт
Такого же неровного дыханья.*

Дуже цікавий і тонкий погляд на любов як взаємостосунки вдалось висловити Ж.-П. Сартру. Суттєве в цих стосунках він визначає так: “не мене тепер повинні розглядати на тлі світу, як “оце” серед інших “цих”, а, навпаки, світ повинен розкриватися

завдяки мені”. Тобто, кохана людина стає реально тим об’єктом-тлом, у світлі якого сприймається світ. Але ця позиція виявляється досить складною і вразливою. Любов, що очікується від іншого, нічого не повинна вимагати, вона – “чиста відданість без взаємності”. Проте виявляється, що це пов’язано із свободою, і пов’язано суперечливо. “Той, хто любить, у першу чергу вимагає (! – авт.) від коханого вільного рішення. Щоб інший любив мене, я – повинен бути вільно обраний ним в якості коханого”. І ми не помічаємо цю тонкість – я вимагаю свободи, а отже, оскільки мене люблять, вже роблю людину невільною. А така невільна людина мені не потрібна як об’єкт моєї любові: якщо мене обрали не вільно – це мене швидше лякає, або провокує агресію чи маніпуляцію, але аж ніяк не сприяє любові.

Сартр не вирішує цього парадоксу, і нам здається – цілком адекватно сучасним можливостям. Я хочу, щоб мене кохала вільна людина, щоб я був її вільним вибором цим я “заганяю” кохану людину в дуже скрутну пастку. В житті це часто спричиняє до серйозних проблем, що можуть завершуватися розривом. Ми говоримо про ревності. Залишаючи осторонь інші численні їх причини, розглянемо лише даний аспект: мені хочеться, щоб кохана була людиною вільною і вірною мені, причому вірною не тому, що так хочу я, а тому, що вона не може і не хоче інакше. І це може втілитись у справжню “садистську” (термін Сартра) позицію по відношенню до коханої людини. І це є те, до чого ми не готові. Завершимо довгою цитатою Сартра без коментарів: “Ми знаємо, що в повсякденній термінології любові до коханого застосовується термін “обранець”.

Вибір цей, однак, не повинен бути відносним, зробленим стосовно обставин: люблячий стурбовується і відчуває себе неповноцінним, коли думає, що коханий обрав його з числа інших. “Ага, значить, якби я не приїхав в це місто, якби не відвідував такого-то, ти б не познайомилась зі мною, не любила б мене?” Ця думка є тортурами для люблячого: його любов виявляється однією з багатьох інших, обмеженою випадковістю зустрічі: вона стає любов’ю в світі, об’єктом, що передбачає існування світу, і, можли-

во, в свою чергу, існуючим для якихось інших об'єктів. А він вимагає чогось зовсім іншого...

Великі проблеми любовних стосунків дослідники вбачають в явищі саморозкриття. Ми вже вказували на думку Р. Мея, який підкреслював, що Зустріч в любові може стати джерелом сплеску дуже гострої тривоги. Ближче всіх до цього підійшов К. Роджерс. Глибоке саморозкриття і самоусвідомленість, повна відкритість іншому в любові дійсно може бути небезпечною для людей, які не приймають самих себе. Це неприйняття, неконгруентність Роджерс пояснює значною різницею (іноді – антагоністичною) між “Я-концепцією” і “організмичним Я” людини. “Я-концепція” як сукупність усвідомленої і “дозволеної” інформації про себе формується в ситуації, яку Роджерс називає “умова цінності”. Що це означає?

Починаючи з раннього віку, дитина засвоює те, якою треба, а якою не можна бути. Її реальні риси, що відповідають цьому *треба*, – усвідомлюються і становлять у своїй сукупності “Я-концепцію”. Ті ж, які в людини є, але вони із галузі “не можна мати” не “пропускаються” у свідомість і приховуються навіть від себе. Вони в сукупності з “Я-концепцією” становлять цілісне “організмичне Я”. Повноцінно функціонуюча особистість (термін Роджерса) відзначається практичною відсутністю розходження між Я-концепцією і Я-організмичним.

Але таких людей небагато. Напруга від наявності прихованих, неприйнятих властивостей і потреб дуже заважає існуванню, породжуючи симптоматику, яка в цілому означає “психічне нездоров'я”. Але ця проблема багатократно загострюється, якщо людина потрапляє в ситуацію, де не просто треба все до кінця відкрити собі і самоусвідомити, а “до дна” відкритися іншій людині. Але ж це – любовні стосунки: приховати тут нічого не можна, адже кохана людина одразу це відчує, а з іншого боку, показувати це ну ніяк не можна. Так народжується страх і неправда – найбільші вороги любові. Звісно, любов являє собою феномен безоціночного сприйняття – той ідеал терапії, який, довів Роджерс, дозволяє людині, кінець кінцем, позбутися напруги і прийняти себе. Але любов – не терапія, і кохана людина – не лікар і не психолог. Вона –

сама пристрасть, оголена зацікавленість і всепроникаюча активність. І тоді починається приховування, маніпуляція, а любов зникає, залишаючи місце прагматизму і сексуальності. Найгірше те, що сучасне суспільство ніби сприяє такому повороту подій.

...В одному дуже авторитетному сучасному масовому виданні нещодавно була опублікована величезна помпезна стаття про те, як передова сучасна хірургія забезпечує молодій жінці “поновлення” фізичних ознак дівочої недоторканості. Все, що написано, насправді, дуже примітивне і нудне, але виникає одне питання: навіщо це робити? Журналіст чесно поставив це питання кільком “зацікавленим” особам, і їхні відповіді доволі симптоматичні, і зводяться до простого: “не хочу завдавати прикрості коханій (!?) людині. Звісно – це відповіді явних пацієнток психотерапевта. Про яку любов, взагалі, йдеться?...Проте ми не вирішуємо тут проблем консультативних, лише хотіли підкреслити доволі дивну орієнтацію суспільства, хоча, можливо, не таку вже й дивну, адже в цьому суспільстві товаром є все.

Любов дійсно може тривожити і лякати, і дуже часто цей страх долається через сексуальність. Ми вже згадували про складне відношення цих феноменів: воно цікавить нас у загальному контексті нашої проблеми дослідження онтогенезу особистості. Зачаття є явищем, яке, ніби, не залежить від почуття, що його відчувають майбутні батьки один до одного і до майбутньої дитини. Але чому тоді ми наголошуємо, що це не так, адже особистість починається з любові, а не з запліднення? Проблема є складною і об’ємною, і ми лише намітимо її, зачепивши один аспект, пов’язаний із зачаттям і народженням дитини.

Можна звернутися до релігійних текстів, в яких досить чітко розрізняються поняття “статевого” і “сексуального”. Перше розглядається в контексті любові чоловіка і жінки не як різностатевих істот, а як подружжя і майбутніх батьків. З другим поняттям складніше. Сексуальне виступає необхідним складовим елементом статевих стосунків і в такій своїй якості доповнює їх і гармонізує. Але виключно в такій якості. Релігія абсолютно і кардинально проти сексуальності поза статевими (шлюбними) стосунка-

ми і поза любов'ю. Враховуючи віковичне існування і величезний досвід, ми можемо припустити зараз, що тут виявляється турбота далеко не лише про додержання етичних норм поведінки: релігію турбує майбутнє, а майбутнє тут – це дитина, нове диво. І не лише релігію. От що говорить В. В. Розанов (якого, до речі, релігійні діячі не дуже приймали): “Від цього почуття, взагалі космогонічного походження (не земного лише), вони і є із всього найбільш плідні, спадкові, створюють і далі в нескінченність “по образу и подобию своему”... Душа від душі, як іскра від вогню: це є дітонародження”.

В чому генетична психологія бачить сутність проблеми онтогенезу дитини, що зачинається і народжується поза любовними стосунками двох осіб різної статі? Нам здається важливим відзначити наступні позиції.

По-перше, спадковість майбутньої дитини як цілісність визначається, крім усього іншого, ще й специфікою відбору – вибору людьми одне одного як майбутніх батьків. В історії кожної культури склалися певні критерії такого статевого відбору, і ознаки, за якими він відбувається, безумовно, мають відношення (укорінюються) в спадковості – як біологічній, так і соціальній. Але цей відбір визначається не лише культурно-етнічними еталонами, а й самими особистостями. І це останнє дуже залежить від того, для чого, власне, обирається людина протилежної статі.

Одна справа – поверховий, недовготривалий сексуальний контакт, і тоді ми орієнтуємося на одну групу ознак, і зовсім інше – любов, моделювання спільного майбутнього, уявлення і прогнозування коханої людини в ньому. Здається, нема сенсу сумніватися в тому, що в цих двох випадках буде відбуватися орієнтування на принципово різні ознаки (хоча, звісно, суто морфологічні властивості залишаться важливими в обох випадках, але ж скільки існує іншого!..). Таким чином, вже на етапі вибору і встановлення контакту ми значною мірою впливаємо на спадковість, а отже, і становлення майбутнього нашого “твору”.

По-друге, ми наважимося стверджувати, що у випадку відсутності любові між особами, які зачинають нове життя, до кінця не

розкриється і не кристалізується в новому створінні та потенційна вселюдська і всеприродня любов, яка втілена-відбита в цих особах. Особливий стан людей завжди розкриває і актуалізує найглибше і найпотаємніше. Тому, з одного боку, правильним є наше попереднє зауваження, згідно з яким ця потенційна вселюдська любов все рівно втілиться в нову людську істоту, але важливим є даний нюанс – ми можемо говорити про міру цього втілення.

По-третє. Сексуальне без любові означає – спрощене (користуючись термінологією З. Фройда, це стосунки, в яких дуже багато відбувається за “принципом задоволення” і дуже мало (мізерно мало) – за “принципом реальності”). В дійсності це означає відсутність або крайню примітивність стосунків. Один з видатних психотерапевтів (І. Ялом) зазначає, що значний досвід сексуальних стосунків без почуття любові жорстко відзивається в майбутньому – людина не може побудувати стосунки навіть тоді, коли дуже хоче цього – з’явилися стереотипи, а вони – не про те... Відсутність стосунків означає відсутність піклування, поваги, інтересу, усвідомлення *etc.* Найбільш негативно цей фактор діє в перші моменти існування (пренатального і, особливо, після фізичного народження).

Адже любов батьків один до одного лише й може народити, оживити, актуалізувати любов самої дитини; лише вона означатиме повне безоціночне прийняття дитини і формування в неї базальних особистісних новоутворень, таких як довіра до світу та ін. Може бути так, що любов виникне вже після зачаття, або після народження дитини. В такому випадку, стосунки, що створяться, значною мірою компенсують її відсутність під час зачаття. З іншого боку, даний фактор визначає те, що відсутність любові психологічно однаково погана для майбутньої дитини як у випадках так званої “неочікуваної” вагітності, так і у випадках, коли жінка йде на сексуальний контакт з єдиною метою – мати дитину.

Нарешті, ми повинні не “скидати з рахунку” явищ психосоматичної сфери. Психічні стани визначають багато в чому особливості функціонування соматичної сфери, і ми добре знаємо про це стосовно серцево-судинної системи, травної, дихальної. Що не

дає нам уявити, що так само вони діють і на статеву систему людини? Відсутність емпіричних даних у цьому випадку не є аргументом. Отже, така гіпотеза має право на існування. Ми показали, що “вершинне переживання”, що є піком творчості в любові, і власне оргазм – є різними станами, різними переживаннями. Тож, швидше за все, вони по-різному впливатимуть на статеву систему, тобто на її продуктивність, якість клітин, що виділяються, точні механізми запліднення тощо. Все це може свідчити про те, що зачаття, за деякими суттєвими для майбутньої дитини параметрами, буде різним залежно від психічного стану батьків.

В цілому, наша думка щодо впливу любові на становлення особистості в онтогенезі, хоча у значній мірі й гіпотетична, ґрунтується на серйозних положеннях. Може виникнути питання конкретного характеру: чим саме негативним може бути відсутність любові між людьми при “створенні” ними нового життя? Не вдаючись до подробиць (що було б безвідповідально за умови відсутності емпіричних наукових фактів), ми наважимося на припущення: страх любові і “втеча” від неї, неспроможність побудувати стосунки, відмова від зростання і самореалізації – чи не є це все наслідком народження людини не в любові?! І коло знову замикається.

Є ще один суттєвий аспект. Ми зовсім не бажаємо сказати, що все в житті і становленні особистості визначається відпочатковим актом її створення і станом, в якому знаходились батьки. Це, взагалі-то, не так. Існування особистості як соціального феномена, що саморозвивається шляхом вращення себе в культуру, актуалізації власних біосоціальних потенцій і творчого осягнення світу, має багато можливостей компенсувати існуючий недолік і зростати в любові з боку інших і до інших. На всіх етапах онтогенезу особистості потенційно надаються такі можливості, і її власна справа – використати їх. Хоча досвід вчить, що дефіцит любові в ранньому дитячому віці компенсувати буває дуже непросто.

На завершення необхідно відзначити, що матеріал даного розділу є дуже важливим, але водночас і гостро проблематичним. Генетико-моделюючий підхід до розуміння дійсних механізмів

онтогенезу особистості визначає необхідність науково-психологічного аналізу такого складного і важливого феномену, яким є людська любов. Разом з тим, відсутність емпіричних досліджень (а отже, і даних) змушує поєднувати в аналізі вихідні теоретико-філософські положення, спостереження, які проводяться в консультативній роботі, та життєвий досвід. Звідси – проблематичність і дискусійність викладеного, в чому ми повністю здаємо собі справу. Але ж дискусія – не найгірший шлях розвитку науки...

2.1.4. Прогнозування розвитку особистості. Життєвий шлях людини

Науково обґрунтоване, виважене передбачення подальшого розвитку особистості дитини – питання, яке так чи інакше постає перед фахівцем у галузі практичної вікової психології. Оскільки в межах наукової психології дана проблема майже не розглядається, спеціаліст-практик мусить щоразу створювати власну концепцію майбутнього розвитку клієнта, яка містить у собі справжній конгломерат окремих положень різних теорій, власного досвіду та емпіричних психодіагностичних даних, зібраних під час роботи з індивідом.

Ще Л. Виготський у роботі “Діагностика розвитку і педологічна клініка важкого дитинства”, написаній 1931 року, визнавав прогноз подальшого розвитку дитини основним завданням вікового психологічного консультування. Відтоді ця проблема не вивчалась як наукова, хоча не можна сказати, що вона була неактуальною. Ми вважаємо, що основна причина відсутності уваги до проблеми наукового прогнозу психічного розвитку особистості зумовлена загальним кризовим станом теоретичного знання в галузі психології особистості та її розвитку.

Розмаїття теоретичних схем, кожна з яких претендує на абсолютність, багатозначність понять, термінів і, головне, продовження панування у психології преформістських і епігенетичних уявлень, в основі яких – погляди на розвиток як на просте розгортання вже наявних підвалин – усе це, а також явна спекулятивність

окремих побудовань, які відображають просто власні уявлення дослідника, не маючи жодного відношення до дійсності, – унеможлиблює серйозну роботу в галузі прогнозування. Звісно, усі ці питання не можуть бути вирішені відразу, але, на наш погляд, уже є підстави для того, щоб, принаймні, поставити проблему наукового прогнозування в галузі психології розвитку.

Ці підстави надає генетична психологія. Розуміючи цю галузь знання як систему поглядів, що зумовлюють формування уявлень про психіку як таку, що розвивається, ми вже предметом дослідження визначаємо виникнення психічних явищ, їх проходження, становлення у життєвих процесах, функціонування та відновлення після втрати їх дієвих функцій. Іншими словами, генетична психологія покликана вивчати об'єктивні процеси зародження нових психічних явищ, становлення нових психічних механізмів і знання про них на основі знайдених перспектив і (або) проектів розвитку. Саме створення перспектив (проектів) становить органічну складову процесу дослідження. Отже, прогнозування своєрідно вплітається у предмет генетичної психології. Теоретичне осмислення реалізації генетичного підходу, зокрема в галузі експериментального навчання, дало змогу створити систему принципів побудови експериментально-психологічного дослідження, серед яких найсуттєвішими є принцип історизму (єдність експериментальної та генетичної лінії дослідження) та принцип проектування (активне моделювання форм психічного у спеціально створених умовах).

Свого часу ми вже зазначали, що вихідною перспективною ідеєю розвитку генетичної психології є вивчення психологічних закономірностей керування розвитком особистості впродовж усього життя. Нині можна здійснити наступний крок і підійти до прогнозування розвитку особистості як до наукової проблеми.

Що є дослідженням у межах генетичної психології? Логіка експериментально-генетичного методу передбачає не просто фіксування особливостей тих чи інших емпіричних форм вияву психіки, а активне моделювання й відтворення їх в особливих умовах. Це допомагає розкрити їхню сутність, тобто закономірності

виникнення і становлення в онтогенезі певних психологічних функцій. Теоретичний рівень вивчення психічних процесів в експериментально-генетичному методі спеціально задається через конструювання змістово-операціональних сторін предметної діяльності. Специфічною особливістю подібного конструювання є те, що модель, створена дослідником з метою пізнання, відповідає реальній внутрішній структурі самого психічного процесу. Це означає, що досліджуваний психічний процес або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності суб'єкта.

Критерієм якісного психологічного дослідження стає міра відповідності реально здійснюваного процесу його моделі. Експериментально-генетичний метод, таким чином, несе у собі способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. При цьому саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає подібні структури (у вигляді способів аналізу) психічного. Насправді ми ще дуже далекі і від прогнозування, і від керованого розвитку.

Застосування експериментально-генетичного методу на даний момент дало змогу отримати певну схему: якщо ми маємо загальні емпіричні і змістово-теоретичні закономірності розвитку психіки до “втручання” дослідника, знаємо основні закономірності цього процесу після “втручання” (ці знання ми беремо з попередніх досліджень і з літератури), а також знаємо основний механізм розвитку вищої психіки (інтеріоризацію – екстеріоризацію), ми дійсно можемо моделювати подальший розвиток. Усе це, однак, зовсім не стосується прогнозування: і щодо минулого (“до втручання”), і в моделюванні майбутнього (“після втручання”) генетичний психолог спирається на загальні теоретичні знання, а зовсім не на знання конкретної особистості, яка перед ним. Цей номотетичний за своєю сутністю підхід цілком допустимий для суто наукових досліджень загальних закономірностей. Утім, він майже

нічого не дає для психологічної практики, де і аналіз, і прогноз слід будувати стосовно конкретної дитини.

Генетична психологія зможе дати реальний інструмент психологу-практику, якщо вона, не втрачаючи предмета, принципів і методів, спиратиметься на унікальну індивідуальність дитини – носія і суб'єкта цих закономірностей. Попередні здобутки генетичної психології дають змогу ставити цю проблему як гостру й актуальну. Тим більше, що теоретичні уявлення про альтернативний номотетичний, ідеографічний підхід досить активно розробляються як у світовій (Г. Олпорт), так і у вітчизняній психології. Слід згадати ранні, педологічні, роботи Г. Костюка, у яких було сформульоване уявлення про предмет психології: це унікальна цілісність як специфічна риса особистості. Подібну позицію обстоював О. Лазурський, розробляючи так званий “клінічний підхід” у психології особистості.

Таким чином, генетична психологія (і генетико-моделюючий метод як її основа) є тією галуззю психологічного знання, яка може забезпечити прогнозування розвитку особистості, але лише за умови реалізації ідеографічного підходу (у вітчизняній психології даному термінові відповідає словосполучення “клінічний підхід”). Зауважимо, дещо відхиляючись від теми, що переорієнтація генетико-психологічних досліджень у даному напрямі викликана не лише необхідністю вирішення проблеми наукового прогнозування у психології. Оскільки єдиною галуззю, де реалізуються генетико-психологічні дослідження, є навчання, зі збільшенням експериментальних даних усе актуальнішим стає питання про те, що ж насправді відбувається з учнем, стосовно якого було здійснено експериментально-генетичне дослідження? У науковому плані все зрозуміло: такі роботи дають змогу встановити важливі закономірності генези вищих психічних функцій. А учень, який через це пройшов, – що змінилося в ньому, що він пережив і як продовжується його життєвий шлях? До певного часу це питання нас не цікавило, і учні залишалися поза увагою. Але цей час минув. У суто науковому плані генетико-психологічні дослідження багато чого дали, але ще більше вони могли б дати, якби індивідуальність не

ігнорувалася. У практично-прикладному аспекті ці дослідження дуже корисні, адже психолог-практик враховуватиме у віковому консультуванні той факт, що розвиток вищих психічних функцій відбувається як присвоєння культурних засобів-знаків у особистісній активності дитини. Із цього легко зробити висновок, що зрозуміти минулий розвиток і спрогнозувати майбутній не можна, ігноруючи соціальну ситуацію або вважаючи її лише одним із чинників. Але реально генетична психологія може дати набагато більше.

Нам слід виходити з того, що проблема прогнозування психічного розвитку є, з одного боку, складовою предмета генетичної психології, а з іншого – системоутворюючим чинником психічного буття особистості. Останнє є, звісно, абстракцією, оскільки людина майже ніколи не прогнозує власний розвиток. Насправді вона прогнозує дещо інше – досягнення, життєві ситуації, умови існування з іншими людьми, особливості життя своїх дітей тощо. Це можна назвати “метапрогнозуванням”.

Будь-яка активність індивіда виявляється тісно пов’язаною із прогнозуванням: від елементарних сенсорно-перцептивних актів відображення до складних особистісних акцій, коли треба спрогнозувати наслідок певного вчинку. Виявляється, що майбутнє набагато більше детермінує розвиток особистості, ніж минуле (на цьому наполягали такі різні автори, як А. Адлер, Л. Виготський, Г. Олпорт).

Визначення того факту, що прогнозування є обов’язково притаманним і всезагальним чинником життя особистості, дуже важливе для постановки проблеми і завдань прогнозування психічного розвитку індивіда. З одного боку, слід досліджувати саме явище прогнозування як функцію особистості. З іншого боку, ми маємо врахувати, що побудова прогнозу розвитку особистості обов’язково має ґрунтуватися на тому, що й сама особистість прогнозує своє життя. У будь-якому разі, “метапрогнозування” особистістю власного життєвого шляху повинне бути одним із центральних предметів діагностики під час розв’язання завдань прогнозу розвитку в межах генетичної психології. Така думка дещо

змінює центральний аспект проблеми – прогнозуватися має життєвий шлях, і лише у його контексті – розвиток. Але так буде тільки на тих етапах становлення особистості, коли вона сама може визначити цей шлях. Прогнозування розвитку в дитячому віці повинне мати, у зв'язку з цим, суттєві відмінності. Тут воно буде специфічним проектуванням об'єктивації, експлікації різноманітних можливостей, зокрема й анатомо-фізіологічних задатків індивіда.

У даній роботі ми можемо лише визначити деякі моменти, що актуалізуються у зв'язку із прогнозуванням психічного розвитку.

Прогнозування передбачає ретельне вивчення індивідуальної історії розвитку і виховання особистості. Чи не вперше спробу пов'язати минуле і майбутнє особистості здійснив А. Адлер (увага до ранніх дитячих спогадів і водночас – “фіктивний фіналізм”, креативне “Я”, “соціальний інтерес” – тобто все, що детермінує життя з боку майбутнього). Результати, отримані Адлером, є дуже цінними.

Виховання, на думку Л. Виготського, – це суспільне оволодіння природним процесом розвитку. Отже, історія виховання покаже нам, що стало для суб'єкта природним і комфортним. Іншими словами, ця історія покаже нам витoki і перспективи характеру та індивідуального стилю діяльності особистості. Німецький педагог О. Рюлле зазначав, що розвиток і формування особистості дитини – це єдиний соціально-спрямований процес. Оскільки з плином часу всі душевні функції починають працювати у зворотному напрямку, утворюється сума тактичних прийомів, прагнень і здібностей, що й окреслюють життєвий план. Це й називається характером, – зазначає Рюлле. Якщо все це детермінується майбутнім, то нам обов'язково слід знати й витoki, щоб прогнозувати особистість у її власному майбутньому. Але це можливе лише з генетико-психологічної позиції: новоутворення психіки (здібності, характер тощо) виробляються самою особистістю, коли та прагне до свого майбутнього.

Предметом прогнозування може бути тільки цілісна особистість, і аж ніяк не окремі її елементи. Будь-яку здібність ніколи не можна прогнозувати саму по собі. Здібність існує поруч із особи-

стісними структурами, серед яких найважливішими є такі, що не мають поки що чіткої верифікованості в науковій психології. Ми маємо на увазі душевні якості людини. Добре відомі процеси компенсації і надкомпенсації зовсім неможливо пояснити, якщо базуватися тільки на здібностях. Ми маємо виходити із загального прагнення будьякої особистості до повноцінного соціального існування. І лише в цьому контексті можна зрозуміти і прогнозувати взаємодію здібностей. Відоме у віковій психології явище переструктуризації здібностей у старшому шкільному віці пояснюється не лише прагненням до соціальної повноцінності та тим, що майбутнє стає у цьому віці своєрідним “афективним центром” особистості, як це помітила Л. Божович. Річ у тім, що в даному віці вперше домінуючу роль починають відігравати, власне, душевні якості самих дітей, а також людей, що їх оточують. Виявляється, що це може кардинально змінити здібності особистості.

З іншого боку, цілісний підхід до прогнозування розвитку особистості передбачає звернення уваги на анатомо-морфологічні та фізіологічні якості. Нам ще треба досліджувати й усвідомлювати справжнє місце і значення цих якостей у житті особистості. Слід сказати, що історично їм “не поталанило”, мабуть, найбільше. Вітчизняна педологія свого часу нібито визначилася з цим важливим питанням, але це не сподобалося владі. Тут ми бачимо необхідність залучення історико-психологічних, генетичних і навіть кібернетичних досліджень для вирішення завдань прогнозування. Свого часу Г. Костюк говорив, що навчання впливає навіть на анатомо-фізіологічні задатки людини.

Найскладніша проблема прогнозування, на наш погляд, зосереджується у площині “особистість – соціальне оточення”. Щодо цього можемо лише зазначити, що дана площина завдань прогнозування дає змогу зовсім інакше поглянути на цю проблему. Ми вважаємо, що виховання та навчання як процеси, що започатковують розвиток психічних структур, матимуть своє пояснення в контексті вирішення нашої проблеми. Так, зона найближчого розвитку як реальний простір прогнозування становлення особистості в дитячому віці є системою взаємодії дитини з дорослим, який

фактично підказує подальший рух. Але ця “підказка” зосереджує в собі не тільки образ еталона розвитку в цьому віці, а й знання індивідуально-генетичних тенденцій конкретної дитини. Таким чином, увага до цих особливостей кожної дитини повинна стати обов’язковою під час прогнозування її розвитку.

Ще одна важлива проблема в контексті прогнозування пов’язана з часовими параметрами динаміки розвитку. Нині є багато досліджень психологічного часу особистості, але вони мають зовсім інший вигляд у контексті проблеми прогнозу. Останній, як уже зазначалося, є процесом індивідуальним. Отже, індивідуальною має стати і зона найближчого розвитку. Що це твердження змінює? Скажімо, відомі “феномени Піаже”, які досліджені емпірично, клінічним чином, отже – вони надійні і характерні для певного віку. Але що буде, якщо клінічно-діагностичний метод ми замінимо клінічно-генетичним, тобто – індивідуально-формульованим? Гіпотетично можна уявити, що ми не тільки відшукаємо ці феномени, а й зможемо проектувати їх подолання кожною дитиною. Це стане можливим, якщо, зокрема, нам буде відомий темп розвитку, який, звичайно, є індивідуально специфічним.

Загалом, наш попередній аналіз засвідчує, що проблема прогнозування не просто може бути вирішена в межах генетичної психології, а й формує інші погляди на процес розвитку взагалі.

Ми можемо окреслити загальну картину нашого підходу до прогнозування розвитку особистості. Передусім, слід окреслити простір аналізу: ми говоримо про цілісну особистість, що перебуває у постійному русі – становленні. Далі ми розглядаємо цілісність не лише як атрибут особистості, а й як систему її єдності із соціальним оточенням, з одного боку, та з біолого-генетичними особливостями – з іншого. Суттєвим компонентом цієї структури є динамічний показник часового плину життя. Важливо відокремити прогнозування як спільну діяльність дослідника і дорослої особистості від прогнозування в дитячому віці, коли віддалені життєві перспективи ще не розвинені на належному рівні і прогностична функція не притаманна індивіду.

Сама діяльність дослідника (того, хто прогнозує) має складатися з таких основних компонентів, як діагностика (психологічна, соціально-психологічна, біологічна, генетична), проектування-реконструкція, проектування-перспектива, моделювання. Слід зазначити, що ці частини є послідовними в часі, кожна наступна повинна слугувати підґрунтям для попередньої. Так, багатокомпонентна система діагностики забезпечує проектування-реконструкцію. Йдеться про своєрідний екскурс дослідника в минуле особистості. Головна мета цього руху полягає у встановленні основних генетико-динамічних тенденцій розвитку. Віднайдені тенденції слід розглядати як підґрунтя для проектування-перспективи. Важливо зазначити, що тенденції, віднайдені у процесі реконструкції, мають важливе, але обмежене значення. Тож у цьому пункті ми принципово відходимо від А. Адлера.

Проектування-перспектива має базуватися на тих самих показниках, що й реконструкція, але тут визначальну роль відіграють соціальні та вікові чинники. Особливо важливо мати на увазі власне особистісний чинник (людина як така, що сама прогнозує і здійснює свій життєвий шлях). На відміну від реконструкції, проєктів-перспектив може бути кілька.

Модель завершує і конкретизує проєкт. На нашу думку, в людей домінуючими мають бути чинники зовнішнього соціального впливу на особистість. На цьому процес прогнозування не завершується, принаймні для психолога-практика. Він має здійснювати прогноз, використовувати власну діяльність (консультативно-корекційний вплив), організовуючи діяльність оточення (наприклад, педагогів, батьків), здійснюючи постійний моніторинг.

Нарешті, деякі міркування щодо прикладного аспекту проблеми. Найпріоритетнішими слід вважати такі галузі: професійний відбір, медицина, юриспруденція, педагогічна діяльність, сімейні стосунки. У цих галузях уже є запит на прогнозування розвитку особистості. Причому важливими і цікавими є дві форми прогнозування. Перша з них може бути визначена як “прогноз-плин” – імовірнісне передбачення тривалого розвитку людини в певній галузі її активності. Друга форма може умовно визначатись як

“прогноз-подія” – імовірнісне передбачення поведінки людини у випадку, коли відбувається важлива, кардинальна подія, що змінює основні параметри цього шляху. Так, наші співробітники працювали в хірургічних клініках за запитом персоналу, сутність якого полягала в тому, що у деяких хворих після важкої хірургічної операції розвиваються не притаманні їм форми поведінки, зокрема, несподівано агресивної. Перед нами ставилося завдання спрогнозувати поведінку хворого після, скажімо, ампутації. Ми встановили, що одних лише загальних знань про екстремальні стани, психотравматизм тощо для цього недостатньо. Необхідний індивідуальний прогноз цілісної особистості, процедура якого дає результати високого ступеня вірогідності. Зрозуміло, що кожна з указаних тут галузей застосування вірогіднісного прогнозування має специфічні особливості.

Питання про те, яких успіхів можна очікувати від дитини або молодої людини (якщо це стосується вузівського навчання), є вельми актуальним перш за все у плані прикладному. Адже значущим є відрізок часу в житті людини, коли навчання є головним видом діяльності і головним виміром активності особистості. У цей час особистість переживає формуючі зміни, які визначають її подальшу долю.

Тенденції розвитку сучасної системи освіти в Україні дуже загострюють практичну актуальність проблеми прогнозування успішності у навчанні. Якщо раніше це питання найгостріше поставало перед учнем і його батьками у випускних класах загальноосвітньої школи і мало вигляд суто конкретного запитання – чи зможе дана дитина навчатися у ВНЗ і який саме навчальний заклад їй найбільше підходить, то зараз освітня система надає можливість вибору мало не від самого початку навчання (спеціалізовані класи, школи, гімназії, ліцеї, дистанційне, домашнє навчання тощо). Таке часове “зниження” межі вибору призводить до того, що сама дитина практично не бере в ньому участі з об’єктивних причин – відсутність хоча б якогось життєвого досвіду й нерозвиненість самосвідомості. Отже відповідальність лежить на дорослих – батьках та педагогах.

Ключовим є питання критеріїв, якими користуються у виборі освітньої системи для дитини. Зазвичай ці критерії дуже далекі від особистості майбутнього учня. Вони визначаються передусім соціальними факторами, зокрема, престижністю. Але так чи інакше, питання про те, чи зможе дитина навчатися в тій чи іншій школі і наскільки вона буде успішною, завжди постає перед “зацікавленими особами”. Так само воно постає і під час вступу до ВНЗ. Але як же вони вирішуються? Практика здійснення вірогіднісного прогнозування успішності у навчанні як дітей, так і майбутніх студентів не має ніякого відношення до наукових закономірностей учбової діяльності і розвитку особистості.

Покажемо це детальніше. Є три вузлових моменти, які “здійнюються” у будь-якій системі відбору (до речі, не лише на навчання). Два з них розглядаються як очевидні, “аксіоматичні” і взагалі не аналізуються, а третій – може варіювати. Що належить до “аксіом”? *По-перше*, твердження: якщо людина (дитина) вступає до даного навчального закладу, це означає, що вона дійсно цього хоче. Чи має це відношення до прогнозування успішності? Так, безумовно, адже йдеться про мотивацію.

По-друге, переконання, що будь-яка освітня система є об’єктивною у плані оцінювання навчальних успіхів і гнучкою, а учні є абсолютно пасивними. Проте, з огляду на проблеми прогнозування, насправді освітні системи не є ні об’єктивними, ні гнучкими.

Таким чином, можемо констатувати, що уявлення про два з трьох вузлових моментів, пов’язаних з прогнозуванням навчальної успішності, у педагогічній практиці є хибними. Складається парадоксальна ситуація: ми не можемо здійснювати прогнозування без урахування суттєвих моментів, але ми не можемо його здійснювати і спираючись на уявлення про них існуючі. Саме тут стає зрозумілою необхідність поглибленого теоретичного аналізу проблеми. Це усвідомлюється під час розгляду третього вузлового моменту: що є суттєвим в особистості самої дитини для її відбору до того чи іншого навчального закладу? Логіка тут дуже проста – відбір означає віднаходження тих учнів, які мають якос-

ті, що забезпечать успішність навчання. Які ж це якості? Без спеціального аналізу можна говорити, що під час відбору на будь-яке навчання взагалі не йдеться про якості. Вивчається наявний рівень знань (набагато рідше – умінь) майбутніх учнів. Чим вищий цей рівень, тим успішнішим буде подальше навчання.

Свого часу (маємо на увазі 20-ті роки ХХ століття) в нашій країні усвідомили безпідставність такого прогнозу і було застосовано суто психологічний критерій – рівень розумового розвитку. Дітей почали відбирати на навчання, спираючись на показник IQ. Саме вимірювання розумового розвитку, як зазначав свого часу Л. С. Виготський, полягає в тому, що “передбачається існування зв’язку між висотою розумового розвитку і шкільною успішністю дитини”. Виготський провів всебічні експериментальні дослідження, результати яких є показовими. Він встановив, що існує висока кореляція між IQ і успішністю у навчанні, але вона доволі складна і суперечлива. Лонгітюд засвідчив зниження рівня розумового розвитку протягом навчання у дітей, у яких він був спочатку найвищим. У дітей з початковим низьким IQ він підвищується, а середні показники взагалі залишаються незмінними. Виготський експериментально довів, що явище успішності у навчанні не є однозначним і однорідним. Слід розрізняти успішність “абсолютну” і “відносну”. “Абсолютна” успішність встановлюється за двома параметрами – відповідність педагогічним вимогам та порівняння з іншими учнями класу. “Відносна” ж успішність є показником руху дитини відносно самої себе, тобто цей параметр фіксує дійсні позитивні або негативні зміни, що відбуваються в процесі навчання. Виявилось, що ці дві форми успішності дуже відрізняються одна від одної і в динаміці своїй підпорядковуються різним закономірностям. Таким чином, “абсолютна” успішність є показником зовнішнім і фіксує ступінь адаптованості суб’єкта до освітньої системи. Вона нічого не говорить про дійсні внутрішні зміни, про розвиток особистості у навчанні. Натомість “відносна” успішність виявляється психологічним корелятом реальних змін у процесі навчання й виховання. Можемо констатувати, що школа фіксує саме “абсолютну” успішність, і система нав-

чання загалом непридатна до того, щоб головною вважати успішність “відносну”. Виникає запитання щодо нашої теми – яку успішність ми маємо на увазі, коли говоримо про прогноз?

У своїх експериментах Виготський здійснив спробу прогнозування обох форм успішності, відштовхуючись, як від ключового, від показника IQ. Було встановлено, що протягом певного часу діти з найвищим показником розумового розвитку мають найбільшу “абсолютну” і найменшу “відносну” успішність. Зворотна логіка була встановлена в групі дітей з найнижчими показниками IQ. Складається враження про те, що прогноз успішності в різних її формах можна будувати на підставі показників IQ. Але виявляється, що чітко визначені групи дітей як за показниками IQ (високі, середні, низькі), так і за показниками успішності є дуже неоднорідними, а на успішність кардинально впливають інші, зокрема суто “зовнішні”, фактори.

Виявляється, успішність в обох формах існування залежить від того, до якої навчальної групи потрапляє особистість. Використовуючи два параметри (IQ та показник успішності навчання), Виготський встановлює закономірності.

Нарешті, експеримент торкається IQ, і Виготський доводить емпірично, а потім і узагальнено, що даний показник дуже мало дає для прогнозу успішності, оскільки фіксує наявний рівень розвитку і зовсім нічого не говорить про подальші можливості.

Так виникає поняття зони найближчого розвитку як особливого соціопсихологічного простору особистості, в якому вона виявляє внутрішні потенції у формі співпраці з іншими людьми. За певних умов вони можуть перетворитися на власні самостійні (актуальна зона) надбання. І саме це Виготський вважає ключовим моментом прогнозування. І вже зовсім не IQ, а соціальне оточення та зона найближчого розвитку виходять на перше місце як ключові фактори прогнозу успішності навчання. Ідеї Виготського щодо соціальної ситуації розвитку та зони найближчого розвитку чомусь не розроблялися в педагогічній психології.

Успішність є безумовним і важливим індикатором внутрішніх змін, які відбуваються з учнем у процесі навчання. При цьому по-

діл самої успішності на “абсолютну” і “відносну” є дуже умовним і корисний швидше в суто педагогічному аспекті – він звертає увагу вчителя на те, що дуже важливим є власний рух учня. Зараз ми можемо лише вказати, що, на жаль, цей рух не враховується і не прогнозується. Але ж тільки врахування цього буде означати, що успішність стане виявом і показником розвитку. Мало сказати, що невирішеність даного питання унеможлиблює вирішення прикладних завдань, зокрема, прогнозування. Слід зазначити: насправді це питання завжди вирішується в практичній педагогіці, і те, як воно вирішується, визначає всі дійсні особливості побудови навчально-виховного процесу. На початку статті ми змалювали, як відбувається прогнозування успішності учнів у сучасній педагогіці.

Г. С. Костюк, на наш погляд, був найбільш точним і обережним, коли висловлював ідею про відношення, у якому перебувають процеси навчання й розвитку. Це відношення виступає як їх єдність. При цьому навчання найбільшою мірою пристосовується до закономірностей розвитку, а сам розвиток природним чином активізує процеси навчання.

Термін “сполученість”, який вживав Г. С. Костюк, є дуже вдалим. Цим поняттям описується складна й суперечлива єдність. Якщо навчання й розвиток є сполученими процесами, це означає, що вони не просто доповнюють одне одного. Ці процеси не можуть існувати поодиноці, вони передбачають наявність одне одного. При цьому кожен з них залишається самостійним і між ними завжди існує напруга. Отже, сполучення означає суперечливість і певну конфліктність через наявність різних цілей “суб’єктів” цього сполучення. Тож напрочуд вдалиий термін Костюка вимагає подальшого дослідження і пояснення.

Що ж дає таке розуміння співвідношення навчання й розвитку для вирішення проблеми прогнозування успішності? Насамперед, нагадаємо, як Г. С. Костюк розумів навчання: “Навчання – це керування учінням, тобто навчальною діяльністю учнів, спрямоване на оволодіння знаннями, вміннями й іншими суспільними цінностями, а через нього й керування психічним розвитком учнів, ста-

новленням їхніх розумових, ідейних, моральних, трудових та інших якостей”. Звідси зрозуміло, чому взаємовідношення навчання і розвитку є, власне, сполучальним: адже учень є суб’єктом власного розвитку, а керують цим розвитком ззовні, через навчання. Зрозуміло, звідки виникає сполучальність як напружена суперечлива єдність. Нам здається, що Г. С. Костюк вважав сполучальність зв’язку навчання й розвитку визначальною характеристикою педагогічної ситуації незалежно від того, яким є навчання. Інша справа, що сама сполучальність набуватиме різного забарвлення, залежно від того, яким чином здійснюватиметься керівництво.

Пояснимо це докладніше. Те, що прийнято називати традиційною системою навчання (авторитарність, декларативність, репродуктивність, відсутність належної уваги до індивідуальності), фактично являє собою керування. Але це керування тут спрямоване на маніпуляцію і “придушення” суб’єктивності учня: вона виявляється просто зайвою і недоречною, адже головне – чітко виконувати завдання вчителя і відповідати еталонам. Такий тиск породжує форму сполучальності, головними показниками якої є прагнення учня адаптуватися до жорсткої системи, а з іншого боку – опір цій системі як захист суб’єктності. Г. О. Балл правильно зазначає, що і учень, і вчитель у своїй взаємодії завжди є водночас і суб’єктами, і об’єктами її, отже, жорстко розділяти процес навчання на його суб’єкт і об’єкт – недоречно. Можна говорити, що традиційна система навчання спрямована на те, щоб максимально “об’єктувати” учня. Це таке навчання, яке дуже мало сприяє розвитку, а якщо й зумовлює його, то лише через опір (адже адаптація і активний саморозвиток – речі практично несумісні).

У такій системі навчання успішність є показником відповідності учня висунутим вимогам. Отже, це й має стати дійсним об’єктом наукового прогнозування.

Тепер ми можемо повернутися до початку і зрозуміти, що орієнтація під час різних вступних іспитів на наявний рівень знань і умінь має певний сенс: їхній рівень реально означає міру адаптованості дитини, тобто ступінь ефективності пристосування до наявної управлінської педагогічної системи. Це прогноз суперечли-

вої єдності “адаптація опір”. Чому такий “прогноз” часто буває хибним? З трьох основних причин: *по-перше*, сама система хоч і є єдиною, але у своїх варіантах (різні типи закладів, різні стилі викладання тощо) може значно відрізнятися, отже, навіть тут приймати її за константу недоречно. *По-друге*, ми вже зазначали, що одні й ті самі досягнення можуть виникати різними шляхами, а отже, увага до індивідуальності має бути виявлена і в цьому “прогнозуванні”. Нарешті, *по-третє*: тут зовсім не враховується той момент, що учень усе одно залишається суб’єктом власного розвитку і власної діяльності. Більше того, ця здатність його з переходом до “вищих” вікових періодів явно збільшується, стає інтенсивнішою. Тож можна сказати, що відбувається розбалансування відношення “адаптація – опір”: акцент явно зміщується в бік опору (прагнення проявити суб’єктність, самостійність). Поява власних цінностей, прагнень, можливостей, а головне – життєвих планів і перспектив просто не може бути врахована жорсткою системою. “Вони виходять з-під контролю”, – говорять про учнів педагоги і виявляються при цьому цілком правими і цілком безсилями. Тут, звісно, руйнується будь-який прогноз.

Але навчання як керування навчальною діяльністю учнів може бути й принципово іншим. Вивчення спадщини Г. С Костюка засвідчує, що він прагнув показати можливість протилежного підходу до управління навчанням. Ще в роботі 1937 року, присвяченій дослідженню психологічних проблем індивідуального підходу у навчанні, він загострив проблему: індивідуальний підхід має полягати не у врахуванні індивідуальних особливостей учнів, а у розвитку цих особливостей. Це має бути сприяння становленню індивідуальності як унікальної неповторної цілісності.

Головне тут – не “придушення” суб’єктивності кожного учня, а якраз навпаки – зусилля для її підтримки й розвитку. Як зазначає Г. О. Балл: “Поняття управління... позбавлене авторитарного звучання...”.

Слід додати, що управління умінням, за Костюком, має забезпечити не лише функціонування учня (об’єкта управління) у певних параметрах, а й сприяти його всебічному розвитку як суб’єкта

даної форми активності. Далі Балл фактично й приходить до даного положення: “Способи управління мають повною мірою враховувати специфічні характеристики об’єкта (якщо останнім є людина, то це, зокрема, її індивідуальна своєрідність, її суб’єктивні властивості, в тому числі здатність до творчості)”. Останнє, креативність, і є, власне, підґрунтям саморозвитку. Г. С Костюк говорить і про спосіб такого управління: “Учитель виховує своїм ставленням до навчання, його організацією, стосунками з учнями, спілкуванням з ними, своєю ерудицією, багатством духовних інтересів, принциповістю, вимогливістю”. Описане є нічим іншим, як характеристикою діалогічної взаємодії.

Звісно, що і в цьому випадку співвідношення між навчанням (керуванням) і учінням (і через нього – розвитком) буде сполучальним, тобто напруженим і суперечливим. Адже, згадаємо Виготського, “навчання ніколи не збігається повністю з розвитком, ніколи не є тотожним йому”. Проте тут ця сполучальність набуває зовсім іншого сенсу – це не опір і не прагнення адаптації, це – узгодження різних уявлень і прагнень двох особистостей (дорослого і дитини) щодо життя і наряду власного становлення. З іншого боку, це ще й те, про що писав Виготський, – впливи, які здійснюються навчанням, по-різному присвоюються суб’єктам і викликають різні зміни в розвитку психіки. Сполучальність залишається, але перестає бути антагонізмом, антиномією. Крім того, в аспекті вчення Костюка набуває, нарешті, дійсного змісту і значення поняття “зона найближчого розвитку”. Виготський говорив, що це те, що може робити дитина за допомогою дорослого, але залишалось незрозумілим, що приховане за терміном “допомога”. Тепер ясно, що йдеться про таку систему стосунків, коли дорослий сприяє розвитку суб’єктності, а отже, й індивідуальності.

Якщо уявити собі систему навчання, побудовану на викладачній парадигмі Костюка, то що являє собою в ній успішність учня? Вона – не міра адаптованості до системи, а міра суб’єктності у власному русі: міра самостійності, оригінальності, творчості, гнучкості тощо. І зрозуміло, що саме це має виступити для нас дійсним об’єктом наукового прогнозування успішності у навчанні.

Життєвий шлях людини

Послідовність фаз життєвого шляху становить його часову структуру. Кожна фаза якісно новий рівень розвитку особистості. Вона ускладнюється багатовимірністю життєвого шляху, переплетенням у ньому багатьох ліній розвитку, кожна з яких має свою історію.

Щоб зрозуміти значення певного періоду життя, треба порівняти його з цілісною структурою життєвого циклу, врахувати найближчі і найвіддаленіші, найглибші його наслідки для розвитку особистості. Долаючи життєвий шлях, людина розвивається як особистість і суб'єкт діяльності, а разом з тим – як індивідуальність. Сукупність таких “вимірів” становить просторову структуру життєвого шляху.

Серед безлічі концепцій життєвого шляху виділимо три, що найповніше відбивають процес розвитку людини:

1. Життєвий шлях – самоздійснення людини (Ш. Бюлер).

2. Мотиваційні регулятори життєвого шляху людини (С. Л. Рубінштейн).

3. Сенситивні періоди в житті людини і їхні коди числа Фібоначчі (В. В. Клименко). Шарлотта Бюлер з'ясувала закономірності (“регулярності”) у зміні фаз життя, у зміні домінуючих тенденцій (мотивацій), у зв'язку зі зміною обсягу життєвої активності, її дослідження стоять осторонь в історії психології, хоча викликали резонанс у науці.

Рушійною силою розвитку, за Ш. Бюлер, є природжене прагнення людини до самоздійснення або виконання всебічної реалізації “самої себе”. Самоздійснення – підсумок життєвого шляху, коли цінності і прагнення людини усвідомлено або неусвідомлено одержали адекватну реалізацію.

Поняття самоздійснення близьке за змістом до поняття самореалізації або самоактуалізації. Але самореалізація є лише моментом самоздійснення.

Самоздійснення тлумачиться як результат і як процес, що для кожного віку має свої особливості:

1. Хороше самопочуття (0-1,5 року).

2. *Переживання завершення дитинства (12-18 років).*

3. *Самореалізація (25/30-45/50 років).*

4. *Самозавершеність (65/70-80/85 років).*

Повнота, ступінь реалізації себе залежить від спроможності індивіда ставити мету, адекватну його внутрішній суті, собі самому. Така спроможність називається самовизначенням. Чим зрозуміліше людині її покликання, тобто чим чіткіше виражене самовизначення, тим повніше самоздійснення. Становлення цільових структур є вихідним в індивідуальному розвитку, і його можна досягнути, вивчаючи основні закономірності цього становлення і зміну життєвої мети особистості.

Усвідомлення життєвої мети – умова збереження психічного здоров'я особистості. Це необхідно тому, що причиною неврозів є не стільки сексуальні проблеми (як це видається З. Фройдю) або почуття неповноцінності (за А. Адлером), скільки недостатність спрямування, самовизначення. Поява життєвої мети приводить до інтеграції особистості.

Для обґрунтування своєї концепції самоздійснення через самовизначення Ш. Бюлер застосовує теорію систем Л. Берталанфі, особливо його ідею про властиву живим системам тенденцію до підвищення напруження, необхідного для активного подолання середовища. Адже біологічні процеси, спрямовані на підвищення напруження у відкритій системі “особистість”, дають енергію для досягнення самоздійснення.

Концепція спонтанної активності психофізичного організму суперечить Фройдівському розумінню чинників, що спрямовують поведінку людини як прагнення зменшити напруження.

Вивчивши сотні біографій різних людей, представників різноманітних соціальних класів і груп, бізнесменів, робітників, фермерів, інтелігентів, військових, Ш.Бюлер висунула концепцію про фази життєвого шляху людини.

Поняття фази вказує на зміну напрямку розвитку, на його перервність. Вивчалися в біографіях три аспекти:

1) *зовнішній, об'єктивний хід подій життя;*

2) *історія творчої діяльності людини;*

3) вікові зміни у внутрішньому світі особистості, особливо у ставленні людини до власного життя.

Концепція розглядає життєвий шлях людини як процес, що складається з п'яти фаз. Сенс життєвого циклу людини полягає в наступному. Фази життя мають в основі розвитку цільові структури особистості – самовизначення.

Усього дослідниця виявила і описала п'ять фаз життя.

Перша фаза (вік 16-20 років) – період, що передує самовизначенню. Він характеризується відсутністю в індивіда власної сім'ї і професійної діяльності, тому виноситься за межі життєвого шляху.

Друга фаза (з 16-20 до 25-30 років) – період спроб. Людина пробує себе в різних видах діяльності, заводить знайомства із представниками протилежної статі, шукає супутника життя. Багато спроб і помилок указують на функціонування мотивації самовизначення, що спочатку має випереджувальний, дифузний характер. Тому особливість внутрішнього світу молодої людини – надія прогнозування можливих шляхів подальшого життя.

Вибір життєвих цілей і шляхів у юнацькому віці нерідко призводить до розгубленості, невпевненості у собі і водночас зумовлює прагнення людини братися до значних справ і звершень.

Третя фаза (від 25-30 до 45-50 років) – це пора зрілості. Вона настає в той період, коли людина знаходить своє покликання або просто постійне заняття, коли вона має вже власну сім'ю.

Періоду зрілості людини властиві:

- *реальні сподівання від життя;*
- *твереза оцінка власних можливостей;*
- *суб'єктивне бачення цього віку як апогею життя.*

У період зрілості відбувається специфікація самовизначення – людина визначає конкретну життєву мету і має деякі реальні результати, впевнено просувається до бажаного самовизначення. У 40 років устаюється самооцінка особистості, яка є результатом життєвого шляху в цілому, життя як процесу вирішення завдань. Тобто підбиваються перші підсумки життя і дається оцінка власних досягнень.

Четверта фаза (від 45-50 до 65-70 років) – фаза старіння людини. У цій фазі вона завершує професійну діяльність, її родину покидають дорослі діти. Для людини настає “тяжкий” вік душевної кризи, втрати репродуктивної здатності, скорочення часу подальшого життя.

У людей, які старіють, посилюється схильність до мрій, самотності, спогадів. Наприкінці цього періоду завершується шлях до самоздійснення, відбувається порушення мети життя, життєвої перспективи.

У **п’ятій фазі** (від 65-70 років до смерті) – старість. Більшість людей залишає професійну діяльність і замінює її хобі.

Послаблюються і руйнуються всі соціальні зв’язки. Внутрішній світ людей похилого віку звернений до минулого, у ньому переважають тривога, передчуття близького кінця і бажання спокою. Тому п’ята фаза не зараховується до життєвого шляху.

Розуміння п’ятої фази життя як пасивного очікування смерті суперечить фактам активної і творчої старості.

Фази життя Ш. Бюлер пояснює, користуючись поняттям типу розвитку.

“Вітальний” чинник детермінується внутрішніми особливостями особистості. Пік творчих досягнень збігається з біологічним оптимумом, тобто тип розвитку визначається домінуванням біологічного чинника.

“Ментальний” чинник детермінує інший тип розвитку – психологічний – і характеризується тим, що творча активність людини досягає апогею і стабілізується на високому рівні наприкінці біологічного оптимуму або в період згасання організму.

Детермінанта життєвого шляху людини зосереджена у внутрішній духовній сутності людини. А саморозвиток духовного ества приводить до розгортання фаз життя, до самоздійснення іманентних потенційних можливостей людини.

Отже, концепція виходить з природжених властивостей людини до самовизначення і прагнення до самоздійснення, що становлять основні рушійні сили розвитку особистості. А життєвий шлях значною мірою є результатом саморозвитку духу.

Життєвий шлях має просторово-часову структуру. Він складається з вікових та індивідуальних фаз, що визначаються за багатьма параметрами життя.

Питання самореалізації (самоактуалізації) особистості традиційно пов'язуються з гуманістичною психологією, у якій навіть даний термін є центральним. Звернімо увагу на представленість ідеї самореалізації у вітчизняній психологічній науці. Зазначимо одразу, що аналіз дає змогу відкрити глибокі й змістовні філософсько-психологічні підвалини розуміння даного явища. Єдине, що слід враховувати при цьому, – достатньо нечасте вживання самого терміна “самореалізація”, але ж нас цікавить не епістемологія, а сутність речі.

В основі прагнення людини до самореалізації лежить не завжди усвідомлюване прагнення до безсмертя, яке може усвідомлюватися в різних формах як прагнення підвищити знання, покращити умови життя людей, передати іншим знання та досвід, відкрити людям сенс тощо. Таким чином, ми маємо справу із сутнісним, вихідним компонентом життя особистості, причому таким, що не може існувати в межах індивідуального буття людини. Реалізувати вдалі прагнення можна лише вийшовши за ці межі, але “вихід за межі індивідуального буття для окремого індивіда – лише шляхом приєднання до чогось більшого, що не закінчить свого існування з фізичною смертю індивіда”. Але що являє собою це “приєднання”? Ще О. Ф. Лосєв зазначав: “Особистість, якщо вона є, взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою”. Отже, “особистість є завжди виявленням”. При цьому вираження не є просто функцією особистості, а її необхідним і базисним атрибутом. Як бачимо, за Лосєвим, особистість є перш за все виразною формою. Виразне буття є завжди синтезом двох класів, одного – зовнішнього, очевидного, і іншого – внутрішнього, осмислюючого, такого, що припускається. Вираження є завжди синтезом чогось внутрішнього і чогось зовнішнього.

У контексті даної ідеї розробляє свою теорію “особистісних внесків” В. А. Петровський. Вважаючи його погляди загалом адекватними розумінню процесу самореалізації у вітчизняній філо-

софсько-психологічній традиції, ми повинні зауважити наступне. Будуючи свою теоретичну схему в межах, як він сам зазначає, “концепції персоналізації”, Петровський спирається на уявлення О. М. Леонтєва про особистість як “системну якість” індивіда. “Ми конкретно характеризуємо цю особливу якість, – пише Петровський, – перш за все як здатність людини обумовлювати зміни значних аспектів індивідуальності інших людей, бути суб’єктами перетворення поведінки і свідомості оточуючих через свою відображеність (“персоналізованість”) у них”.

Далі автор вводить центральне для себе поняття “відображена суб’єктність”, яка “втілює в себе уявлення про особистісний аспект буття людини у світі як форми активної “ідеальної” присутності людини в житті інших людей, “подовженості людини в людині”. А потім уточнює: “Відображена суб’єктність є, таким чином, формою ідеальної представленості саме даної людини в моїй життєвій ситуації, яка визначається як джерело перетворення цієї ситуації в значущому для мене напрямі”.

Якщо розглядати думки В. А. Петровського в контексті явища самореалізації особистості, слід визнати, що ним актуалізовано дуже важливий аспект. Дійсно, людина “опредметнює” не лише зовнішні об’єкти, але й інших людей, які теж стають деякою мірою її твором. І тут проблема саме в мірі. Виходячи з тлумачень В. А. Петровського, можна прийти до думки, що особистість, взагалі-то, є ніщо інше, як “відображена суб’єктність” великої кількості суб’єктів, які свого часу були значущими для даної особистості, тобто – зробили свої “особистісні внески” в неї. Але чи так це насправді? На наш погляд, тут може бути лише діалектичне вирішення, адже перед нами виникає антиномія: особистість, безумовно, є певною сумою “відображених суб’єктностей”, оскільки вона від початку існує в ситуації впливу інших особистостей. Але, водночас, вона не є і не може бути лише сумою цих внесків, адже в останньому випадку ми мали б механізм, але не особистість.

Вирішення цієї антиномії, на наш погляд, полягає у визнанні того, що особистість долає відображену суб’єктність, а це і є, власне, самореалізацією. Отже, по-справжньому важлива є не кіль-

кість і сутність “внесків” в особистість інших людей, а здатність її, приймаючи ці внески, долати їх у власній активності, у якій переплавляються і перетворюються ці внески. Тобто, фактично, сутність проблеми вирішує саме процес самореалізації.

Однак, ми так ретельно зупиняємось на аналізі поглядів В. А. Петровського не лише тому, що вони актуалізують суттєвий аспект життя людини. Справа ще й у практичних наслідках.

Беручи до уваги погляди автора в їх “чистому” вигляді, можна досить легко зробити висновок, що, наприклад, професійна самореалізація вчителя або вихователя полягає у прагненні здійснити якомога більше впливів на особистість учня і залишити “багато” відображеної суб’єктності. На жаль, саме так це й розуміють більшість вихователів і взагалі дорослих людей. Звідси можна було б і конкретизувати психологічний предмет: мотив професійної самореалізації вчителя – це прагнення залишити максимум “особистісних внесків” в особистостях учнів.

Однак ми вважаємо таку постановку питання абсолютно некоректною та антигуманною. Учителю, насправді, самореалізується в самореалізації своїх учнів. Іншими словами, учень як мій твір – це людина, якій я допоміг відчувати себе самоцінною і неповторно-унікальною індивідуальністю, вільною, такою, що ставить свої цілі і досягає їх своїми зусиллями (тобто – долає відображену суб’єктність). Звісно, подібне часто пригнічує і дратує вчителів, а особливо батьків, оскільки дуже часто самореалізація того, кого виховуєш, розуміється буттєво (тобто, за теоретичною схемою В. А. Петровського, як ступінь відповідності поведінки тому, що привнесено в людину). Нам здається, що правий, усе ж таки, К. Роджерс.

Розглянуті теоретичні положення дають змогу суттєво уточнити вихідну проблему: самореалізація особистості (а отже, і її мотивація) є “природною” і тотально-всезагальною якістю (ознакою) будь-якої особистості. Не може стояти питання про її додаткове формування. Більше того, виявляються відомими й основні механізми цього процесу. Тож проблема полягає в тому, що люди далеко не завжди розкривають (а отже – і формують) усі свої сутні-

сні сили – якості, залишаючись навіть неосвіченими щодо власного потенціалу. Іншими словами, аналіз основних положень вітчизняної філософсько-психологічної традиції дає змогу встановити: самореалізація особистості є, насправді, органічно притаманною будь-якій людині (і зовсім недоречними є тези щодо того, що нібито дуже невелика кількість людей (3 % за Маслоу) – самореалізується, оскільки це “роблять” усі).

Але соціальні обставини можуть бути такими, що сприятимуть більш активному і глибокозмістовному становленню (отже, самореалізації) особистості. І саме це є соціально-психологічною проблемою. У цьому плані дуже важливим вважаємо аналіз поглядів українського психолога Т. М. Титаренко. “Моє “Я” як синтез скінченного і нескінченного, – пише вона, – спочатку існує реально, потім, для того, щоб рости, воно проектує себе на екран уяви, і мої мрії, фантазії, химерні марення розкривають мені безмежність, нескінченність можливого. Моє “Я” містить у собі силу-силенну потенцій, воно є необхідністю і тим, чим я можу стати”. Але це “можливе” реалізується завжди лише дуже частково. Що ж є обмеженням? З одного боку, “Я” обмежує саме себе: “Існує небезпека надмірного розростання сфери можливого, коли за імажинітарними побудовами не залишається часу для їхньої реалізації. Так “Я” поступово перетворюється на суцільний міраж через брак почуття реальності... Людині слід усвідомлювати свої внутрішні межі, природні границі, щоб даремно не тішити себе калейдоскопом можливостей”. Зауваження це, на наш погляд, доволі цінне: самореалізація має ґрунтуватися на внутрішніх базисних особливостях людини. Уточнюється думка А. Маслоу про те, що самореалізація – процес, у ході якого людина мусить стати тим, ким вона може стати. Виявляється, що кожна людина не може стати ким завгодно, детермінація все-таки існує, і вона являє собою не що інше, як сукупність класичних “внутрішніх умов” (С. Л. Рубінштейн), від анатомо-фізіологічних до психологічних. Однак це ще не все.

Самореалізація детермінується також і зовнішніми особливостями життєвих обставин. Аналізуючи “буденне” і “екзистенційне”

буття особистості, автор фактично відстежує механізми самореалізації особистості на різних рівнях її існування. Приваблює неоднозначність і складність позиції дослідниці. З одного боку, “людина залишається в межах безпосереднього”, не розвивається, не зростає. Підкреслюється “вульгарність обивателя”, його застиглість і “рослинність” такого життя. Ніби доцільно й логічно обґрунтовується необхідність у цьому житті свят, карнавалів, обрядів, гри – всього того, що дає змогу самореалізуватися людині, залишитись особистістю. Це, у принципі, традиційна й розповсюджена точка зору. Але Т. М. Титаренко йде далі, і тоді виявляється, що “сірі будні є тим фундаментом, який забезпечує змогу поступового виходу з полону ситуативності, прориву до справжньої свободи”.

Крім того, “зануреність у буття, природній синкретизм світосприймання дають відчуття сталості, тривкості, правильності того, що відбувається”. Усе це, справді, так необхідне в житті кожної людини. Буденність формує цілком своєрідний тип особистості, для якої вирізнитися, демонструвати свою неповторну індивідуальність, виходячи із загального контексту, є небажаним. Простіше й надійніше бути як усі, бути схожим на інших.

Отже, нібито маємо суцільний конформізм і знеособлювання. Продовжуючи яскраво характеризувати даний тип особистості, дослідниця зазначає: “Вони (ці особистості) вміють застосовувати свій хист, вчасно орієнтуватися в мінливих обставинах, заощаджувати гроші та вигідно вкладати їх у цінні папери. Ці люди вже досягли успіху або, не без підстав, збираються досягти його, їхній адаптованості можна позаздрити, їхнє існування здається майже гармонійним”. Та чи є вони воістину собою? Останнє питання – ключове, і ми обов’язково повернемося до нього після огляду всієї логіки автора як цілісної структури.

Виявляється, що поряд із життям буденним існує зовсім інше життя – життя “вчинку”. Людина здійснює “вчинок” – і в цей час живе в зовсім іншому життєвому вимірі, і сама вона є принципово іншою. Але здійснення “вчинку” – завжди обмеження в часі, і після цього акту людина... “повертається до буденності”. Поверта-

ється, як справедливо зазначає Т. М. Титаренко, вже іншою, внутрішньо збагаченою, такою, що зростає як особистість.

Отже, маємо своєрідну дискретність життєвого шляху людини: буденне (“безучинкове”?) існування переривається “вчинком” і потім знову повертається до буденності, якісно змінивши особистість при цьому.

Є дуже велика спокуса розглядати “вчинок” як акт самореалізації особистості, і так воно і є за логікою так званого “вчинкового підходу”, що доволі активно розробляється деякими українськими авторами, які вважають себе послідовниками В. А. Роменця. “Вчинок істини”, “вчинок краси”, “вчинок добра”, “вчинок екзистенції” тощо – так виглядають дискретні моменти існування особистості, у яких вона дійсно зростає і самореалізується. Ми не аналізуватимемо теоретичних поглядів В. А. Роменця, хоча вони заслуговують на увагу. Принаймні, у нього ми не зустрічаємо перерахованих форм учинку, та й не можемо зустріти, адже його уявлення було дещо іншим, ніж те, що експлікується в цих формах.

В. А. Роменець указував на такі форми вчинку: “вчинок ризику”, “вчинок віри”, “вчинок фаталізму”, в іншому місці – “вчинок самопожертви”. Логіка дуже відрізняється від вищевказаної. Важливіше, однак, інше: Роменець розглядав можливість аналізу дуже схожих явищ – учинку і самореалізації. Даючи психологічне визначення вчинку, він зазначає: “...Він є також провідною формою й головним, свідомим механізмом, способом духовного розвитку”. Вважаючи ідею самоздійснення вчинку “досить абстрактною”, він висловлює цілком слушне, на наш погляд, зауваження: “Терміни “самоздійснення” і “самореалізація” мають преформістський відтінок і вказують на розгортання вже наявного змісту...”

У роботі Л. І. Анциферової знаходимо характеристику самореалізації як творчості: “Особливе спрямування творчості людини – це створення нею самої себе, свого внутрішнього світу, власного душевного життя”. На певному етапі онтогенезу відбувається ніби подвоєння самореалізації як системи особистісних дій. З одного боку, людина про довжує активно формувати зовнішні умови власного розвитку (опредметнення – розпредметнення), з іншого

ж – її власний внутрішній світ тепер виступає об'єктом формуючих зусиль. “Чи не є індивід автором, творцем тих психічних утворень, котрі на певних стадіях його особистісного розвитку починають усвідомлюватися, а отже, й інтегруватися? І чи не бере участі сама людина у створенні – а не лише у відшуканні – власної самості, істинного себе?” – запитує Л. І. Анциферова, полемізуючи з К.-Г. Юнгом і А. Маслоу. Дійсно, слід зазначити, що ініціативно-творче начало, яке лежить в основі самореалізації особистості, має насправді екзистенційне значення для людини, виступаючи умовою її існування. Центральною виявляється проблема реального змісту тієї внутрішньої діяльності, що здійснює особистість, розвиваючи і змінюючи себе. Важливою формою такої активності є самореалізація. У дослідженнях Ю. Б. Гіппенрейтер, О. Т. Соколової та інших показано, що вже сам акт самоспостереження приводить до помітних змін внутрішнього світу особистості. Враховуючи це, ми в даному випадку розглядаємо самопізнання та формування адекватної “Я-концепції” як важливий засіб процесу самореалізації та її діагностичний корелят.

Останнім часом у вітчизняній психології активно досліджується соціально-психологічний аспект самореалізації особистості. Зокрема, це стосується особливостей взаємодії людини із соціальним оточенням та психологічного аспекту професійної діяльності. Є. І. Головаха досліджує самореалізацію в контексті життєвої перспективи особистості.

Остання розглядається автором як “цілісна картина майбутнього у складному суперечливому взаємозв'язку програмованих і очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність і індивідуальний сенс свого життя”. Перспектива особистості, зауважує дослідник, є найважливішим фактором її розвитку і самореалізації. Життєва перспектива не задається особистості, а створюється нею, змінюється і уточнюється протягом життя, проходячи у своєму плині напружено-кризові моменти. Цікавим і продуктивним у цьому плані є, на наш погляд, дослідження так званих відмінних альтернатив на життєвому шляху особистості.

Г. М. Андрєєва звертає увагу на важливість середовища в особистісних процесах: “ідентифікація з певним типом середовища є найважливішим компонентом образу “Я”. На її думку, середовище органічно включене в життєвий світ особистості й певним чином впливає на її існування й розвиток. Зазначається, що взаємовідносини особистості і середовища можуть відбуватися як шляхом гомеостазу, так і гетеростазу, тобто – присвоєння і перетворення – створення соціального середовища. Останнє стосується процесу самореалізації більшою мірою, ніж гомеостаз, хоча цей процес ще недостатньо вивчений і, на нашу думку, передбачає значну внутрішню перетворюючу роботу, що має відношення до самореалізації. Н. В. Чепелева, аналізуючи концепцію Л. С. Віготського, доходить висновку: “Соціальна ситуація розвитку – це особливе поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов... Це співвідношення визначає і динаміку психічного розвитку протягом певного вікового періоду, і якісно своєрідні психологічні новоутворення, котрі виникають наприкінці цього періоду”. У кожної людини формуються протягом життя типові форми поведінки і емоційного реагування на конкретні життєві ситуації, які Чепелева називає “концепціями”. Важливою з точки зору психології є психологічна ситуація, яка “виникає, коли реальні обставини перешкоджають досягненню мети, задоволенню потреб або вони тлумачаться як такі, що містять певні перешкоди, проблеми тощо”. Психологічні ситуації можуть виникати також через наявність внутрішніх перешкод. Н. В. Чепелева цілком слушно, на наш погляд, розглядає психологічну ситуацію як “завдання на сенс”: мається на увазі, що їхнє подолання передбачає акт смислоутворення, а отже, якщо виходити з уявлень В. Франкла, – акт самореалізації. Нам здається, що аспект, який розглядає Чепелева, має центральне значення для вирішення проблеми самореалізації особистості – саме розв’язання численних психологічних ситуацій призводить до того, що світ перестає сприйматися відчужено, як такий, що стоїть “навпроти”, натомість виникає позиція “особистість усередині свого світу” (С. Л. Рубінштейн). Заслуговує на увагу дослідження проблем людини в нових життєвих ситуаціях.

На основі аналізу літератури ми виділили такі характеристики потреби в самореалізації: потреба в самореалізації належить до розряду вищих потреб; вона є якісною характеристикою особистості; дана потреба актуалізує потенційні можливості особистості; вона сприяє розвитку особистості; потреба в самореалізації підтримує внутрішній стан напруження індивіда, вона має суперечливу природу; потреба в самореалізації існує у варіанті “для інших”, тобто має соціальний характер; потреба в самореалізації – це цінність; вона має постійний, безперервний характер, потреба в самореалізації володіє здатністю цілеспрямованого формування в процесі оволодіння тією чи іншою діяльністю.

Фундаментальні потреби створюють активність поведінки. Активність, за висловом К. О. Абульханової-Славської, “здійснюючись особистістю в дієвому плані життя,... набуває форми самореалізації”. У даному випадку ми акцентуємо увагу на проблемі активності, яку А. В. Петровський визначає як реалізацію потреб особистості, як пошук предметів потреб. Активність визначає діяльність, тобто є рушійною силою, джерелом пробудження в людині її “потенціалів”. Активність викликається потребою в діяльності, являє собою вищий щодо діяльності рівень, але її характер визначається й опосередковується вищими життєвими потребами. Таким чином, потреба в самореалізації є джерелом активності особистості, активність же визначає ті види діяльності, в яких дана потреба задовольнятиметься.

2.1.5. Структура особистості

Цілісність і унікальність особистості не відкидають, а передбачають наявність її особливої *структури*. Л. С. Виготський зазначав: “Структурою прийнято називати такі цілісні утворення, які не складаються сумарно із окремих частин, являючи ніби їх агрегат, але самі визначають долю і значення кожної з частин, що входять до їх складу”.

Структура особистості як цілісності є об’єктивною реальністю, що втілює внутрішні особистісні процеси. Крім того, вона відображає логіку цих процесів і підпорядкована їм. Водночас, з

погляду генетичної психології, вона є *результатом* діяльності цих процесів. Структура виникає як втілення функції, як орган цієї функції. Звісно, її виникнення, у свою чергу, призводить і до зміни самих функцій. Таким чином, структура особистості тісно пов'язана з процесом її становлення: вона є одночасно результатом становлення, його умовою і фактором подальшого розвитку особистості. Отже, структура являє собою цілісність, що включає в себе всі психічні (свідомі і несвідомі) і непсихічні складові особистості. Але вона не є їх проста сума, а становить нову особливу якість, форму існування психіки людини. Це – *особлива упорядкованість*, новий синтез.

Структура особистості є суперечливою відносно фактору стабільності. З одного боку, вона є стабільною і сталою (включає в себе однакові компоненти, робить поведінку прогнозованою). Але, водночас, вона є плинною, змінною, ніколи до кінця не завершеною. В культурно-історичній теорії доведено, що структура особистості людини змінюється в процесі онтогенезу. Тимчасом є дані, які дозволяють припустити, що зміни ці відбуваються і всередині вікових етапів, визначаючи індивідуальний стиль і відображаючи специфіку життєвого шляху кожної людини.

Отже, прагнення дослідження особистості як цілісності зовсім не означає для нас відмову від структурування даної цілісності. Свого часу С. Л. Рубінштейн звертав увагу на недопустимість нехтування структурними аспектами особистості. “Особистість, – зазначає С. Л. Рубінштейн, – визначається своїми відношеннями до оточуючого світу, до суспільного оточення, до інших людей”. Ці стосунки зумовлені відношеннями між внутрішніми складовими психіки, в тому числі і неусвідомленими. Тому “в психологію особистості входить вивчення всіх цих утворень у їх взаємозв'язку”. Рубінштейн далі зазначає: “Не можна ігнорувати динаміку цих відношень у розгляді психічних процесів, так само як не можна все розчинити в цій динаміці відношень, зовсім виключивши статику відносно сталих властивостей. Все розчиняти в динаміці особистісних відношень означає ігнорувати наявність у

людини стійких властивостей, що склалися й закріпилися в процесі історії”.

У переважній більшості теорій особистості її структура декларується, як, власне, і окремі її складові. Ми схильні підходити до цього питання по-іншому: на наш погляд, дійсна структура особистості – та, в якій втілена “логіка самого об’єкта” повинна ще бути встановленою в результаті емпіричних і теоретичних досліджень. Розкриємо нашу вихідну позицію. Цілісність являє собою, перш за все, узгоджену й гармонізовану *систему* окремих частин, які, власне, і утворюють її. Тобто цілісність передбачає структуру. Остання може (і повинна) виступити предметом психологічного дослідження, оскільки саме недостатність достовірних наукових даних про структуру особистості породжує ту кількість уявлень про цілісність, які можна вважати швидше метафорами і міфами, ніж науково обґрунтованими узагальненнями. (Варто лише продивитися сучасні підручники з теорії особистості, щоб упевнитися, що уявлення авторів про структуру особистості людини є справжніми “творами на вільну тему” – у кожного своя логіка, свої уподобання, а отже – і своя структура. Такий стан речей дуже далекий від науковості). Водночас, наукове вивчення структури цілком закономірно вимагає аналізу, “розчленування” цілісності. Ми згодні з думкою Д. В. Ушакова про те, що для продуктивного вивчення особистості необхідно прийняти до відома відмінність гносеологічного плану даного поняття від психологічного. Якщо в гносеологічному плані особистість є цілісністю, яка далі не розкладається, то в плані психологічному такий аналіз можливий, навіть необхідний. У гносеологічному плані поняття “особистість” (“суб’єкт”) не може бути розкладеним, оскільки воно означає дійсного носія думок, почуттів, цінностей (С. Л. Рубінштейн зазначав з цього приводу, що мислить і пізнає не мозок, а людина як суб’єкт, як особистість). “У цьому сенсі, – правильно зазначає Д. В. Ушаков, – не можна далі розкладати поняття “суб’єкт”, оскільки носієм мислення і пізнання є він в цілому, а не якась його окрема частина. Якщо ми спробуємо вичленити в таким чином

зрозумілій особистості якісь підсистеми, то носій мислення просто зникне”.

У плані ж психологічному аналіз необхідний, оскільки інакше на обрії знову з’явиться стара ідея “гомункулуса”. Але чи не суперечить це нашій ідеї щодо зближення предмета і об’єкта в дослідженні психології особистості? Здається, що дуже багато залежить від чіткості і послідовності дослідницької позиції. Показовою в цьому плані є думка В. Франкла: “Наука не лише має право, але й зобов’язана виносити за дужки багатомірність реальності, відмежовувати реальність, виокремлювати з цього спектру реальності якусь одну хвилю. Тому проєкція реальності є більш ніж виправданою. Вона необхідна. Вчений повинен вміти робити вигляд, наче він має справу з одномірною реальністю. Однак він повинен при цьому знати, що він робить, інакше кажучи, він повинен знати джерела можливих помилок, щоб уникнути їх у своєму дослідженні”. Структура особистості як цілісності є об’єктивною реальністю, що втілює – відображає внутрішні особистісні процеси, тобто процеси виникнення, існування і розвитку. Вона відображає логіку цих процесів і підпорядкована їм, водночас вона є результатом їх діяльності. Це точка зору генетичної психології. Структура виникає як втілення функції, як орган цієї функції. Причому, якщо бути послідовним, слід зазначити, що спочатку вона виникає як нероздільна і недиференційована, отже – нерозвинена цілісність, яка потім, у процесі подальшого існування, ускладнюється і диференціюється, залишаючись при цьому цілісністю (але тепер це вже інша цілісність). В такому вигляді структура має зворотний вплив на функцію (на існування), спрямовуючи, обмежуючи і своєрідно розвиваючи її. Такий спосіб взаємодії є суперечливою єдністю самостійних і окремих частин, які не можуть існувати одна без одної. Таким чином, для генетичного психолога логіка об’єкта дослідження (особистості людини) являє собою закономірні процеси існування: виникнення, розвитку, становлення. Саме в межах цієї логіки ми схильні розглядати структуру особистості, і саме в цих межах виокремлювати її ланки (складові). Але сказаного недостатньо. Диференціація структури

особистості є не єдиним напрямом її розвитку в онтогенезі. Відбувається й інше суттєве явище: особистість формується. Ми вже зазначали, що розуміємо формування особистості не в парадигмі педагогічній – як організацію відповідного впливу на людину – а як набуття особистістю певної *форми*, що являє собою цілісну систему соціальних властивостей, а точніше, соціальних “органів” особистості”. Вона відбивається на психологічній організації особистості, з останньої як зі свого підґрунтя виростають соціальні “органи” особистості, але ніколи не вичерпують багатства її психічних властивостей, станів, процесів, психологічних механізмів, що постійно зароджуються, потенцій, що весь час накопичуються, співвідношень, які постійно виникають. Таким чином, форма особистості є постійно незавершеною і незавершимою. Разом з тим, форма означає ієрархізацію, специфічне об’єднання і задіювання в існуванні особистості різних рівнів її організації. Рівні психологічної організації зрілої особистості є втіленням її інтегрованого функціонування і розвитку. Зрозумілий таким чином процес формування пояснює і явище гетерогенності та гетерохронності існування – адже структури, що пішли “в глибину”, звільнивши місце іншим, не перестають функціонувати – змінюється лише якість і прояв їх активності. Г. Олпорт, до речі, так і розуміє явище становлення особистості: “Становлення – це процес включення більш ранніх стадій у пізніші або (коли це неможливо) процес найкращого розв’язання конфлікту між ранніми і пізніми стадіями”. Автор настійливо вживає відносно особистості цей термін “становлення” замість традиційного “розвитку” і, мабуть, він правий. Для нашого аналізу явище формування важливе в тому плані, що воно пояснює багатомірність особистості і, зокрема, її структури. Конкретно це означає наступне: будьяка психічна складова може вважатися ланкою (складовою частиною) структури особистості, якщо процеси, що забезпечують її існування, працюють не на одному, а на багатьох рівнях психічного. Наступною вимогою є те, що ця складова повинна втілювати в собі і віддзеркалювати всю структуру як цілісність (тобто, дане явище не може мати безособистісну природу). Як у крапельці води, в ній повинна бути втіле-

на *вся* особистість, звісно, в специфічному, “знятому” вигляді. Ця ланка повинна розвиватися як самотійно, так і в складі цілісності, мати власну історію і власне майбутнє. Таким чином, ми приходимо до логічної неможливості оперувати терміном “частини”, якщо це стосується структури особистості. З цього приводу красиво висловився А. Маслоу, зазначивши, що особистість складається не з частин, а з граней! Л. І. Божович, акцентуючи проблеми розвитку, вживала поняття “лінії (сторони) розвитку особистості”, які, в її розумінні, є релевантними окремим структурним елементами: “є підстави вважати, що формування особистості не може характеризуватися незалежним розвитком якоїсь однієї сторони – раціональної, вольової чи емоційної... можна вважати, що існують певні новоутворення, що послідовно виникають і характеризують етапи центральної лінії онтогенетичного розвитку”.

Але повернемося до терміну А. Маслоу і побудуємо образну аналогію. Перед нами кристал, як самодостатній існуючий об’єкт. Що являють собою його грані? Кожна з них лежить на поверхні, втілюючи в собі одночасно і внутрішню природну логіку існування даного цілого, і особливості контакту (взаємодії) цих внутрішньо-закономірних процесів з оточуючим середовищем: те, якою вона є, являє собою результат цієї складної взаємодії. Разом з тим, грань виражає ті складні процеси, які відбуваються всередині кристалу, інтегруючи їх у своєму вигляді (формі). Грань може розглядатися і досліджуватися окремо, хоча існує вона виключно в складі цілісності, і відірваною від неї бути просто не може. Сукупність граней надає кристалу індивідуально своєрідної форми, яка водночас є в чомусь типовою для даної хімічної речовини. Грань може змінювати свою будову (форму) разом зі зміною цілого (наприклад, ростом кристала), але може змінюватися (розвиватися) і відносно самотійно (явище кристалізації). Нарешті, грань є тим найменшим, що не тільки може вивчатися окремо (конкретний предмет емпіричного дослідження), але й через що ми можемо “увійти” всередину всього кристала, пізнаючи його. Аналогія, звичайно, є досить умовною, але де в чому вона вірно відображає проблему дослідження особистості: дослідник не може вивчати

цілісність як предмет, але йому уже й не потрібна частина (кусок кристала), йому потрібна грань – те психологічне утворення, яке зосереджує в собі всю цілісність структури особистості і тому відкриває її потаємні механізми.

Виходячи з цих аналогій, слід констатувати ще раз, що ми не знаємо, якою є психологічна структура особистості – вона повинна бути встановлена в результаті емпіричних досліджень.

Важливою і не розв’язаною остаточно є проблема визначення окремих змістовних складових структури особистості. Вся трудність психології особистості полягає у визначенні цих змістовних ланок.

Щоб ця проблема стала зрозумілою, наведемо давнє міркування Л. С. Виготського з приводу пошуку змістовних одиниць аналізу психіки в цілому. Він проводить вдалу аналогію з хімічним аналізом речовини. Якщо перед науковцем постає завдання встановити дійсні глибинні механізми і властивості, наприклад, такої речовини, як вода, він може обрати два шляхи аналізу. *По-перше*, можна розчленувати молекулу води (H_2O) на атоми водню і атоми кисню і... втратити цілісність, оскільки окремі елементи, що виділяються при цьому, не будуть мати жодних властивостей, притаманних воді (це так званий аналіз “по елементах”). В другому випадку, якщо спробувати сумістити аналіз із збереженням властивостей, ознак і функцій цілісності, слід не розкласти молекулу на елементи, а виділяти окремі молекули як дійсні “цеглинки” (Виготський пише – “одиниці”) аналізу, які вже можуть бути досліджені і в той же час зберігають у найбільш спрощеному, але й загострено-суперечливому, “всезагальному” вигляді всі особливості речовини в цілому. Якщо перенести дану логіку в галузь психології особистості, виявиться, що справа пошуку змістовних одиниць її психологічного аналізу є не такою вже й безнадійною, як вважав Г. Олпорт, саркастично зауваживши, що в плані пошуку одиниць аналізу все дуже просто і безнадійно – все залежить від відношення дослідника: якщо йому більше подобаються “риси” – такими одиницями будуть саме вони; якщо “мотиви” – в основі аналізу буде мотиваційна сфера і т. ін.. Заради справедливос-

ті зазначимо, що так і відбувається в абсолютній більшості теорій особистості. Порушується одна з головних методологічних вимог, що висувалася, зокрема, видатним українським вченим В. І. Вернадським стосовно науки взагалі (тобто, будь-якої наукової думки): дослідник має намагатися встановити логіку самого об'єкта дослідження, а не нав'язувати йому (об'єкту) власну логіку. Вернадський, до речі, спеціально зауважив і щодо психології: вивчаючи будь-яке психічне явище, не слід забувати, що воно має власну, окрему логіку існування, яка може принципово і кардинально відрізнитися від того, що з цього приводу думає науковець. Проте проблема є важливою не лише через своєрідну підміну дослідниками логіки об'єкта власними роздумами. З цього приводу, до речі, гарно і образно висловився К.-Г. Юнг: “В дійсності, ми знаходимо певні факти, які згруповані специфічним способом, і у відповідності до історичних і міфологічних паралелей даємо їм назву... Виходячи з цього, можна вибудувати теорію – Фройдівську, адлерівську чи будь-яку іншу. Можна думати про фактичну сторону світу все, що вам завгодно, але в результаті теорій буде стільки ж, скільки людей, що ламають голову над ними” (*підкреслено нами, – СМ.*).

Існує, зазначаємо ми, ще одна суттєва проблема, про яку теж красиво написав Юнг: “У психологічних питаннях ніхто не буває абсолютно правий. Ніколи не забувайте, що в психології засіб, за допомогою якого ви формуєте судження про психічне і спостерігаєте за ними, це й є саме психічне. Чи чули ви коли-небудь про молоток, що сам себе б'є? У психології об'єктом спостереження є сам спостерігач. Психічне не лише об'єкт, але й суб'єкт нашої науки. Як бачите, це своєрідне зачароване коло, тому нам треба бути дуже обережними”.

Отже, хоча особистість, безумовно, є об'єктом психологічного дослідження, але об'єктом специфічним. І головна специфіка полягає навіть не у складності, а в тому, що це об'єкт, здатний до *власних*, вільних дій (ознака “активність”). Тобто, особистість, виступаючи об'єктом вивчення (або впливу), водночас існує і як

суб'єкт, що дуже ускладнює проблему розуміння її психології, але лише ускладнює, а не робить безнадійною.

Виділення змістовних одиниць психологічного аналізу є провідним принципом генетичної психології. Як це може бути застосовано відносно особистості? Л. С Виготський писав: “Під одиницею ми розуміємо такий продукт аналізу, який, на відміну від елементів, має всі основні властивості, притаманні цілому, і який є такою, що далі не розкладається, живою частиною цієї єдності”. В останніх роботах В. П. Зінченка підхід до одиниць аналізу психічного був розширений і поглиблений, результатом чого стало формування методологічних вимог до цих цікавих абстрактних утворень. Наведемо ці вимоги з нашими коментарями. *По-перше*, одиниця повинна бути структурним утворенням, синтетичною психологічною структурою, отже, вона сама має бути складною і різноплановою, суперечливою. *По-друге*, це яскраво відзначається в другій вимозі Зінченка: “Одиниця повинна бути гетерогенною, поєднувати різні і навіть протилежні властивості”. Одиниця, далі, має бути здатною до розвитку і саморозвитку, отже у неї повинні бути породжуючі властивості. Четверта вимога полягає в тому, що одиниця аналізу психічного повинна бути живою частиною цілого. Що має на увазі автор? Для нашого дослідження це уявляється дуже суттєвим. Одиниця мусить бути реальним психологічним фактом, а не абстракцією. Вона повинна бути рухливою, плинною і змінною, всіма своїми зв'язками укоріненою в явищі більш розгорнутому.

П'ята вимога В.П.Зінченка теж суттєва для досліджень саме в психології особистості. Йдеться про можливість наявності потенційної і реальної великої кількості одиниць, які можна організувати в таксономічну єдність. Саме відносно особистості дослідник поставлений в такі умови, адже тут не може бути однієї одиниці. Наступні вимоги стосуються того, що одиниці повинні дійсно відображати в дослідженні сторони того явища, одиницями якого вони, власне, і є.

Аналіз засвідчує, що в особистості не можна виокремити *одну* одиницю (“клітинку”) аналізу. Існує кілька різних за психологіч-

ною природою структур, які відповідають вимогам, що висуваються до одиниць аналізу:

- структура повинна бути специфічною і самостійною, але при цьому – існувати і розвиватися вона буде лише в складі цілісної особистості;
- в цій структурі повинна відбиватися вся особистість в її реальній єдності, але відбиватися водночас “поглиблено-спрощено” у вигляді сутнісного протиріччя;
- дана структура не являє собою щось схоже на “будівельний блок” – вона є динамічною і здатною як до власного розвитку, так і до гармонійної участі в становленні цілісної особистості;
- структура, про яку йдеться, має відбивати певний сутнісний ракурс існування особистості і відповідати всім суттєвим ознакам цілісної особистості.

Фактично мова йде про уявлення особистості як відкритої складної динамічної *системи*, здатної до саморозвитку, і визначення ключових змістовних структурно-динамічних “вузлів” цієї системи. Ці “вузли” не є, власне, *частинами* особистості; слідом за А. Маслоу доречніше назвати їх гранями, маючи на увазі, що кожна грань – відображення окремого аспекту існування особистості в невід’ємності від усієї цілісної структури.

Уявлення про особистість як про *структурно-динамічну систему* (термін К. К. Платонова) насправді означає поєднання, на перший погляд, непоєднуваного: структура передбачає сталість, стійкість, визначеність, упорядкованість і постійність. Динаміка означає постійний плин – становлення (ситуація нагадує парадокс, з яким свого часу зіткнулася квантова фізика: електрон – частинка чи хвиля (плин)?, і який був тимчасово вирішений Н. Бором за допомогою *принципудоповнюваності*). Генетична методологія розв’язує дане протиріччя через категорію руху – становлення: особистість як унікальна цілісна структура існує лише в русі (існуванні – становленні). Постійні зміни і *самозміни* є *умовою* існування структури. Якщо особистість, образно кажучи, “зупинилася” (хоча такого в житті людини не буває ніколи), або ж

“зупинилася” динаміка якоїсь її змістовної одиниці – грані (що, на жаль, відбувається досить часто), одразу ж починаються процеси спрощення – примітивізації, а потім і руйнації структурної цілісності. Це можна вважати *генетичним законом* існування особистості людини.

В зв’язку з тим, що структура особистості складається з кількох *різних* “змістовних одиниць”, виникає питання щодо особливостей взаємозв’язку між ними та, з іншого боку, між кожною такою “одиницею” і цілісною структурою. Тут ми можемо сформулювати *провідний принцип* такого взаємозв’язку, який потім буде “наповнено” емпіричними даними. Це – принцип сполучальності (термін введено в психологію Г. С Костюком у контексті розгляду взаємодії процесів навчання і розвитку особистості). Взаємозв’язок і взаємодія якихось начал за принципом сполучальності означає, як уже відзначалося, що кожний учасник взаємодії є самостійним і завершеним та існує й розвивається за власними законами. Водночас все це виявляється *відносним*, оскільки, з іншого боку, існування і розвиток кожної ланки сполучальної взаємодії можливе лише за умови присутності і зв’язку з іншими ланками. Вони існують як самодостатні і незалежні, але існувати так одна без одної не можуть, доповнюючи і завершуючи одна одну. Тому сполучальність передбачає не лише гармонійність, узгодженість, але ще й напруженість, конфліктність, протиріччя. Саме це є умовою єдності.

Виходячи з викладеного та враховуючи величезний масив наукових даних із психології особистості, можна визначитися щодо структури особистості більш конкретно (хоча, за великим рахунком, як уже говорилося, ми вважаємо, що це питання являє собою наукову проблему, і тут, можливо, найбільш недоречно, як казав Л. С Виготський, “перетворювати проблему в постулат”).

Аналіз численних вітчизняних і зарубіжних теорій особистості засвідчує величезне різноманіття поглядів вчених на проблему структури особистості: від практичної відмови розглядати це питання (К. Роджерс, А. Маслоу, у нас – представники теорії діяльності), до дуже ретельних і скрупульозних спроб, які, однак, є ве-

льми довільними, відображаючи логіку авторів, а не логіку об'єкта вивчення (Б. Г. Ананьєв, А. К. Ковальов, С. Л. Рубінштейн, З. Фройд, Р. Кеттелл, Г. Олпорт та ін.). Теорія і методологія даного питання у вітчизняній психології найбільш ретельно розроблені в роботах К. К. Платонова, який вживає вираз “функціонально-динамічна структура особистості”, розглядаючи її як складну відкриту систему, що саморозвивається. Динамічна система – це система, що розвивається в часі, змінює склад компонентів, що входять до неї, та зв'язок між ними при збереженні функції. К. К. Платонов вводить термін “підструктури” особистості, в котрі “можуть бути включені всі відомі властивості особистості”. Таких підструктур особистості автор бачить чотири.

1. **Біологічно зумовлена підструктура**, що об'єднує типологічні властивості особистості, статеві і вікові психофізіологічні особливості та їх патологічні зміни, які значною мірою зумовлені фізіологічними і морфологічними особливостями організму, зокрема, нервової системи.
2. **Підструктура форм відображення**, яка охоплює індивідуальні психологічні особливості окремих психічних процесів (пізнавальних та емоційних), що формуються протягом життя людини.
3. **Підструктура соціального досвіду**, що включає в себе знання, навички, вміння і звички, набуті в особистісному досвіді, шляхом навчання.
4. **Підструктура спрямованості**, яка об'єднує мотивацію, відношення і моральні якості особистості.

Важливими є критерії виділення даних підструктур, які наводить К. К. Платонов.

Перший критерій являє собою “співвідношення біологічного і соціального, природженого і набутого, процесуального і змістовного”. Дійсно, в наведених підструктурах можна помітити закономірну динаміку змін даного співвідношення: від максимуму природженого процесуального в першій – до максимуму набутого в четвертій. Автор абсолютно справедливо зазначає, що “ця послідовність допомагає глибше зрозуміти співвідношення соціаль-

ного і біологічного не лише в особистості в цілому, але й у підструктурах різних рівнів, аж до окремих властивостей особистості”.

Другим критерієм виділення вказаних підструктур є внутрішня близькість рис особистості, що входять до кожної з них, і виділення “в кожній з цих підструктур, прийнятої за ціле, своїх підструктур більш низького рівня”.

Третім важливим критерієм виокремлення даних підструктур є те, що кожна з них має свій власний, особливий тип формування. Взаємодія цих різних типів формування визначає індивідуальні особливості розвитку кожної особистості.

Четвертий критерій Платонов вважає “найбільш значущим”. Він полягає в наявності об’єктивно існуючої ієрархічної залежності цих підструктур. Різні зв’язки існують як між підструктурами, так і всередині кожної з них. “Але каузальні зв’язки субординації більш чітко виражені у взаємодії різних підструктур”.

П’ятий критерій є більш “організаційним”, але теж важливим: йдеться про те, що реально в психології окремі виділені підструктури, а також їх складові виступають дійсними предметами емпіричних і теоретичних досліджень.

К. К. Платонов зауважує, що перераховані критерії “дозволяють вважати, що чотири виділені підструктури відображають об’єктивну дійсність і тому є основними підструктурами особистості”.

Генетичний ракурс дослідження, а також отримані за останній період численні наукові факти дозволяють суттєво доповнити і розвинути дану концепцію, яку ми вважаємо, разом з тим, цілком обґрунтованою.

Якщо враховувати ще два суттєвих критерії, можна говорити, що в дійсності виділені Платоновим підструктури і є “змістовними одиницями аналізу” особистості. Ми маємо на увазі наступне:

Шостий критерій полягає в тому, що виокремлена підструктура, залишаючись специфічною, в той же час відображає (містить у собі в “знятому” вигляді) *всю* цілісну унікальну особистість.

Сьомий критерій означає, що реально взаємозв’язки між підструктурами та, з іншого боку, між окремою підструктурою і цілі-

сною особистістю, – є не лише ієрархічними: вони існують за фундаментальним *принципом сполучальності*. Аналіз фактів дозволяє визнати, що статус підструктури (тут ми маємо намір зберегти цей термін Платонова) мають також і *здібності*, як індивідуально-психологічні властивості, що визначають успішність і ступінь досягнення людини в певній соціально зумовленій діяльності. Ця якість означає також *міру* оволодіння людиною способами діяльності в культурно-історичному середовищі.

Таким чином, з урахуванням сучасних наукових даних в контексті генетичного підходу, є сенс виокремлювати в особистості *п'ять окремих підструктур* (одиниць):

біопсихічну;

індивідуальні особливості психічних процесів;

досвід;

спрямованість;

здібності.

Разом з тим, слід зауважити, що такий розгляд особистості не є повним відбиттям її структури. Особистість має ще й інші якості, які за своєю природою являють собою дійсні “одиниці аналізу” (грані), але, на відміну від перерахованих, вони набагато більш динамічні (плинні) і не мають, якщо можна вжити такий термін, окремої *локалізації* вони охоплюють *всю* особистість.

Маємо на увазі “внутрішній світ особистості”, “характер” і “психічні стани”.

“Внутрішній світ особистості, – зазначає Л. І. Анциферова, – це індивідуальноінтерпретований, насичений модальностями особистісних переживань, осмислений в діалогах з реальними і ідеальними співрозмовниками зовнішній світ, в якому віддиференційовані функціональні галузі з різним рівнем значення”. Це – світ сенсів, життєвих планів і сутнісних переживань. Але внутрішній світ особистості, насправді, набагато більш суперечливий і драматичний, оскільки він складається не лише з усвідомленого, але й з несвідомого. Інстинкти і потяги, архетипи – все це є, так би мовити, другим полюсом, другою складовою внутрішнього світу. Саме суперечливе протиріччя “свідоме – несвідоме” складає підґрунтя і

породжує цю грань (“одиницю”), яка ніби *заповнює* внутрішній суб’єктивний простір існування особистості.

Характер (буквально з давньогрецької – відбиток, “чекан”) особистості ми розглядаємо як неповторний індивідуальний відтінок всіх якостей особистості, що виявляється в сталих (звичних, типових, “характерних”) способах взаємодії і емоційного реагування людини. Характер – це те, що “проростає” на поверхню, те, що визначає “форму” особистості; визначає особистість з точки зору іншої людини і соціального світу в цілому. Характер є змістовною одиницею особистості остільки, оскільки соціальна дія (взаємодія), вчинок, – відбиває *всю* особистість, весь її психічний і психофізіологічний тезаурус.

Психічний стан – це цілісна характеристика функціонування психіки людини за певний період часу, яка відбиває і зумовлює своєрідність протікання психічних процесів залежно від відображення дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особистості. Психічний стан ніби огортає і пронизує всю особистість, інтегруючи її і “забарвлюючи” сам контекст існування. Стан може впливати на адекватність відображення світу, ефективність діяльності, утримання життєво важливих цілей та орієнтацій. Дуже суттєвим є те, що стан може переходити в іншу форму існування, а саме – у властивість особистості, і саме в цьому сенсі ми говоримо, що психічний стан – це те, що може здійснитись, відбутись (реалізуватись у поведінці, рисі *etc.*).

Таким чином, структура особистості може уявлятися такою, що складається з восьми змістовних одиниць (граней). Аналіз засвідчує, що ці одиниці різні як за змістовною наповнюваністю, так і за загальним тезаурусом – існують п’ять підструктур і три наскрізні динамічно-плинні загальні якості. Звідси випливає дійсна гетерогенність структури особистості.

Викладене можна розглядати як класичний (типовий) підхід до проблеми структури особистості. Здається, є сенс виокремити і загострити ті аспекти, що цікавлять власне генетичну психологію. Необхідно, зокрема, розглянути таке важливе питання: чому взагалі виникає необхідність вивчення структури особистості. Нам

уявляється, що поняття структури актуалізується в персонології у зв'язку з тим, що особистість, як ми вже відзначали, виявляється дуже складним об'єктом дослідження, і ця складна цілісність, яка самоіснує, не може бути охоплена сучасною наукою як щось єдине: нероздільне (тобто так, як воно й є насправді). Кожне конкретне дослідження вимагає розчленування особистості і зосередження на окремих її елементах. А для того, щоб це був дійсно змістовний елемент, потрібно уявити структуру, в яку він входить. Звідси і виникає необхідність вивчати структуру особистості як вихідну абстракцію.

Водночас структура викликає інтерес сама по собі, через те що вона включає і об'єднує в собі, як в єдності, різні компоненти і психічного, і непсихічного. Те, ким є людина як цілісність, складає певну форму особистості, яку, однак, не слід розуміти буквально, спрощено. Це не матеріальна форма, але вона все ж дійсно існує, і в кожній особистості є дещо іншою. Тому розгляд будь-якої окремої складової особистості, як і особистості в цілому, вимагає постановки відповідних наукових задач. З іншого боку, можна сказати, що є окрема задача дослідження структури і її становлення. Адже особистість є унікальною єдністю, яка саморозвивається, і дослідження структури особистості дозволить нам вирішити проблеми виникнення самої особистості, механізмів, напрямків і витоків її розвитку, і важливі практичні питання, пов'язані із взаємодією частин особистості.

Для генетичної психології особливо важливо зрозуміти структуру такою, якою вона дійсно є в живому русі-розвитку. Не створити її штучно, включивши в неї три елементи, як Фройд, чи чотири, як Платонов, *etc*, а саме: зрозуміти такою, якою вона дійсно є. Але ж для того, щоб зрозуміти логіку об'єкта, потрібно зрозуміти, як він виникає. Взагалі центральна наша теза полягає в тому, що виникнення структури є тією галуззю дослідження, яке може відкрити дійсні змістовні підвалини особистості. Вона з'являється, коли особистість диференціюється у своїх функціях, забезпечуючи її існування у світі. Ми розглядаємо вісім структурних складових не тому, що це нам здається правильним, гарним,

красивим, не тому, що нам подобається ця цифра, а тому, що орієнтуємося на реальне функціонування людини в соціальному оточенні, виходячи з того, що упорядкована і цілісна структура для цього необхідна і виникає закономірно від самого зіткнення з життям. І тоді виходить, що кожний елемент структури є закономірним з огляду на існування людини. Втративши хоча б одну складову з цілісної організації особистості, ми втратимо всю особистість. Хоча ми не стверджуємо, що дана модель є повною, але на даному етапі дослідження вона є вірною і достатньою.

При дослідженні підструктур особистості важливо звернути увагу на необхідність дотримання ряду суттєвих для генетичної психології положень. Вивчення структури особистості завжди має на меті цілісність, і кожне проведене дослідження повинне вносити якийсь змістовний аспект у цілісне розуміння і правильне тлумачення особистості. Цей методологічний погляд, а також ті, що будуть зазначені нижче, прямо витікають з положень генетичної психології відносно особистості. З досвіду ми можемо сказати, що коли вживається термін “структура особистості”, зазвичай очікується, що зараз мова йтиме про те, з чого особистість складається. Ми ж говоримо зовсім про інше: вживаючи термін “структура особистості”, маємо на увазі складно влаштовану цілісність, і для нас вже другорядним є питання розкладання її на частини. Ці підструктури не є одиницями особистості насправді, тому що взагалі не можна виділити в особистості одиницю. Вони є особливими об’єднаннями (Виготський це назвав міжфункціональними системами), які відповідають за функціонування, вірніше, забезпечують функціонування особистості в тому чи іншому розрізі існування. Строго кажучи, підструктури слід вважати не “одиницями” особистості, але “одиницями” її цілісної структури. Отже, для нас важливим є те, що поняття “структура особистості” – це перш за все відображення і визнання складної цілісності.

В контексті цього положення потрібно обов’язково підкреслити, що особистість спочатку змінюється як цілісність, а вже потім змінюються її частини. І це є тим, чого недооцінює багато дослідників. Так, наприклад, в підлітковому віці структура особистості

вже оформлена, вже цілісна, і має всі складові, які повинні бути, і їх набір вже не буде змінюватися. Але якщо у підлітка виникає акцентуація характеру (що відбувається дуже часто через складну взаємодію біологічної і соціальної сфери), це означатиме перш за все зміну всієї особистості. Тобто, цілісність залишатиметься, але вона змінить форму. При цьому поміняється зміст і динаміка всіх інших складових, і вся особистість стане іншою.

Зупинимось на цьому прикладі детальніше, оскільки він, з одного боку, є показовим, а з іншого – досліджуване явище має принципове практичне значення. Акцентуація як “крайній варіант норми”, “як підкреслювання якоїсь риси”, – що стоїть за цими, здавалося б, очевидними і правильними, але суто поверховими визначеннями? І чому саме в підлітковому віці ми маємо, зазвичай, справжній “парад акцентуацій”? Риса характеру являє собою стабільний спосіб взаємодії людини з оточенням і, власне, спосіб задоволення людиною власної потреби. Тобто, інтенція проходить дуже довгий шлях (довгий психологічно, а не хронологічно), і на кожному кроці цього шляху вона зустрічається з оточенням – внутрішнім (організмичні особливості, досвід, система цінностей, поглядів і сенсів) і зовнішнім – є широке коло обставин, власне, те, що в сучасній психології вводиться в поняття “ситуація”). Кожна така зустріч зумовлює зміни і, кінець кінцем, формується індивідуально-специфічна “траєкторія” руху інтенції від зародження до задоволення: формується поведінка. Складно-багатозначні, нюансовані процеси ці на певному етапі генезу все ж стабілізуються, виникає те, що можна назвати ансамблем, тобто узгодженою цілісністю (звичні, очікувані способи реагування, переважаючі нахили і цілі – все це є цілісною особистістю, і все це ми маємо у дитини на кінець молодшого шкільного віку). Дану цілісність можна, звичайно, оцінювати (“гарний хлопець”, “вредна дитина” і т. ін.), можна говорити про гармонію – дисгармонію (що, власне, теж є нічим іншим, як нашою оцінкою), але головне – є узгоджена цілісність. Підлітковий вік відкриває більш глибоке підґрунтя і примушує ввести інші суттєві показники аналізу. Різке, швидке і бурхливе порушення співвідношення біологічного і со-

ціального в межах існуючої цілісності – ось те, головне, що відбувається. Могутній протуберанець біологічної гілки *нужди* змінює, перш за все, інтенціальну сферу. Фактично ж, він приводить у стан напруження всю систему цілісної особистості. Але, з іншого боку, соціальне теж підсилюється через зміну соціальних поглядів, еталонів і прагнень. Таким чином, нам здається, що у свідомості підлітка цей могутній “викид” *нужди* до власного продовження як суто біологічної істоти відображається не як чисто сексуальний потяг, а як з’єднання його з прагненням соціальної повноцінності. Рівновага все ж таки досягається, але залишається дуже велика сила інтенції. Вона може змінювати, руйнувати (“скорочувати”, “прокладати стежки напряду”) в тому ансамблі, що вже склався, і тоді можуть виникати нові зв’язки і на іншому рівні між біологічним (як уже “носієм”) тілом і соціальним як системою стосунків, пріоритетів і цінностей. Адже, скажімо, “шлях” істероїда – це не лише реалізація прагнення будь-що бути центром уваги (соціальне), але й відповідні нейропсихологічні, темпераментальні властивості і тенденції, що не забезпечують адекватного для даного суспільства способу досягнення цього прагнення (слабкість, хворобливість, ригідність тощо), і, отже, істероїдна поведінка є своєрідною компенсацією неможливості досягти реального успіху. Виникає певне досягнення і закріплюється відповідна поведінка, а особистість набуває дещо іншої форми. Таким чином, ми спостерігаємо складне і багатопланове явище: при виникненні акцентуації вся цілісність змінюється двічі. Спочатку це стосується вихідного генетичного підґрунтя – *нужди*, і інформаційнодинамічні процеси, що лежать в основі і охоплюють всю особистість, набувають іншого, більш могутнього, по-іншому спрямованого руху (1) і після цього відбуваються зміни часткові (власне, характеру, окремих рис, що психологічно означає руйнування і перебудову надскладних взаємостосунків окремих складових цілісного ансамблю); і вже наслідком цього є принципові зміни поведінки, що викликають відповідні зміни форми цілісної особистості (2).

Від рівня співвідношення біологічного і соціального (тілесність – оточення) реально залежить, чи залишиться акцентуація фактом поведінки в майбутньому (у більшості підлітків акцентуації зникають після пубертату, і саме це мав на увазі Виготський, коли писав про те, що новоутворення кризового періоду часто не залишаються в поведінці, а ніби “в тінь” відходять – до речі, цікаво, чи не мав він на увазі “тінь” у розумінні Юнга?) Але так чи інакше, підліток “вийде з кризового віку” іншим, і це перше, що ми вважаємо важливим з практичної точки зору: батькам і педагогам зовсім недоречно жалкувати за тією дитиною, що була ще зовсім недавно, адже ці ностальгічні переживання не такі вже й безневинні – вони неусвідомлювано задають стиль виховання, що повертає дитину до старого, а воно в контексті пережитої кризи для неї вже дуже малопривабливе. Отже, ця затримка і є те, що може бути джерелом конфліктів. З іншого боку, психолог-практик, що має справу з акцентованим характером підлітка, якщо розглядає акцентуацію лише “тут і тепер”, не враховуючи і не реалізуючи знань про механізми і динаміку її виникнення, приречений на дуже примітивну “корекцію”, яка до того ж буде вельми трудомною і малорезультативною. Адже він сприймає ситуацію так, що у даного підлітка є така-то негарна риса і її треба позбутися. А насправді все зовсім інше – не в “нього є”, а “він є таким”, що йому властива дана поведінка і система переживань. Іншою є вся форма особистості: це новий тезаурус, нова узгодженість, і корекція має насправді полягати не в тому, щоб позбутися (“вирізати апендикс”, “витягти колючку”, “позбутися головного болю”), а в тому, щоб сформувані поведінку і систему переживань цієї особистості (з акцентуацією), яка була б позитивною, продуктивною і ефективною. Чи не те саме мав на увазі К.Роджерс, коли писав, що “організмичне Я” – це не те, що треба витіснити або чого потрібно позбутися, а те, з чим треба навчитися співіснувати у відкритому конгруентному діалозі?

Важливо, таким чином, також розуміти різницю між поняттями “структура” і “форма”, або релевантними їм поняттями. Структура набуває форми, диференціюючись і водночас узгоджую-

чись, об'єднуючись біля центральних, ядерних утворень особистості. Тобто форма виступає як ознака, як дериват структури особистості. На противагу цьому, в загальноприйнятій логіці під структурою розуміють деяку форму особистості в контексті завдань формування та розвитку. Ми розрізняємо ці два поняття: розвивається дещо ціле за своїми законами і за своїми закономірностями, і в цей час воно набуває форми, яка виникає в даному процесі, у зв'язку з тим, що цей останній стикається з оточуючою дійсністю, з одного боку, та з внутрішніми, біологічними передумовами, з іншого боку. Саме так і виникає певна форма. Особистість здобуває її у своїх основних проявах, і тепер форма є виявом структури. Тож структура, з одного боку, є похідною цілого і включає основні обов'язкові складові частини, а з іншого боку, вона має індивідуально-специфічні особливості в цих структурних утвореннях, і це виявляється як форма.

Крім того, наголосимо ще раз: структура є не тільки цілісністю, а ще й неподільною цілісністю. Ми не можемо знайти в психіці людини нічого неособистісного. Тому, коли ми штучно, для аналізу, виокремлюємо різні ланки особистості і досліджуємо їх, не слід забувати, що неподільність виступає головним і суттєвим моментом. Особистість народжується, з'являється вся одразу як ціла, неподільна. Інша справа, що вона потім диференціюється на окремі частини, але ж обов'язково в межах цілого. Це означає, що особистість структурується, і це, у свою чергу, означає, що вона диференціюється. Виявляється, що нерозчленоване ціле, яке утримує в собі споконвічно певні можливості, потенції для подальшого існування, при зіткненні з оточенням, у яке воно потрапило, з необхідністю формує в собі не схожі одна на одну частини. Наприклад, скажімо, для того, щоб існувати в соціальному оточенні, сучасній людині обов'язково потрібно щось уміти робити, і – виникає структурний компонент, який ми називаємо здібностями. Все відбувається таким чином: деяке неструктуроване ціле, яким є особистість при виникненні, при зародженні, вже у постембріональному існуванні, стикається з соціальним оточенням, яке пред'являє їй певні вимоги, деякі умови життя – це з одного

боку, а з іншого – весь час працюють внутрішні біологічні передумови. І саме “зіткнення” між цими системами призводять до виникнення окремих, не схожих одна на одну, ділянок, частин цього цілого. Так відбувається диференціація. За аналогією, на біологічному рівні, такий процес існує у заплідненій клітині: вона спочатку ділиться, і дуже поступово організм у цілому здобуває окремі структури. Точно те саме відбувається в особистості: вона спочатку виступає як єдине нерозчленоване, і отже – примітивізоване ціле, і лише з часом диференціюється в ході свого існування, свого розвитку. В цьому процесі грають однаково важливу роль і внутрішні умови, і умови життя, в які потрапляє особистість. Так детермінується цілісність: це можна сказати і про особистість, адже, почавши “закреслювати”, “заперечувати”, “відкидати” якийсь певний структурний компонент особистості, ми закреслимо всю її. Така неподільність пов’язана з тим, що функція з’являється раніше, ніж структурна цілісність, адже є деякі обов’язкові функції, які повинна виконувати особистість у своєму існуванні, коли вона потрапляє у цей світ. Ми можемо назвати їх: це функція виконання певної діяльності і вростання в соціум, завдяки цьому – продовження роду і себе в інших (у процесі спілкування). Це – набуття вмінь і навичок. Ми можемо показати важливість і обов’язковість будь-якої функції у формуванні і розвитку особистості. Наприклад, функція взаємодії людей між собою: спілкування, обмін інформацією, обмін почуттями, – це є взагалі розвиток у процесі контакту. І настільки специфічними виявляються ці взаємовідношення, що виникають деякі стабільні для цієї людини форми комунікації, і так виникає характер. Стабільність взаємовідносин даної особистості, стабільність її умінь і навичок породжує здібності, і така сама логіка притаманна процесу виникнення-виокремлення інших підструктур.

Тут слід зупинитися і звернути увагу читача на наявність суттєвої, ми б сказали, методолого-лексичної проблеми в галузі дослідження особистості, адже це великою мірою стосується наших уявлень, тобто знаходиться в просторі концептів. Реально ми сприймаємо лише поведінку людини. Ми, наприклад, фіксуємо:

“людина спілкується з іншими” і можемо описати стабільні способи спілкування. Скажімо, вона поважна зазвичай, або роздратована зазвичай, або невихована зазвичай. Ось це ми бачимо і про це говоримо: “це стабільні форми її поведінки”, – і об’єднуємо їх у певному терміні. Ці якості об’єднуються в одну підструктуру, яка й називається “характер”. І вже потім, виокремивши стабільні способи взаємодії, ми можемо пізнати людину по цих способах, спрогнозувати її поведінку. Говоримо ж при цьому про те, що це сталося завдяки тому, що ми враховували характер.

Або ми можемо спостерігати, що людина вміє гарно грати, наприклад, на скрипці або на піаніно, що вона робить це специфічним способом, досягає певних успіхів; ми бачимо, як це робиться, відчуваємо і чуємо результат. І знову об’єднуємо це, і “говоримо”, що увесь комплекс того, що ми спостерігали, визначається терміном “здібності”.

Так ми визначаємо будь-яку підструктуру. Фактично, кожний елемент структури достатньо умовний, тому що дуже складний, але він походить від функції. Звісно, можлива компенсація; є сенс говорити, що людина може мати поганий характер, але бути дуже здібною в якійсь області, і ми “терпимо” цю людину, тому що вона дійсно досягає якихось успіхів: це компенсація через цілісну структуру.

Потрібно ще наголосити, що цілісна структура існує лише у зрілої особистості, і лише в неї кожна підструктура має в собі всі інші підструктури. Тут ми відкриваємо інший і абсолютно безмежний простір існування особистості. Пошук “вглиб” – це зовсім не обов’язково розкладання: це може бути виявлення вихідних і базисних структур-тенденцій, що виявляються такою ж мірою унікальними і цілісними, як і вся особистість. Цей “мікро-світ” особистості ще чекає своїх дослідників!

Контекст розгляду особистості як цілісності дозволяє чітко розвести і, в аспекті генетичного бачення, на новому рівні інтегрувати такі поняття, як “структура особистості” і “розвиток особистості”. Коли йдеться про існування особистості як цілісності, слід зважати на те, що її розвиток відбувається по певних лініях (“лінії

розвитку особистості”). Ці лінії, в принципі, відомі. Зокрема, про лінії розвитку особистості говорили Л. С. Виготський, А. Валлон, Л. І. Божович *etc.* Лінія розвитку – це не розвиток окремої підструктури, складового елемента – це лінія, напрям, за яким розвивається вся цілісна структура. Це треба чітко зрозуміти: коли я говорю про розвиток особистості, я маю на увазі існування певних напрямів, за якими розвивається вся особистість, змінюється її цілісна форма, і лише в її складі змінюються і підструктури. За цією логікою неправильно говорити про те, що, скажімо, характер людини розвивається окремо, здібності – окремо, когнітивна сфера – окремо і т. ін. Насправді в особистості нічого не розвивається окремо. Вона розвивається лише вся, лише як цілісність, і розвивається по окремих лініях. Це не означає, що ми відкидаємо наявність унікальних і специфічних механізмів розвитку окремих підструктур, але згідно з цією точкою зору дані специфічні механізми спроможні діяти виключно в складі єдиного глобального надскладного механізму, що забезпечує розвиток особистості як цілого. Скажімо, існує лінія розвитку взаємовідносин особистості з оточуючим світом – з іншими людьми, предметами, явищами тощо. Якщо ми беремо її як окрему лінію, то в ній (в її “проходженні”) представлена саме вся особистість: спочатку змінюються взаємовідношення і вся цілісна особистість, а слідом – наявні підструктури: характер, спрямованість, здібності, когнітивна сфера *etc.* На перший погляд, може бути незрозумілим, наприклад, значення, роль здібностей у цьому процесі. Але – лише на перший погляд. Не кажучи вже про спеціальні здібності, такі як комунікативні, ми повинні врахувати, що розвиток здібностей відкриває людині нову унікальну сферу стосунків – професійні відношення. Їх наявність та новий рівень розвитку окремих здібностей зовсім по-іншому висвітлює ці стосунки, впливає на місце людини в них. З іншого боку, для того щоб це відбулося, щоб здібності відіграли свою роль у даній сфері, попередньо повинні відбутися зміни у самих стосунках, і повинна змінитися цілісна структура особистості (для “входження” в професійне середовище і формування

здібностей людина повинна “минути” сферу навчання, дозріти як індивідуальність, засвоїти соціальні ролі тощо).

Нам здається, що розуміння співвідношення структури і ліній розвитку особистості (ліній розвитку) є дуже важливим для усвідомлення особливостей самого існування людини: особистість структурована відпочатково як потенція, і продовжує структуруватися все життя. Вже навіть ненароджена ще дитина, і раніше – коли плід лише набуває людського вигляду (морфологічного), вже існують окремі “підструктури” (сенсорика, біопсихічне підґрунтя, потяги тощо). Ми називаємо їх тут “підструктури”, оскільки, скажімо, під терміном “сенсорика” маємо на увазі не лише відчуття (в тому сенсі, що прийнятий в сучасній науці), а нерозвинену, синкретичну, але все ж таки єдність зачатків усіх психічних явищ, що дають змогу на певному рівні відобразити дійсність теж як цілісність (безумовно, неповну, недостатню і дифузну). Взагалі, потенційно, структура вже існує. Якщо не прийняти цього, як можна пояснити, скажімо, ті факти, що й 6-ти, і 7-місячні діти виявляються готовими до людського існування, як і ті, що народжуються в строк? До речі, дані випадки можна розглядати й як свідчення могутньої компенсації соціальним тих біологічних механізмів і структур, що не встигли визріти.

Генетико-моделюючий метод, який ми застосовуємо тут для аналізу структури особистості, передбачає врахування не лише цілісності, а й саморозвитку особистості. Лише цілісний підхід може дати змогу зрозуміти явище саморозвитку, і навпаки, саморозвиток слід розуміти як функцію виключно цілісності. Недостатня увага до внутрішніх, індивідуальних витоків розвитку (за що справедливо критикується культурно-історична теорія) викликана була тим, що людині відмовлялося у відпочатковій суб’єктивності, а отже, і цілісності. Ми виходимо з того генетичного положення, що відпочатково (потенційно) існуюча біосоціальна єдність – цілісна особистісна структура – має вихідну властивість (функцію) саморозвиватися. Ця функція зумовлена самою її біосоціальною природою. Якщо структура виникає як результат диференціації при пристосуванні дитини до соціального життя –

це лише половина правди. Інша її половина полягає в тому, що ця відпочаткова істота несе в собі *нужду* як вихідну інтенцію, що включає в себе і біологічний, і соціальний носій як єдність. Соціальна її складова, що потрапляє до плоду від батьків під час запліднення, діє “внутрі” самої цієї істоти, і діє дуже специфічним чином – вона породжує в ній прагнення саморозвиватися, саморухатися і, кінець кінцем, самоусвідомлювати. Це положення майже не обговорюється в науці про особистість, перш за все, через відсутність емпіричних досліджень, але, на наш погляд, настав час їх проводити і отримувати відповідні наукові дані.

Акцентуючи суто людську, особистісну природу інтенції до саморозвитку, ми, залишаючись в межах генетичної психології, здаємо собі звіт про те, що вона виникає і, отже, має коріння. Але мало сказати, що ця інтенція укорінена в соціальному, слід обов’язково мати на увазі, що соціальне теж розвивалося і розвивається. Воно виникає як взаємодія, і, отже, – в якихось формах, в якомусь вигляді є притаманним усьому існуючому, зокрема, живому. Адже будь-яка жива істота (найпростіше, рослина, тварина) теж саморозвивається, і це безперечний факт. І отже – вона має цей потяг, цю *нужду* до саморозвитку як єдино можливого способу існування. І дана інтенція тут також має виключно соціальне підґрунтя – соціальне в тому сенсі, що воно зумовлене взаємодією живих істот, як обов’язковим (атрибутивним) фактором життя як такого. Тому точніше буде говорити про розширення меж саморозвитку у людини, внаслідок охоплення нею (людиною) всього Універсуму і отримання властивості, яка полягає в тому, що людина є природною істотою, що може змінювати всю природу, привласнювати її і тим самим змінювати себе. Тут виникає цікава й гостра проблема, яка навіть не ставиться сучасною наукою: наявність інтенції до саморозвитку призводить до того, що будь-яка жива істота взагалі є структурованою (вона є – структурою), і в цьому сенсі людина не є винятком і, власне, не відрізняється від будь-якої істоти. Відмінність полягає не в самій по собі структурі (як її наявності), а в специфіці і відмінності цієї структури. Виток цих відмінностей слід шукати в особливостях психічної енер-

гетики і інформаційних процесів, властивих виключно людині. Вона є, безумовно, станом становлення Буття, Існуючого, оскільки в ній Буття пізнає, розуміє само себе (в цьому сенсі рефлексія – це швидше не пізнання людиною самої себе, а пізнання Існуючим самого себе через посередництво людини). Людина є не тому, що їй дано усвідомити себе, а тому, що в ній може сконцентруватися принципово все Буття, через неї пізнати і зрозуміти само себе, а людина здатна це зрозуміти, і саме цим – вона вища за Буття: адже вона – не механізм, який використовують, а та, хто сама бажає і може це робити. І саме тому вона – не “закинута” у світ, а є його відпочатковою трансценденцією. Цілісна структура людської особистості є, безумовно, “органом”, що забезпечує виконання трансцендентальної функції, і вона тому є такою, як є – найбільш придатною для виконання цієї функції (в сучасній науці ця функція репрезентується в поняттях “свідомість” і “самосвідомість”, які дуже мало про що говорять цій науці, тому що розглядаються нею у відриві від даної функції). Хибною є точка зору, що сучасна психологія “виносить за дужки” явища свідомості і самосвідомості. Але правильним є те, що ці явища не вивчаються в позитивних дослідженнях (або вивчаються дуже фрагментарно і примітивно). І відбувається це через особливості сучасної науки (коріння якої заклав ще І. Ньютон) – розчленування цілого і нав’язування об’єкту дослідження власної логіки.

Ми можемо стверджувати, наприклад, що насправді психологія не те що не вивчає свідомість – вона не вивчає нічого іншого, окрім свідомості, але як вона це робить? У цьому вся справа. Найбільша помилка, на наш погляд, полягає у нерозповсюдженні на свідомість принципу розвитку. А вона, між іншим, виникає, розвивається, має своє коріння. І прийняття цього до уваги, кінець кінцем, дозволить зрозуміти, з чим же ми маємо справу. На думку таких різних (але однаково визначних) філософів, як О. Ф. Лосєв і Т. Де Шарден, коріння свідомості ми знаходимо вже там, де річ має зовнішнє і внутрішнє, які не співпадають, хоча й впливають одне на одне, взаємно існуючи в унікальному сполученні. Тейяр де Шарден взагалі схильний називати свідомістю внутрішнє будь-

якого предмета, тільки б воно відрізнялося від зовнішнього і тільки б взаємодіяло з ним. І, як не дивно, в цьому є свій сенс. Адже, щоб там не говорити – саме це й робить кожен предмет унікальним і неповторним. Щось дуже суттєве і невідоме нам відбувається в межах цього співвідношення при переході від нежиття до життя, і щось (ще більш суттєве) – при появі людини. Ми знаємо лише те, що біологічна еволюція є спрямованим процесом, її напрямом є ортогенез – тобто ускладнення. І ускладнюється при цьому нервова система (внутрішнє). У людини ускладнення досягає такого рівня, що в її психіці може концентруватися (миттєво і “нематеріально”) весь світ, або ж, іншими словами, людина здатна, завдяки цьому, охопити весь світ. Це й є особистість, адже вона у-особлює в собі все Буття.

Повертаючись до проблеми саморозвитку, ми повинні ще раз підкреслити, що він є вихідним атрибутом і відкриває всі істотні особливості онтогенезу особистості (оскільки сам містить їх в собі). Розвиток особистості – не адаптація до соціуму. Все набагато складніше: дитина, що з’являється на світ, відпочатково переживає два потяги (а не один, як вважав Фройд) – до адаптації, яка буде продовжуватись все життя і, з іншого боку, у неї одразу починає працювати процес самозміни, саморозвитку. В кожному мить цей процес діє, тому в кожному мить – це інша (хоча водночас і та ж сама) істота, і цим розвиток особистості відрізняється принципово. І саме тепер ми кінцево розуміємо сутність структури як цілості: особистість відрізняється від позаособистісних форм існування саме тим, що вихідна інтенція – *нужда* – має ніби подвійне призначення: вона, з одного боку, є чисто природною, біологічною інтенцією і в такому вигляді зумовлює розвиток механізмів входження у світ, і це ті самі процеси, хоча й дуже ускладнені, що відбуваються в живому світі взагалі. Але у людини є набагато яскравіше виражена соціальна складова *нужди*, яка саморозвиває цю істоту зсередини, з себе самої. А точніше – з віковичного досвіду існування людських поколінь. Тож дитина виникає як істота, що саморозвивається, і далеко не лише тому, що зустрічається з зовнішнім, передусім, соціальним середовищем, як це представ-

лено в класичних варіантах культурно-історичної теорії. Це – як “двигун”, який працює все життя (як працює серце людини) від зачаття до фізичної смерті. І це призводить до самозміни. Так існують ці два процеси: адаптація (соціалізація) і саморозвиток. Це – різні процеси, які не можуть існувати один поза одним. Нам здається, складність розуміння особистості, її структури і розвитку зумовлена саме наявністю цих двох взаємно суперечливих активних механізмів. Не одного, як вважав Фройд. І більшість теорій так чи інакше “скочуються” до Фройда саме через те, що вони мають на увазі один механізм, одне “крило” *нужди*. Справа не лише в тому, що особистість зустрічається з соціальним оточенням, а й в тому, що соціальне приходить в неї, зумовлює її – від її батьків, разом з їх статевими клітинами. Ця енергія, соціальна за сутністю, від початку є в дитині так само, як енергія, власне, натуральна. І лише зараз ми можемо оцінити дійсну складність структурування особистості, і взагалі її існування в цілому.

Розробляючи власну логіку аналізу структури особистості, ми враховували численні критичні зауваження, і, зокрема, цілком справедливу і ґрунтовну критику В. Франкла стосовно штучних концепцій в галузі персонології. Ми зовсім не схильні розчленовувати особистість на окремі елементи, в дослідженні ми не відокремлюємо певні складові особистості (“грані”) від цілісної структури. Процес пізнання особистості означає для нас, що при вирішенні конкретно-наукової (часткової) задачі, наприклад, вивчення досвіду, здібностей і т. ін., у так званій активній уяві вченого відбувається динамічне утримання всієї цілісної особистості. І лише за умови розгляду конкретних отриманих результатів у контексті цієї цілісності можна говорити про те, що досліджується особистість як така. Йдеться про два принципово різні дослідницькі завдання і процедури проведення дослідження. Наведемо елементарний приклад: я можу досліджувати різницю механічного і логічного запам’ятовування, застосовувати конкретні експериментальні методики, отримувати дані і аналізувати їх відносно особливостей пам’яті людини. Це – конкретна психологічна процедура, і на цьому вона, власне, завершується. Однак я можу пос-

тавити інше завдання – вивчити певні особливості особистості через специфіку мнемічних механізмів. Таке завдання може бути поставлене, але в цьому випадку все кардинально змінюється. Можна обмежитися відомими експериментами, але для дослідження тут принципово важливими стають інші показники і явища: дослідника повинно хвилювати, як саме і чому дана людина сприймає саме ці слова-стимули, в якій формі стимульний матеріал сприймається краще. Чи важливим є сам зміст слів, який, кінець кінцем, стан зараз у досліджуваного – і багато інших, суто особистісних питань. Дослідник виходить з того, що пам'ять входить у контекст цілісної особистості, і він використовує її як своєрідне “віконце”, через яке може щось побачити в цій цілісності. Відбувається зміна предмета дослідження – особливості запам'ятовування і процедури, пов'язані з їх вивченням, є тепер засобами проникнення у світ цілісної особистості. В такій постановці виходить, що дослідник “через” окреме явище (процес) отримує доступ до всього своєрідного ансамблю особистісних складових. Суттєвим у такому підході є те, що цілісне, особистісне не добудовується дослідником “у власній голові” за законами логіки, а вивчається в процесі цілком конкретного експерименту. Методологічно і методично існує принципова відмінність між вивченням конкретної “грані” як такої і дослідженням цілісності через посередництво цієї грані. В останньому випадку не робиться власне те, що має назву “зріз”: дослідник наповнюється колосально складною атрибутикою, тому що дослідник має не просто “утримати”, але й врахувати в ньому масу невідомих йому змінних, визначити логіку проведення процедури саме з цією людиною, власне, “ухопити” індивідуальну логіку досліджуваного. Це – клінічна форма експериментування, і вона дуже складна не стільки технічно, скільки професійно-психологічно: експериментатор повинен мати дуже високу кваліфікацію. Мабуть, тому такого типу дослідження практично не проводяться в сучасній науці, натомість цілісність просто придумується на підставі конкретних часткових матеріалів (даних експерименту, тесту тощо).

Такий стан речей критикував ще Л. С. Виготський у 20-х роках, і він залишився таким самим: ми отримуємо конкретний результат, але не вивчаємо психологію його виникнення. Як у даному прикладі – елементарний дослід засвідчує, що логічне запам'ятовування ефективніше, ніж механічне, але нічого не говорить про те, чому це так, які механізми працюють в обох випадках (а може, в даної особистості взагалі своя логіка, і така, яку дослідник взагалі не може назвати логікою!). Відповісти на це питання можна лише тоді, коли я проведу експеримент, в якому буде побудована модель існування цілісної особистості, а запам'ятовування виступить в ролі “віконця” до дійсної природи даної цілісності. От звідки необхідність генетико-моделюючого методу: ми повинні створити цілісну модель в її розвитку. В неї ввести всі складові особистості саме на рівні конкретного дослідження: і спрямованість, і характер, і біологічні процеси, і внутрішні переживання, і стани особистості в даний час. Все це повинне надійно фіксуватися в експерименті – тоді може бути здійснений крок до розуміння психологічної природи особистості.

Підкреслимо ще раз – метод не передбачає “зрізу”, він передбачає створення “входу” в світ цілісної особистості, і це логічно. Недаремно Г. С. Костюк, теж іще в 20-ті роки ХХ століття, зауважував, що як би не прагнула психологія до вивчення цілісності особистості, даний об'єкт настільки “великий” і складний, що все одно слід виокремлювати певну конкретику. Питання не тільки в тому, що саме виокремлювати (це вирішував Виготський), але і як його використовувати (цього, на жаль, не вирішував ніхто).

Застосування генетико-моделюючого методу дозволить подолати недоліки традиційного “зрізового” підходу: коли ми говоримо про генетико-моделююче дослідження структури особистості, життя особистості, йдеться про модельне відтворення всієї складності в конкретному експерименті. Це дуже важко: зараз неможливо назвати жодного дослідження, в якому б до кінця витримана була ця логіка – ми тільки починаємо вивчати дані можливості, оскільки розуміємо, що це є принциповий шлях до дійсного пізнання особистості.

Генетична психологія, нагадаємо, розглядає структуру особистості, враховуючи тезу про те, що структура виникає цілком логічно і абсолютно закономірно. Тут слід розрізнити: особистість як така не виникає, вона створюється – продовжується. Ми ніде в природі і в соціумі не маємо такого факту, коли особистість народжується від неособистості, вся історія існування людства не надає нам жодного такого факту. Тому ми говоримо про рух особистості в межах покоління і переходах її від покоління до покоління. Отже, в генетичній логіці говорити про виникнення особистості сенсу немає: вона є продовженням, вона є тим, що розвивається. В той же час, як було показано, структура особистості виникає як необхідність для забезпечення існування людини в цьому світі. Виходить, що чітка детермінованість цілісної структури і кожного її елемента іде від того, що на ранніх етапах онтогенезу особистість вже є цілісною, але недиференційованою, у неї немає складових частин. Це структура, але дуже спрощена, нерозчленована, і вона забезпечує, відповідно, найпростіші функції. Пізніше ці функції ускладнюються. Цей момент дуже важливий і суттєвий. Структура виникає, і це стосується кожної ланки і кожного елемента.

Наступне. Слід дати собі звіт у розділенні трьох понять, які фактично мало розділяються в сучасній психології особистості. Я маю на увазі поняття біологічного, соціального і власне психічного. Особистість інтегрує і об'єднує ці три сфери і являє собою єдність. Як в особистості співвідносяться вказані явища? Ми, поки що гіпотетично, висловлюємо таке твердження: та елементарна, нерозчленована, первинна структура, якою є особистість на перших етапах онтогенезу, складається фактично із двох форм існування: з форми біологічної і форми соціальної. Вони поєднуються між собою, і подальший рух, розвиток особистості в бік ускладнення і диференціації породжує психічне як певний вектор, як певне об'єднання біологічних і соціальних форм існування взагалі. Психічне утворюється на стрижні цих двох напрямів. На етапах раннього онтогенезу те, що потім стане розвиненою людиною, являє собою деяке матеріальне тіло, яке є інтеграцією, сумою со-

ціальних і біологічних тенденцій, рухів, важелів. Психічне, як і особистість, не виникає кожного разу і в кожній людині. Воно створюється на векторі з'єднання біологічного і соціального, у істоти, яка розвивається, в результаті і в процесі її взаємодії з оточуючим середовищем. Психіка з'являється як функція, що зумовлює людській істоті можливість існування в даному світі, в даному оточенні.

Генетична психологія при аналізі структури особистості враховує нескінченність існування особистості. Це можна пояснити таким чином: індивідуальне життя людини є кінцевим, воно починається і закінчується фізичною смертю тіла. Якщо ж ми говоримо про існування особистості в межах поколінь, а не в межах єдиного життя, то зустрічаємось з явищем нескінченності існування особистості. Не слід плутати життя окремого індивіда з існуванням особистості в межах поколінь, адже його життя є дискретним, а існування поколінь нескінченне у своїй зміні.

Під час розгляду особистості з точки зору її структури обов'язково слід враховувати, що сама особистість є таким утворенням, яке має внутрішній зміст. Будь-який предмет: і фізичний, і хімічний, і біологічний – може бути проаналізований з точки зору його зовнішнього і внутрішнього, але коли ми говоримо про особистість, цей аналіз дуже ускладнюється. Особистість являє собою такий об'єкт, в якому внутрішнє саме і є тією інстанцією, яка в принципі визначає все існування людини як такої. І тому, коли мова йде про елементи структури і виокремлюється внутрішній світ, не слід це розуміти так, ніби існують елементи поза внутрішнім світом, не пов'язані з ним. Коли особистість на якомусь етапі онтогенезу диференціюється, всі частини структури мають відношення до внутрішнього світу; він ніби охоплює, пронизує всю особистість. І цілком правильно говорили екзистенціалісти про абсолютну реальність внутрішнього в особистості: таку ж саму, як і реальність зовнішню. Внутрішнє не тільки існує, воно волає вираження, і це є абсолютним законом особистісного життя. Виразити своє внутрішнє, тим самим його змінити, розвинути і зробити крок в житті: це імператив існування особистості взагалі.

Структура, яку ми будемо досліджувати, завжди в русі. Вона змінюється, розвивається, але розвиток цей відбувається в межах форми, структурні компоненти і структура цілісності як такої залишається протягом всього терміну її життя незмінною. А на рівні форми, на рівні окремих змін, з'являється те, що Виготський називав “міжфункціональні системи”, отже – зміни відбуваються.

Ми б хотіли наголосити тут на одній серйозній речі: зміни не йдуть по колу, вони являють собою спіраль, і кожен етап у розвитку особистості є в чомусь вищим, ніж попередній етап. Спіральність цього процесу досягається єдиною енергетичною вихідною – *нуждою*, яка є не тільки енергетичною, але й інформаційною. І кожен раз, коли проходить якийсь період існування особистості, всі зміни, які відбуваються з нею в цей час, не зникають, а фіксуються на оцьому носієві, який продовжує свій рух далі. А вся інформація про те, що відбувалося з людиною в цей час, зберігається і передається у такому ж або видозміненому вигляді на подальший етап. Таким чином, подальший етап завжди чимось вищий, у чомусь інший, ніж етап попередній. Саме таким чином виникла спіраль. Вона стосується власне і структури: кожний віковий період, якщо говорити про вік, є внеском в структуру. Існує думка, що перехід в інший віковий період знаменує собою зміну структури особистості у цілому. Це, на наш погляд, необережне зауваження: структура все ж залишається постійною, але те, що кожний віковий етап змінює форму особистості, – це абсолютно точно. Змінює цілісність, вигляд, динаміку цієї цілісності.

Розглядаючи структуру, ми повинні весь час мати на увазі, що найцікавішим і найсуттєвішим в особистості є те, що називається інстанція-Я. І при побудові будь-якого уявлення про структуру буде абсолютно некоректно, з наукової точки зору, обійти інстанцію-Я. Ми відносимо інстанцію-Я до внутрішнього світу особистості, але досить умовно, тому що насправді вона сутнісна і всеособистісна. Інстанція-Я є насправді центральним моментом в особистості, і в її структурі теж. Ми б хотіли при описі структури віддати їй належне місце: її не треба ігнорувати, зводячи тільки до однієї з підструктур, а з іншого боку – не треба її фетишизувати,

говорячи, що все інше не має такого значення і слід вивчати тільки Я, що це – якась надтаємнича структура. Це важливо розуміти і для опису всіх інших підструктур. Інстанція-Я не є чимось надзагадковим, надприродним і недоступним для науки. Ми повинні глибше це розуміти, ніж У. Джеймс, який постулював неможливість пізнання “Я-суб’єкта”. (Тут, як бачимо, знову виникає ідея “гомункулуса”). Інстанція-Я – це те явище, яке визначає, що людина розуміє свою відмінність від оточуючого світу. Себе вона, при цьому, якимось чином називає: росіяни і українці це називають “Я”, англійці “Ай”, німці “Іхь”. Але коріння такого виокремлення є і в тваринному, і рослинному світі: ми не знаємо, за якими механізмами, але за поведінкою тварини і навіть рослини очевидно, що вони не плутають себе з собою подібними і з іншими предметами. Тобто, їм дано відокремлення себе від зовнішнього світу. Коли О. М. Леонтьєв говорить, що на перших етапах онтогенезу дитина не розрізняє відношення людей до себе і відношення себе до них, а також – своє відношення до людей і до предметів, він правий, але дещо необережний: ми ніколи не маємо щось злисте і “аморфне”: суб’єкт, який живе і, отже, саморозвивається, уже відчуває свою відокремленість. Так, у людини це ускладнено порівняно з тваринами, але Маркс правильно сказав, що ключ до анатомії мавпи лежить в анатомії людини, а не навпаки. Адже й будь-яка тварина не ототожнює себе з іншою твариною. Вона не спарюється, наприклад, сама з собою, вона шукає іншу, і не спарюється з особинами своєї статі, а шукає протилежної статі, тобто вона розрізняє, і, отже, в найнерозвиненішій, найпримітивнішій формі те, що ми називаємо Я, – дано й тваринам, там коріння цієї інстанції. По-іншому вони це відчувають, по-іншому з цим поведуться, вона не розвинена, не розчленована, не встановлена в мові, – з цим ніхто не сперечається, але надавати їй якісь надприродні риси теж не можна. Йдеться про те (знову повертаємось до Маркса), що по-справжньому ми зрозуміємо інстанцію Я не тоді, коли будемо шукати щось в “нірвані” і йти кудись у глибину (адже там тільки інстинкти), а далі вже йдуть молекули, – таке вже було у біології з клітиною. Ми будемо розуміти інстанцію-Я і

не тоді, коли будемо уповати на “космічну” силу. В цьому сенсі Маркс дуже точно сказав: людина спочатку, як у дзеркало, дивиться в іншу людину, і тільки зрозумівши, що перед нею людина Петро, людина розуміє, що вона людина Павло. Іншого шляху немає. Маємо на увазі, що наявність іншого і взаємодія з ним є сутнісним фактором виникнення власного Я. Цікаво, що в екзистенціальній психології з цього приводу Р. Мей вважає, що дійсною одиницею аналізу особистості є якраз взаємодія її з іншою особистістю. Отже, Я-інстанція – це те, що народжується у взаємодії з іншими людьми. Саме взаємодія з іншим дає людині можливість зрозуміти, що вона – це не інший. Виготський писав, що коли людина засвоює досвід людства, тоді тільки у неї виникає її власний світ, а не в результаті “занурення” у свої містичні чакри. Інстанція-Я виникає у взаємодії. Взаємодія існує завжди, а значить, ця інстанція теж існує завжди, з різним ступенем усвідомлення, з різним рівнем представленості, з різним ступенем розуміння і використання. І немає такого етапу в онтогенезі, коли людина плутає себе з оточенням, і навіть не відомі випадки, щоб психічно хворі плутали себе з оточенням, а це означає, що інстанція-Я існує і в них. І не треба її фетишизувати, це абсолютно нормальний атрибут особистості, і немає тут ніякої надтаємниці: все абсолютно природно – людина, щоб існувати, повинна себе відокремлювати від інших.

Викладене уявлення щодо структури особистості може легко перетворитися на “одне з” багатьох інших, і, як таке, дуже мало дасть психологу, якого цікавить особистість. Адже принциповим і суттєвим як для теорії, так і для психологічної практики є зовсім не констатація того чи іншого структурного цілого, а усвідомлення дійсних психологічних механізмів, що зумовлюють існування (функціонування і розвиток) особистості людини. Відповідь на це питання – не в описі структурних утворень, а у виявленні виникнення закономірних взаємозв’язків між ними і всередині кожного з них.

Тривала історія вивчення особистості у вітчизняній та зарубіжній психології засвідчує, що психологія дуже мало чого може

дати сьогодні в цьому аспекті. В межах традиційного експериментування виявляється практично неможливим “виявити” складні і багатопланові взаємозв’язки між окремими підструктурами цілісної особистості. Свого часу з цим фактом зіткнувся Л. С. Виготський, виявивши неможливість дійсно зрозуміти природу окремих вищих психічних функцій, якщо вивчати їх у зрілому, сформованому вигляді із застосуванням звичних у психології експериментальних процедур. Він зрозумів, що вища психічна функція на стадії зрілості специфічно згортається, перетворюється на “окам’янілість” (термін Виготського), і в такому вигляді глибинні і сутнісні механізми її функціонування не піддаються науковому пізнанню. Саме цей факт визначив напрям подальшого пошуку Виготського, який завершився створенням і впровадженням у психологію генетичного методу. Логіка тут проста й водночас – геніальна: дійсна структурно-динамічна природа вищої психічної функції може відкритися досліднику, якщо вивчати не сформовану, не “готову” функцію, а процес її виникнення, коли всі складові є відкритими, навіть “оголеними”, коли зв’язки ще багатоваріантні і лише утворюються, обираючи з багатьох можливих найбільш оптимальні варіанти. Тобто відбувається процес утворення вищої психічної функції як складної міжфункціональної психологічної системи.

Отже, сучасна генетична психологія використовує принцип, відкритий Виготським, реалізуючи його в галузі психології особистості. Для того, щоб зрозуміти суттєві питання існування особистості людини, треба відійти від феноменологічного погляду на її структуру: дійсні механізми цього дуже складного явища відкриваються, як уже зазначалося, коли ми підійдемо до його вивчення з точки зору того, що *структура особистості у тому вигляді, як вона існує в зрілому стані, – виникає і функціонує. І цей процес виникнення є закономірно обумовленим і жорстко детермінованим цілком об’єктивними (тобто – реально існуючими) обставинами.* Іншими словами – якщо ми фіксуємо структуру зрілої особистості такою, як це описано вище, то для дійсного розуміння її (особистості) сутнісної природи слід відповісти на питання – **чому** особистість людини має саме **таку**

структуру і **як** вона виникає. Ці питання і відповідь на них важливі не лише самі по собі – в них приховується таємниця становлення і існування особистості в цілому. Слід зазначити, що, хоча процес розвитку особистості вивчається в психології дуже давно і вельми активно, сам момент **виникнення** її (виникнення закономірного і обумовлено-детермінованого) залишається поза увагою дослідження. Це видається цілком зрозумілим, оскільки цей акт, *по-перше*, не може бути зафіксований емпірично і не верифікується експериментально, *по-друге*, його пояснення обов'язково означає зіткнення з проблемою біологічного і соціального, яка, як ми вже показали, хоча й існує у хибній постановці, але є в цій постановці дуже звичайною, традиційною і... такою, що абсолютно не має рішення; і, *по-третьє*, пояснити (і головне – зрозуміти) явище виникнення особистості виявляється можливим, якщо дійсно, а не декларативно виходити з логіки, що цілісне з'являється, існує і розвивається **раніше** від його частин. Останнє потребує спеціального пояснення, і тут ми пошлемося на давнє і нібито “часткове” дослідження Г. С. Костюка. У сучасній психології існує багато досліджень, які фіксують моменти зародження, виникнення психічних явищ, переривання поступовості (інсайт, продукти інтуїції тощо), стрибкоподібні переходи їх у новий стан, до нового способу дій. У цьому плані дослідження Костюка є чисто генетичним за своєю сутністю предмета вивчення, методу і продукту, одержаного в результаті. Воно відрізняється нюансованістю і оригінальністю, оскільки на досить “простому” матеріалі відкриває цілісний, складнопов'язаний і обумовлений характер сенсорно-перцептивного процесу.

Предметом дослідження був процес створення образу при сприйнятті предмета в ускладнених умовах. Моделлю процесу стало зображення предмета, розташованого у темній камері, який раз у раз освітлювався спалахом електронно-імпульсної лампи. Короткочасність освітлювання не давала можливості роздивитися і побачити предмет повністю: досліджуваному давалося щось, що було недоступне свідомості у плані форми і змісту. Внаслідок численних освітлювань імпульсами світла відбувалася акумуляція інформації у полі зору досліджуваного і поступово вибудовувався

образ предмета, що сприймався. Г. С Костюк відзначив такі особливості зародження і виникнення образу предмета, коли він сприймається в ускладнених умовах.

В процесі побудови образу виразно виступає складна взаємодія рефлекторних актів, які набувають форми специфічних пізнавальних дій (сенсорних, перцептивних, репродуктивних, розумових), спрямованих на розв'язання перцептивної задачі: виділення ознак об'єкта, що сприймається, їх структурування, усвідомлення класу об'єктів, віднесення його до певної категорії. На підставі минулого досвіду і фрагментарних перцептів у суб'єкта виникають судження, гіпотези, які впливають на хід даного процесу і разом з тим зазнають певних змін залежно від результатів перцептивних дій. Неадекватні гіпотези, що не підтверджуються перцептивними даними, замінюються правдоподібнішими здогадками.

Розв'язання задачі в таких умовах часто є процесом вирішення суперечностей *між очікуваннями*, що виникають у суб'єкта, передбаченнями і перцептивною інформацією, яку він отримує. Воно являє собою складну пізнавальну діяльність, яка вербалізується тією чи іншою мірою на всіх їх станах, починаючи з усвідомлення задачі і закінчуючи впевненим її розв'язанням.

Це яскравий приклад становлення "суб'єктивного образу об'єктивного світу", який неможливо зрозуміти без його психологічних, власне, особистісних складових. Звернімо на це додаткову увагу. Вже рефлекторний акт, як відповідь на подразнення, у даній ситуації є зміненим. Адже перцептивна *задача*, що була поставлена перед досліджуваним, надає принципово нового змісту і динаміки і цьому акту, і всій сенсорно-перцептивній сфері. Задача і актуалізований *самим суб'єктом* набір сенсорно-перцептивних і розумових *дій опосередковують* весь процес сприймання в даній ситуації, який стає власне суб'єктивним. Таким чином, мета (задача) та способи дій як суто соціальні надбання цілісної особистості в даному експерименті *змінюють* суто біологічні характеристики сенсорноперцептивної сфери (чутливість, концентрацію, обсяг тощо). Далі – актуалізація особистісного досвіду, розвиток особливого *стану* людини в умовах експерименту привносять нові ас-

пекти і нюанси в акт визначення і побудови образу подразника – у даному випадку ми зустрічаємось з унікальним явищем “другого”, власне, особистісного опосередкування діяльності. Це *подвійне* опосередкування і зумовлює, кінець кінцем, і нову форму, і динаміку роботи органів чуттів, і креативний акт побудови людиною *власного* образу предмета, що задається. Ми маємо тепер вже не лише суб’єкту, а *особистісну* ситуацію дослідження. Фактично, саме особистість як ціле і визначає пізнавальну діяльність людини, що філігранно показав Г. С. Костюк в даному дослідженні. Отже, ситуація розгортається не так, що стимул (погано освітлений предмет) діє на органи чуття, викликаючи реакціюобраз. Особистість як цілісність сама обирає (визначає) стимул, актуалізуючи всі свої наявні психічні складові – досліджує (вичерпує) його, сенсорно-перцептивна сфера, водночас, і надає інформацію, коректуючи вихідні суб’єктні (цільові) і особистісні (сенсові) інтенції, і сама у своєму функціонуванні коректується особистісними структурами.

Таким чином, своєрідність психічного найкраще можна зрозуміти, якщо підходити до нього генетично, якщо придивитися до того, як у ході розвитку відображувальної роботи мозку змінюються реальні взаємовідношення живої істоти з зовнішнім світом. Адже, в дійсності, ми в цьому експерименті і спостерігаємо розвиток і народження нової міжфункціональної системи, і, підкреслимо, перш за все – суто особистісної системи.

Який же гносеологічний сенс наведених результатів? Ось, коротко, основні **етапи створення суб’єктивного образу** в даних спеціальних умовах:

Перший – чутливість зорового аналізатора, який отримав енергію зовнішнього впливу, виявилась недостатньою через малу її потужність, тому аналізатор виявився нездатним перетворити її у факт свідомості одразу.

Другий – вимальовування предмета, що сприймається, – виникнення його на сітківці ока і становлення його обрису – виявляється теж незавершеним, з невизначеними межами та порожнінами в його цілісному образі.

Третій – існуюча вже суб'єктна перцептивна задача зумовлює складне перетворення рефлєкторних актів у пізнавальні дії (сенсорні, перцептивні, репродуктивні, мисленнєві), що здійснюють зміни образу і фіксації відмінностей, завдяки чому відбувається перетворення енергії впливів у визначений образ.

Четвертий – рух наявної, але не досить повної інформації про предмет викликає актуалізацію власне особистісних структур (досвіду, станів, спрямованості). Створюються гіпотези – образи, які змінюються більш правдоподібними.

П'ятий – розвиток образу внаслідок відображення предмета і його об'єктивація шляхом виділення його ознак, структури, віднесення його до певної категорії, вербалізації і аж до виявленого розв'язання перцептивної задачі.

Шостий – творчість. Аналіз психологічних складових, необхідний при переході людини від перцептивних задач до більш складних проявів пізнавальної, духовної та продуктивної діяльності.

Цей “ухоплений” в експерименті Г. С Костюка момент і механізм є методологічно дуже суттєвим. Він засвідчує не лише той факт, що розвиток має свої закономірності і механізми. Важливіше інше – розвиток будь-якого процесу людини є завжди і виключно *особистісним* явищем, оскільки тільки цілісність породжує нову цілісність всередині себе як складну міжфункціональну психологічну систему (тимчасову чи стабільну). В описаному дослідженні виокремлена, на наш погляд, та “крапелька”, у якій в концентрованому вигляді зосереджені основні механізми і закономірності, що можуть бути перенесені на всю особистість.

Наступне. Структуру особистості важливо зрозуміти як таку, що виникає цілком закономірно і жорстко детерміновано. Для дійсного осягнення значення даної тези цілком доречно використати аналогію з існуванням живої істоти (тварини). Атрибутивні властивості її, такі, як живлення, подразливість, виділення, розмноження *etc*, “вимагають” появи відповідних органів (структур). Це свого часу переконливо показав О. М. Леонт'єв у дослідженні філогенезу психіки. Послідовність саме така: сутнісна властивість

(функція) виникає раніше і в своєму існуванні та розвитку фактично породжує орган (скажімо, рух з'являється набагато раніше, ніж морфоанатомічне утворення – кінцівка ссавця і т. д.). У нас немає підстав вважати, що формування структури особистості не підпорядковується даній закономірності.

Важливість цього положення вбачається у тому, що його реалізація зміщує акцент дослідження: від констатації і опису існуючої (такої, що вже стала) структури, слід переходити до вивчення процесу її становлення, і саме в цьому процесі відкриваються дійсні глибинні і сутнісні механізми та закономірності, що й забезпечують виникнення, існування і розвиток структури особистості як цілісності.

На цьому шляху ми одразу зустрічаємося з суттєвою проблемою, що залишається невирішеною в психології особистості, не дивлячись на те, що саме її вирішенню присвячено чи не найбільше психологічних теоретичних і емпіричних досліджень. Якщо саме існування як активний саморух людської істоти породжує структуру особистості, що являє собою необхідну умову цього існування і розвитку, то виникає першочергове питання про витoki (джерела) цієї активності. Це дійсно кардинальна проблема. І не дивно, що будь-яка теоретична побудова в галузі психології особистості обов'язково включає в себе розгляд витоків активності людини. Водночас ми опиняємося перед дуже цікавим і показовим фактом – виявляється, що в усій сучасній психології не існує науково обґрунтованого і загальноприйнятого погляду на цей, чи не найсуттєвіший, аспект науки. Тлумачення джерел активності і механізмів їх дії виявляється настільки різноманітним і різнобічним, що сам лише їх аналіз вимагає дуже великих зусиль і об'ємних текстів (ми можемо послатися тут на одну з рідкісних вдалих спроб такого аналізу, яку зробив Х. Хекхаузен, проте цей аналіз так і не привів до якогось загального погляду). Ми вбачаємо в такому положенні речей ряд суттєвих причин, якщо не розглядати серйозно прагнення деяких дослідників “нав'язувати” власну логіку об'єкту вивчення. Мова не про ці спроби, а про серйозні дослідження. Одна з причин полягає у відмові від генетичного

аспекту аналізу. “Зрізові” техніки і побудовані на отриманих з їх допомогою результатах теоретичні узагальнення просто не можуть, так би мовити, “за визначенням”, відповісти на питання про дійсні витoki активності особистості. Ми не будемо тут перераховувати причини цього, які аналізував ще Л. С. Виготський.

В генезисі розвитку можна гіпотетично передбачувати, що новонароджена дитина є не просто дуже складною біологічною системою¹. Вона є людською дитиною, оскільки унікальні взаємозв’язки нервової системи і тілесності визначають особливий стан цієї істоти – стан готовності *увійти* в соціальний світ і *стати* особистістю. Але цей стан викликається *не тільки* унікальною біологічною структурою. Генеза такого явища полягає в наступному: початок народження людини лежить в соціальних умовах взаємодії двох особин, які фізіологічно з’єднуються для подальшого народження біологічної істоти як продовження свого роду. Вона потім стане соціальним атрибутом всього сукупного онтологічного буття.

Народжена біологічна істота є втіленням *нужди* як вихідної тенденції – потягу в потребово-мотиваційному осмисленні світу. Ця *нужда* перетворюється у свою чергу і в потребу, і, як усвідомлена потреба, – в мотив. Тож від початку особистість у своєму становленні має подвійне спонукання – *нужду* і деякі задатки, які можуть бути здійснені. Це і породжує потребово-мотиваційну сферу і проростає згодом в структурні компоненти особистості. Навіть світоглядний компонент народжується з сенсорноперцептивного поля, яке зароджується в *зустрічі* *нужди* як певного біологічного динамічно-інформаційного утворення з соціальним світом. *Нужда*, як зазначалося, розуміється нами як певний базальний стан біосоціальної істоти, що виражає об’єктивну необхідність у доповненні, яке знаходиться поза ним. Ми говоримо, що *нужда* є базальним станом, маючи на увазі і її *первинність* як джерела спонукальної активності індивіда, і її *глибинність* та відпочаткову єдність (синтетичність).

Вихідна *нужда* людської істоти задається і визначається самою специфікою організації життя і є достатньо постійною протя-

гом онтогенезу. Фактично, це є *нужда* жити, бути, здійснюватись і продовжуватись в іншій особистості, а також у своїх творах.

Нужда породжує і визначає (окреслює) потребово-мотиваційний простір кожної особистості, але потреби і мотиви не вичерпують і не zakresлюють базальну конститууючу природу *нужди*. Кожна потреба є частковим і конкретним задоволенням *нужди* (щоб не сказати фрагментарним). Так, наприклад, біологічна потреба в їжі є дуже суттєвою, вітальною, але вона – лише частина, фрагмент всезагальної *нужди жити*. Те саме можна сказати і про інші потреби й мотиви. В цьому сенсі *нужда*, на відміну від потреби, – *не предметна*.

Саме поняття *нужди* як базальної спонукальної сили пояснює різноманітність потреб і мотивів людини (що взагалі-то зазвичай *не пояснюється*, а лише констатується і класифікується). *Нужда* зустрічається з тим колом біологічних і соціальних явищ, які по-різному, в різному ступені можуть її частково (завжди саме *частково*) задовольнити. Саме так і виникають потреби, і саме тому вони – *ті*, що є в людини. Те, що це дійсно так, дуже добре видно, якщо порівняти потреби людини сучасної західної культури з потребами людей різних епох, або інших етносів. Потім вступають в силу ті впливи, які ми називаємо соціальними, педагогічними і т. д. Тут і народжується те, ім'я чому психічні процеси, психологічні стани, психічні властивості. І вони проходять шлях через потребово-мотиваційне поле. Виражаючись, здійснюючись, реалізуючись через психічну діяльність, вони стають нашими характерологічними, абсолютно унікальними властивостями, тому що сплав біологічного і соціального і породжує характер. Темперамент, як і генотип взагалі, являє собою відпочаткове, задане в *нужді*, в потребовомотиваційному полі розгортання здібностей. Не здібностей у сенсі “людина здібна до того чи іншого”, а просто людина виявляється фундаментально і *спрямовано* здібною.

Коли ми ставимо питання про те, яким же чином в генезисі здійснюється особистісний розвиток, як, власне кажучи, біологічна особа стає особистістю, – слід враховувати наступний момент: ця відпочаткова сенситивність і певний прояв *нужди* реалізується

через соціальні впливи у вищих психічних функціях, створюючи унікальну, неповторну, абсолютно приголомшуючу систему взаємодій сенсорно-перцептивних, імажинативних, моторних та інших проявів. Створюються складні міжфункціональні рухливі динамічні системи, які в сукупності і складають те, що прийнято визначати як структуру особистості.

Коли ми ставимо питання про те, де ж витoki психічного, відповідь є такою: начала психічного – в *нужді*, що проростає згодом у потреби. В свою чергу, потреба детермінує соціальні впливи, які задовольняють її. Отже, і на особистісному, цілісному рівні маємо унікальний механізм: не стимул діє на людину, а вона сама, вже дуже рано, обирає якийсь очікуваний стимул з багатьох, а саме – той, що відповідає її актуальній *нужді* (потребі). Зі свого боку, ці відпочаткові потреби є проявом фундаментальної анатомо-фізіологічної основи, яка проявляється в задатках. Вони ж мають властивість і здатність розвиватися виключно в соціальному середовищі.

В цілому, нам здається, що в становленні особистості генетично вихідним, повторюваним мільярди разів є психосексуальна особистісна взаємодія між двома людьми, як той конструкт, що виявляється в біологічному продукті цієї взаємодії (людське дитя) і привласнює соціальне як те, що має власні витoki і функціональне призначення і, власне, здатність до розвитку, щоб стати особистістю.

Мабуть, О. М. Леонт'єв був правий, коли говорив, що зустріч потреби з об'єктом несе в собі народження психічного як такого. І коли йдеться про те, що нужда народилася в парі закоханих, які мають взаємну потребу народити людину, ми маємо на увазі, що саме вона й виступає тим генетичним підґрунтям, що народжує суб'єкта чи індивіда або біологічну особу, яка повторює шлях своїх батьків. Таким чином, нужда люблячих людей різної статі одне в одному і їхня потреба продовжити одне одного через створення нової людини проростає в деяку просто приголомшуючу особистість. Яким же чином? Виявляється, дуже просто: між двома індивідами протилежної статі народжується те третє, що несе в

собі вектор їхніх, власне, сутнісних сил. Це, з моєї точки зору, є фундаментальний вихідний генетичний факт, який дуже давно і “старанно” не помічає психологічна наука.

Якщо говорити про любов, то вона завжди породжує нову векторну істоту, яка є бажаною і очікуваною. Якщо ж народження нової істоти відбувається без любові, без її очікування, бажання, без надії на неї, то це є акт простого (тваринного) народження біологічного організму, який не несе в собі сили мужнього відношення до світу, тому що в ньому не втілені одвічно найвищі духовні вияви людини – любові, не втілені в нього і високі рівні анатомо-фізіологічних здібностей, які можуть надати майбутній людині здібність стати красивою, потрібною, доброю особистістю.

Соціальні особи, що привласнили у своєму становленні досвід поколінь, який став їхнім біологічним єством, у своїй парній взаємодії, яка ґрунтується на сексуальній основі, в яскраво-гострому моменті, який є спрямованим і здатним відтворювати потомство, рід, створюють і укорінюють в світ лише те, що вони можуть. І в цих взаємодіях проростає чи то геній, талант, чи то посередність, чи і взагалі – безпритульність. Все визначається тією дійсною нуждою, що з'єднала цих людей.

Світ відтворюється в людському дитяті, яке несе в собі примат цілого, і цьому цілому нужда породжує вибіркочу функцію по відношенню до соціуму. І соціум, адекватно реагуючи на нужду людини, розвиває, власне, її потреби, її спрямованість, її сенсорноперцептивну сферу. І це є ключ до розуміння розвитку: таким є генезис розвитку, початку і функціонування особистості.

Це положення дозволяє суттєво уточнити одну з вихідних ідей екзистенціальної психології про “закинутість людини у світі”. При цьому екзистенціалізм не має на увазі “непотрібність”, “безпритульність” особистості. Йдеться про суттєво інше: “закинутість” означає, що людина сама не визначала рік і місце свого народження, рівень розвитку і особливості культури, в яку “потрапила”, своє найближче оточення. Вона сюди попадає, отже – “закидається”. І перед нею відкриваються дві принципові можливос-

ті – максимально пристосуватися, “плисти за течією”, стати “гвинтиком”, тобто розчинитися в цій мільярдній масі, – стати “рабом власного світопроекту” (каже про це Р. Мей). Або ж, і це принципова альтернатива, – усвідомити себе, здійснити трансценденцію, “вийти за” обставини і... збутися, подолавши, кінець кінцем, стан “закинутості”. Наше уточнення, яке витікає з фундаментального положення щодо генези особистості, пов’язане з тим, що “закинутість” буде різного ступеня і різної інтенсивності відчуженості, в залежності від того, як нужда призвела до народження, появи в світі цієї людини. Якщо вона – очікувана, бажана, якщо вона – плід дійсної любові і результат втілення соціально-біологічних історичних потенцій двох людей (батьків) – ця людина не може називатися “закинутою в світ”, адже вона вже відпочатково не просто існує, вона співіснує в ньому, бо і біологічно, і соціально, і духовно вона не сама. Те, який саме тип взаємовідношень між двома люблячими людьми призводить до народження такої особистості, можна вважати центральною проблемою перетворення нужди в соціально значущу людську потребу. Ми не одинокі в світі і в пізнанні. Це засвідчує і аналізована вище думка М. Бубера.

Фактично, процес становлення особистості як цілісності являє собою ніби вичерпування з існуючої нужди (нужда – жити, бути) тих можливостей, які потенційно могли б бути в індивіді. Але їх з різних причин – немає. Справа в тому, що соціум в тому конкретному часі і конкретних історико-економічних умовах, коли в нього приходять і існує дана особистість, досить жорстко детермінує вияв і розвиток одних здібностей і призупинення та нереалізованість інших.

Соціальний індивід (тобто індивід, який стає соціальною істотою, носієм всезагально-історичних здібностей) спочатку в своїх можливостях вичерпує самого себе для того, щоб з даного середовища максимально увібрати в себе ті потенції, ті сили, які йому притаманні. І потім ці сили повертаються в соціальне середовище в зовсім інших іпостасях. Вони повертаються в соціальних, опосередкованих, суб’єктивно значущих і для суспільства, і для індивіда потребово-мотиваційних силах.

Відпочаткова *нужда* як всезагальна людська інтенція не лише зумовлює активність дитини. В цій активності дуже швидко і рано починається розвиток цілісності і суттєвих її змістовних складових. За деякими емпіричними даними, як ми вже зазначали, людське дитя вже в перші місяці після народження принципово відрізняється від тварини в галузі почуттів. Ця відмінність виявляється в незвично ранньому розвитку почуттів, які прийнято називати вищими: естетичних, інтелектуальних, моральних. Ці почуття з'являються із загального чуттєвого недиференційованого стану, який Гаффдінг назвав “почуття життя”. Вже цей стан несе на собі особливий відбиток, який ставить його вище за інстинктивне життя тварин.

Саме “почуття життя” можна розглядати як суму фізичних відчуттів, які йдуть від усіх точок організму, але на початку воно визначається, головним чином, існуванням і задоволенням суто вітальних потреб. Але завдяки тому, що *нужда* формує й інші, суто соціальні і духовні потреби, почуття життя набуває вищого відбитку, який слід розглядати як зародок майбутнього переважання духовного життя над тваринним. Цей новий напрям можна помітити у дитини, вже починаючи з другої половини першого року життя.

Унікальна цілісність людської істоти охоплює не лише афективну сферу (потреби та емоції), але й царину інтелекту. Принципова єдність афекту і інтелекту конституюється, на наш погляд, вже на ранніх етапах онтогенезу єдністю біосоціальної природи *нужди*.

Нужда спонукає активність, в якій відбувається зустріч індивіда з різноманітними об'єктами соціального світу. Вибір об'єкта, що найбільше відповідає *нужді*, є сутнісною *подією* в житті дитини. В ній не лише народжується потреба, в ній уперше відбувається акт пізнання світу, коли умовнорефлекторні (отже, суто природні) механізми сенсорноперцептивної, мнемічної, інтелектуальної сфери, специфічно “запліднюються” *нуждою* і потребою (афективним), і виникає образ. Лише тепер виникає те “ключове

переживання”, яке Виготський вважав дійсною “одиницею” становлення особистості.

Складне поєднання в зустрічі афективного і інтелектуального компонентів породжує дію, тобто спрямовану й цільову активність, яка вже відпочатково, як бачимо, має характер *особистісної дії*. Отже, особистісна дія є тим психічним феноменом, який дійсно реалізує певний аспект *нужди*, “утримує” в єдності афективні і інтелектуальні компоненти особистості і забезпечує їх сполучальну взаємодію. Що б не виступало предметом психологічного дослідження – моторні дії (“живий рух” – за Бернштейном), робота аналізаторів, особистісні вчинки – ми повинні завжди давати собі звіт, що це є, в кінцевому рахунку, *особистісні дії*, які в єдності свого внутрішнього психічного змісту відбивають і реалізують єдину біосоціальну сутність *нужди*, а отже – і особистості в цілому.

Подальший розвиток особистості як присвоєння внутрішньої специфіки взаємостосунків близьких дорослих, і, на цьому підґрунті, зміну міжфункціональних систем, сполучений з диференціацією внутрішнього світу. У певний момент виникає враження про відокремлення і розходження афективної й інтелектуальної сфер людини. Проте ми схильні стверджувати, що це – лише враження. Тут не існує дихотомії, тут діють два сполучених процеси, забезпечуючи єдине унікальне явище – життя й розвиток особистості, що спонукається *нуждою*. І якщо психологія не бачить за формуванням, скажімо, способів розумових дій єдиної біосоціальної природи особистості, якій, в кінцевому рахунку, і потрібні (чи не потрібні) ці способи, якщо вона, з іншого боку, не бачить, що кожна потреба, кожен мотив зароджується і реалізується в обов’язковій суперечливій взаємодії з когнітивною сферою (реалізуючи кожного разу все ту ж єдину *нужду*), то це – проблеми психології, а не її єдиного об’єкта – людської особистості.

Нарешті, ми повинні відзначити, що після народження генетично вихідним, конституюючим фактором розвитку цілісної особистості дитини є змістовні особливості взаємодії її батьків, інших дорослих, що її оточують. Дитина в своїй активності, викликаній *нуждою*, зустрічається з великою кількістю нюансованої системи взаємостосун-

ків найближчого оточення. *Зустріч* означає не лише задоволення *нужди*, виникнення потреби, вона означає *вибір*, засвоєння соціальних способів існування і розвитку. Те, що саме зустріло дитя в оточенні, визначає наявність перших недиференційованих переживань, які при цьому ніяк не є малозначущими.

Таким чином, особистість як вища форма існування людської психіки *визначається* біосоціальними стосунками і духовними взаємодіями двох людей, що її народжують. У певних умовах істота, що народжується, не лише за своїми анатомо-фізіологічними параметрами, але й за наявним особливим психічним станом виявляється готовою до входження в соціум і має ситуативні передумови, тобто до того, щоб стати особистістю.

Вищі міжфункціональні взаємодії (вищі психічні функції) *здійснюються* всім цілісним біосоціальним індивідом і *спираються* на вищі нервові фактори, що визріли на даний час. Цей процес відбувається як дихотомічна пара, в якій існує, з одного боку, спираючись на задатки, розвиток індивідуальних здібностей. З іншого боку, *нужда*, потрапляючи в те соціальне середовище, яке адекватне їй, викликає до життя особистісні якості і властивості. Вони *породжуються* складними взаємостосунками з соціальним середовищем¹ і конституюючим, генетично вихідним фактором тут є стосунки між собою дорослих, що оточують дитину.

Подальше *формування* особистості як системи вищих психічних функцій здійснюється в умовах розширення простору суспільного життя для дитини, який сприяє *виникненню* нових функціональних систем, у відповідності з якими *змінює* свою діяльність і біологічне – зокрема, нервова система людини.

Суттєво відзначити, що цей рух – розвиток первинного – починається зі зміни цілісності, і, отже, є *особистісним* на всіх етапах онтогенезу.

Внутрішній світ

Аналіз підструктур особистості почнемо з розгляду внутрішнього світу. Взагалі, це поняття не відноситься тільки до психології. Помилковою є точка зору, ніби лише психологічні об'єкти

мають те, що ми називаємо внутрішнім світом. Насправді, як це вже вказувалося, будь-який феномен життя і навіть більшість фізичних тіл мають зовнішнє і внутрішнє. Наявність зовнішнього і внутрішнього – це загальний принцип структурування природи, і за цим принципом особистість людини мало чим відрізняється від усіх відомих природних явищ і тіл. Йдеться про рівень розвитку внутрішнього і чіткість розділеності внутрішнього і зовнішнього у психіці людини. Це перший момент.

Л. С. Виготський дає дуже цікаве і красиве визначення особистості: особистість – це те, чим людина стає для самої себе з людини в собі, через те, ким вона стає для інших. Якщо проаналізувати цю думку, то можна визначити, що мав на увазі Виготський, говорячи про особистість в цілому. Звичайно, він мав на увазі перш за все самосвідомість, він так і пише прямо про це в деяких роботах: саме з появою самосвідомості ми пов'язуємо дійсну появу особистості як такої. Але ж людська істота має внутрішнє спочатку, із самого початку зародження її як істоти, ще з часу запліднення і появи першої клітинки – в ній вже є внутрішнє і зовнішнє. І це існує завжди, впродовж усього життя людини. Л. С. Виготський говорить ось про що: до якогось моменту це внутрішнє в людині і лише для цієї людини розглядається як “предмет у собі”. Тобто той, хто несе внутрішнє, ще не став для себе, тому що він ще не знає, що у нього є внутрішнє. І появу особи Виготський пов'язує з цим переходом: коли я зрозумів, побачив, що у мене є внутрішнє, коли я зрозумів, що у мене є переживання, коли я зрозумів, що у мене є думки, коли я зрозумів, що у мене є ідеї, і побачив їх, і відчув їх, і взнав їх, тоді, власне, і з'явився Я, з'явилась особистість. Фактично, повторимо, йдеться про появу самосвідомості.

Цей перехід кардинально і принципово важливий, і тут Виготським вказаний шлях цього переходу. Він говорить, що людина приходить до цього через те, ким вона стає для інших, і це означає, що коли я ще не знаю про цей свій внутрішній світ, про те, що в мені є, інші вже про це знають, вони вже знають мій характер, мої думки, мої відчуття, вони вже бачать їх, вони знають: ро-

зумний я чи ні, спокійний чи неспокійний, багатий у мене внутрішній світ чи бідний, які образи у мене переважають, яка вдача у мене переважає. Отже, Я спочатку став для Них. Виникає дуже цікава річ: у маленької дитини з самого початку дитинства встановлюється з рідними близькими людьми те, що називається особистісними взаємостосунками. В цих взаємостосунках дитина не тільки досягає задоволення своїх потреб, викликаних її *нуждою*, і використовує при цьому інших людей, вона ще й розкривається в цих відносинах. І вона це робить непомітно для себе, звичайно, не спеціально. В маленькій істоті ще немає того, що називається в соціальній психології процесом самопрезентації, коли людина сама працює над тим, як показати себе іншим, вона просто показує себе – і все. І це якимось відображається в ній. Маркс мав рацію, коли говорив, що особистість спочатку як у дзеркало дивиться в іншу людину, і лише після того звертає увагу на себе. Я відображаюся в цих людях, і я по них знаю, який я. По тому, як вони про мене говорять, яке спілкування вони будують зі мною: вони відповідним чином поведуться, включають мене в якісь справи. Головне – що вони говорять і порівнюють; і саме це приводить до того, що я слідом за ними починаю дивитися на себе своїми очима: спочатку я дивлюся очима назовні, на них, бачу їх, повертаю очі і їх очима спочатку дивлюся на себе, в себе, а потім вже і свої очі повертаю в себе. І так я визнаю себе, і стаю людиною для себе. Ось три етапи, три моменти, які фіксує Виготський, і ось що вони означають: я стаю особою тоді, коли я перетворююся з людини в собі на людину для себе: через те, ким я є для інших, через людину для інших. Це перше, що хотілося сказати про внутрішній світ.

Що стосується самого змісту внутрішнього світу, він існує з самого початку у маленької дитини і є не відкритим нею. Він собою являє те, що ми, слідом за Фройдом, після його великих відкриттів, називаємо несвідомим. Тобто, це є інстанції, потреби, образи, які не усвідомлюються, але вони при цьому викликають активність. Усвідомлюється дитиною потреба, яка виникає при зустрічі *нужди* з об'єктом, який може задовольнити її (*нужди*) конкретне відгалуження. Наприклад, дитина зараз може навіть не

знати, що вона хоче їсти, її просто турбує дефіцит чогось, і лише коли відбувається зустріч з їжею, ця тривога пропадає, виникає перший момент усвідомлення потреби, стану потреби. І потім це диференціюється саме в потребу в їжі. Так виникають і інші потреби, тому що задовольняється *нужда* і за допомогою інших предметів. Отже, вже на початку інтенції є не тільки тим, що побачив Фройд: бурхливе, похмуре, незрозуміле, Ід. Відпочатково там є відтінок і відбиток соціального. У внутрішньому світі маленької дитини ми ніколи не маємо тільки біологічного. І це найбільша помилка, яку повторюють за Фройдом усі і яку не хочуть усвідомити. Це чисто і виключно біологічне є лише у хворої людини, неповноцінної особистості, і, до речі, глибоко неповноцінної, тому що вже спочатку весь потяг, усі бажання складаються зі вкладеного в неї батьками і біологічного, і соціального. І тому внутрішній світ не репрезентується дитині, вона про нього не знає, але вона вже виражає його: плачем, діями, іншими видами активності. Вона виражає цей світ, ще не знаючи про нього.

Існує цікаве уявлення І. О. Сікорського про перші акти усвідомлення: дитина прагне до повторення нових рухів, положень тіла тощо, тому що це пов'язане з одночасним виникненням внутрішніх переживань. Повторення дають змогу “вивчати” їх, звикнути до них, зробити своїми. Це й є, вважав Сікорський, першими зародками внутрішнього світу як особливого і цілком реального змісту. І це є першими “спалахами” свідомості. Разом з цим із зовнішнього світу з'являється те, що я знаю про себе. І ось ця єдність усвідомленого і неусвідомленого, складна, суперечлива, але все-таки єдність, і складає власне те, що ми називаємо внутрішнім світом. Він дійсно суперечливий у цьому протистоянні: відпочатковому генетичному протистоянні неусвідомлюваного і усвідомлюваного. Свідомість з'являється як відношення, як пізнання людиною чогось про себе. Механізм цього феномена гарно вивчений в межах культурно-історичної концепції, тож ми не будемо його обговорювати. Нам важливіше “утримати” уявлення про генетичний рух.

Вихідна суперечлива єдність біологічного і соціального породжує потреби, цілі, вона породжує потім цінності. Виникають значення, сенси, і все це представлено у вигляді образу. Що є образ, що означає наявність у людини образу? П. Я. Гальперін, між іншим, говорив, що дійсним предметом психології є образ. Це дуже смілива заява, і начебто зовсім далека від глобальності психіки, але якщо вдуматися, що ж означає виникнення і наявність образу? А означає це те, що існує деякий суб'єкт, який буде і споглядає образ. Тобто, є Я, є особистість, перед якою цей образ існує, і це вже надскладно для сучасної психології. Це означає, що у внутрішньому світі існує не тільки свідоме і несвідоме, а саме свідоме дуже складно розчленувалося і в ньому є об'єкт (образ), і є суб'єкт, який його бачить – і все це вкрай ускладнений варіант.

Як виникає образ? Він виникає не від того, що я щось бачу, чую, і це ніби вже є образ. Це ще далеко не образ. Згадаємо, що показав дослід Г. С. Костюка. Це був довгий, дуже довгий процес: образ з'являється в результаті дуже тривалого цілісного активного процесу, і в цьому процесі відбувається ніби вичерпування дійсності, і будується повторно те, що адекватне цій дійсності. Наявність образу означає наявність особи, означає наявність свідомого і несвідомого в ній, отже, означає унікально складну ситуацію і унікально складну структуру. Ми зараз говоримо, що все багатство внутрішнього світу особистості є перетвореним, засвоєним нею з навколишньої дійсності. Але виникає дуже важливе питання: а як виникають образи тих предметів і явищ, які людина не сприймала ніколи? Чому я можу уявити віддалені галактики, віддалені планети, я можу уявити закони всесвітніх процесів, які я ніколи не бачив, про які ніколи не чув і нічого такого не знав? Ми думаємо, що такі побудови, сама їх можливість мають велике значення, не оцінене поки що психологією. Різноманітність світу набагато більша, ніж ми можемо уявити; коли ми говоримо про те, що людина включає в себе весь Всесвіт, – це правда. Адже ми дійсно можемо помислити і побачити те, чого ніколи не бачили і про що ніколи не чули. Це не можна пояснити тільки процесом

уяви, в усякому разі тим, що під нею розуміє сучасна наука. Це – дійсно проблема.

У будь-якому разі, коли ми говоримо про внутрішній світ, ми стикаємося з дуже серйозними загадками, і однією з них є загадка духовного. Дух є цілковитою реальністю, якщо ми говоримо про особистість, її внутрішній світ. Говорити про особистість і не говорити про дух було б неправильно. Нам здається, що невірно накладати на психологію обмеження, ніби духовне, душевне виходить за межі цієї науки: проблема тут у методах і теоретичних позиціях. А саме духовне є суттєвим атрибутом особистості і, як таке, повинно вивчатися позитивною наукою. Ми говоримо про дух як про те, що відрізняє людину від усієї живої природи, що робить її істотою, яка може продовжитися, народити цінність, народити ідеальне, може вчинити попри біологічні потреби. І це істота, яка тягнеться до любові, до мистецтва, до моральності. Ми говоримо, що це дуже складні речі і вони існують, і складають внутрішній світ особистості. Що є дух? Нам здається, що ми знайдемо відповідь свого часу, коли зрозуміємо, як соціальне життя насправді контактує з біологією. Як насправді цей контакт породжує психічне, і як це психічне, розвиваючись, стає духом. Справа в тому, що дуже довгий час вітчизняна психологія взагалі не займалася цими питаннями, вирази “внутрішній світ”, “переживання”, “стан” взагалі не входили в наукову термінологію. Тому що був величезний “страх субстанціональності”. Тобто, коли ми говоримо про внутрішнє, ми говоримо, що є реальний його носій, і починаються пошуки “гомункулуса”; якщо це не гомункулус, то це душа, і пошук душі. Це близьке до теології, це близьке до релігії. Л. І. Божович була першою, дуже сміливою жінкою яка за радянських часів, у своїй монографії, що вийшла в 1968 році, перемогла цей страх. Вона говорила про переживання, як про один з елементів внутрішнього світу, і дуже важливий елемент. Він і складає зміст душевного життя, внутрішнього життя людини. Дійсно, ці питання дуже тендітні, тонкі, але ми не одержимо ніколи відповіді про єство особистості, якщо сміливо не будемо вивчати все, що є в людині. Врешті-решт, наука не повинна боятися,

вона повинна відкривати: якщо ми маємо проблему, то повинні її вирішувати.

Якщо в цілому говорити про внутрішній світ як структуру особистості, слід зазначити таке: існують механізми його виникнення, він має тенденцію виявлятися, виражатися, а вираження є лінією розвитку особистості. Вираження внутрішнього через зовнішнє (це дуже точно показав О. Ф. Лосєв) є сутнісною ознакою життя людини: ми шукаємо в особистості виразний рух, виразні слова, виразні дії тому, що внутрішнє існує, як не дивно, тому, що воно виражається. Виражається ж воно через переживання, стани, дії, через слова. Якщо внутрішній світ не буде виражатися, він не існуватиме.

Коли формується внутрішнє, воно одразу змінюється; це формування є водночас і розвиток. І коли ми говоримо про вираз думки, то, виражаючись (втілюючись), вона завжди “тягне” за собою іншу думку, сама уточнюється, ускладнюється або спрощується. Вона завжди змінюється. Тобто, вираз внутрішнього завжди приводить до його ж зміни. Ось тому і виходить, що ми не можемо говорити слідом за Виготським однозначно, що особистість виникає тоді, коли вона усвідомлює наявність у себе внутрішнього світу, тобто стає особою для себе. Для того щоб це відбулося, це внутрішнє вже повинно бути. Воно повинно виражатися, інакше ніяк і нікому буде його усвідомити, воно не розвиватиметься. Таким чином, ми повинні шукати початок онтогенезу набагато “нижче” (раніше), тому що інакше виникає розрив єдиного руху. Якби не було внутрішнього спочатку, воно б не виражалось, і значить – воно б не формувалося. Тобто, внутрішнє в особистості є завжди, а мова йде про його розвиток-ускладнення.

Переживання

В аналізі внутрішнього світу чільне місце має бути відведене переживанню, яке виступає центральним компонентом того, що ми називаємо внутрішнім світом особистості, і в психології цей феномен вивчався достатньо довго і дуже по-різному. Традиційно переживання трактується як синонім емоційної реакції. Натомість, Ю. Василюк у дуже цікавій книжці “Психологія пережи-

вання” дає розуміння переживання як процес активного діяльнісного подолання, проживання особистістю якихось несприятливих ситуацій. Ми можемо сформулювати дещо іншу точку зору. Переживання слід розглядати (за логікою слова) як перенесення чого-небудь у живий стан, тобто переведення події, якогось відчуття, предмета, що оточують людину, в стан живого сприйняття, в стан живого ставлення. Тобто, якщо розшифрувати це тлумачення, можна сказати, що процес переживання являє собою, фактично, репрезентацію свідомості того, що відбувається в оточуючому світі, або в біологічному тілі, або “всередині” самої особистості. Таким чином, термін “переживання” фактично виявляється релевантним, тобто майже відповідає терміну “свідомість”.

З іншого боку, можна говорити про переживання як про такий своєрідний місток, який зв’язує неусвідомлювані й усвідомлювані процеси. І якщо, наприклад, мова йде про стани (про це буде окрема розмова у відповідному розділі), то слід відокремлювати їх так, як і переживання. У цій дихотомії, в даному протистоянні понять, переживання виступає як доведення стану до свідомості людини, тобто, спрощено кажучи, так, що я можу бути в стані афекту, але не переживати цього і не знати, що я в стані афекту. Коли ж я переживаю стан афекту, це означає, що мені репрезентований цей стан. У зв’язку з цим виникає ряд дуже цікавих аспектів взагалі щодо тлумачення внутрішнього світу як такого.

Якщо центральне місце в ньому займає переживання (до цього схилявся і Виготський у своєму останньому періоді творчості, до цього схиляються численні персонологи; власне кажучи, і В. Штерн будує свою теорію саме на розумінні переживання як центрального феномену особистості), тоді по-іншому виглядає, наприклад, тлумачення образу. Раніше ми говорили про нього як центральне явище психіки і згадували П. Я. Гальперіна, який вважав образ взагалі предметом психології, і, напевне, він не помилявся; але ми хочемо сказати про інше.

Традиційно розуміється це так, що у людини формується якийсь образ предмета, речі, ситуації, і потім цей образ переживається, наповнюючись якимось особистісним сенсом, якимись

емоційними реакціями. Нам здається, що це потрібно розуміти дещо інакше.

В дослідженнях свідомості її функції зводяться зазвичай до породження та відображення. Можна їх дещо подрібнювати, говорячи про смислоутворення, але це, в цілому, і є породження. Чомусь їх відокремлюють, (у тому числі і в нових роботах, присвячених свідомості) від дуже важливої функції свідомості, про яку згадував О. М. Леонтьєв. Він писав так, що свідомість людини пристрасна. Ми повинні говорити про таку функцію свідомості, як переживання того, що відображається. Можна говорити і так, що між відображенням і породженням є момент (є функція), є етап доведення до людини як такої сенсу того, що вона відображає. Можливо, це і не так. Але що стосується образу, то ми б сказали, що послідовність подій є не такою, що людина спочатку будує образ, а потім його переживає, а, насправді, побудова образу, сам образ і його переживання – це, в цілому, є одне й те саме. Образ неможливий без переживання. І якщо знову згадувати і той дослід Г. С. Костюка, про який ми вже говорили раніше, й інші дослідження, тобто чисто науково-емпіричні дані, і якщо говорити про життєві знання, то ми всюди зустрічаємося з одним і тим самим явищем: образ завжди є пристрасним. Він завжди мій. Тобто вже саме те, що це мій образ, означає, що він пройшов через всю особистісну структуру, через весь досвід, все минуле і майбутнє даної конкретної людини. І тому розділяти явища переживання, відображення і породження образу просто немає сенсу. Ми не переживаємо образ, ми будуємо образ після і в процесі переживання, можна так сказати. А взагалі-то, в часі це просто одночасний акт (це – один акт). І, до речі, у досліді Г. С. Костюка, там симультанність побудови образу була розірваною, вийшов сукцесивний процес через дуже складні умови побудови образу, і спостерігається зовсім інша річ: там спочатку переживається, а потім будується образ. І це переживання дуже гарно видно і в поведінці людини, і у її висловлюваннях, навіть за психофізіологічними показниками, такими, як тиск, підвищення температури, частота пульсу і т. д. Тобто образ переживається. Переживання пронизує

досвід. В цьому контексті уявлення про нього як про предмет психології, звичайно, дещо тенденційне. Якщо формою існування психіки людини є особистість, або, як про це писав С. Л. Рубінштейн, психіка людини особистісна, це означає, що всі процеси, які відбуваються в психіці людини, є процеси особистісні (і праві були В. Штерн, і Л. С. Виготський, коли говорили, що цілісне виникає і розвивається раніше, ніж частини. Тож психіка людини повинна вивчатися саме “зверху”, тобто від особистості, і потім далі до її компонентів, і тільки такий шлях дослідження є адекватним); в такому разі система переживань є дійсним об’єктом: не предметом, а об’єктом вивчення психології людини, навіть не психології особистості.

Л. С. Виготський схилився до думки, що переживання являє собою дійсну “одиницю” аналізу особистості. Його погляди підтримала і розвинула, як уже зазначалося, лише Л. І. Божович, яка вважала переживання найважливішою психологічною дійсністю особистості. “Переживання, – зазначає вона, – являє собою ніби вузол, в якому зав’язані різнобічні впливи внутрішніх і зовнішніх обставин”. На відміну від Л. С. Виготського, вона не визнавала переживання “одиницею”, тобто цілим, що далі не розкладається, а навпаки, ставила завдання аналізу і вивчення “тих сил, що лежать за ним і зумовлюють процес психічного розвитку”. На жаль, такий аналіз не зроблено. Замість цього маємо кілька концептуальних моделей даного явища, жодна з яких не витікає з фактичних наукових даних, а є вільною інтерпретацією поглядів авторів.

Головною проблемою експериментального дослідження особистісних переживань, зазвичай вважається неможливість досягти цілком адекватної репрезентації людиною того, що саме і як вона переживає. Тому що, коли ми даємо людині задачу описати свої переживання, то тим самим ми породжуємо у неї інше переживання і зовсім інший образ, і отже ця “змичка”, “склейка” ніколи не дасть нам об’єктивної картини.

Така проблема, повторимо, існує, але вона зовсім не є невирішеною. Просто це відбиття дійсної надскладності явища та водночас результат часткового і однобічного підходу до переживань

ня. Вважається, що воно існує і виражається, тож слід “схопити” в досліді це вираження і інтерпретувати “по ньому” саме переживання. Це не вдасться і не вдається в такій постановці питання. Адже існує й інша сторона процесу: “не переживання, – стверджує М. М. Бахтін, – організовує вираження, а навпаки, вираження організовує переживання, вперше дає йому форму і визначеність спрямування”. (Якщо порівняти це твердження з положенням Виготського відносно того, що думка не просто виражається в слові, а й формується в ньому, стане зрозумілим, що відкривається загальний психічний механізм). Співвіднесення переживання з вираженням, на наш погляд, відкриває дійсний спосіб і простір існування даного психічного феномену. Вираження не є просто функцією особистості, а становить її необхідний і базисний атрибут. Згідно з О. Ф. Лосєвим, нагадаємо, особистість є перш за все виразною формою, тобто вона являє собою форму вираження. А “виразне буття є завжди синтез двох планів, одного – найбільш зовнішнього, очевидного, та іншого – внутрішнього, осмислюючого, такого, що припускається. Вираження є завжди синтез чогось внутрішнього і чогось зовнішнього”. На думку філософа, у вираженні особистості представлена тотожність її зовнішнього і внутрішнього. Це виявляється, наприклад, у тому, що, сприймаючи особистість суто зовнішньо, ми в той же час ніби охоплюємо і внутрішнє, те, що виявляється в зовнішньому.

Тож маємо три світи особистості: “внутрішнє буття” – сутнісне, смислове (“першообраз”, за Лосєвим), “зовнішнє буття” – вигляд, лик, поведінка особистості, і світ зовнішній – простір буття. Вони становлять єдину рухливу цілісність, і переживання виникають “на стиках” цих світів. Отже, з одного боку, вираження породжує переживання, формує його, а з іншого – переживання не виражається, а визначає і наповнює вираження реальним змістом. Спорідненість переживання з вираженням дозволяє зробити припущення щодо його будови. Безумовним є те, що переживання має власну структуру, тобто є психічною субстанцією, оскільки воно може бути представленим у свідомості людини саме як форма. Але, разом з тим, безумовне й те, що воно постійно в русі, і є

ніби розмитим водночас в усіх “світах” особистості, і тому не може бути структурою, а являє собою постійне становлення. Така двоїстість (симультанність – сукцесивність) переживання робить зрозумілою неможливість “схопити” його в традиційному експериментальному дослідженні. Сюди слід додати також те, що повне злиття переживання з особистістю не дозволяє виокремити його навіть штучно, заради аналізу, як це ми робимо з іншими психічними явищами. Адже сама особистість ні за яких умов не може дистанціюватися і стати в опозицію до власного переживання. У випадках, коли їй здається, що така операція вдалася, – мова йде вже про зовсім інше переживання, а не те, з приводу якого виникло “протистояння”.

Особливою проблемою є процес виникнення переживання. Ми вже згадували, що воно з’являється на межі зіткнення “світів” особистості, але в цьому є певні суттєві особливості. Вираження і його вища особистісна форма – *втілення* – породжує принципово нову форму співіснування людини і світу, що її оточує. Втілення – “це закарбування живої активності як процесу життя людських сутнісних сил в предметі, – зазначає Г. С. Батіщев, – це перетворення логіки дій суб’єкта у власне предметно-зафіксоване зображення і віднаходження суб’єктом своєї дійсності в об’єктах, які несуть на собі і зберігають образ його діяння. Результатом такого процесу є те, що світ перестає бути *перед* і *проти* людини, а перетворюється в її світ, який існує *навколо* неї. С. Л. Рубінштейн говорить: “Людина знаходиться всередині буття, а не лише буття є зовнішнім її свідомості”. Можна стверджувати, що переживання виникає саме тоді, коли світ зовнішній став світом *навколо*, а не *навпроти* мене. І це є, на наш погляд, абсолютною умовою його виникнення. Разом з тим, з цього випливає і спосіб існування особистісного переживання. Людина втілює себе як індивідуально-неповторне соціальне ціле, як своєрідну тотальність своєї соціальності: “Результат її втілення є її твір”. Твір є тим, що робить наше життя і нашу особистість вічним. Причому “твір” слід розуміти широко – це є все те, що залишає навколо себе і після себе людина. Отже, втілення являє собою творчість. Такої ж думки і О.

Ф. Лосєв: “Антиномія свідомості і буття синтезується в творчість”.

Отже, якщо вираження – втілення являє собою творчість, то остання й є способом існування переживання, котре цим втіленням породжується. Слід зазначити, що стосунки, описані для особистості і зовнішнього світу, є, за природою, такими ж самими і у відношенні її до свого внутрішнього світу, який теж *створюється* особистістю. І він є виключно світом переживань, оскільки, на відміну від зовнішнього світу, в ньому немає нічого об’єктивного (звісно, лише для даної особистості). **Тож переживання виникають у трьох процесах**

По-перше, в процесі перетворення зовнішнього й відстороненого світу в мій світ навколо мене. **По-друге**, через створення власного зовнішнього (лику особистості), і, **по-третє**, в процесі створення власного внутрішнього Я (індивідуація). Світ переживань, незважаючи на свою складність, ніколи не є хаотичним (питання особистісного упорядкування переживань – то окреме і фундаментальне питання, якого ми не будемо тут торкатися). Більше того, завдяки вираженню-втіленню, як всезагальній атрибуції особистісного існування, та переживанням, що народжуються при цьому, не є хаотичним і світ зовнішній (мій світ, який мене огортає, а не стоїть навпроти). Хаос може породжувати тільки й виключно цивілізація, самому ж світові абсолютно не притаманна хаотичність. І людина аж ніяк не може жити ні в хаосі, ні побіля нього, як не переносить його і у внутрішньому світі. За думкою М. К. Мамардашвілі, людина може існувати, “якщо є можливість і умова світу, котрий вона може розуміти, в якому може людськи діяти, за щось відповідати і щось знати. І світ цей є створеним”... то до чого ж тут хаос?

Викладене бачення природи особистісних переживань дозволяє, на наш погляд, визначити об’єкт психологічного дослідження. Зробимо кілька припущень. Свого часу К.-Г. Юнг зазначив, що переживання являє собою нерозривну єдність почуття і розуміння. Але, виходячи з творчої природи цього явища, слід внести ще один необхідний елемент. Структура переживання може скла-

датися з трьох складових – почуття, розуміння і дії. Причому остання являє собою не автоматичну, не суб'єктивну, а вільну особистісну, тобто власне креативну дію. В цьому припущенні ми спираємося на теоретичне побудування Л. С. Виготського, який в одній з останніх своїх робіт намітив вирішення центральної для себе проблеми єдності афекту і інтелекту саме через добудови цієї системи дією: “ступінь розвитку є ступінь перетворення динаміки афекту та динаміки реальної дії в динаміку мислення”. Нам здається, що ця структура має загальне значення для будь-яких психологічних утворень.

Переживання належить до таких психологічних явищ, у яких в єдиному і миттєвому акті зливаються всі складові. Отже, виникає цілісність, яка далі так і існує, більше не розпадаючись. Навіть ті переживання, що перестали бути актуальними, зберігаються в такому ж цілісному вигляді, утворюючи досвід особистості. Переживання презентується іншим людям і самому суб'єкту у вигляді знаку. За Бахтіним, “переживання не лише може виявлятися за допомогою знаку... але, крім цього свого виявлення назовні (для інших), переживання і для самого того, хто переживає, існує лише в знаковому матеріалі”.

Знакова природа переживання може означати лише одне: особистість означає свої переживання, тобто ми маємо справу ще з однією специфічною формою активності. Крім того, це говорить також про те, що переживання в житті людини є специфічними психологічними засобами оволодіння власним внутрішнім світом, поведінкою, та, кінець кінцем, побудови вищих психічних функцій і, на їх основі, складних міжфункціональних систем.

Експериментальна модель психологічного дослідження особистісних переживань може бути такою. Необхідно створити умови вияву творчої активності людини та її вираження – втілення. Сама експериментальна ситуація має моделювати “світ навколо мене”, в котрий можна “увійти” і здійснити вільні (креативні) дії. Ситуація має бути розгорнутою, тобто являти собою специфічну модифікацію генетико-моделюючого методу. Фіксувати переживання необхідно не за самозвітами, а виключно опосередковано, встано-

влюючи їхні контури і зміст у специфічних продуктах і процесах творчого вираження. Експерименти, що зараз проводяться, можуть дати відповідь щодо психологічної природи особистісних переживань, підтвердивши, уточнивши або відхиливши викладені припущення.

Нижче ми розглянемо специфіку, індивідуальність переживання художнього твору та спроби експериментального вивчення цього явища.

Естетичне переживання, на думку Л. С. Виготського, лишається незрозумілим і прихованим від людини за своєю сутністю. “Ми ніколи не довідаємося, – пише він, – чому нам сподобався той чи інший твір. Все, що ми вигадуємо для пояснення його дії, є більш пізнім примисленням, абсолютно явною раціоналізацією несвідомих процесів. Сама ж сутність переживання лишається загадкою для нас” (*підкреслено нами*). З того часу психологія дуже мало нового дізналася про естетичне переживання, хоча зараз здається, що праця Виготського просто повинна була стати могутнім імпульсом для дослідження цього феномена. Але не стала... Натомість наука, а особливо педагогіка, надто багато зробили для того, щоб якомога далі відвести людину від вільного, не обтяженого стереотипами і настановленнями сприймання мистецтва. Воно оточене зараз дуже могутнім і буйним ореолом абстрактних інтелектуальних побудов і їхніх наслідків – дидактичних повчань про те, що саме треба сприймати, як саме це робити і яке ж переживання слід вважати дійсно естетичним, а отже – повноцінним. Щодо останнього виникає велика проблема, оскільки, якщо зібрати всі визначення, які стосуються цього загадкового переживання, і спробувати узагальнити – отримаємо дещо, що, в принципі, не можна не те що пережити, а й навіть уявити. Відбувається це тоді, коли наукове дослідження психічної реальності, частиною якої є переживання, підміняється “роботою” дослідників щодо власних логічних схем і конструкцій. Мабуть, є інший шлях вирішення загадки, яку помітив Л. С. Виготський. Цей шлях має знаходитися у царині психології, а не в емпіреях власної думки дослідника. Напевно, треба спробувати вивчити саме переживання мистецтва як абсо-

лютно конкретне психічне явище. Спробувати відповісти на питання, як переживає мистецтво людина, але відповісти не абстрактно-відсторонено (досліджуючи масу напрацьованих визначень і схем) і не інтроспективно (дослухаючись лише до власних переживань і застосовуючи їх до всіх людей), а відповісти, *запитавши про це у людини, яка переживає.*

Тут ми торкаємося дуже гострого, суперечливого і давнього аспекту проблеми пізнання психічної реальності (та й пізнання взагалі), сформульованого Е. В. Ільєнковим, як питання про відношення “світу в свідомості” до “світу поза свідомістю”. Це одвічне питання, хоча й було принципово розв’язане ще Б. Спінозою, однак психологія цього вирішення начебто не помітила, за винятком лише Л. С Виготського. Нагадаємо, що суперечність полягає в тому, що свідчення про предмет, явище, котрі знаходяться поза людиною, обов’язково стосуються внутрішнього світу того, хто пізнає, і тому об’єктивне, незалежне від суб’єкта знання цих зовнішніх явищ уявляється досить проблемним, а точніше – просто неможливим. Через це, зрозуміло, виникає багато різних пояснень і тлумачень одних і тих самих явищ. “Все це достатньо свідчить, – пише Б. Спіноза, – що кожен судив про речі відповідно до улаштування свого власного мозку, або, краще сказати, стан здатностей своєї уяви приймав за самі речі”. Але чи можна судити про речі *тільки* відповідно до *їхнього* влаштування, нехтуючи влаштуванням внутрішнього світу того, хто пізнає? Однозначно *ні*, оскільки результат пізнання – це завжди “картинка” в свідомості суб’єкта пізнання. Але якщо це так, то ми ніколи не отримуємо об’єктивних знань, а завжди маємо справу з міфом, в якому химерно сплітаються частини об’єктивної реальності і наші власні психічні процеси і стани. Особливо це загострюється під час пізнання психічної реальності, адже той, хто пізнає, прагне він цього чи ні, обов’язково “звіряє” свідчення про певні психічні явища досліджуваних, які, відповідно, мають власний внутрішній психічний простір. І цього ніяк не уникнути. Виходить, що психологічне знання є найбільш міфологізованим. Але виявляється, що не лише воно. Найбільш передові галузі пізнання (квантова фізика,

молекулярна біологія, астрофізика) породжують справжні міфологеми (згадаймо хоча б принцип доповнюваності в квантовій механіці). Отже, проблема справді існує, і це виправдовує наше звертання до, здавалося б, давно відомої філософської архаїки.

У психології спроба розв'язати згадану проблему приводить до дуже цікавого і парадоксального явища – побудови численних “авторських теорій”. Цей процес ретельно описав Л. С Виготський. Він досить простий і існує в двох основних формах: можна побудувати власну теорію, вивчивши ряд інших теорій (взагалі-то це й не теорія, а просто *схема*), можна ж до вивчення чужих теорій долучити опис певної сукупності психологічних факторів. Головне – створити власну (як відбиток внутрішнього світу дослідника) схему і потім, наче мереживо, накидати її на все розмаїття психологічних явищ, одні вважаючи “правильними” (тобто такими, що відповідають схемі), а інші, звичайно, – артефактами, та й не зважати на них. Самі явища, звичайно, тут не вивчаються, отже, виходить все точно за Спінозою (див. цитату, наведену вище). Тобто маємо той-таки міф, хоча й нібито з іншого боку. Так виник міф і про естетичне переживання особистості.

Тим часом Спіноза дійсно розв'язав суперечність. Її вирішення, нагадаємо, полягає в тому, що наближення до пізнання природи явища (тобто *об'єктивного* пізнання) передбачає активне відтворення суб'єктом траєкторії руху “тіла”, що пізнається. І що складніша ця траєкторія, то вона непередбачуваніша, то більш різноманітною повинна бути активність того, хто пізнає. Якщо скористатися сучасною термінологією – суб'єкт пізнання власною активністю мусить “вичерпати” явище.

Як це застосувати до психології, яка вивчає не просто “тіло”, а “мисляче тіло”, тобто інший суб'єкт? Нам здається, що для цього треба, *по-перше*, відмовитись, врешті-решт, від стимул-реактивної парадигми дослідження і визнати єдиною можливою формою пізнання взаємодію і діалог з таким самим вільним і активним суб'єктом (“мислячим тілом”), яким є й сам дослідник. А, *по-друге*, відмовитись від створення схем-міфів, визнавши досліджуваного невичерпною і цілісною індивідуальністю, зрозумівши –

наукове узагальнення в психології можливе лише тоді, коли отримані факти – це факти життя особистості, а не якісь окремі фантоми. Треба працювати з людиною, а не окремо з її мисленням, окремо – з пам'яттю, окремо – з емоціями і т. ін. Необхідно ставити їй запитання, “змушувати” її запитувати нас – це й буде наш рух за її “траєкторією”, це буде її “вичерпання”.

Такої позиції дотримуються М. М. Бахтін і К. Роджерс: на відміну від предмета природничо-наукового, особистість можна зрозуміти, лише ставлячи їй запитання і ведучи з нею діалог. Стосовно нашого предмета вивчення (естетичні переживання особистості), ми виходимо з того, що кожна людина, якщо її органи сприймання нормально розвинені, переживає художній твір будь-якого виду мистецтва і будь-якого рівня складності. Це безперечно, якщо слідом за В. К. Вілюнасом розуміти переживання як дійсний носій психічних образів. Як таке суб'єктивне переживання є обов'язковою і сутнісною властивістю психіки, але водночас воно є суто індивідуальним і специфічним. Це суперечливе поєднання і робить його особливо цікавим. Пережити – це не означає просто суб'єктивно відчути, а відчути обов'язково особливо, якимось специфічно, і це “якось” безпосередньо “схоплюється” суб'єктом зрозумілою йому початковою “мовою”. Чи можна серйозно сподіватися, що? “схопивши” особливості переживань різних людей, ми зможемо щось зрозуміти про естетичне переживання взагалі і не “розчинитися” в “лихій нескінченності”? Ми сподіваємося довести, що цей шлях можливий і, більше того, набагато ефективніший, ніж спроба вибудувати певну теорію-схему з наступним “підбиттям” під неї емпіричних фактів. Адже складності тут суто методичні, а для експериментальної науки – це річ звичайна. Отже, щоб з'ясувати специфіку естетичного переживання, ми відмовились від орієнтованості на будь-які схеми, а вивчали індивідуальні особливості суб'єктивного переживання художнього твору у різних людей і лише потім намагалися узагальнювати.

Головна, але й єдина методична складність такого підходу полягає в проблемі вербалізації суб'єктом власного переживання, котре має первинно невербальний характер. Причому тютчевське

“мысль изреченная есть ложь” – це лише частина проблеми. Дуже суттєвим є також те, що мовлення (і в цьому одностайні Виготський і Потебня) – не лише висловлювання, а й водночас зміна того, що відбиває це висловлювання: думка, як стверджує Виготський, не відбивається, а проростає в слові, сама при цьому істотно змінюючись і добудовуючись (“думка” тут вжито в широкому розумінні, як взагалі будьякий суб’єктивний психологічний досвід, в тому числі і переживання). Таким чином, коли людина намагається висловити переживання, вона не тільки не може зробити це точно, але при цьому реально починає переживати інше: відбувається своєрідне подвоєння переживання. Важливим є й те, що, висловлюючи переживання, людина, хоче вона того чи ні, раціоналізує його, і складається враження, що емоційний компонент переживання зникає (якщо попросити людину, яка радіє, пояснити, що саме вона переживає зараз, вона може спробувати це зробити, але радіти при цьому перестане). Це явище, до речі, дуже вдало описане у художній літературі. Зокрема, Костянтин Левін (герой “Анни Кареніної” Л. Толстого) дуже глибоко переживає красу природи, але для нього нестерпно про це говорити і він не любить, коли про це говорять інші. Вербалізація (читай – раціоналізація) руйнує його переживання, роблячи їх неприємними, грубими і недоречними. Все це, отже, є нездоланною перешкодою для вивчення психологічного переживання, однак виключно тому, що і дослідник, і досліджуваний, говорячи про переживання, внутрішньо, непомітно для самих себе, розчленовують його, звертають увагу лише на раціональний компонент і тим самим руйнують переживання як таке. Коли ми кажемо “переживання”, то майже завжди маємо на увазі *розуміння*. Але ж переживання художнього твору являє собою цілісну психічну структуру, “одиницю”, і саме тому спроба його розчленувати знищує його. Подібні спроби є помилкою нашої житейської логіки, яка “підказує”, що, мабуть, переживання складається із розуміння та емоції як самостійних автономних елементів. К. Юнг дуже точно називає художній твір, який народжується в психіці людини, самостійним неподільним комплексом, котрий існує автономно від свідомості, хоча, звичай-

но, може з нею взаємодіяти. Ця взаємодія і є переживанням, але не розумінням, тому що, “поки ми захоплені процесом творчості, ми не бачимо і не розуміємо: ми обов’язково повинні не розуміти, тому що немає нічого більш руйнівного для безпосереднього досвіду, ніж вивчення”. (До речі, в цій думці є відповідь на питання про особливість тієї діяльності, що дозволяє адекватно *пережити* художній твір: “безпосередній досвід”).

Це зауваження К. Юнга, оскільки воно стосується не лише творця, а й будь-якої людини, яка сприймає художній твір, дає змогу суттєво уточнити предмет нашого аналізу, тобто відповісти на запитання, що саме (яку психологічну структуру) переживає людина. Щодо цієї психічної структури цілком збігаються уявлення Юнга, Виготського і Потебні, хоча вони мали різні теоретичні “світогляди” і, зрозуміло, використовували різну термінологію. Те, що К.Юнг називав “автономним комплексом”, Виготський розумів як власний художній образ фантазії, що виникає при емоційному впливі на людину твору мистецтва. На такій динаміці виникнення чітко наголошує Потебня, стверджуючи: художній твір не захоплює людину визначеним образом і заданим переживанням, а впливає на неї, зумовлюючи формування індивідуально-специфічної фантазії, яку й переживає ця особистість.

Звичайно, нам можна закинути, що автори, до яких ми звернулися, не просто вживають різну термінологію, але й зовсім по-різному тлумачать природу структури, про яку йдеться. Це, звісно, правильно, особливо якщо виходити зі стереотипних інтерпретацій аналітичної психології Юнга і культурно-історичної теорії Виготського. Але важливіша зараз не розбіжність, а те, що ці три найбільш компетентні в психології мистецтва класики встановили, що реальним психологічним явищем, яке виникає у людини при сприйманні художнього твору, є певна цілісність, психологічний продукт, котрий сама ж особистість і створює. Це – загальне для всіх людей. Індивідуальне ж стосується того, який це продукт, що саме (яка “картинка” – може сказати Швалб) виникає у свідомості; чи обмежується його існування лише психікою суб’єкта; чи

він буде матеріалізуватися і стане Твором; наскільки яскраво й гостро він переживається.

Визначившись у найзагальнішому з предметом дослідження, ми можемо тепер повернутися до власне методичних проблем. *По-перше*, наш вислів “спитати у людини про її переживання” не варто розуміти надто спрощено і буквально, адже в цьому випадку, як ми показали, задача перевизначається і предметом стає не переживання, а розуміння. Мова повинна йти про певну запитувальну ситуацію, котра спричиняла б експлікацію саме переживання. *По-друге*, проблему висловлення переживання і його зміни при цьому ми розглядаємо не як артефакт, а як показник психологічної особливості переживання. І ця особливість, гіпотетично, може стосуватися лише *вербального* висловлювання, в той час як інші способи його можуть бути більш адекватними. З іншого боку, психологічний продукт (ми навмисне, тут і далі, коли йдеться про “продукт” або “структуру”, не вживаємо поняття “художній образ”, хоча воно було б тут більш ніж доречним. Справа в тому, що це поняття вживають в літературі, зовсім не пов’язуючи його з психічною реальністю. На жаль...), створюваний людиною в процесі сприймання-творення художнього твору, весь час добудовується, перебуває в постійному становленні. І якщо це становлення відбувається в розповіді про переживання, то це, знову ж таки, не недолік, а просто форма існування переживання, і при цьому – саме індивідуальна форма.

Ми можемо тепер зупинитися на деяких попередніх результатах. Виходячи із зрозумілої речі, що яскравіше і гостріше переживає художній твір саме його автор, ми провели опитування тих людей, які створюють художні твори (застосовувалося вільне опитування – опис з подальшим контент-аналізом). Вивчаючи тексти-ретроспективи і усні розповіді людей, які створюють художні твори, ми не цікавилися їхнім трактуванням мотивації творчості і авторською інтерпретацією змісту твору, оскільки це і є “примищення”. Ми хотіли встановити, як психологічно почуває себе людина в момент творчості, що вона переживає. В розумінні емоційного самопочуття автори дуже своєрідні, але ось що дійсно

привертає до себе увагу. Твір мистецтва, коли він створюється, переживається автором як окремий, існуючий в його психіці, живий одухотворений суб'єкт (квазісуб'єкт). Він відсторонений, з ним ведеться діалог і при цьому він дуже активний, має виражену мотивуючу функцію, аж до того, що “йому й справи немає до моїх проблем, труднощів і бажань – вичерпай мене будь-що!”. Таке “співіснування” іноді дає радість, іноді лякає, але завжди дуже емоційне. Крім того, воно вельми динамічне, неоднозначне і весь час перебуває в розвитку. Об'єктивним підтвердженням такого специфічного діалогу є значно більший, ніж звичайно, розвиток внутрішнього мовлення авторів, незалежно від того, в якій галузі мистецтва вони творять, адже на цьому рівні мистецтво явно амодальне. (До речі, розвиток внутрішнього мовлення можна вважати дуже суттєвим психологічним показником переживання мистецтва, і в цьому напрямку доцільно розгорнути експериментальне дослідження). Тип взаємин автора і твору на цьому етапі являє собою саме переживання один одного, яке не зводиться окремо ні до розуміння, ні до емоції. Наявність у людини даного складного комплексу визначає індивідуальність переживання не стосовно відмінності його від інших, а щодо того, що таке може переживати людина, котра являє собою розвинену індивідуальність. Саме на цьому ми ґрунтувалися, даючи визначення специфіки переживання мистецтва. Крім того, відповіді наших досліджуваних вказують на те, що саме переживання складається не з двох елементів, а з трьох. Цим третім є уява. “Образ уяви, – вважає Ю. М. Швалб, є втіленим переживанням”. Більше того, це – саме моє, індивідуальне переживання, оскільки образ завжди суто індивідуальний. Уява ніби “завершує” психологічну структуру переживання мистецтва і “пояснює”, чому воно може бути *тільки* й виключно індивідуальним. Зрозумілим стає й те, що виникнення цього переживання вимагає від людини вільного, не обтяженого стереотипами і завданнями, споглядання-занурення в твір мистецтва, адже це є умовою створення власного образу. Повертаючись до досліджень авторів, треба говорити, з одного боку, про рівень диференційованості Я: менш диференційоване воно у тих з них,

хто відчуває злиття з твором (“я і твір – одне ціле”); тут переживання твору втрачається і перетворюється на переживання себе самого. З іншого боку, є сенс говорити про силу Я: або людина контролює свої переживання, взаємини з “комплексом-образом”, або вона підпорядковується останньому.

Зрозуміло, що переживання авторів – це вищий рівень взаємин з мистецтвом. Він важливий тому, що задає сутнісний критерій: наявність внутрішньо-психологічного предмета переживання – художнього продукту. Наші дослідження особливостей сприймання музики і художньої літератури дітьми різного віку свідчать, що такий продукт створюється лише на певних етапах онтогенезу і залежить у своїй складності (яскравості, розвиненості) від багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів. Зокрема, в молодшому шкільному віці лише незначна частина дітей може створювати внутрішній художній продукт і здатна до рефлексії власного переживання його. Цю особливість ми називаємо естетичною активністю. В літературі можна знайти свідчення про відмінності в переживанні художнього твору у зв’язку з наявністю або відсутністю естетичної активності. Як дуже яскравий (хоча і дещо своєрідний) факт такої розбіжності наведемо, наприклад, різницю в переживанні роману Д. Джойса “Улісс” героєм Е. Хемінгуея, хлопчиком-підлітком, сином художника (Е. Хемінгуей “Острови в океані”) і психоаналітиком К. Юнгом, що описано в його статті, присвяченій цьому роману. Це неочікуване і далеке порівняння все ж таки дуже показове. Хлопчику роман сподобався, щось приваблює і відштовхує його, але головне для нього – незрозумілість і надія на те, що колись він його зрозуміє. Внутрішній художній продукт не створений, але є емоція, мотивація і надія – такі переживання героя Хемінгуея. К. Юнг, навпаки, демонструє вищий тип естетичної активності. Він начебто здійснює простий і раціональний аналіз твору, та ще й такого, який йому не подобається. Але весь текст роботи – це дійсно надскладне і надтонке переживання того “монстра” – внутрішнього образу, котрий створюється і ніби не хоче завершитися у свідомості вченого. Юнг насправді відображає складний діалог-переживання, котрий він

здійснює з незавершеним образом, породженим його психікою під впливом “Улісса”. Тут дуже багато нюансів, почуттів і символів, гіпотез і розчарувань. Видно, як у висловлюваннях переживання автора змінюються, він сам це розуміє і певним чином до цього ставиться, він ніяк не може зупинитися і врешті обриває свій етюд, не завершуючи його. Ознайомлення з цією працею дало нам змогу дещо по-іншому подивитися на причину труднощів сприймання творів типу “Улісса”. Ми припускаємо, що головне тут не в якійсь так званій спеціальній підготовці читача, а саме у співвідношенні розуміння і переживання. Стереотип сприймання більшості людей полягає в тому, що вони прагнуть спочатку зрозуміти твір, тобто осягнути логіку автора власною логічною системою, “прив’язати” до неї частинки власного життя і все це потім пережити. Якщо ж логіка автора вкрай важка і не підлягає цій процедурі (тобто вона просто гранично індивідуальна і тому не стереотипізується), то сприймання найчастіше закінчується після першого ж невдалого контакту. І справа тут не у рівні розвитку раціонального начала, а в його домінуванні. Хлопчик – герой Хемінгуея – хоче саме *зрозуміти* роман, не може цього зробити і... переживання не відбувається, адже воно зруйноване самим суб’єктом фактично ще до початку сприймання. Юнг, навпаки, декларує бажання зрозуміти, а насправді хоче *пережити* роман і, завдяки художньому (інакше не скажеш) таланту, намагається вербалізувати це переживання для читача. Але ці дві постаті і схожі між собою, через те, що у них не утворився внутрішній художній продукт – не “спрацював” третій елемент переживання – уява. Тому й Юнг, попри свою талановитість, рухається весь час всередині своїх відчуттів, а не переживає твір.

Ми маємо змогу вести лонгітудне дослідження людини, звичайної за рівнем інтелектуального розвитку, безперервно, починаючи з раннього дитинства, протягом уже 20 років. Поряд із раннім розвитком певної схильності до живопису (яка не отримала дальшого розвитку) і гарних музичних здібностей вона вирізняється вражаючою легкістю сприймання традиційно “важких” творів художньої літератури, зокрема таких авторів, як Джеймс,

Кафка, Булгаков, Набоков, Гессе, Місіма і т. д. Наші спеціальні бесіди з досліджуваним свідчать, що тут нема хизування і “надри-ву”. Йому дійсно подобається це, і йому це легко. Головне, щоб автор був справжнім художником, митцем. “Я ніби спілкуюсь з цікавою і доброю людиною, котра ось таким чином бачить світ. Мені цікаво порівнювати. Я відчуваю, що і в мені є ці світи. Не треба лише питати, що хотів сказати письменник, чого він вчить і які прийоми використовує”. Нам здається, що в даному випадку ми маємо справу з перевагою саме переживання у сприйманні художнього твору, коли розуміння як суто раціональна операція виявляється просто зайвим. Все “зрозуміло” вже в акті переживання. Мабуть, є сенс говорити про спеціальну здібність до споглядання як необхідну умову переживання мистецтва. Споглядання ми розуміємо як особливе, вільне й непрагматичне сприймання, що не спрямоване на пошуки “корисних, сильних” сторін об’єкта (за С. Л. Рубінштейном).

Ще один аспект вивчення індивідуальності переживання мистецтва пов’язаний з методичною процедурою отримання своєрідного висловлення переживання в ситуації квазітворчості. Ідея полягає в екстеріоризації психологічного продукту – результату сприймання у формах іншого виду мистецтва. Цей процес, з одного боку, стимулює переживання, а з іншого – полегшує їх вираження, обминаючи монологічну вербалізацію. Є в згаданому підході ще один, більш змістовний пласт аналізу, який ми не можемо розглянути в нашій статті, – ця процедура реально ставить людину в позицію творця і специфічно поєднує в ній споглядання і естетичну активність. Така позиція притаманна професіоналам-інтерпретаторам (режисер, диригент, балетмейстер, музикант-виконавець, перекладач художніх текстів тощо). Ми просили досліджуваних (учнів 10 класу) прочитати невеличкий твір (це було оповідання О. Гріна “Акварель”), а потім придумати, який би вони поставили кінофільм за цим оповіданням. Так ми намагалися створити позицію автора, тобто необхідно було створити продукт – результат сприймання – і продемонструвати його переживання. Дослід довів існування описаного нами механізму переживання

твору мистецтва. Він показав також, що це переживання відоме всім без винятку учням, хоча й має індивідуальні відмінності.

Зрозуміло, що наша праця має, так би мовити, постановочно-пошуковий характер, її треба розглядати як наше переживання проблеми більшою мірою, ніж наукову інтерпретацію. Ми не аналізуємо тут якісні відмінності індивідуальних переживань твору мистецтва, адже на даному етапі це не могло бути частиною завдання нашого дослідження.

Але головне можна вважати доведеним: якщо відійти від заданих абстрактних теорій-схем та від епітетів, від яких “перехоплює дух” (“ох, це і є справжнє (!) художнє переживання”), і повернутися до особистості, зібрати емпіричні (тобто науково достовірні, перевірені) факти, можна набагато результативніше вивчити загадковий феномен естетичного компонента нашої свідомості.

Адже у всіх нас виникають переживання в результаті сприймання мистецтва, і це однозначно означає, що вони – естетичні. Далі вже – питання про їхній зміст і можливості дослідження, що, як ми намагалися показати, є проблемою, яка може бути вирішена.

Джерела активності особистості

Важливою складовою внутрішнього світу є інтенції, в широкому значенні цього терміну. Все, що об'єднується під поняттям рушійних сил, джерел активності, джерел розвитку, в науці називається мотивами, потребами, схильностями, інстинктами. Ця складова психіки, складова особистості, безумовно, повинна розглядатися як компонент внутрішнього світу. У психологічній науці існує багато підходів до розгляду даного явища. Мабуть, буде правильним сказати, що психологія особистості і взагалі сучасна психологія – це майже на 90 % психологія мотивації. Кожна теорія особистості розглядає мотиви як один з найголовніших компонентів. Потрібно відзначити, що в різних теоріях вони розглядаються настільки різнопланово, що серед них неможливо встановити майже ніякої кореляції. В принципі, це закономірний процес, не можна сказати, що це погано. Щось подібне було з біологією, коли в середні віки йшла епоха завоювання нових земель,

епоха відкриттів. Було зібрано величезний матеріал про рослини і тварин. І вчені не знали, як з ними бути. Так виникла задача систематизації. Через дослідження Ліннея і Ламарка виникла теорія Дарвіна і люди щось почали розуміти про біологію. В контексті нашого підходу до розуміння особи ми також можемо виказати свої погляди на інтенції, на мотиваційно-потребову сферу особистості як компонент саме внутрішнього світу. Але спочатку пояснимо, чому ми відносимо це саме до внутрішнього світу особистості, хоча традиційно у вітчизняній психології це відноситься до спрямованості. Ми вважаємо, що це помилка, тому що, кажучи про спрямованість, ми говоримо про свідомо поставлені далекі цілі, сенси і цінності особистості, і це, звичайно, має відношення до потребової сфери, але як і до всієї іншої сфери, не більше. Між потребою і метою, між потребою і мотивом, між потребою і цінністю є величезна відстань. Ми не можемо говорити про те, що в систему спрямованості ми повинні включати інстинкти, схильності, прагнення, потреби і так далі. Тому ми вважаємо, що це є внутрішній світ. З другого боку, звичайно ж, якщо ми говоримо про переживання як про конституююче явище внутрішнього світу, то перш за все людиною переживається саме інтенція.

Початковим компонентом мотиваційно-потребової, інтенціональної сфери особистості є постійний, стабільний, динамічний, енергетичний стан, який ми називаємо потребою. Це є деякий носій, енергетично ємний, деяка сила, яка забезпечує рух, існування живої істоти взагалі, і робить його впорядкованим, передбаченим і нескінченно існуючим, тим, що розвивається. Тобто фактично її розвиток, її зростання закінчується тільки тоді, коли фізичне тіло не може вже далі існувати. Але цей носій, ця потреба існують завжди.

Ми вважаємо, що це дуже близько до розуміння ортогенезу, яке існує в сучасній біології і яке означає в принципі що розвиток будь-якої живої істоти є завжди спрямованим. В дослідженнях учених початку ХХ – кінця ХІХ століття, біологів-еволюціоністів, була встановлена дуже цікава річ, яка суперечить, в принципі, дарвінівському закону. Справа полягає в тому, що насправді еволю-

ція живого не є випадковою. Вона є направленою. Причому цікаво, що тут не йдеться ні про яку теологію і надприродність. Була знайдена абсолютно емпірична спрямованість. При всьому тому, що по всіх системах організму є випадковість – і в морфології, і у фізіології, і у внутрішній структурі, і у всьому іншому, – є одна система, в якій випадковості немає. Це – система нервова. Вся еволюція живого на планеті спрямована у бік ускладнення і розвитку нервової системи. Це однозначний, абсолютно чіткий показник і вектор існування життя на Землі. Ось це і є ортогенез. Тобто він означає спрямованість розвитку, і він означає ускладнення розвитку. Фактично теорія ортогенезу не особливо приймається в сучасній біології і взагалі не розглядається в сучасній психології. Проте ми вважаємо, що факти показують, що її потрібно обов'язково враховувати. І ось у зв'язку з цим ми маємо дуже цікаве явище розвитку особистості. Ми бачимо, що форма співіснування біологічного і соціального є в людині завжди, прямо починаючи не від її народження, а з зародження як живої істоти, проходить через все її життя, її смерть і переходить у щось інше. Ця форма зв'язку змінюється. Вона одна під час розмноження при злитті двох клітин людей, які обов'язково несуть на собі якісь соціальні впливи, соціальні особливості цих людей, вона абсолютно інша тоді, коли організм розвивається усередині матері, але знову-таки це обов'язково біосоціальні зв'язки. Тому що ми знаємо, що плід дуже рано починає чути, плід дуже рано починає сприймати. Тому що всі системи організму, які пов'язані з мамою, є людськими системами, а значить, в осяжному майбутньому вони все одно походять від біосоціальних істот. Тобто виходить, що особа, у принципі, нескінченна в тому плані, що вона завжди включена в процес єдності біологічного і соціального. Тому, на відміну від Фройда, який вважав, що початковим, інтенціональним елементом людини є чисто біологічне, чисто біологічні потреби, ми вважаємо, що чисто біологічних потреб у людини взагалі немає і ніколи не було, і не може бути. Річ у тому, що відпочатково це не є біологічна сила. І тоді ми дійсно можемо бути солідарні з Фройдом. Маслоу говорив, полемізуючи з Фройдом, що інстин-

ктивні, біологічні потреби у людини дійсно існують, але вони, на погляд Маслоу, настільки слабкі, що на відміну від усієї решти тварин вони не допоможуть людині вижити, і вона вимушена дуже швидко набувати якісь інші інтенції, які виникають через поєднання біологічного з соціальним оточенням. Спроба А. Маслоу здається дуже цікавою, але вона дещо механістична в плані спростування точки зору Фрейда. Все набагато глибше. Дійсно, початкова інтенціональна сила (і тут ми відносимося до першої групи теорій за Олпортом) – це потреба як енергетичний носій. Потреба – це просто прагнення жити, прагнення існувати. Але, на відміну від Фрейда, ми вважаємо, що це прагнення не є чисто біологічним, воно є саме біосоціальним, тому що воно є прагненням біосоціальної істоти. І передано воно цій істоті соціальними істотами, а не біологічними. Це принципово змінює справу. Виходячи з цього, вся подальша теоретична концепція Фрейда повинна зазнати серйозних змін, тому що вона вся виявляється невірною і односторонньою. І тоді дійсно зрозуміло, чому ця теорія є теорією невротичної особи. Тому що, дійсно, можливо, у такої особистості, хоча ми нічого не знаємо про таких особистостей, і є чисто біологічні потреби.

Інтенціональна сфера будується у людини таким чином. Це деяка тяга, яка існує відразу. Вона передається в запліднену клітину від двох клітин батьків. Разом із структурою передається функція, передається прагнення. І вона-то викликає розвиток. І вона існує у людини завжди. Вона ніколи не опредмечується вся. І це дуже цікава закономірність. Л. С. Виготський свого часу був дуже близький до такої точки зору. Описуючи підлітковий вік, він запропонував дуже цікаву схему: що на єдиному носії, інтенціональному, у людини виникають як би незаповнені осередки. І ось коли цей носій, який викликає активність, в цій активності існує, дитина зустрічається з тим предметом або явищем, яке може частково задовольнити цю тягу, яка викликана цим носієм, то в цьому осередку виникає потреба. Так виникає, наприклад, потреба в їжі, потреба у враженнях, потреба в іншій людині. Ми вище вже говорили про те, як Лісіна знайшла, що, звісно, немає початкової

потреби в спілкуванні у дитини, вона зводить цю потребу знову-таки тільки до біології. І доросла людина стає на шляху задоволення цієї потреби. Потреба в дорослому виникає тільки на восьмий – десятий тиждень життя дитини саме як потреба в дорослому, тому що він просто весь час стоїть поряд. Таким чином, ось ці осередки весь час розгалужуються. Виникають все нові і нові потреби, і вони, на відміну від загальної потреби, вже наочні і конкретні. Але конкретика ця виникає тільки тоді, коли початкова потреба зустрічається з тим, що її частково задовольняє. Саме частково, тому що вся вона опредмечується тільки один раз, у зрілої людини при зустрічі з подібною їй зрілою людиною, і тоді вся біосоціальна потреба їх опредмечується один на одному. І результатом цього опредмечення є продукт, і продуктом цим є нова жива істота – дитина. Отже, ми вважаємо, що вся в цілому потреба у людини опредмечується тільки один раз в житті. Ну, в принципі, не один раз, – якщо багато дітей, значить, кілька разів. Але обов'язково повинна бути любов. Тобто, це повинно бути ціннісне і цілісне відношення до іншої істоти. У всій решті випадків цей носій ніколи не задовольняється весь в цілому. Він задовольняється частково, залишаючись енергетичним весь час. І тут потреба виникає саме так. Вона може виникати і по-іншому. Вона може виникати, наприклад, коли тяги якоїсь визначеної, спрямованої немає, але перед людиною може просто виникнути образ або предмет, якого вона захотіла.

Зустріч з потребою може відбутися не зсередини, коли йде як би пошукова активність, коли я зустрічаюся з об'єктом, і тоді народжується потреба, а може бути і в спокійному стані, коли такої пошукової активності немає, але раптом виникає об'єкт, і людина розуміє, що вона хоче цей об'єкт. І тоді виникає потреба. Так, напевно, виникає у дитини потреба в іграшці. Це зовсім не потреба в спілкуванні. Потреба у спілкуванні виникає закономірно зсередини. А ось потреба в іграшці цілком може виникати ззовні. Так у дорослої людини виникає маса решти інших потреб, коли, грубо кажучи, у мого сусіда є те, чого у мене немає, і мені цього теж захотілося. Але це знову-таки осередок. Потреба завжди має, і знову

посилаємось на Виготського, який дійсно дуже близько підійшов до такого трактування життя, зіткнення з соціальною системою, знаковою системою, коли відбувається фактично подвоєння психічного світу особистості, і тоді ми говоримо про самосвідомість.

У цілому ми виходимо на таке розуміння інтенції: інтенція починає переживатися, коли виникає потреба. Тобто ось цей осередок заповнюється, і тоді виникає переживання. Ми не можемо говорити про потреби неусвідомлювані, безумовно, не можемо, і так само не можемо говорити і про мотиви неусвідомлювані. Нам здається, що все це пов'язано в літературі просто з багатозначністю підходів. Але якщо взяти чіткий, строгий генетичний, ортогенетичний критерій, то можна говорити про те, що потреба переживалася б завжди. А значить, вона усвідомлена. А це значить, що взагалі-то кажучи, ми стоїмо перед тим, що питання про виникнення свідомості не повинно ставитися в коректному психологічному дослідженні. Вона, безумовно, не виникає. Це точно. Як і вся особистість. Вона не виникає з неособистості, так само як живе тіло не виникає з неживого, так само точно, як свідомість не виникає з несвідомого. Існує деякий постійний процес, просто міняється форма представленості цих явищ.

Характер

Характер – це певні стабільні форми поведінки і емоційного реагування даної людини, які виявляються і існують перш за все в її спілкуванні, соціальних зв'язках з іншими особистостями, і є настільки специфічними, оригінальними і різноманітними, що їх сукупність є своєрідним цілісним “малюнком” – неповторним малюнком особистості. І недаремно в перекладі із давньогрецької характер означає слово “чекан”, тобто повний оригінальний відтиск даної конкретної істоти. Отже, говорячи про характер, ми відзначаємо ті стабільні, неповторні, унікальні зв'язки і відносини, які кристалізуються в цій людині в риси. Дуже багато дослідників розглядали структуру особистості як набір рис – (Олпорт, Р. Кеттел, Г. Айзенк і багато інших). Так, це важливо і дійсно істотно, але що ж лежить за рисою? За нею лежить вся структура особистості. Коли, наприклад, говориться про певну рису, е дійсності

йдеться про спосіб поведінки, спосіб взаємовідносин людини з оточуючими. В культурі це набуває назви, слова. Риса – це визначений образ дії, який характеризує спосіб взаємовідносин з іншими людьми. За нею лежить спрямованість, біологічне підґрунтя особистості, яке виражається в ній; досвід, який є дуже важливим в даному випадку; і нарешті, сфера здібностей. І, звичайно, за нею лежить внутрішній світ і внутрішнє переживання: яким я бачу цей світ, якими я бачу інших людей? Чи може, скажімо, доброта як риса характеру, народитися при неадекватному сприйнятті інших осіб, інших людей? Це дуже проблематично. Отже, риса – дійсно дуже важлива і істотна якість людини. Це стабільна якість, сталий спосіб спілкування і взаємодії. Вона в собі кристалізує всю особистість, є виявленням її як цілісності. І саме тому, що унікальною є особистість, ми маємо різноманіття рис, неповторні риси характеру. Але, зазначаючи, що в характері виражаються минулі взаємостосунки людини, минулі зв'язки, ми говоримо тільки половину правди: слід розглядати характер не стільки з погляду минулого, скільки з перспективного майбутнього. Сенса у тому, щоб виокремити ті риси, які сприяють подальшому руху людини, її новим цілям та шляхам їх досягнення. Характер слід розглядати з точки зору майбутнього, а не минулого, тому що риси – це прогноз, адже вони стійкі, і завдяки цьому роблять поведінку передбачуваною і очікуваною. Риси характеру і формуються, виходячи з майбутнього, адже не лише наявна система взаємостосунків формує рису. Її формує і те, до чого прагне людина. Є і третя сторона: риса характеру сама є мотивантом. Тобто я поводжу себе так, щоб це відповідало моїм рисам характеру. Якщо я чесна людина (тобто, маю відповідну рису), я вчиняю чесно, відчуваю бажання вчинити саме так, і тоді мені гарно і комфортно. Ми всі з життя знаємо: якщо вчиняємо всупереч своїй рисі – відчуваємо дуже серйозний внутрішній дискомфорт. Це відбувається тому, що фруструється мотив, адже риса мотивує поведінку. І тут ми маємо ще одну, глибинну, зв'язку всіх підструктур. Виявляється, якщо замислитися, всі вони пов'язані одна з одною функціонально. Отже, риса – це і спосіб поведінки, і мотив. Дуже часто риса – це й здіб-

ність, адже якщо говориться, наприклад, про працездатність, старанність, напруженість (схильність до напруженої праці), йдеться саме про рису, але водночас ідеться і про здібність. Загалом, ми дуже часто приходимо до цих поєднань: розумна людина – це характерологічна ознака, але, з іншого боку, це і здібність, а з третього – це ще й процес. Тут дуже гарно видно, що насправді наші терміни і назви – це дійсно концепти, і вони настільки багатозначні, що все залежить від точки відліку. Досвідчена людина – це риса характеру, але це і здібність. Зв'язок підструктур дуже важливий, і він гарно показує, що насправді вони пов'язані не тільки між собою, але і з цілісною особистістю як такою. Генетичну психологію цікавить, перш за все, виникнення і розвиток характеру. Звичайно, виникнення характеру пов'язано з біологічною підструктурою. Від того, яка нервова система, які темпераментальні особливості людини, дуже часто залежить, які риси характеру сформується у неї. Це загалом-то безперечно. Але питання в іншому: як виникає риса? Є ідея, яка полягає ось в чому: риса виникає як спосіб досягнення мети. Що це означає? Є мета, і є способи її досягнення, і способів, як правило, декілька. Наприклад, мета студента полягає в отриманні позитивної оцінки на іспиті. Які шляхи досягнення цієї мети? Один студент сідає, сумлінно і ретельно вивчає все, що вимагає викладач, що потрібно, що є в літературі і в питаннях до іспиту. Він готується і, власне, йде до цієї мети. Мета залишається та ж, але ми беремо іншого студента, який вирішує, що можна піти іншим шляхом: звернутися до авторитетного родича або знайомого і спробувати “вийти” на цього викладача таким чином, що йому будуть пом'якшені вимоги, і мета знову-таки буде досягнута. Тобто, шлях руху до цієї мети інший. Третій студент вирішує, що просто можна заплатити, і не потрібно нікого шукати, і досягає тієї ж таки мети. Четвертий вирішує по-іншому, він може поманіпулювати, може прикинутись дуже хворим, або, навпаки, дуже “розумним”, дуже цікавитися, переживати за викладача, за його предмет і так далі. Тобто, ми можемо помітити декілька шляхів досягнення однієї і тієї ж мети. Питання в тому, який шлях вибирає дана конкретна людина, – це і

є її риса. Адже вона вже доросла людина, і риси характеру у неї вже склалися. Вона вибере той шлях, який буде для неї комфортним. Може бути вибраний і інший, але тоді це буде для людини пов'язане з дискомфортом. “Свій” шлях формується в дитинстві, коли у дитини ще немає стійких рис характеру, що склалися. Наприклад, дитині хочеться іграшку – можна попросити маму, але вона не купує; потім можна далі просити маму, а можна попросити бабусю, або можна покапризувати – і раптом вийшло: мета досягнута. Оце і є шлях, а потім ми цей шлях назвемо принциповістю, відвертістю, хитрістю або ще якимось терміном. І далі формується стабільний шлях поведінки. Зрозуміло, що цей шлях залежить і від нервової системи, і від оточення, і від інтелекту, і від інших властивостей: від переживання цієї людини, та й усього досвіду теж. І тоді констатується: так закладено, хоча це, безумовно, лише потенція: потрібна дія, успіх і закріплення комфортного переживання. В усякому разі, формування риси йде як формування способу реалізації мети. А цілі завжди є у людини, тому що вони пов'язані з потребами. І важливі саме цілі, а не потреби, тобто те, що сама людина собі намічає. Таким чином, виявляється міцний зв'язок характеру з цілепокладанням і свідомістю взагалі.

Важливим є питання про рівень розвитку рис, і тут мова йде про акцентуації і психопатії і як про певні відхилення, і як про рівень вираженості рис. Цей матеріал широко представлений в літературі. Важливе для нас те, що тут дуже гарно видно зв'язок з цілісною особистістю. Адже якщо, наприклад, мати на увазі таку акцентуацію, як демонстративність (істероїдність), її наявність означає, що людина обов'язково хоче стати центром уваги, вона начебто підживлюється увагою інших і не може існувати поіншому. Цим людям притаманне дуже міцне витіснення, вони часто не пам'ятають невдач, вірять собі, коли захворюють, і в це вірять й інші люди. І все це робиться для того, щоб привернути увагу, але це означає, що демонстративність – не лише характерологічна риса, тут як в крапельці води виражається вся особистість: це і особливий плин переживань, своєрідна система сприйняття світу в цілому, специфічна ієрархія цінностей; це і досвід, який відкриває

людині, чи потрібно рухатися вперед. Тут концентрується вся особистість, і в акцентуації, у психопатіях ми знову починаємо бачити цілісність прояву людської природи.

Проблеми вивчення характеру в психології пов'язані передусім з невизначеністю предмета дослідження. З одного боку, традиційно в дослідженнях ототожнюються риси характеру людини з властивостями її темпераменту. Особливо ця традиція стійка в клінічній психології: Е. Кречмер, У. Шелдон, К. Леонгард, М. П. Ганнушкін, К.-Г. Юнг вивчали, фактично, конгломерат темпераментальних і характерологічних властивостей, називаючи все це одним терміном “характер”. З іншого боку, інша традиція полягає в намаганні ототожнити риси характеру і риси особистості. Г. Олпорт, наприклад, взагалі вважав поняття “характер” не таким уже й важливим для аналізу особистості: “...психологічний факт полягає в тому, що якості людини – це просто те, що в неї є. З цієї причини і у відповідності з нашим власним визначенням ми віддаємо перевагу такому розумінню, що характер слід тлумачити як оцінену особистість, а особистість, якщо хочете, як неоцінений характер”. Мова, таким чином, ведеться про характер як соціальну оцінку поведінки (особистості в цілому) з боку інших людей. Фактично, явище характеру в такій постановці виводиться за межі психології. Обидві крайні позиції можуть бути легко пояснені практичними завданнями (у випадку клінічної психології) і теоретичними поглядами авторів (в обох випадках). Але чи означає це, що поняття характеру “зависає” і дійсно не має адекватного психологічного предмета? Нам так не здається. Свого часу Л. С. Виготський зазначав, що застиглість досліджень характеру зумовлена виключно статичним підходом, в межах якого залишається, дійсно, займатися виключно класифікацією характерів та сперечатися з приводу того, чим, власне, є риса – частиною характеру чи конструктом особистості. Прислухаємося до логіки Виготського. Вивчення характеру шляхом спостереження і опису окремих рис, властивостей і проявів є, за Виготським, необхідним, але початковим і недостатнім етапом дослідження. Тому що таким шляхом не можна зрозуміти головного – психологічної сутності явища. Залишається порівняння і класифікація. Виготський, однак,

пише: “Даремно характерологія від Гіппократа до Кречмера б’ється над класифікацією як над основною проблемою характеру. Класифікація лише тоді може бути науково зумовленою і плідною, коли вона ґрунтується на істотній ознаці явищ, що розподіляються по різних класах, тобто коли вона відпочатково передбачає знання сутності явища... Але “сутність речей” є діалектикою речей, і вона відкривається в динаміці, в процесі руху, змін, становлення і знищення, у вивченні генези і розвитку”.

Для того, щоб зрозуміти особливості характеру мученика, який з радістю йде на страту, тим відстоюючи свої ідеали, себе самого, треба, говорить Виготський, встановити, як, за яких умов виник цей характер, що примушує мученика радіти, яка, власне, історія цієї радості.

“Статично характер дорівнює сумі відомих основних ознак особистості і поведінки, і він є поперечний розріз особистості, її незмінний статус, її наявний стан”. Перед нами – ідеальна абстрактно-схоластична модель “зупиненої” особистості. В ній долається непорозуміння: характер є сумою (тобто тим, що об’єднує) властивостей і станів особистості. Звісно, така модель є схемою, об’єкт якої (тобто, те, що вона зображає, “схематизує”) в такому вигляді не існує (“зупинена” особистість, в дійсності, є мертво тіло, і, зрозуміло, що ніякого характеру воно вже не має). Але, разом з тим, ця схема дозволяє зрозуміти дещо дуже важливе: характер – це єдине психічне явище, яке ми можемо спостерігати безпосередньо, як поведінковий вияв суми особистісних рис. Єдине, що слід додати, – це не випадкова, а типова, притаманна, “характерна” поведінка людини. Рису характеру, на відміну від риси особистості, ми можемо бачити, але ці утворення кардинально різні, незважаючи на те, що можуть називатися одним терміном. Риса особистості має ціннісно-сміслову природу (але не безпосередньо-мотиваційну) і повинна розглядатися як готовність людини вчиняти відповідно. В цьому сенсі, безумовно, правий Ієшуа М. Булгакова в його твердженні, що кожна людина – добра людина. Риса ж характеру є реальний спосіб вирішення життєвих, перш за все – діяльнісних і комунікативних ситуацій даною конк-

ретною людиною. Існування доброти як риси характеру означає, що вказана вище готовність пройшла довгий шлях, “вступаючи” в різні взаємини з іншими численними властивостями особистості (у тому числі і з біопсихічними, темпераментальними тенденціями), “зустрівшись” неодноразово з різними і неоднозначними реакціями зовнішнього середовища (передусім – соціального), утворила-таки складну і стійку міжфункціональну систему, яка визначає такий спосіб дій і взаємодій, за яким іншій людині ніколи не завдається шкоди. Це – складно і не так уже й високовірогідно. І в цьому сенсі (повернемося до М. Булгакова) більш правим був візаві Ієшуа – Понтій Пілат). Виявляється, співрозмовники говорили про різні психічні явища! Риса характеру виявляється пов’язаною (і залежною) з набагато більшою кількістю факторів і чинників, тож у певній логіці саме її існування є проблематичним. Навіть термін “риса характеру” є досить невизначеним, або ж і зовсім невідповідним і некоректним. Принаймні, ми говоримо: “добра людина”, “зла людина”, а не “добрий характер”, і т. ін. З іншого боку, вживаються вирази “гарний” або “поганий” характер. Нам здається, що це не випадково. “Риса” характеру (“доброта”) кристалізує в собі не лише всю особистість в її дійсній складності, а й увесь характер, всі інші, так би мовити, “риси”. І саме тому ми говоримо про доброту як про всеохоплюючу якість (“добра людина”).

З іншого боку, чи завжди визначення “добра людина” і “гарний характер” є синонімами в плані оцінювання, тобто, чи означає це, що добра людина завжди має гарний характер? Ні, не означає. Це – як домінанта і, водночас, обмеження: в найбільш суттєвих, ціннісних і важливих для себе ситуаціях, в тих, які вона свідомо контролює, і взагалі, “за великим рахунком”, дана людина не дозволить, щоб її дії завдали будь-якої шкоди іншим. Ось що це означає. Але, водночас, ця людина може бути занадто пристрасною, принциповою, самовпевненою і т. д. – і це все не дозволить сказати, що характер її, в цілому, гарний.

Як бачимо, залишається багато незрозумілого, і кількість питань у читача зростає – і саме цього ми й прагнули. Справа в то-

му, що статична модель є обмеженою, і вона не дозволяє зрозуміти реальний характер у реальному житті. Треба, повернімось знову до Виготського, “зрозуміти характер динамічно – тобто перекласти його на мову цільових настановлень у соціальному середовищі, зрозуміти його у боротьбі за подолання перешкод, у необхідності його виникнення і розгортання, у внутрішній логіці його розвитку”.

Характер не просто виникає – він створюється самою людиною, і в цьому сенсі характер є тим явищем, яке найбільш пов’язане як з дією *нужди*, так і, з іншого боку, з вищими психічними функціями. Фройд надавав у своїй теорії великого значення характеру, вважаючи його системою успадкованих диспозицій. Фактично, характер для Фройда повністю визначався біологічним – це була жорстка прив’язаність до минулого: характер людини, як каторжанин до ланцюгів, прив’язаний до її минулого. Ніхто, насправді, не може відкидати вплив, який мають на характер біосоціальні вроджені диспозиції людини – це було б необережно та й просто неправильно. Але сама сутність появи характеру пов’язана, насправді, з намаганням людини позбутися цих “тортур” минулого, оволодіти ними!

Нужда спричиняє рух особистості – рух до світу, до того, щоб стати кимось у цьому світі, тобто – до зайняття певної позиції. З часом цей рух і його напрям буде усвідомлений людиною, але вже до цього характер, в основному, буде сформованим. Як це пояснити? *Нужда* не є силою неспрямованою, навпаки, вона завжди (на перших етапах – поза свідомістю самої людини) спрямовує її у дуже чітко визначеному напрямі – до зустрічі і взаємодії. Зустріч породжує потребу, а трохи згодом свідоме цілепокладання, а взаємодія є засобом. Причому, ми маємо на увазі взаємодію у широкому сенсі – не лише з людиною, а й з будь-якою істотою, предметом чи явищем. Взаємодія дозволяє утримати і досягти потребу, але далеко не лише це. Вона (взаємодія) виступає “чарівним” механізмом, так би мовити, “зворотної дії” дозволяє оволодіти (іноді – подолати) власними безпосередньо-природними властивостями, потягами, диспозиціями. Б. М. Теплов свого часу ска-

зав, що виникнення характеру – це оволодіння людиною власними темпераментальними властивостями і диспозиціями. Взаємодія є процесом, в якому бере участь вся особистість як цілісність, якою б частковою і дискретною не здавалася нам ця операція. Звідси – і характер як цілісність.

Отже, у взаємодії, спричиненій *нуждою*, формуються способи дій, тобто формується характер. Чому ми говоримо, що характер створює сама людина? Тому що взаємодія передбачає обов'язковим компонентом дію цієї людини, а дія є такою активністю, яка спонукається власною метою. Цілепокладання виявляється процесом, що виникає набагато раніше в онтогенезі, ніж це прийнято вважати. Згадаймо хоча б вказівний жест як невдале хапання. Останнє є не що інше, як дія, а отже – викликалося воно метою: якби хапання вдалося – це була б одна взаємодія і в ній сформувалися б відповідні засоби. Якщо воно не вдалося – маємо незавершену дію і появу нового “фігуранта” – соціального дорослого, що задовольняє потребу, а мету руйнує, натомість формує нові способи взаємодії і, водночас, роблячи їх самооцінними, спонукає постановку дитиною нової мети, вже – на взаємодію з собою. І ця взаємодія є, фактично, створенням нової природи дитини. Своєрідно з цього приводу висловився Л. С. Виготський: “Взаємодія з дорослим веде нас від успадкованої природи до нової, “набутої” природи людини, або, застосовуючи старий вислів – від старого Адама веде людину до нового Адама”. “Але характер, – продовжує Виготський, – це й є певний Адам, нова друга природа людини”.

Слід зазначити, що описані явища притаманні лише раннім стадіям онтогенезу – лише тут відчувається певна невпорядкованість рис. Однак дуже швидко виникає центральна і єдина головна лінія особистості – “Лейтлінія життя” (Л. С. Виготський), спрямована на соціальне особистісне зростання і формування соціальної позиції. Риси, способи дій упорядковуються і групуються навколо цієї лінії і, власне, характером є не будь-які взагалі поведінкові прояви, а лише – стійкі і такі, що тісно переплетені з цією лінією. Саме в цьому сенсі ми говоримо, що характер визначаєть-

ся не минулим, а майбутнім в житті особистості. Таким шляхом характер набуває впорядкованості і структурної оформленості. Тут були солідарні, незалежно один від одного, Л. С. Виготський і С. Л. Рубінштейн.

Л. С. Виготський писав: “Характер є соціальним чеканом особистості. Він є відкрystalізованою типовою поведінкою особистості в боротьбі за соціальну позицію. Він є відкладанням основної лінії, лейтлінії життя, життєвого плану, єдиного життєвого напрямку всіх психічних актів і функцій”. С. Л. Рубінштейн зауважував: “Риси характеру – це ті суттєві властивості людини, з яких у певній визначеній логіці і внутрішній послідовності витікає одна лінія поведінки, одні вчинки... Визначеність, яка складає сутність характеру, може створитися у людини по відношенню до того, що їй не байдуже”. Але з цього виходить, що сама наявність характеру означає, що у даної людини є щось у світі, що їй не байдуже, до чого вона ставиться пристрасно. І так ми починаємо розуміти зв’язок характеру із спрямованістю. Спрямованість структурує характер і виникає міцне зрощення, яке і визначає цілісність. Життєвий шлях кожної особистості це, фактично, реалізація її спрямованості на майбутнє завдяки індивідуально специфічним способам дій і взаємостосунків (характер). Таке бачення дає змогу оцінити значення перешкод на життєвому шляху людини: подолання перешкоди означає зміцнення сплаву характеру і спрямованості і, з іншого боку, урізноманітнення способів дій, тобто – появу нових рис, але в межах даного комплексу “спрямованість – характер”.

Тепер ми можемо зрозуміти радість мученика, що йде на страту, відстоюючи свої ідеали і цінності. Його характер формувався в єдності зі спрямованістю, долаючи масу перешкод, і кожного разу подолання приносило радість перемоги і радість відчуття своєї правоти. Це – динаміка життя. І ситуація страти розцінюється даною людиною як подолання ще однієї перешкоди. І вона вже знає, що подолає її, – від цього радість. Так сформувався цей характер. Ми зрозуміли психологічний механізм, але, водночас, він виводить нас в інші, вищі етичні сфери: саме тут ми бачимо кардина-

льну відмінність характеру і особистості. Ісус Христос і терорист-самогубець на кінцевому етапі свого життя діють за абсолютно однаковим психологічним механізмом – збереження своєї цілісності, своїх цінностей і ідеалів ціною втрати власного життя. Ми не зможемо зрозуміти принципової відмінності їхньої поведінки, якщо виходити виключно з даного кінцевого моменту і виключно з характеру. Не слід забувати, що цей вчинок – кінцева ланка їхнього життя, і зрозуміти її можна, лише аналізуючи весь рух.

Виникає ряд гострих питань, як особистісних, так і суто характерологічних. Ми можемо відповісти на ці питання, використавши цікаве поняття “ключового переживання” (Е. Кречмер, Л. С. Виготський, Л. І. Божович), яке, за словами Виготського, як ключ до замка підходить до характеру особистості. Поступове створення в онтогенезі комплексу “спрямованість – характер” призводить, крім всього іншого, до диференціації внутрішнього світу особистості. В ньому виокремлюються особливі переживання, що виникають у зв’язку з подіями, які найближче і найбільш безпосередньо пов’язані із смислами і цінностями (спрямованість). Вони, водночас, виявляються релевантними характеру (якщо, скажімо, доля моїх дітей є дійсним сенсом і реальною, а не лише декларованою, цінністю мого життя, мій характер обов’язково буде структуруватися навколо цієї цінності. І тоді все, що стосується якоюсь мірою їхньої долі, буде переживатися мною глибоко і гостро, буквально впливаючи на характерологічну структуру. З іншого боку, мої власні цілі і вчинки будуть обов’язково розглядатися, аналізуватися і переживатися мною в контексті цієї цінності. Активізація ключового переживання (власне, його викликання) є подією життя особистості, яка примушує вчинити цілісно, відповідно до своєї дійсної сутності.

Таким чином, формування ключового переживання є своєрідним відображенням у внутрішньому світі людини генези її характеру і спрямованості. З цієї точки зору, Ісус є символом відкритості до проблем всіх людей і стурбованості їхньою долею, їх духовним станом. Те, що стосується даних сфер, викликає в ньому

ключове переживання – глибоке, смислове, “справжнє”. Це виявляється настільки важливим, що свою смерть Він розглядає як останній засіб повернути людей до добра і духовності. Звернемо увагу: насправді Він приймає смерть не заради відстоювання власних ідеалів, а заради інших людей. І це – принципово.

Зовсім іншу генезу ми спостерігаємо у терориста-самогубця: відпочатково він розділяє всіх людей на гарних “ми” і поганих “вони”. Його ідеали полягають у тому, що “вони” (вороги) перешкоджають ідеальному (в його розумінні) існуванню. Отже, “вони” повинні зникнути, нехай і разом з моїм життям – задля подальшого існування ідеалу. Це закритість і депривованість, що стала характером, пов’язаним з вузькою спрямованістю.

Наведені приклади є суттєвими ще з однієї точки зору – вони прояснюють дійсний зв’язок характеру з волею людини. Близькість цих явищ зафіксована у мові – вирази “вольова людина” і “людина з характером” є синонімічними. Але волю не можна отожднювати з характером, що чітко підкреслював С. Л. Рубінштейн. Воля виступає фактором, що зумовлює важливу, але лише одну якість характеру – його твердість (сила, рішучість, наполегливість). Але, вірно зауважує Рубінштейн, характер не вичерпується цими якостями – він “має власний зміст, що спрямовує цю силу”. Іншими словами, відношення волі і характеру – складні і зворотні: воля визначає ступінь твердості, сили характеру, а останній, у свою чергу, визначає, як, де і з якою метою буде виявлятися воля. І отже – воля не входить до складу характеру.

Характер людини, як окрема і своєрідна психічна якість має такі основні властивості – сила, твердість, зміст, складність, гармонійність. Всі ці властивості є полярними, тобто передбачають наявність власної протилежності (сила – слабкість, твердість – м’якість і т. д.). Сила характеру визначається як енергетична якість – енергія досягнення мети, здатність людини розвивати значні напруження при цьому, а також при подоланні перешкод. Важливою ознакою даної якості є те, що вона – індикатор здатності людини відстоювати, зберігати себе як особистість. Сила характеру найбільше з усіх його властивостей пов’язана із спрямованістю

особистості. Вона розглядається зазвичай як суто позитивна якість, але ми б хотіли зауважити таке: в деяких випадках характер набуває такої сили, що придушує особистість, людина стає залежною від свого характеру і... неадекватною: такими й є акцентуації і особливо психопатії – хворобливі стани, які, фактично, є виявом того, що характер “перемагає” особистість, він стає для людини самоцінним і надцінним, людина відсторонюється від світу, стає неадекватною. Параноя може розглядатися як гострий приклад надсильного характеру: надцінна ідея, породжена людиною, “потрапляє” на надсильний характер, це врешті-решт затуляє людині весь світ і можливість ефективно існувати в ньому. Те, що ця хвороба пов’язана саме з характером, видно з наступного: хвороблива ідея виявляється настільки пов’язаною зі способами взаємодії людини, що будь-яка спроба довести, показати, що вона помиляється, робить протилежне – людина чекає від взаємодії підтвердження (а не спростування ідеї), тому ще активніше шукає і... знаходить потрібні їй аргументи.

Твердість характеру найбільше пов’язана з вольовою сферою особистості і означає жорстку послідовність та впертість у досягненні мети, акцентоване відстоювання власних поглядів. Ми схильні розглядати дві модифікації даної властивості – “твердість-крихкість” і “твердість-гнучкість”. Різниця між ними принципова і зумовлена ефективністю зв’язку характеру з особистістю в цілому (а не лише з вольовою сферою). Перша модифікація відрізняється ригідністю: при зустрічі з перешкодою, яку не вдається подолати одразу, людина може продовжувати спроби аж до повного виснаження і кризи характеру (“злам”). Важкі дезадаптаційні переживання такої людини підсилюються високою самооцінкою, адже вона звикла до своєї “твердості”, яка, до того ж, є соціально позитивною якістю. Друга модифікація (“гнучкість”) передбачає тісний взаємозв’язок з інтелектуальними процесами і ціннісно-смісловою сферою. Людина виявляється здатною на достойний компроміс і ситуацію фрустрованості розглядає не як суто характерологічну, а як особистісну (яскраві історичні приклади-антиподи – Дж. Бруно і Галілей). Як видно, сила і твердість хара-

ктеру є, власне, динамічними його показниками і самі по собі не відображають всіх його особливостей. Адже характер відзначається суттєвим багатством різноманітних рис, в тому числі і досить нюансованих, тонких відтінків їх взаємовідносин. Складність відображає ступінь розвиненості зв'язків цих рис між собою і з особистістю в цілому. Дійсний характерологічний профіль особистості можна зрозуміти лише в динаміці розвитку вказаних властивостей. Щоб це було зрозуміліше, повернемося до доброти: чому люди, які мають вроджену готовність бути добрими, як це думав Ієшуа (і не лише Він один), так рідко мають відповідну рису характеру? Людина може мати слабкий характер, і тоді вона чинить зло під впливом обставин і звикає до цього, виникає “звичка”. Безумовно, вона при цьому переживає жорсткий дискомфорт, але нічого не може вдіяти – обставини сильніші. З іншого боку, людина може мати надсильний характер, і тоді доброта перетворюється на нав'язливу ідею, фактично перероджуючись на свою протилежність. Добро можна не виявити через відсутність твердості характеру, або “зламатися”, якщо ця твердість – крихка, увійти до стану афекту чи депресії і скоїти багато лиха. Нарешті, низький ступінь твердості характеру може призвести до того, що добра людина не відчує і не прореагує на тонкі обставини складної ситуації, і її доброта може виявитися злом. Все перераховане стосується, власне, проблеми гармонійності – дисгармонійності характеру.

Завершуючи аналіз, ми хотіли б зупинитися на одному суттєвому моменті, який зазвичай не береться до уваги дослідниками характеру. “Загальним місцем” психології є твердження, що характер є тією якістю, яка визначає поведінку, він, власне і являє собою способи поведінки, типові для даної людини. Але нам здається, що існує й інший аспект: характер слід розглядати як спосіб переживання людиною... самої себе, свого Я. Характер, в даному сенсі, не отожднюється з самосвідомістю, Я-концепцією чи самооцінкою. Він є саме переживанням – цілісним чуттєвим відображенням людиною самої себе. У психологічній практиці дана іпостась характеру помітна дуже яскраво: людина, яка має проблеми у взаємостосунках, в

першу чергу вважає, що ці проблеми йдуть від її партнерів по спілкуванню. Далі може виникнути уявлення про те, що саме вона робить щось не так (але це уявлення виключно ситуативне і має суто раціоналістичний зміст). Найважче приймається позиція, згідно з якою причина конфліктності полягає в цілісній неадекватності поведінки і світобачення даної людини, адже тут порушується цілісне переживання себе. Характер як спосіб переживання людиною самої себе близький за значенням до явища ідентичності (Е. Еріксон). Цей аспект характеру формується в онтогенезі разом із його “зовнішніми” проявами, забезпечуючи унікальність цілісної структури особистості. І тут виникає дуже складна і важлива проблема визначеності. Цей термін є ключовим у С. Л. Рубінштейна: “Визначеність, що складає сутність характеру, може утворитися у людини по відношенню до того, що для неї важливо”. Взагалі, поняття “визначеності” найчастіше вживається Сергієм Леонідовичем в роботах, присвячених характеру. Останнє і означає, власне, визначеність людини у житті – чіткість розуміння власної позиції, диференційоване ставлення до суспільних цінностей і інших людей. Однак, нам здається, існує певна проблема, що стосується в цьому сенсі знову-таки співвідношення характеру і особистості. Абсолютна визначеність, визначеність у всьому і відносно всього (характер, за Рубінштейном) є, фактично, застиглість. Саме тут дуже яскраво видно, що, *по-перше*, характер і особистість – далеко не одне й те саме, а *по-друге*, що розвиток людини визначається не її характером, а гармонією співвідношення особистості і характеру. Гнучкість і зміни, які так необхідні в реальному житті, можуть порушувати “визначеність”, але межі цих порушень визначає виключно сама людина як цілісна особистість. Характер, при всій його важливості, все ж лише підструктура особистості, і факти існування людини в екстремальних ситуаціях чи в умовах жорсткої дезадаптованості засвідчують пріоритет саме особистісного начала (в деяких випадках можна спостерігати фактичну втрату людиною рис характеру і існування її протягом певного часу виключно в особистісному режимі. Щоправда, це не може тривати довго, людина виявляється ніби оголеною психологічно і травмується... тож намагається “повернутися” до

своїх звичних рис). Взагалі, нам здається, психологія екстремальних ситуацій могла б дуже багато цікавого встановити щодо характеру людини, якби розглядала його в динаміці, тобто генетично. Отже, визначеність, наявність сильного характеру, та й просто його наявність (як це зазначав ще І. Кант) є, насправді, проблемою, коріння якої – в особистості і її становленні.

Генетична психологія дозволяє побачити ще одну проблему, “перетворену в постулат” (якщо використовувати термінологію Л. С Виготського). Звернемо увагу – всі визначення характеру так чи інакше тяжіють до давньогрецького “чекан”, закарбування (чіткість і... застиглість, майже як відбитки пальців, – хай нам вибачать цю аналогію). А з іншого боку, психологія переповнена тезами і аргументами щодо явища прижиттєвих змін, пластичності характеру, його “відкритості” вихованню. Ми, таким чином, виявляємо цілковиту суперечність (якщо “печатка” пластична, то хіба ж вона – печатка?). Безумовно, у давньогрецькому визначенні є метафоризація явища, адже застиглість, закарбованість характеру є найбільш чітким параметром психологічного відхилення (відносно психопатії це гарно показали Кречмер і особливо Ганнушкін). В нормі характер не просто змінюється, він розвивається, залишаючись при цьому ознакою саме цієї, даної людини. І таким чином, все відносно стійке і стабільне в характері має своїм підґрунтям особистість. Психологічне здоров’я людини в контексті проблем характеру визначається саме тим, що у здорової людини характер розвивається. Це – не просто зміни у зв’язку з обставинами життя, віком чи станом здоров’я, це прогресивний рух, реалізація потенції і формування психічних новоутворень характеру. І якщо останній термін викликає подив (поняття “новоутворення”, дійсно, не вживається в психології відносно характеру), слід розуміти, що такі властивості, як гнучкість, розсудливість або мудрість, якраз і підходять під визначення новоутворення, що його давав Виготський (такі зміни психіки, що кардинально впливають на всю особистість і змінюють її життя). До речі, про мудрість – те, що це не лише високий рівень інтелекту, а саме характер – гарно показала в останній своїй роботі Л. І. Ан-

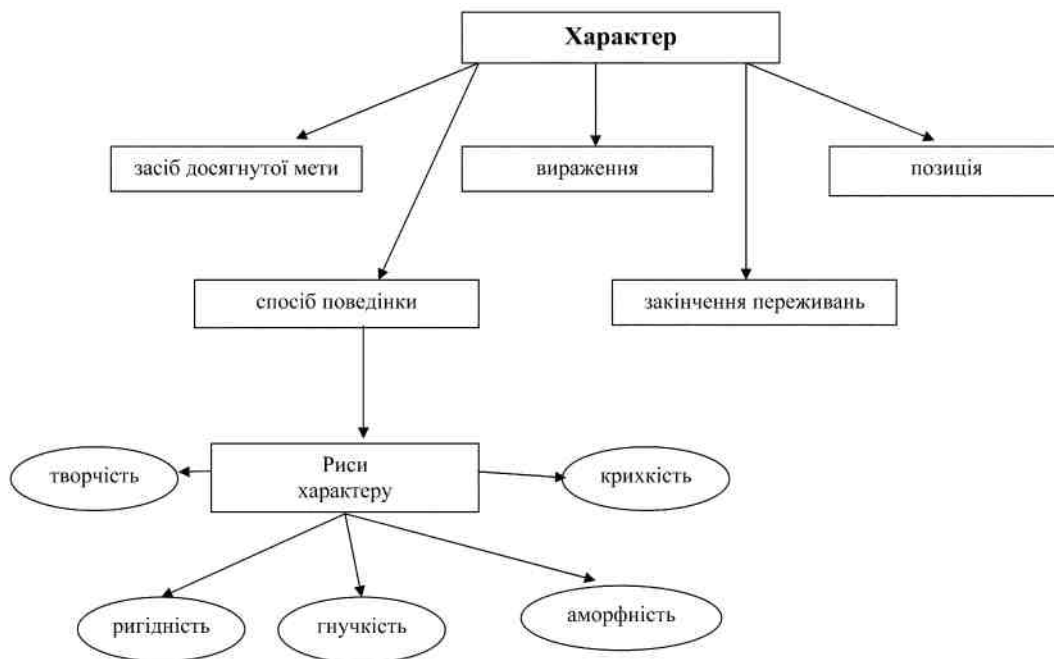
цифрова. Розповсюджені житейські уявлення, за якими характер з віком погіршується, не можна абсолютизувати. Він може і розвиватися, і саме мудрість виступає кінцевою і найбільш розвинутою, реалізованою і постассю характеру людини. Слід зазначити (в дужках), що психологія старечого віку знаходиться, на наш погляд, в абсолютно “зародковому” стані (приносимо вибачення за каламбур). Вихідна імпліцитна позиція дослідників про “згасання”, “інволюцію”, “розпад” вищих психічних функцій у цьому віці аж ніяк не відповідає дійсності. Слідування цій позиції спотворює старість в наших очах! Актуалізація екзистенційних переживань призводить до абсолютно нових і зовсім невідомих нам форм розвитку особистості, але це саме розвиток і саме прогрес. Ми не можемо зрозуміти цих людей тому, що впевнені – вони “згасують”, і наша мова, наші слова і підходи є зовсім неадекватними – так виникає бар’єр (механізм тут, як бачимо, той самий, що і в ранньому онтогенезі – тоді ми впевнені, що перед нами ще не особистість, і від цього – повне незнання цієї істоти). Між тим, розуміння старості повинне виходити не з тієї тези, що біологічне в людині вичерпується, а з того, що особистість перебуває на найвищому рівні розвитку... і зберігає при цьому нескінченні потенції подальшого становлення. Стосовно характеру в цьому віці висловимо лише одне гіпотетичне припущення: кардинально змінюється співвідношення його з особистістю; характер перестає бути підструктурою і набуває статусу атрибутивної ознаки особистості.

Змінність, незастиглість характеру людини яскраво виявляється в емоційній сфері. М. Д. Левітов свого часу помітив цікаву закономірність – емоційні стани, якщо вони переживаються людиною часто і довго, можуть перетворитися у властивості її характеру. Стан визначає особливості переживань і поведінки. Це тривале відчуття, що забарвлює життєві стосунки. Воно може стати звичним і отже – комфортним для особистості, як би це парадоксально не звучало, коли, наприклад, йдеться про депресивність, агресивність, афективність чи фрустрованість. Але, нам здається, тут існує і зворотна залежність: саме характер, як стійкі і звичні

емоційні реагування та поведінкові прояви людини, робить її відкритою і готовою до переживання певних станів. Дуже цікавим і повчальним тут може бути механізм виникнення психологічно узалежненої поведінки. Сучасна психологія не так уже й багато знає про залежність. Але цих знань достатньо, щоб зробити висновок – схильність до залежності є властивістю характеру, і тут не так вже і важливо, що, власне, виступає фактором залежності (алкоголь, наркотики, інша людина чи власні особистісні уподобання). Можна припустити, що на рівні механізму ця властивість викликається своєрідним “зсувом” цілепокладання з зовнішніх об’єктів та життєвих мотивів на переживання стану. Ми вважаємо, що головною причиною “запускання” цього механізму є якраз відпочаткові особливості характеру: недостатня твердість, розрив характеру з вольовими якостями і спрямованістю і, водночас, ранимість і відкритість – саме це, як сказали б старі характерологи, створює симптомокомплекс схильності до узалежненої поведінки. Продемонструємо це на такому, дуже сучасному прикладі, як залежність від комп’ютера. Навіть звичайний досвід засвідчує, що серед величезної кількості людей, які використовують цей пристрій часто і багато, залежними від нього стають далеко не всі. І проблема тут не стільки в ієрархії мотивів, скільки в особливостях цілепокладання і властивостях характеру.

Зазвичай комп’ютер використовується як засіб досягнення мети, яка виходить за межі взаємодії людини з цим пристроєм. Для цього він, власне, і існує, й абсолютна більшість користувачів саме так його і розглядає. Але цей пристрій спеціально зроблено дуже привабливим, він має масу емоційних ефектів, і, таким чином, його використання супроводжується ніби побічним ефектом – те, що відбувається при цьому, є яскравим, цікавим, захоплюючим. Отже, “спілкування” з комп’ютером може викликати не лише переживання досягнення зовнішньої мети, але й позитивне переживання самого процесу взаємодії. І це друге переживання, у свою чергу, може виступити додатковим мотивантом – взаємодія виступає і засобом досягнення “зовнішньої” мети, і самоцінною метою. В деяких випадках ця мета може зайняти місце основної

(зовнішньої). Але нас тут якраз цікавить, в яких саме випадках це відбувається? Нам здається, що головним змістом позитивного і психологічно комфортного переживання, що виникає у взаємодії з комп'ютером, є відчуття свободи – людина може без конфліктної взаємодії і особливих зусиль отримувати інформацію, маніпулювати образами, відпочивати... Люди, які за своїм характером не можуть це робити легко й просто в реальному світі, які втомлюються і занадто напружуються від цього світу, нарешті отримують те, що їм треба. І отримують легко, без зусиль. Це переживання, якого вони так прагнули, так важко досягали (а декому з них воно і взагалі було незнайоме), мотивує, притягає до себе і змушує поступово змінювати поведінку. Так виникає залежність, і ми добре бачимо, що роль характеру тут дуже велика і подвійна – його особливості можуть “провокувати” залежність, і сам він змінюється в результаті частого переживання певного стану свободи, розкутості, який насправді означає як раз абсолютну несвободу.

Врешті-решт нам необхідно висловитися щодо структури характеру. Генетична позиція дозволяє зробити з цього приводу де-що неочікуване припущення: характер людини являє собою, з точки зору психологічного змісту, єдність, яка далі не розкладається. Ми можемо говорити про властивості або сторони характеру,

але не можемо – про риси й якісь компоненти (вольові, емоційні, мотиваційні тощо). Характер – одиниця, єдність існування людини з боку переживань і стосунків, і розмова про риси стосується не психології, а філології і соціології. Він виникає як єдність – одразу і весь як унікальна цінність, в такому вигляді існує й розвивається. Ми вигадуємо окремі риси, проектуючи на цілісність своє знання мови та нюансів людських стосунків. Насправді ж кожен характер унікальний сполученням властивостей (не рис), які утворюють індивідуальну конфігурацію особистості та її існування. Так, безумовно, в характер проростають і вольові якості, і емоції, і спрямованість, але вони не є його складовими: в цьому сенсі характер не відрізняється від інших синтетичних утворень особистості, які теж мають і емоційні, і мотиваційні, й інші компоненти. Специфіка цього новоутворення визначається не цими елементами, а тим, що воно виникає й існує в безпосередньому контакті з іншими людьми, іншими характерами. Саме в цьому сенсі можна говорити про опосередковуючу функцію характеру в житті людини. І коли вже говорити про симптомокомплекси, слід зазначити, що мова йде не про якісь абстрактні риси – слова, а про унікальну форму (візерунки) властивостей і сторін. В цьому й полягає причина інтересу до характеру з боку генетичної психології.

Психічні стани

Ми визначили особистість як форму існування психіки людини. Виникає необхідність звернути увагу на те, що це існування протікає в різних станах, які постійно змінюються, перетікають один в одного і в цілому визначають і змістовні особливості життя людини.

Психічний стан – феномен, для розуміння і опису якого катастрофічно не вистачає наукоподібної семантики: формально-логічних побудов. Варто лише наблизити ці “інструменти” до стану, як він втрачає найголовніше – забарвлення, плин, яскравість, змінюваність. Виникає схема, яка жодного відношення не має до реального стану. Як тут не згадати (вже вкотре) дуже мудрого О. Ф. Лосєва з його критикою наукоподібності: “Синє, гли-

боке чудове небо, – писав він, – що реально сприймається і переживається нами, чомусь не вдовольняє науку; їй треба перевести це в терміни “атомів”, “потоків”, “шарів” і плюс численних формул. Тоді буде науковість, але... неба не буде. То що ж є більшим міфом?” – запитує філософ.

Стан психіки зумовлений активізацією окремих функціональних систем. Нам здається, виключення, зміна, плин станів дуже схожі на те, що І. П. Павлов описував як індукцію нервових процесів. Стан виникає на межі активованих психічних структур, визначає і “заповнює” певний простір, а потім ініціює активність інших систем і... переходить в нове існування, новий стан. І тут уже стан активізує системи, а це і означає, що стан є тим, що стається, здійсниться.

Стани являють собою важливу складову психіки людини, причому складову дещо загадкову. З одного боку, не можна не визнавати ні самої їх наявності, ні принципового значення в життєдіяльності людини. З іншого ж, наукове вивчення даних феноменів пов'язане з низкою методологічних і методичних труднощів, в основі яких – психологічна природа самих станів. Вона являє собою постійний плин, рух, який, якщо його штучно зупинити, одразу ж переходить в інший плин. Досліднику психічних станів залишається не так уже й багато можливостей для вивчення. Точніше, цих можливостей всього дві: спостереження і самозвіт досліджуваного. Цього, безумовно, дуже мало. Особливо, якщо мати на увазі серйозні обмеження вказаних методів.

У спостереженні фіксуються особливості поведінки. Ті чи інші її зміни можуть свідчити про наявність певних станів. І, отже, сам стан виступає як гіпотетичний конструктор дослідника. Його змістовні і динамічні характеристики також не більше ніж гіпотези. Включення у сферу дослідження фізіологічних і психофізіологічних показників не міняє суті справи, оскільки дійсними показниками залишаються все ті ж факти поведінки або показники приладів, а далі працюють знову-таки гіпотетичні конструкти. Навіть якщо ми штучно викликаємо той чи інший стан, це, на диво, мало що дає нам для розуміння психології процесу його виникнення й існування.

Якщо говорити про самоспостереження і самозвіт, то тут проблем набагато більше. Сама впевненість в тому, що людина завжди може визначити і описати свій стан, означає, що ми ставимо знак рівняння між станом і переживанням. А це, на наш погляд, не виправдано. Проте людина завжди буде описувати переживання стану, а не сам стан, а отже, ми матимемо підміну предмета дослідження. З іншого боку, добре відомо, що описати переживання можна лише тоді, коли воно виступить об'єктом самоспостереження, а це відбудеться, якщо людина “вийде” з нього, перестане його відчувати. Звідси, з цієї точки “поза”, або “над” переживанням, воно буде бачитись зовсім іншим, ніж є насправді, коли охоплює всю особистість, в тому числі і систему “Я”. Слід врахувати ще й те, що стани завжди супроводжують життя особистості (іншими словами – людина завжди знаходиться в якомусь стані), тому “заданий” стан вона буде описувати зовсім не об'єктивно і безпристрасно. Таким чином, і тут ми матимемо лише гіпотези. Вказане зумовило те, що сучасний етап дослідження психічних станів являє собою накопичення емпіричних даних і побудову первинних дослідницьких гіпотез щодо психологічної природи цих загадкових явищ. Проблема надійних психологічних корелятивів залишається тут дуже гострою, і нижче ми спробуємо запропонувати свою точку зору щодо цього.

У вітчизняній психології серйозне, предметне і систематичне дослідження психічних станів особистості розпочалося після виходу в світ у 1964 році великої роботи М. Д. Левітова “Про психічні стани людини”. Це визнано була перша (і єдина поки що) фундаментальна робота в даній галузі, і саме після її виходу в психології закріплюється точка зору, згідно з якою психічне існує не в двох модифікаціях (процеси і властивості), як це уявлялося раніше, а в трьох – процеси, стани і властивості.

Станом називають певну внутрішню характеристику психіки людини, яка являє собою відносно незмінну в часі складову психічного процесу. Дане розуміння доволі беззмістовне і, в усякому разі, показує, що часовий параметр мало що дає в розумінні психології стану (добре видно, що тут механічно використано логіку

опису станів фізичних систем). Левітов визначає психічні стани так: ”..це цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, яка показує своєрідність протікання психічних процесів у залежності від предметів і явищ дійсності, що відображаються, попереднього стану і психічних властивостей особистості”. Ми бачимо тут системність позиції. Левітов прагне підкреслити три принципово важливі речі – стан є всеохоплюючим психічним явищем, таким, що забарвлює всю психічну діяльність, і, з іншого боку, претендує на роль своєрідного “носія” психічного (пошук такого “носія” – окремих дуже цікавий розділ вітчизняної психології: страх субстанціалізму породив протидію, і такі авторитетні вчені, як Л. І. Божович, В. К. Вілюнас, серйозно обговорювали цю проблему, вважаючи “носієм” – переживання).

З іншого боку, Левітов, фактично, говорить про те, що стан є центральною ланкою міжфункціональної системи. Це активно аналізується в сучасній літературі і має, на наш погляд, фундаментальне значення. Нарешті, суттєвою видається думка Левітова про те, що стан детермінується не лише відображенням, а й попереднім станом (ми б додали – ще й майбутнім!). Тут – дуже амбіційні “зазіхання” на дослідження проблематики динаміки і, головне, розвитку станів. Важливим у визначенні Левітова є також те, що він актуалізує проблему взаємовідношення в системі “стан – властивість”. В цілому слід віддати шану ґрунтовності М. Д. Левітова, його професіоналізму, глибині аналізу і проникнення в природу явища, що відбивається в яскравому, глибокому і цікавому тексті самому по собі, а крім того й, скажімо, в моментах дискусування з С. Л. Рубінштейном (наприклад, при обговоренні настрою), в яких “перемога” залишається зовсім не на боці останнього. Залишається незрозумілим, чому такий талановитий і яскравий початок не став дієвим поштовхом для активних і глибоких досліджень психічних станів. Аналіз літератури засвідчує, що ці дослідження, звичайно, проводилися і було їх досить багато, але вони мали зазвичай характер вузько-прикладний і емпірично-описовий, при цьому в більшості своїй зовсім не тяжіли до концептуальності і узагальнення. Саме цим пояснюється штучність і

невизначеність класифікації психічних станів (проблеми першочергової, якщо мати на увазі становлення напряду), про що відверто говорять і самі автори численних спроб цієї класифікації. Звернемось знову до М. Д. Левітова. Відштовхуючись від спроб побудови індивідуальної типології (і це він робить недаремно, адже стан не просто “цементує” міжфункціональну систему – він замикає її на індивідуальність, і може статися, що саме тут слід шукати її витoki і сутність), автор справедливо говорить, що, скажімо, для такої риси, як характер, не може бути універсальної класифікації. За Левітовим: “У відношенні психічних станів проблема класифікації, або типології, так само ускладнена, як і стосовно характеру. Занадто різноманітні психічні стани, і притому, в різному відношенні. Є багато таких складних і суперечливих психічних станів, які навіть важко назвати; їх необхідно більш-менш ретельно описувати”. І він, цілком слушно на той час, відмовляється від “універсальної класифікації” психічних станів, роблячи “лише” деякі узагальнення. Аналіз приводить автора до можливості виокремити “деякі підрозділи” психічних станів, а саме:

- “стани особистісні і ситуативні. У перших передусім виражаються індивідуальні властивості людини, в других – особливості ситуацій, які часто викликають у людини нехарактерні для неї реакції”. Відзначимо тут суттєву річ – стан виражає: в ньому і дійсно, як в краплині, виражається весь світ особистості, треба тільки навчитися це бачити;
- стани більш глибокі і більш поверхові, в залежності від сили їх впливу на переживання і поведінку людини. Пристрасть як психічний стан значно глибша за настрої;
- стани, що позитивно або негативно діють на людину... Апатія може слугувати прикладом негативного стану; натхнення – стан, який позитивно впливає на діяльність людини;
- стани тривалі і короточасні. Так, настрої можуть мати різну тривалість: від кількох хвилин до доби і кількох днів;
- стани більше або менше усвідомлені. Наприклад, неухважність частіше буває несвідомим психічним станом, рішучість завжди свідомо; втома може мати різний рівень усвідомлення.

М. Д. Левітов відзначає також, що існують патологічні і граничні стани, які він не розглядає, а вважає це завданням спеціальних дисциплін. Проте, якщо ми їй додамо цю групу станів до виокремлених автором, ми все ж мусимо згодитися з ним; на класифікацію це явно “не тягне”, це – дійсно окремі підрозділи.

Найсучасніша класифікація психічних станів виглядає інакше. Л. В. Куліков зауважує: “Загальним для всіх станів є те, що вони мають часові, емоційні, активаційні, тонічні, тенційні параметри, вміщують в себе ситуативну і транситуативну складову. У різних станів на перший план виходять різні параметри”. Це, на думку автора, дозволяє поділити стани на довготривалі і короткочасні (за часовим параметром), а також на емоційні, активаційні, тонічні та інші, у відповідності до того, який саме параметр є провідним. В основу подальшого поділу емоційних станів покладено модальність відповідної емоції, активаційні стани поділяються за рівнем мотивації, повнотою включення в ситуацію, тонічні стани поділяються на підставі рівня загального тону організму, що, як справедливо вважає Л. В. Куліков, у свою чергу, пов’язане із здоров’ям людини, нарешті, тензійні стани визначаються ступенем загальної напруги організму (психічної і психофізичної). Класифікація ця видається цілком логічною, але такою ж штучною, як і всі інші. Так, Куліков надійно розміщує радість на позитивному полюсі емоційних станів, хоча вона чи не з більшим правом має розміщатися на позитивних полюсах і активаційних, і тонічних, і тенційних станів. З іншого боку, тут зовсім не враховано те, що відбувається при патологічних і граничних станах. До якої, скажімо, групи слід віднести стани, що супроводжують реактивний психоз, абулію або шизофренічне марення? В цілому здається, що П. Д. Левітов був правий, коли писав про неможливість створення класифікації психічних станів. В усякому разі, на даний час цей аспект проблеми уявляється дещо несвоєчасним і безперспективним, адже без встановлення сутнісних характеристик явища класифікація завжди буде штучною (слід згадати хоча б проблему класифікації в біології у ХІХ сторіччі: там все теж починалося зі штучних і невдалих спроб, а дійсна класифікація як відображення

об'єктивного стану речей стала можливою лише після теоретичних узагальнень Ч. Дарвіна). Однак, з іншого боку, проблему цю не можна й проігнорувати, якщо ми бажаємо залишитися в межах психології і вивчати психічні стани як реальність, а не оперувати абстракціями – гіпотезами.

Дійсне розуміння природи психічних станів лежить, на наш погляд, не в площині станів як таких і систематизації, а в аналізі їхньої динаміки, розвитку і зв'язків з іншими психічними явищами. Вже згадувалось, що психічний стан являє собою концентроване й синтетичне відображення всіх психологічних особливостей особистості. Цю думку поділяють і інші фахівці. Так, Л. В. Куліков зауважує: “У кожному стані так чи інакше відображене духовне, душевне (психічне) і тілесне буття людини”. В розширення цієї тези слід додати, що стани відображають не просто вказані явища, а їх, так би мовити, індивідуальний варіант. І саме стан є дійсним індикатором індивідуальності. З іншого боку, психічний стан не лише відображає – він, в той же час, і формує психічні явища. Це слід розуміти у двох сенсах: *по-перше*, мається на увазі, що стани впливають на інші психічні явища, змінюють, добудовують, перебудовують їх. Так думка, фантазія або образ пам'яті можуть викликати певний стан особистості (в цьому випадку стан – відображає), але водночас він може змінити цю думку або фантазію, дати їй інше забарвлення, породити інший сенс, кінець кінцем, зумовити появу нової думки. *По-друге*, термін “формування” може мати інший смисл – як надання форми. Що означає в цьому сенсі вираз “стан формує думку”? Це означає, що психічний стан, утворюючи на базі цієї думки міжфункціональну систему, інтегрує її з досвідом, властивостями, прагненнями людини, і лише тоді думка стає *моєю*, тобто думкою саме цієї людини – вона набуває неповторної форми. Зрозуміло, що це стосується не лише думки як такої.

Продуктивним уявляється аналіз взаємовідношень психічних станів і властивостей особистості. Ще К.-Г. Юнг зазначав: “Якщо стан якимось чином стає хронічним, то наслідком цього і є виникнення типу, тобто звичної установки, в якій один механізм пос-

тійно домінує, хоча й не може при цьому повністю придушити інший, оскільки він з необхідністю належить до психічної діяльності життя”. Інші дослідники звертають увагу на те, що рису характеру можна розглядати як втілений тривалий стан особистості. Уявляється, що будь-яка риса (якої б сфери психічного вона не стосувалася), в тій чи іншій мірі є втіленням звичного і тривалого стану людини. Звичайно, тут також є зворотний зв’язок: риси характеру і властивості особистості багато в чому визначають, які стани і як саме буде переживати людина. Є сенс говорити про схильність людини до певних станів, про індивідуальну внутрішню картину протікання станів *etc.* Констатація даного факту взаємодії станів і властивостей виглядає цілком очевидною, навіть банальною, проте слід загострити увагу на тому, що ми зовсім не знаємо психологічних механізмів цієї взаємодії. Гіпотетично ми можемо говорити, що визнання такого місця і ролі психічних станів може певним чином розширити і уточнити наші уявлення про механізми форсування нових особистих структур: стає зрозумілим, що цей процес опосередковується станами, які переживаються. Динамічні явища внутрішнього світу особистості, і, перш за все, різні види інтенцій, як відомо, мають тенденцію втілюватися (опредметнюватися, говорить С. Д. Максименко) в цілі, дії особистості, а потім і в її властивості. Зараз картина дещо уточнюється – вони, ці тенденції, втілюються перш за все у стан, породжують його (хоча станами ж породжуються і самі – попередніми станами). Породжений стан, як втілення особистісних інтенцій, утворює міжфункціональну систему, і лише після цього “втілення” продовжується вказаним шляхом. При цьому стан контролює весь процес, і головне – контроль є релевантним даній індивідуальності. Ця гіпотеза потребує перевірки, але вона дає змогу побудувати узагальнення щодо природи стану і його дійсного місця в психіці людини (адже зауваження К. К. Платонова про те, що стани займають проміжну позицію між процесами і властивостями, корисне лише “географічно”).

Існує серйозна проблема уточнення сфер психічної реальності, які описуються категоріями “психічні стани” і “переживання”. В

літературі можна зустріти багато варіантів спільного використання цих понять, а отже – різних тлумачень. Іноді ці поняття вживаються як синоніми, іноді вони розводяться в логіці “переживання того чи іншого стану”, а іноді і в логіці “стан переживання”. З точки зору розуміння репрезентації даних феноменів у внутрішньому світі особистості, уточнення сфери, що охоплюється одним і другим поняттями, видається важливим. Видається, що взаємовідношення між цими феноменами доволі складні і неоднозначні. Вираз “переживання стану” здається занадто спрощеним, адже він означає, що переживання є стан для – особистості, тобто воно репрезентує суб’єктивні параметри стану. Але переживання, насправді, це далеко не лише стан: у ньому специфічно відображається і поєднується вся картина внутрішнього світу особистості. Ми бачимо, що в цьому переживання і стани дуже схожі. Їх справжню змістовну різницю можна зрозуміти, якщо відокремитись від звичної логіки поділу психічного на процеси і властивості. Треба усвідомити, що і “процес”, і “властивість” являють собою лише штучні конструкти, створені для зручності дослідження цілісної психіки. Аналіз станів говорить про те, що ми не просто маємо ще один конструкт. Ми наважимося тут висловити центральне гіпотетичне припущення. В його основі – всього дві методологеми, які добре відомі. **Перше:** психіка являє собою нерозривну й індивідуально специфічну в кожній людині (людина – носій психіки так само, як організм – носій життя) єдність, яка існує і функціонує виключно як така єдність і реально ніколи і ніде її функціонування не нагадує механізм, що складається з різних елементів, гармонійно один з одним поєднаних. Треба дати собі звіт у тому, що так насправді не відбувається. Так придумано й уявлено з суто пізнавальною метою – сучасне наукове пізнання з необхідністю передбачає попереднє розчленування існуючого (явища), щоб “дійти” до суттєвого. Є якась логіка, зовсім стороння відносно об’єкта пізнання, і за законами цієї зовнішньої логіки ми намагаємося зрозуміти об’єкт. Це – типовий, зрозумілий і зовсім неправильний шлях, оскільки, в дійсності, слід не накладати свою логіку на об’єкт, а допустити існування його власної логіки і

намагатися її зрозуміти. Так поки що в психології не відбувається (як, власне, і в багатьох інших науках). Звідси **друге** вихідне положення: наукове пізнання дійсно по самій своїй суті вимагає розчленування об'єкта, але здійснювати його слід за власною логікою самого цього об'єкта. Психіка ніколи не була і не буде утворенням статичним. Тож розділення її з метою пізнання на підставі “статичної” логіки є штучним і не відповідає самій її природі /перманентна криза психології, про яку почали говорити мало не з самого початку її існування як окремої науки, – цікаве свідчення правильності цієї ідеї). Нам здається, що первинним поділом психіки як об'єкта наукового дослідження, який відповідав би логіці самого цього об'єкта, є поділ на форму його існування і спосіб існування. Форма існування фіксує “вигляд” об'єкта і його динаміку, рух. З іншого ж боку, форма репрезентує (виражає) спосіб існування. Ми можемо припустити зараз, знаходячись в межах окресленої логіки, що формою існування психіки людини є психічний стан, а способом її існування є переживання. Таким чином, психічний стан може бути визначений дуже коротко – це форма існування індивідуально-неповторної психіки людини. Можна спробувати попередньо аргументувати. *По-перше*, стан є тотальним, не дискретним, а плинним. Людина завжди знаходиться в якомусь стані. *Завжди* тут треба розуміти буквально – від народження до смерті і без будь-яких перерв. Звичайно, це – різні стани, і вони змінюють одне одного, але вони завжди є, і вони дійсно оформлюють психіку, створюючи кожного разу дещо іншу конфігурацію, але за нею завжди вгадується саме ця особистість, навіть при глибоких психозах ця закономірність не порушується. Тотальність станів є не лише часовим і поверхово-охоплюючим показником. Вона є і, так би мовити, тотальністю “в глибину”: те, що мислення – це процес, є всього лише абстракцією, а от те, що воно означає стан, причому нюансовано різний, в залежності від того, вирішує людина учбову задачу чи життєвську проблему, створює наукову теорію, чи художній твір... так от, те, що тут безумовно представлений стан, – добре видно без усіляких абстракцій. Його не можна сплутати з іншими станами але водночас він якимось

чином “вплітається” в систему станів даної особистості, і тим самим створюється неповторний індивідуальний візерунок. Глибина проникнення станів не обмежується лише психічною сферою. Міжфункціональна система, яку інтегрує той чи інший стан, обов’язково “виходить” в область біології, і таким чином стан ніби “замикає” простір існування людської істоти. Коли, скажімо, людина починає захворювати на грип, у неї розвивається так званий передхворобливий стан. Він охоплює буквально всі сфери особистості: уповільнення і деяка деформація дії пізнавальних процесів, затухання інтересів і інших інтенцій, астеничність емоцій, а крім того – млявість, втома, – все це добре знайоме кожному, і ми, як правило, не помиляємось, що дійсно починаємо хворіти. Проте дуже цікаво, що даний стан розпочинається з... клітинного рівня організму, адже саме цей рівень вражається вірусом. Видається, що таким всеохоплюючим є кожен психічний стан.

Психічний стан не лише оформлює “вигляд” психічного життя особистості, він, на наш погляд, формує і її динаміку. В цьому аспекті уявляється цікавою гіпотеза О. О. Прохорова про динаміку співвідношення психічних станів і психічних новоутворень особистості. Розглядаючи “енергетичну площину” психічних станів, автор за критерієм загальної активності особистості виділяє два види станів – стани рівноваги й нерівноваги (*равновесные* и *неравновесные*). За точку відліку, – вважає О. О. Прохоров, можуть бути прийняті стани відносної рівноваги (стани середньої або оптимальної психічної активності, до яких можуть бути віднесені стани спокою, емпатії, зосередженості, психічної адаптації, зацікавленості й інші). Стани, пов’язані з підвищеною психічною активністю (радість, захват, тривога і ін.), а також стани зниженої психічної активності (марення, пригніченість, втома, смуток та ін.), які характеризуються відповідно вищим або нижчим рівнем активності, будуть віднесені до станів нерівноваги”.

Утворюється нова функціональна система (стан), який характеризується певною напругою і дискомфорними переживаннями. Маючи певний надлишок енергії, нова (асиметрична?!) міжфункціональна система породжує інтенції особистості, викликає своє-

рідні дії і вчинки, і, врешті-решт, призводить до виникнення нових новоутворень особистості. Бути ланкою в процесі виникнення психічних новоутворень – важлива особливість даного виду станів. О. О. Прохоров зазначає: “Важливою функцією (можливо, основною!) станів нерівноваги є обумовлення ними процесу виникнення новоутворень в структурі особистісних властивостей. Діє специфічний механізм виникнення нового порядку через флуктуацію. Чим глибшим і гострішим є стан нерівноваги, тим активніше йде процес виникнення новоутворень і тим більш глибинній сутнісній структурі проявляє особистість. Прогресивне вирішення суб’єктом напруженої ситуації передбачає інтегративні процеси особистості і саморозвиток. Саме тому в даному випадку формується діяльність, що призводить до виникнення новоутворень (фактично, як видно, мова йде про розвиток особистості). Таким чином, завдяки особливій діяльності і поведінці, нові структури утворюються із стану. Говорячи про детермінанти станів нерівноваги, Прохоров звертає увагу на сенс – пристрасність, значущість ситуації, виділення в ній найбільш суттєвої обставини, фактора, який вносить найбільш дезорганізуюче начало.

Нам здається, що ідея О. О. Прохорова про вирішення-втілення особливої групи станів у психічні новоутворення, є досить цікавою і перспективною. Здається, тут “ухоплено” один із центральних психічних механізмів, що не тільки об’єднує в єдину мета-функціональну систему найважливіші складові психіки, але й відкриває динаміку розвитку. Стає зрозумілою дійсна сутнісна роль деяких психічних станів.

Звісно, все це потребує серйозного вивчення і уточнення: які саме стани і чому є ініціаторами і “реалізаторами” формування новоутворень; чи існують закономірності їх появи (у викладенні автора швидше проглядає не закономірність, а випадковість); який існує зворотній вплив новоутворень на психічні стани – таких питань багато. Окремо слід зазначити ще наступне. Навіть попереднє залучення до контексту даної ідеї процесів онтогенезу і патогенезу дозволяють говорити, що “розродження” станів нерівноваги в новоутворення (розвиток) не детермінується лише осо-

бистісним сенсом. Існують, безумовно, і суто об'єктивні детермінанти; закономірна зміна етапів вікового розвитку, вікові кризи, виникнення і розвиток хвороби *etc.* З іншого боку, важливо зазначити, що повинен існувати, поряд з прогресивним, і регресивний шлях вирішення-втілення станів нерівноваги. Звісно, що це теж пов'язано з новоутвореннями, але деструктивного характеру. Цікавим у цьому плані може бути звернення до ідеї Л. С Виготського про те, що новоутворення, які виникають на етапі вікової кризи, мають досить загадкову долю. Виготський припускав, що ці новоутворення дезактуалізуються після проходження кризи, але не зникають зовсім. Можливо, вони відіграють особливу роль у розвитку подальших станів і, відповідно, динамічних процесів в цілому. Взагалі, віковий аспект уявляється націкавішим, оскільки тут ми можемо мати справу з комплексом станів нерівноваги. Скажімо, підліток може переживати стан нерівноваги, викликаний віковою кризою; крім того, це може бути соматично нездорова дитина (це – ще один стан нерівноваги), а ще сюди може додатися стан, викликаний суто індивідуально-особистісними проблемами (стосунки в сім'ї, взаємини з однолітками тощо). Яка ж симптоматика буде перед нами реально? Це буде кілька станів – чи комплекс, новий синтез? Можливо, будуть діяти механізми компенсації? І кінець кінцем, які новоутворення “вирішать” ці стани і яким буде шлях?

Так чи інакше, ідея, що тут обговорюється, дозволяє підійти до проблеми динаміки психічних станів продуктивно.

Спробуємо обговорити первинну схему переходу стану нерівноваги в психічне новоутворення, використавши для зручності зовсім елементарний приклад.

Уявімо собі учня, який не може виконати важливі учбові завдання (термін вживається у традиційному сенсі) через перевантаження об'єму механічної пам'яті. Виникає ситуація, достатня для розвитку стану нерівноваги, за Прохоровим, але насправді вона лише може бути достатньою. Необхідні додаткові умови – важливість завдань, напруженість, тривалість, соціальна значущість тощо. Припустімо, всі умови виконуються, і стан нерівно-

ваги з цього приводу виник. Ми не знаємо, як це відбувається, але ясно, що стан первинно виникає в межах старої міжфункціональної системи і, виникнувши, цю систему руйнує. Тож, очевидно, слід уточнити, що стан нерівноваги якраз і не являє собою міжфункціональної системи, а означає прагнення до створення нової. Звідси напруга. Це можна назвати виникненням енергетичного динамічного потенціалу. Даний момент дуже відповідальний. Підвищена енергетика стану нерівноваги вимагає від особистості дій. Але якими будуть ці дії, залежить далеко не лише від даного суб'єкта. Прогресивний шлях, що веде до виникнення новоутворення, в цьому випадку пов'язаний з тим, чи дасть соціальне середовище дитині засіб оволодіння своєю пам'яттю (перетворення її у вищу психічну функцію). Уявімо собі, що такий засіб дасться (на жаль, у практиці навчання це швидше виняток, ніж правило). Дитина починає використовувати засіб і, нарешті, вирішує свої проблеми. Стан нерівноваги, однак, ще не зникає (він лише пом'якшується), а новоутворення ще не виникає. Нова функціональна система поки що відсутня, є лише її "передчуття". Це – другий етап. Далі потрібне повторення і закріплення шляху нового запам'ятовування, для чого стан нерівноваги слід штучно активізувати, інакше зникне мотивація. Цей, третій, етап є ключовим. І лише після його завершення, після вдалих спроб перенесення використання нового способу мнемічної діяльності на велику кількість різних завдань і ситуацій, можна буде говорити про появу новоутворення, нової міжфункціональної системи і зміну домінуючого стану. Такою вбачається схема, але це, все ж, лише схема, адже не слід забувати хоча б про те, що ми розглядаємо лише одну площину існування людини. В цей же час в її житті відбувається багато інших подій і напружень, виникають і змінюються інші психічні стани, і ця складна картина реального життя особистості може дуже коректувати викладене уявлення.

В цілому ж, розгляд проблеми психічних станів у контексті динамічних процесів особистості уявляється дуже актуальним і евристичним.

Отже, стани відносяться до найбільш істотних і фундаментальних явищ психічного життя особистості, хоча при цьому вони – найменш вивчені. У всякому разі, аналіз основних теоретичних концепцій психології особистості дозволяє встановити досить примітний факт – у теоріях, особливо тих, котрі засновані на психологічній практиці, психічним станам приділяється дуже велика увага, але при цьому вони не вивчаються спеціально, як предмет дослідження (стан емпатії і прийняття в К. Роджерса, “пікові переживання” А. Маслоу, “інсайт” у гештальт-теорії, “індивідуація” у К. Юнга і т. д.). У центрі уваги дослідників завжди інші, “більш істотні” явища, а психічні стани – це деякий фон, на якому все і відбувається. Це “фонове” уявлення про стани є пануючим у сучасній психології, що обумовило специфіку робіт, присвячених вивченню даного явища: з однієї сторони, це – чисто описові, ескізні замальовки, що, звичайно ж, дуже цікаві і важливі, однак нічого не говорять про психологічну природу станів; з іншого боку, дуже багато досліджень присвячено класифікаційним проблемам, хоча штучність, умовність і випадковість цих класифікацій очевидна: іноді виникає відчуття, що вирішується не психологічна, а чисто філологічна проблема – пошук слів, що найбільше відповідають тим чи іншим нюансам випробовуваних суб’єктом станів. У такій площині аналізу питання, наприклад, про співвідношення таких явищ, як настрій, емоційний тон, стрес і т. п., нагадує скоріше відому “гру в бісер”, ніж психологічне дослідження.

Існують, однак, теорії особистості, у яких здійснюються спроби розглянути психічні стани в тій їх дійсній ролі, яку вони відіграють у житті людини. Так, Ф. Лерш у якості змістовної “одиниці” аналізу особистості розглядає “діалог її з навколишнім світом” і переживання як відображення суб’єктом цього діалогу.

“Функціональне коло переживання”, за Лершем, містить у собі чотири ланки динамічних взаємозалежних “душевних процесів” – “сприйняття світу й орієнтація в ньому”, “потреби, прагнення і бажання як друга ланка діалогу людини зі світом”, “емоції стають третьою групою процесів, інтегрованих у загальний процес душевного життя”, і останньою ланкою є діяльність “як відповідь лю-

дини в її діалозі зі світом”. Для нас важливо те, що Лерш цим не обмежує світ особистості. Він пише: ”...цей чотириланковий циклічний процес психічного життя вмонтований у те, що саме по собі не є процесом, а саме – у *стани* настрою, забарвлення яких пронизує всі переживання. Це – як *стаціонарні настрої*”. Цей аспект стає предметом уваги, коли ми запитуємо, яким чином те, що у формі переживання і поведінки відбувається між людиною і світом, стає *інтраперсональним*, тобто як воно розчленовується в самій людині, у єдності її особистості. Таким чином, цій складовій приділяється центральна, інтегруюча роль в існуванні особистості (“діалог зі світом”). Це підтверджується при аналізі “моделі душевних шарів”, побудованої й обговорюваної Ф. Лершем: у ній “стаціонарні настрої” розглядаються як ключове явище. Ці стани існують “у вигляді *почуття життєвості* і *почуття самоті*, утворюючи той фон і ту основу, у яких вкорінюються постійно душевні процеси”. Стабільність стаціонарних станів не заперечує наявність різних їх модальностей: так, стан життєвості – стабільний і є завжди, але він може набувати різного характеру: тривога, страх, життєрадісність, ентузіазм, натхнення і т. д. У принципі, ідея Ф. Лерша ясна і, на наш погляд, дуже близька до істини. Звичайно, ряд істотних питань психології станів він навіть не розглядає (що означає цікавий термін “вмонтованість”, чи існує (і який саме) взаємозв’язок між “стаціонарними настроями” і “колами переживань”, як виникають самі ці стани і т. д.). Однак зроблено важливі кроки – стани введені в структуру особистості, причому, на ключову позицію, вони визнані не тільки фоном, але й *підставою* життєвих процесів, що відбуваються в психіці людини. Сама ж психологічна природа станів не може бути зрозуміла без вивчення їх виникнення і розвитку. Це вихідна, основна ідея генетичної психології, і саме в її рамках ми здійснюємо спробу дослідження психічних станів людини (цікаво, що ця ідея майже буквально збігається з основною тезою екзистенціальної психології: оскільки особистість є, у дійсності, буття (становлення) людини у світі, то і зрозуміти її можна, лише вивчаючи цей процес існування як становлення. Нам уявляється не зовсім вдалим визначення

А. О. Прохорова про стан як “функціональну систему”. Насправді, звичайно, такою системою є сама особистість, а інтегральна сукупність її психологічних характеристик у визначений час є її стан. Існування особистості дійсно являє собою її постійний “діалог зі світом”, і ми припускаємо, що стан виникає саме в цій взаємодії. Тотальність психічних станів (вони в наявності *завжди*, поки жива людина, і вони “заповнюють” всю особистість), і одночасно, їх рухливість і змінюваність визначаються загальною специфікою зв’язку людини зі світом. Нам здається, що цю специфіку найбільш адекватно відбиває поняття “сполучальність” (уперше термін введений у психологію Г.С.Костюком для характеристики взаємин між навчанням і розвитком). Сполучальність є *напруженою* єдністю самостійних, самодостатніх, здатних кожна до саморозвитку одиниць (“людина” і “світ”), що можуть існувати тільки разом, але ніколи не *зливаються*, не стають *одним*. Це співіснування, якщо використовувати термінологію гештальттерапії, являє собою складний, рухливий, але й нерозривно міцний *контакт*, та ніколи – не *злиття*. Суперечливість і конфліктність сполучання обумовлено самою його природою – кожна з об’єднаних одиниць розвивається й існує по *своїх* внутрішніх законах, але при цьому, з іншого боку, вона з необхідністю повинна відбивати,... враховувати закони іншої. Крім того, самі ці внутрішні закони виникають і змінюються під дією й іншої одиниці теж. Саме таким, на наш погляд, є існування людини у світі (це свого часу помітив С. Л. Рубінштейн, сказавши, що людина не тільки *протистоїть* світу, але ще й знаходиться *усередині* нього). Ми були б неточні, якби сказали, що психічний стан виникає в людини у відповідь на взаємодію зі сполученим їй світом, адже якщо розуміти взаємодію як дискретний акт (а так воно і є насправді), то стан не тільки *виникає*, але і *передуює* взаємодії, оскільки особистість завжди знаходиться в якомусь стані. Пошук відповіді на сакраментальне питання “що було раніше”? уже давно дискредитував сам себе, тому ми будемо розглядати ситуацію так, що акт взаємодії людини зі сполучальним їй світом викликає *яву* стану (принаймні, *зміни* наявного стану). Це центральна теза, і далі ми

спробуємо її розкрити. *Насамперед, про той зміст, що вкладається тут у термін “світ”.* Доречною є точка зору екзистенціальної психології, відповідно до якої людина існує в трьох світах, що взаємно перетинаються (трьох формах світу). **Перший** з них, *Umwelt, природний світ* – це світ навколишньої живої і неживої природи, а також світ її потреб, потягів, інстинктів. Р. Мей вірно припускає, що це той світ, у якому людина продовжувала б існувати, якби не усвідомлювала себе. “Це світ природних законів і природних циклів сну і пильнування, народження і смерті, бажання і спокою, світ біологічного детермінізму, “світ закинутих”, до якого кожний з нас якось повинен пристосуватися”.

Другий світ людини – Mitwelt – світ взаємин з людьми. **Третій – Eigenwelt – внутрішній світ людини як особистості, що, у дійсності, настільки ж реальний, як і перших два.** Життя людини виявляється сполученням з цими трьома формами світу. Стан виникає під час зустрічі людини з одним із них. Ми маємо на увазі, що для виникнення стану необхідне переривання звичної тривалості життєдіяльності якимось дискретним актом, основна особливість якого полягає в його особливому *проникаючому* характері щодо особистості. Дійсно, що поєднує такі різні події, як захворювання внутрішнього органа, інфекція, яскравий тривожний сон, важлива подія в житті, поява нової яскравої ідеї (образу), зустріч зі значимою людиною, закінчення (початок) діяльності *etc* ? Нам здається, що об’єднуючим тут є саме характер проникаючого у внутрішній світ впливу (причому активність може виходити як від самого суб’єкта, так і від “одного зі світів”). Такий дискретний проникаючий акт (що має виражену природу *події*) знаменує тимчасову зміну позиції людини у світі і загострює суперечливу напруженість сполучання. Фізична система в результаті такої *події* рідко змінюється структурно аж до руйнування. Людині дана можливість зберегти структурну цілісність і ціннісну єдність Я, однак це досягається через зміну відображення світу. Стан виступає тут як всеохоплююче динамічне новоутворення, що: а) впливає на когнітивні структури і забезпечує баланс їхньої діяльності, коли світ якийсь час дійсно відображається трохи інакше, але, з іншого бо-

ку, зберігається досвід, що дозволяє людині бути у цілому адекватною звичайно, до визначених меж (різниця між граничними і психотичними станами); б) дозволяє дійсно змінювати діяльність, у той же час зберігаючи особистість у рівновазі з усіма трьома “світами” і самою собою. Головне ж нам бачиться в наступному: стан, що виник у результаті “проникаючої” акції, дозволяє *перевести* ситуацію впливу (неважливо, чи людини на світ, чи світу на людину) у ситуацію *взаємодії* (діалогу) зі світом. Цим досягається найважливіша річ – людина продовжує своє існування як цілісна особистість. З іншого боку, ми можемо говорити про специфічно *сигналізуючу* функцію, коли виниклі стани ніби “говорять” особистості й оточенню, що подальша взаємодія неможлива, а значить – існує реальна загроза цілісності чи особистості, чи навіть життю людини.

У цілому, ситуація виникнення психічного стану може бути представлена в такий спосіб.

У деякий момент часу літична тривалість життєдіяльності переривається дискретним “проникаючим” актом впливу. Відображення цього акту породжує переживання особистості, що усвідомлюється. Останнє принципово, тому що саме усвідомлення переживання повинне, очевидно, визначити – чи “запускатися” механізму виникнення нового стану. Якщо інтенсивність переживання буде такою, що людина не зможе продовжити взаємодію зі світом у нинішньому стані, виникає новий стан, що трохи змінить ситуацію внутрішнього світу, не руйнуючи її, і дозволить будувати нову взаємодію. У цій схемі найбільш істотним і складним нам уявляється взаємозв’язок між переживанням і станом.

Як уже зазначалося, експериментальне вивчення психічних станів людини являє собою доволі складну дослідницьку проблему. Ряд авторитетних дослідників, зокрема М. Д. Левітов, зазначили, що отримання надійних емпіричних даних щодо змісту і динаміки перебігу психічного стану вкрай утруднене неможливістю встановити чіткі психологічні кореляти даного феномену. Левітов справедливо вказує на те, що зміни поведінки індивіда, які можна помітити в спостереженні, відхилення об’єктивних показ-

ників деяких психофізіологічних параметрів є індикаторами наявності певного стану, але вони, фактично, дуже мало говорять про психологію цього явища. Проблематичним є і використання самозвітів досліджуваних. Справа в тому, що самозвіт руйнує переживання як суб'єктивний дериват стану. Бажання висловити, вербалізувати переживання певного стану раціоналізує саме переживання, знищуючи його емоційний компонент. Реально людина декларує своє розуміння того, що вона, як їй здається, переживала. Це явище, до речі, дуже вдало описане в художній літературі. Зокрема, Костянтин Левін (герой “Анни Карениной” Л. Толстого) дуже глибоко переживає красу природи, але для нього є нестерпним про це говорити, і він не любить, коли про це говорять інші.

Вербалізація (раціоналізація) руйнує його переживання, роблячи їх неприємними, грубими, “спотвореними”. Методичні перешкоди уявляються нездоланими, якщо врахувати положення М. М. Бахтіна про те, що висловлювання не стільки виражає переживання певного стану, скільки формує його. Точніше було б сказати, що воно його реформує, видозмінює, отже суб'єкт, що звітується, опиняється в стані створення зовсім нового переживання, і зрозуміло, що його пояснення не можна приймати як серйозні дані. В цьому плані не має сенсу покладатися й на інтроспекцію, коли завдання на самостереження за власним станом ставиться до його виникнення. Реально цим завданням ми відчужуємо людину від власного стану, що вже саме по собі є артефактом, оскільки сутнісна психологічна характеристика стану полягає якраз в тому, що він є станом особистості, тобто – нею самою в цей час, отже, ні про яке відокремлення мова йти не може, навіть теоретично.

Вказані труднощі призводять до того, що все, що ми знаємо сьогодні про психічні стани, є суто описовою інформацією життєвого рівня (звісно, це ніяк не можна вважати феноменологією). Хоча слід віддати належне таланту великих клініцистів, чий описи є не просто літературно досконаліми, а й дуже точними та евристичними. Однак вони все рівно не можуть вирішити розк-

риття психологічної сутності (структури і динаміки) психічних станів.

У своїй центральній роботі М. Д. Левітов зауважив, що для вивчення деяких станів особистості доречно використовувати метод аналізу продуктів діяльності. Нам здається, що стан творчості – саме той, по відношенню до якого цей метод може бути адекватним. Однак його застосування вимагає створення концептуальної парадигми, яка зовсім не може бути схожою на традиційну. Спробуємо пояснити цю думку. Нам слід виходити з того, що ми знаємо точно: акт творчості, безсумнівно, пов'язаний з особливим психічним станом особистості. Це називають “піднесенням”, “на-тхненням” *etc*, але нам здається, що необхідності в таких назвах немає, адже креативність як вияв сутності є цілком своєрідним, несхожим ні на які інші, станом. Специфіка креативного акту така, що в ньому відбувається вільний і власно вмотивований вияв особистості, і це, безумовно, означає, що в продукті творчої діяльності відбивається якимось чином внутрішній світ людини (принцип опредметнення, встановлений С. Д. Максименком). Результатом такого вираження-втілення завжди є символ, “даний за допомогою якогось зображення, – зазначає О. Ф. Лосєв, – або без нього, і він завжди є дещо оформлене і упорядковане. Він містить в собі завжди якусь ідею, котра виявляється законом всієї його побудови”. За останніми даними, символ, що утворюється в результаті акту творчості, являє собою складну цілісність образу і переживання. Таким чином, повинна існувати принципова можливість “розкодування” продуктів творчого акту, в тому сенсі, що ми можемо в них дістати інформацію щодо внутрішнього світу суб'єкта творчості, і, зокрема, його психічного стану в момент творчості. Але ця можливість, підкреслимо це, існує, дійсно, лише принципово, оскільки в межах традиційного підходу до вивчення психології особистості всього цього зробити не можна.

Говорячи про традиційний підхід, ми маємо на увазі ту методологічну схему, згідно з якою дослідник нібито може отримати дійсні науково-достовірні знання про психологію особистості, відокремившись від живої реальної людини і працюючи в просторі

абстракцій. Результатом такого пізнання, зрозуміло, буде лише логічна схема, в якій не буде індивідуальної нюансованості, складності, не буде життя. Якщо для деяких завдань такий підхід може бути виправданим, то для вивчення особливостей психічного стану він непридатний абсолютно, адже стан – завжди суто індивідуальний і живий візерунок, і його схематизація означає знищення самого предмета дослідження. Чи є, скажімо, твір митця відбитком-втіленням його внутрішнього світу? Так, безумовно. Але чи можемо ми “розшифрувати” цей світ, якщо зовсім абстрагуємося від життя митця як людини? Це звучить як нонсенс. Ми дійсно можемо спробувати реконструювати дуже сильні, яскраво-хворобливі стани, наприклад, Ван Гога, за його картинами, але лише у випадку, якщо ми знаємо його життя і його особистість. Отже, завдання вивчення особливостей психічного стану творчості за продуктами діяльності можна виконати лише в контексті життя особистості досліджуваного. Але це – лише одна сторона проблеми. Інша, не менш важлива, полягає в особливій позиції самого дослідника. Людина, яка науково вивчає світ, “знаходиться в особливих важливих відношеннях з досліджуваними об’єктами, і вона повинна зробити себе частиною своєї проблеми. Це означає, що суб’єкт ніколи не може бути відділеним від об’єкта, який він спостерігає”. Ролло Мей зазначає далі, що така постановка питання відкриває хибність думки, ніби правду можна зрозуміти лише в логіці і термінах зовнішніх об’єктів. Відкриваються широкі галузі внутрішньої суб’єктивної реальності і виявляється, що така реальність може бути правдою, навіть якщо вона суперечить об’єктивним фактам. Питання про те, відбувається що-небудь об’єктивно чи ні, вирішується тут на зовсім іншому рівні – так звана об’єктивна правда входить у складне й суперечливе відношення до правди суб’єктивної, правди внутрішнього світу особистості. Це, як бачимо, має пряме відношення до психології творчого акту: так, у ньому зазвичай переживається те, чого не було об’єктивно, але ж саме переживання і стан, який його “огортає”, є правдою для особистості творця. І ми не можемо ставитись до цього, як до вигадки, а лише як до реальності, реальності внут-

рішнього світу. Така зміна позиції є принциповою. Вона змушує “забути” про абстрактну об’єктивацію, а, навпаки, породжує діалогічну інтенцію дослідника – виникає бажання розпитувати, говорити з даною конкретною особистістю, яка переживає цей об’єктивно-неможливий стан.

З позиції, яка тут проводиться, ми повинні однозначно прийняти, що художній твір – втілення правди, тобто психічного стану, який переживається автором під час створення. Чому ж тоді так гостро хочеться вірити в те, що саме так і ми б переживали цей момент? Чим досягається цей ефект? На це не можна відповісти лише з точки зору літературознавства, ми повинні хоч трішечки знати про автора-особистість. Екзистенційна проблема становлення, виокремлення Я-інстанції у внутрішньому світі – це ті речі, які досить болісно переживає автор. Саме вони і втілюються у образпереживання.

Одним із центральних в екзистенціальній психології є поняття “Я – є переживання”. Це дуже складне особистісне утворення, яке означає, що квінтесенцією існування є “сила бути”: “буття віднесене до майбутнього і невіддільне від становлення”. Це – переживання існування, усвідомленого в самосвідомості. Р. Мей зазначає спеціально, що “Я – є переживання” не утворюється автоматично – людина має пройти через серйозні випробування життя і посправжньому вирішити бути: “Мій сенс буття – це не моя здібність бачити оточуючий світ, вимірювати його, оцінювати реальність. Це моя здатність бачити себе як істоту в цьому світі, знати себе як істоту, яка може робити все це”. І далі, ще точніше і яскравіше: “Буття означає не “Я суб’єкт”, а “Я є істота, яка може серед інших істот взнати себе як суб’єкт того, що відбувається”.

Можна стверджувати, що “Я – є переживання” є таким, що конститує стан творчості. Не захопленість (поглиненість) темою, не прагнення реалізувати задум є тут головним: творчість в дійсності дає можливість людині відчувати реальність власного Я, його існування і становлення. Це настільки захоплююче й сильне переживання (А. Маслоу назвав його “вершинним” або “межовим”), що людина раз по раз прагне відчувати його ще і ще: в цьому

дійсна принадність творчого стану, і в цьому його проблематичність для особистості. Адже “Я – є переживання” означає Зустріч із своїм дійсним Я, власною сутністю (“Зустріч” тут розуміється в тлумаченні М. Бубера). Проте сам Бубер зазначав, що Зустріч не може продовжуватися занадто довго, вона... минає. І саме тоді, здається, виникає те, що можна назвати постстаном творчості – вичерпаність людини. І треба знову жити, йти до нової Зустрічі, до нового “Я – є переживання”. Розглядаючи під цим кутом зору авторські творіння, можемо зробити припущення – образ, створений автором, не є актуалізацією якогось неусвідомленого досвіду, це, фактично, не є і образ реальної події: автор втілює власне переживання стану народження себе як Я-існуючого, Я-суб’єкта. Взагалі, зазначимо, що це відображення руху до Я-дійсного, існуючого, дуже притаманне сучасним авторам.

Своєрідним механізмом, завдяки дії якого стан творчості дозволяє суб’єкту відчувати “Я – є переживання”, є вихід за ситуативність, буденність, за межі власних поточних бажань і вражень. Цей механізм має назву “трансценденція”, замість розщеплення буття на суб’єкта (людину, особистість) і об’єкта (рід, оточуюче середовище), зазначає Л. Бінсвангер, тепер у нас є єдність існування і “світу”, яка забезпечується трансценденцією, розглядається як сутнісна характеристика людського існування. “Це здатність, – зауважує Р.Мей, – вже встановлена в терміні “існувати”, тобто “виокремлюватися з”. Існування передбачає безперервне виникнення, трансцензування з минулого в справжнє і майбутнє. Трансценденція означає не лише “вихід за” деякі межі, але й переживання, з цим пов’язані, і саме тому “будь-який вірний опис людських істот вимагає прийняття до уваги переживання”.

Самотрансценденція передбачає, що людина повинна піддавати сумніву існування взагалі і власне існування зокрема. Цей сумнів може набувати неабиякої гостроти, болісності і конфліктності в деяких станах. Зокрема, ми маємо на увазі стан творчості як “чисту” трансценденцію. Рух особистості в стані “Я – є переживання” може бути доволі складним, навіть примарним, але це завжди є рух буття власного Я-існуючого.

Ми бачимо в багатьох творах важке, якщо не катастрофічне, болісне вирішення людиною проблеми існування (буття – небуття). Відчуваємо саму динамічну зміну стану творчості, відчуваємо, як автор дуже *„тисне“*, але чітко доторкається до цінностей, проходить між ними і темними несформованими бажаннями. І виходить-таки до світла існування і буття.

Нарешті, ми маємо зазначити, що стан творчості як самотрансценденція, як “перебування” в стані “Я – є переживання”, передбачає не лише Зустріч з Я-існуючим, а й постійне підсилення його, утримання як такого і відсторонення від того, чим це Я не є. Отже, цей стан є таким, в якому загострено функціонує самосвідомість. “Самоусвідомлення передбачає самотрансценденцію... Усвідомлення себе як існуючого в світі передбачає здатність відсторонитися, подивитися на себе і на ситуацію, оцінити їх, а потім стимулювати себе нескінченним різноманіттям можливостей”. Творець переживає це дуже болісно, іноді трагічно, оскільки ситуація сприймається ним як роздвоєння “Я”.

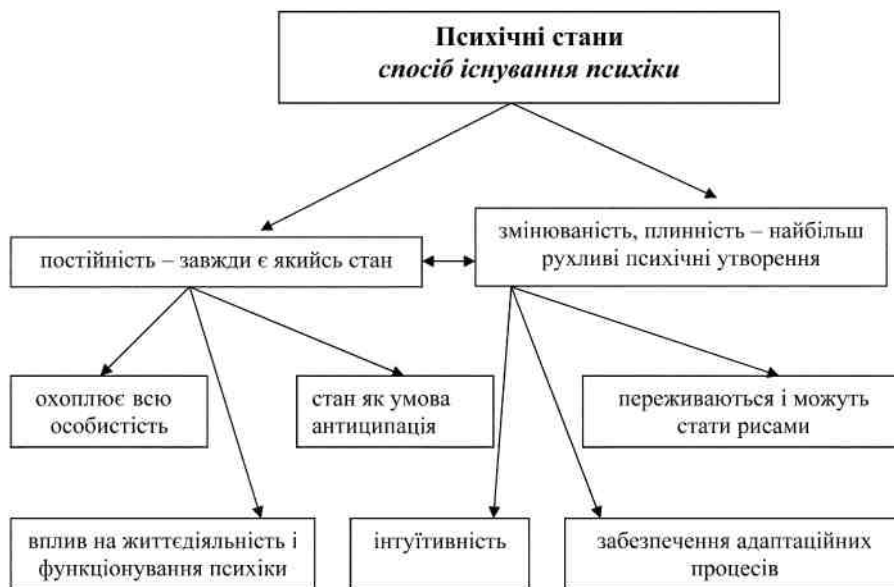
Ми можемо бачити, що колізії взаємостосунків з “Я-дійсно існуючим” є дуже гострими. Форма відображення – дуже різна, від відвертої і чіткої до складної образності, перевтілення, ніби розмивання і абсолютно нового синтезу, але сутність завжди одна – Я-існуюче “б’ється” як активна і самостійна субстанція, бажає збереження, цілісності буття.

І це є, безумовно, ще одним центральним моментом стану творчості. Митець самим своїм станом створює таку внутрішню правдиву, реальну ситуацію, коли в різноманітності він може “вибирати серед багатьох видів відношень між світом і “Я”. “Я” – це здатність бачити себе в різноманітті цих можливостей”.

І це є дійсна свобода по відношенню до світу. Свобода, відкритість світу, створення безлічі можливостей існування і вільний вибір, вирішення екзистенційних проблем існування – це й є характеристики творчого стану особистості. Ми бачимо, що наше уявлення про особистість та її існування, позицію дослідника в аналізі – дійсно дозволяє відтворити динаміку душевного стану людини на підставі продуктів її творчої діяльності.

В кінці – ще одна важлива теза, ретельне розкриття якої потребує спеціальної роботи. Мова про те, що в психології існує думка, ніби стани творчості дуже близькі за своєю природою до граничних і хворобливих психічних станів.

З того, що тут викладено, дуже гарно видно принципову різницю, і стан творчості – це самотрансценденція через створення різних світів, відкритість їм і вільний вибір їх. Ознака психічного розладу – це обмеженість одним єдиним світом, фіксація на ньому. При патологічних станах, зазначає Л. Бінсвангер, “свобода, яка дозволяє світу” бути, замінюється несвободою пригніченості за допомогою того чи іншого “світопроекту”...

Біопсихічна підструктура

Свого часу К.-Г. Юнг досить яскраво говорив про те, що нам просто не під силу дійсно зрозуміти й висловити єдність біологічного і психічного в існуванні людини. Він вважав, що це питання не психологічне, а філософське, і отже, на рівні позитивної науки його просто слід прийняти і з ним працювати. В цій роботі вже доволі багато говорилось про проблему взаємодії біологічного і соціального, але в дійсності важливіше виокремити дещо інший аспект – тенденцію, функціонально-динамічне явище співіснування біологічного і психічного.

Традиційно психічне розуміється як сукупність психічних явищ, які відомі всім. Біологічне ж є тим, що стосується життя організму, життя тіла, його функцій, структури. Але ми не маємо насправді окремого існування того і іншого, просто вони по-різному між собою з'єднуються на різних етапах онтогенезу. Співвідношення біологічного і психічного в особистості завжди міняє свою конфігурацію, міняє свій зміст: одна справа, коли йдеться про це співвідношення на дуже глибинних рівнях, в існуванні кореневих потягів, організмичних потреб, і зовсім інше – коли береться поєднання біологічного і психічного, наприклад, в діяльності. Вони й тут, безумовно, поєднані, але поєднані по-іншому. Якщо на глибинному рівні це є біопсихічна напружена єдність, частини якої не можуть існувати одна без одної, то на рівні більш поверховому ми можемо говорити про іншу природу взаємодії.

В деяких дослідженнях показано, що співвідношення біологічного і психічного міняється в особистості в процесі онтогенезу. Вже зазначалося, що О. Р. Лурія показав, що воно не є незмінним. Точка зору О. Р. Лурії дуже мало, на жаль, використовується в сучасній психології. Традиційно вважається, що на більш ранніх етапах онтогенезу у дитини переважає в діяльності і активності біологічний компонент, а на пізніших етапах переважаючими стають соціальні чинники. О.Р.Лурія, який проводив дослідження мислення та пам'яті дітей і дорослих, показав протилежну картину, причому вона доведена емпіричними фактами і в принципі не викликає ніяких сумнівів. На початкових етапах онтогенезу процеси мислення і пам'яті якраз найбільш соціалізовані, вони максимально залежать від умов виховання і тієї діяльності, в якій дитину, власне, вчать мислити і запам'ятовувати. Ці процеси лише поступово починають набувати індивідуально неповторної природи, і в ній виявляються найбільше власне спадкові і генетичні фактори. Якщо слідувати логіці Лурії, індивідуальне виникає від того, що біологічне, спадкове займає все більше місця в діяльності того чи іншого процесу. Здається, що це можна поширити на всі процеси, хоча це буде лише припущення, тому що інших емпіри-

чних досліджень у цьому напрямі не проводилось. Незрозумілим залишається, чому на перших етапах онтогенезу біологічне, спадкове ніби пригнічується соціальним досвідом, який активно захоплює людину, і як воно вивільняється в подальшому, як соціальне вступає в нові взаємостосунки з біологічним. Ці механізми, процеси і явища вимагають емпіричних досліджень, але нам здається, що в контексті даної проблеми потрібно звертати на це увагу.

Особливості взаємодії біологічного і психічного в межах підструктури особистості полягають в тому, що її “відголоски”, наслідки відбиваються в цілісній особистості взагалі і будь-яке явище, будь-яка особливість містить у собі це співвідношення як вираження їхньої єдності. Конкретним проявом є, наприклад, явище психосоматики, яке привертає в наш час найбільшу увагу практиків. Ті, хто займається прикладними дослідженнями, практичною психологією, медичною психологією, відкривають дуже багато невідомих поки що механізмів співвідношення розвитку особистості в цілому. Медицині зараз відомі факти, що, за статистикою, до 80 % виразок шлунка мають психогенну природу; існує також багато інших фактів. Але знову-таки ми не знаємо механізмів: що психічно впливає на роботу соматичних органів; і можна навести багато фактів, коли існує і зворотний вплив: стан соматичний, стан системи органів впливає на психологічне функціонування особистості в цілому. Зрозуміло, що подібні речі є серйозним підтвердженням дійсної єдності людської істоти. Але, з іншого боку, вони вимагають розгортання науково-психологічних досліджень. Адже, окрім статистики і суто житейських спостережень, не існує на даний момент інших знань про дійсні механізми подібних явищ. Слід згадати знову Виготського, який ставив перед психологією задачу: не теоретизувати на рівні цих життєвих фактів, які є очевидними, а отримувати наукові факти і вже від них відштовхуватися для пізнання дійсної психології явища. Тож неможливо в цій роботі давати якісь змістовні характеристики психосоматики, через те що це явище вимагає серйозних емпіричних досліджень, яких практично немає, як і в медичній психології. Зокрема в розділі, що присвячений онтогенезу, ми говоримо про любов і

зазначаємо, що галузь психосоматики не досліджує, як психічні стани і психічні особливості батьків впливають на продукування статевих клітин і отже – на подальше зростання і розвиток дитини, що розвивається. Але це означає не те, що цього впливу немає, а те, що дослідження в цьому напрямі не ведуться. Навіть на поверховому, статистичному рівні ми таких досліджень не маємо, хоча їх не так важко здійснити.

В межах аналізу даної підструктури викликає увагу дуже цікава теорія провідних тенденцій Л. М. Собчик. Вона виділяє в особистості темпераментальні властивості, які у найбільш чистому вигляді втілюють дійсне поєднання біологічного і психічного. Кожна властивість темпераменту і є ніби “зерняткою”: в ній дуже чітко і ясно видно, “що там з біології і що з психології”. Л. М. Собчик підкреслює, що це є не властивості, а тенденції, тобто вони мають енергетично-динамічну природу, розвиваються, і, розвиваючись, орієнтуються і формують стабільні якості особистості в галузі поведінки. Автор продовжує цю логіку до характерологічних рис, до комунікації і спілкування особистості в соціумі, показуючи, що прояв тенденцій, їх групування забезпечує зовсім різні поведінкові стилі. Темперамент як зернятко, як клітинку біологічного і психічного розглядає далеко не лише Л. М. Собчик. Це, можливо, найбільш давні і традиційні дослідження. У вітчизняній психофізіології можна назвати Теплова, Небиліцина і їхню школу. Це і теорії темпераменту Кречмера і Шелдона, які, щоправда, розглядали єдність на рівні конституціональному. І дуже багато робіт в галузі фізіології мозку, і всі вони мають “вихід” саме в динаміку, тобто в темперамент. Ми згадали Л.М.Собчик, тому що вона робить, на наш погляд, крок уперед, говорячи про тенденції, про те, що вони пронизують далі всю особистість і її вершинні рівні, такі, як цінності, спрямованість, характер, досвід. Тенденції зумовлюють індивідуальний стиль діяльності та поведінки. Таким чином, на даний момент існує достатній емпіричний матеріал у традиційній психології, щоб говорити про наявність певної теорії біопсихічної єдності людини.

Дещо окремо в межах даної підструктури існує проблема тілесності. Традиційно в сучасній психології, аналізуючи біологічне і психічне в особистості, говорять про нервову систему, за винятком, можливо, названих вище імен: Кречмера і Шелдона, які аналізують тілесне. І нам уявляється, що роботи, наприклад, Фройди-ста Райха, роботи Кречмера, Сікорського в галузі фізіогноміки, і філософські обґрунтування, яким присвятив увагу О.Ф.Лосев і дуже багато інших вчених, повинні повернутися в психологію, оскільки особистість являє собою далеко не лише набір нематеріальних за природою психічних структур. Ми говоримо про особистість, маючи на увазі обов'язково цілісну людину, а людина без тіла не існує взагалі: без обличчя, без тілесної структури. І мова не йде лише про вплив особливостей тіла на особистість чи на психіку, йдеться про єдність. В останніх дослідженнях О. Т. Соколової яскраво показано, що образ тілесного Я, образ тіла і саме тіло є дуже важливими психологічними компонентами і водночас причиною численних відхилень у поведінці підлітків і дорослих людей, розвитку різноманітних комплексів. Тобто, психологія поступово повертається до того, щоб розглядати тіло не як носія психіки, носія ідеального, а як складовий компонент, просто необхідну складову частину особистості в цілому. Справа в тім, що логіка нам підказує: все тілесне в людині – це в той же час і психічне. Звісно, тут потрібно відзначити, що найважливішою є теоретична конструкція М. О. Бернштейна: його “психологія живого руху” і засвідчила цю дійсно реальну єдність тілесного і психічного – це дві назви одного і того ж самого. Будь-який рух, найелементарніший, найпримітивніший прояв артикуляції чи руху в просторі – це обов'язково явище психічне настільки ж, наскільки і фізичне. І будова тіла, особливості тіла дуже рано входять у тезаурус особистості. Дитина дуже рано знайомиться зі своїм тілом, її образ “Я”, самосвідомість абсолютно не відокремлює тіла. Тобто, все тілесне є психічне. І ми тут згодні з Маслоу в тому плані, що у людини немає виключно і чисто натурального тіла як такого. Тіло визначає образ “Я” так само, як його визначає дух. Тобто, тілесність є структурним компонентом особистості, і, як така,

обов'язково повинна входити до психології особистості, адже ми не можемо уявити особистість як “голову професора Доуеля”. Про це свого часу говорив О. М. Леонтьєв, а він, між іншим, не відносився до вчених фізіологічного напрямку. Він належав до того напрямку психології і філософії у вітчизняній науці, який був, з одного боку, наляканий політизованим тиском павловського вчення, а з іншого – сам був агресивно настроєний проти цього, і тому його звинуватити у фізіологізмі ніяк не можна. Але і його роздуми про фізіологічне і біологічне, фізіологічне і психічне показують, що це є відпочаткова єдність.

Правильно, пише Е. В. Ільєнков, що ми не можемо шукати в будові і у фізіології мозку психічний процес, оскільки це повертає до ідеї “гомункулуса”, якого ми там, звісно, не знайдемо, але це крайня і полемічно загострена точка зору. Вже давно фізіологія нервової системи, взагалі фізіологія не розмовляють у таких термінах, ніби дійсно потрібно шукати якийсь таємничий процес, або субстанцію психічного. Це, повторимо, крайня точка зору. Йдеться зовсім про інше: говорячи про особистість, ми не можемо відокремити її від її тіла, як відокремив фантаст Беляєв голову професора Доуеля. І це означає, що все тілесне пронизане психікою, розумом людини, який є символікою, а, отже, він проходить через всю свідомість. На це хотілося б звернути увагу.

І, нарешті, аналізуючи біопсихічну підструктуру, ми не повинні обійти традиційну, давню думку У. Штерна про конвергенцію. У. Штерн дуже багато зробив для психології особистості, це найбільш видатний персонолог, з нього, взагалі-то, і почалася наука персонологія. Розглядаючи центральну проблему біологічного і психологічного та їх співвідношення, яка представлялась традиційно як протистояння, Штерн уперше висунув ідею конвергенції, тобто поєднання. Мається на увазі, що біологічне і психічне в людині функціонують разом: це два процеси, які співіснують, які працюють один на одного. Вони відносно незалежні і, конвергуючись, об'єднуючись, і створюють, власне, те, що називається особистістю. В принципі, з цією точкою зору можна погодитися, якщо не зважати на нашу вихідну ідею про те, що насправді пси-

хологічне в особистості є вектором, який виникає на поєднанні біологічного і соціального. І це ми хотіли б тут акцентувати. Розглядаючи біопсихічну підструктуру, слід не забувати нашої вихідної логіки щодо онтогенезу особистості. Ми розуміємо появу особистості як цілісного носія психіки людини, як результат поєднання довічного, дуже давнього об'єднання біологічних процесів і процесів соціальних. Сама психіка є, на наш погляд, результуючою силою, результуючим вектором об'єднання цих двох крил, і в такому розумінні, якщо мати на увазі наші уявлення про онтогенез і про *нужду* як енергетично-інформаційну силу, завдяки якій існує все живе на Землі, поняття біопсихічного, взагалі-то, повинно бути знято, тому що все біологічне в особистості є олюдненим, воно не є чисто біологічним, воно є і соціальним водночас. З іншого боку, все, що ми знаємо про особистість, безумовно, є соціальним: це взаємовідносини, діяльність людини, її стосунки, її ідеї. Все це є завдяки тому, що існує не мозок, а тіло як ціле. Тому ми дану структуру уявляємо як вихідну, кореневу, психічну.

Досвід

Підструктура досвіду розглядається нами окремо від когнітивної сфери, що не є традиційним. Ми не вважаємо його лише певною кількістю інформації, яка зберігається десь у внутрішньому світі людини і яка потім якимось чином використовується. Для нас досвід – це принципово інше. Досвід – це певний стан системи, яка має не тільки енергетичну, не тільки структурну, але й інформаційну природу. Все, що відбувається з людиною, незалежно від її бажання сприймається системою досвіду людини. Інформація, що надходить з оточуючого та внутрішнього біологічного, є динамічною. Вона не складає, на наш погляд, ніяких резервуарів. Ця думка яскраво висвітлена в метафоричному виразі Роджерса: “Пам’ять – це не відро з водою, з якого ми можемо забрати кухлем те чи інше”. Зрозумілою, на нашу думку, є лише одна річ – ми маємо справу з безперервним потоком інформації (потокотом *нужди*), яка є інформаційно-енергетичною за природою і проходить через людину як істоту, і проходила до цього через дуже багато істот, і буде проходити ще через багато інших. Цей потік ніде не

може загальмуватися і не може накопичуватися. Не треба уявляти собі, що існують на шляху цього потоку якісь “конденсатори”, які накопичують цю інформацію, і потім ми можемо її використати. Це не так.

Існує єдина динамічна енергетично-інформаційна система, завдяки тому, що в ній накопичений досвід минулого існування. Забери цей досвід – у якому б вигляді він не був – і ми не будемо мати цієї системи, вона зникне, як жива і існуюча. Тут виникає інше питання: як використовується інформація, що рухається в цьому потоці. Коли світ подвоюється, завдяки появі символів, завдяки появі свідомості, тоді виникає трансценденція як можливість системи займатися самою собою, можливість взяти із цього потоку те, що **мені** треба. Формуються механізми регуляції, які “вихоплюють” із потоку інформації те, що треба людині в даний момент. Це, фактично, і є весь механізм. Людина не накопичує, а бере цю інформацію. Вичерпування – дуже гарний термін Спінози. Інформація актуалізується через те, що вичерпується в даний конкретний момент. Це – загальний погляд.

Є інший момент. Крім досвіду, який існує протягом поколінь, протягом тривалого життя людства, кожна людина може поповнювати цей інформаційний потік тими даними, що надходять до неї протягом її індивідуального життя. Цей механізм пов’язаний із властивістю самого “носія”. Коли говорять у підручниках, що явище пам’яті пов’язане з тим, що психіка пластична, і можна собі уявити, що на ній можна залишити слід, як, скажімо, босою ногою на піску, цей образ всім подобається. Фактично, це правильний приклад. Єдине, що можна сказати, – треба уявити рух піску, який відбувається зі швидкістю світла, уявити, що те, що на ньому відбивається, – абсолютно нематеріальне; і це є завжди та сама система, тільки вона щоразу змінюється. Виникає щось на зразок завихрювання (якщо це порівняти з фізикою) за рахунок контакту системи з оточуючим світом, або за рахунок її уваги до себе в цей конкретний момент. Виникає ніби певний вузлик, це і є актуалізована пам’ять. Людина може завдяки цьому подвоєнню звернутися до цього вузлика і актуалізувати його, і використати. Таким чи-

ном, актуалізація індивідуального досвіду відбувається за тим самим механізмом. І досвід – це не лише знання. Треба звернути увагу, що знання як таке, інформація як така ніколи не зберігаються у вигляді, так би мовити, чистому. Хто може сказати, що він що-небудь згадав без контексту ситуації, в якій це було, без дій, які відбувалися при цьому, без мети, яка ставилася у той час, той скаже абсолютну неправду. Так ніколи не буває. Інформація ніколи не зберігається в “чистому” вигляді, через те що вона підхоплюється, входить у цей потік у тому вигляді, в якому існує життя. І з цього починає ставати зрозумілим, що може зберігатися, дійсно, не тільки інформація як дискурс. Матеріалом, що зберігається, є навички, уміння людини, її системи поведінки, способи її реакцій на певні події, а також способи реакції інших на неї, способи поведінки в окремих ситуаціях, окремих системах, послідовність цієї поведінки. Що ми маємо на увазі, коли говоримо, наприклад, що ось – досвідчений фахівець? Спитайте у будь-якого спеціаліста, **що** є його досвід? Він ніколи вам його не розгорне, тому що це є квант, це є об’єднання всієї інформації. Вона абсолютно відкрита і “зрозуміла” для системи “особистість”, і абсолютно не сприймається у вербалізованому, розгорнутому вигляді. А якщо вона буде розгорнуто вербалізуватися, то це буде уже інша інформація. Спробуйте спитати майстра, яким чином він обробляє кристал, що він тільки у нього такий виходить? Він вам розкаже, які він використовує розміри, які застосовує інструменти. Але це вам нічого не дасть. Зникає щось найголовніше – єдність цілісності, що весь час – у русі.

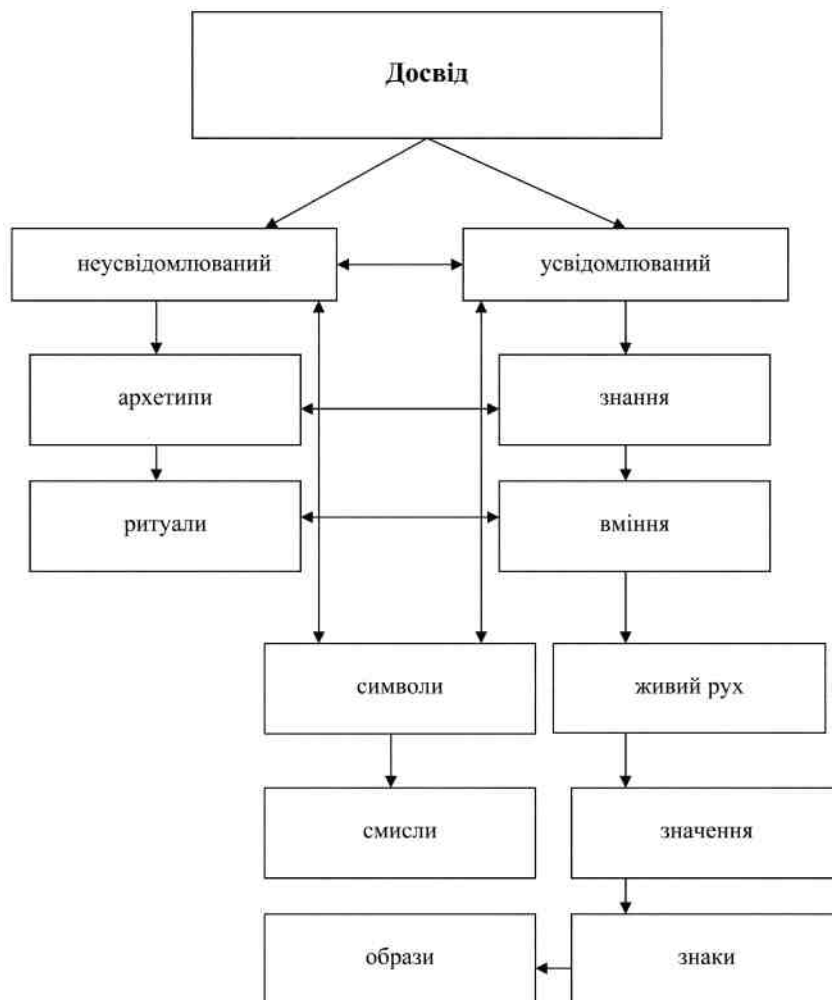
Носієм досвіду є особистість у потоці інформації. Інформація ця комплексна, цілісна і зберігається в цьому потоці у вигляді руховому, виключно руховому. Вона не може там бути в стані спокою взагалі, не може ні на хвилиночку зупинитися. Виникає знову те саме питання – що є пам’ять? Все-таки резервуар, з якого ми щось візьмемо, чи це потік? Вона є і те, і те. І знову нам потрібен свій принцип доповнюваності, тому що ми знову-таки не можемо зрозуміти, що перед нами. Все залежить від ракурсу і точки зору дослідника. Якщо ж йому треба пояснити студенту, що таке збе-

реження як процес пам'яті, доцільніше уявити досвід стабільною системою. Тоді йде пояснення по типу “це відро з водою”. Якщо йому треба пояснити, що означає процес запам'ятовування і чим викликана адлерівська увага до ранніх дитячих спогадів, треба переходити на так звану “хвильову” теорію, і пояснювати це як постійний нескінченний рух. Нам потрібен, повторюю, свій принцип доповнюваності, тому що в досвіді ми бачимо те саме, що фізики побачили в електроні. Він є одночасно і плином, і структурою. І тут, як ніде, видно цей процес. Недаремно А. Ейнштейн звертався свого часу до психології: у нього було дуже серйозне листування з Жаном Піаже (чи не змістовніше, ніж із фізиками), найцікавішим психологом того часу, тому що справді тут багато дуже загадкового. І дійсно, психіка за багатьма параметрами має ті самі проблеми, які досліджуються на рівні мікросвіту.

Слід сказати про зв'язок досвіду з іншими структурами. Досвід є досвідом всієї особистості. Відпочатковий носій інформації включає в себе потік і свідомого, і несвідомого. Це треба розуміти не так, як Фройд описував Ід, як щось бурхливе, незрозуміле, темне. Потік є угрупованим і структурованим, безумовно спрямованим, його рухає нужда як вихідний носій. Потік, безумовно, є таким, що пронизує все життя особистості і виходить за нього. І коли ми говоримо, що особистість після фізичної смерті залишається в нашій пам'яті, – що саме залишається в ній? Залишаються інформаційні сліди, які виникли в досвіді цієї людини. Не лише її образ. Залишається все, що з нею пов'язане, все – цілісно. Чому кажуть, що добре, коли ми не бачимо мертвою близьку людину? Тому що ми її пам'ятаємо як живу. Тому що це не руйнує образу цілісної особистості, яка перед нами. І тоді це яскравіше, це ближче до суті тієї людини, яка була поруч з нами. І якщо не буде інформаційної частини в потоці нужди як носія життя, то не буде взагалі системи, якій не буде на чому ґрунтуватися.

Коротка ремарка з галузі власне практичної психології щодо досвіду: відомо, що досвід у практичному житті людини відіграє подвійну роль. З одного боку, це роль позитивна, що не потребує аналізу. Це те, без чого просто неможливо існувати. З іншого бо-

ку, на рівні суто життєвих, конкретних проблем, досвід, або частковий квант якогось досвіду, який чомусь був пережитий людиною дуже гостро і залишив найбільший слід, і людина його найшвидше відшукує в цьому безкінечному потоці інформації, може фактично проблематизувати, закривати можливості існувати по-іншому. Він може набувати природи мотивів, спрямованості і, затуляючи собою те, що цікаве нам зараз, може фактично “зупиняти” особистість. Так, ми можемо не відмовитися від своєї звички, не перейти на новий рівень спілкування з іншою людиною, а використовувати все звичне.

Досвід може заважати креативності, творчості. Що, на думку більшості вчених, заважає гнучкості і творчості мислення? Те, що ми, розглядаючи кожен задачу і кожен проблему, яка перед нами виникає, тяжіємо до того, щоб вчиняти звично, тобто на підставі

досвіду. Якщо досвід не дає нам відповіді на це питання, ми – і щодо цього є емпіричні факти – намагаємося переструктурувати досвід за допомогою уяви, “під” дану ситуацію, і все-таки знайти якісь виходи усередині старого досвіду. Так влаштована психіка людини в цілому. І це відбувається замість того, щоб вийти на новий рівень рішення. Даний механізм заважає творчості. У психології є таке поняття, як інерція дії, яка полягає в тому, що дана людина тяжіє до звичної дії. Я почав рухатися, наприклад, у цьому напрямі, і мені дуже важко зупинити руку і зробити інший рух. Тобто це звичка. Це рефлекторно, і це комфортно психологічно. І ця інерція дуже часто заважає підходити власне до створення суто нових способів поведінки, як на рівні дії практичної, так і на рівні дії мисленнєвої.

Таким чином, досвід складає собою генетичне ціле, виникає за всіма законами розвитку цілісної особистості, і існує у певних формах, і змінюється ця форма існування особистості так само, як змінюються всі інші її структури. Досвід увиходить до контексту існування даної особистості і пов’язаний з лініями її розвитку.

Пізнавальна сфера особистості

На початку короткого аналізу когнітивної складової структури особистості, відзначимо цікавий факт: пізнавальні психічні процеси не розглядаються абсолютною більшістю теоретиків як компоненти особистості!? Сам вираз “позаособистісна психологія” пов’язаний саме з цим: психологія пізнання “не перетинається” в сучасній науці з психологією особистості, тобто – парадокс – із психологією того, хто пізнає. Це має багато цілком логічних і об’єктивних пояснень, але від них проблема не зникає. І факт цей є особливо сумним, оскільки саме в галузі пізнавальних процесів психологія накопичила найбільший емпіричний матеріал і найцікавіші теоретичні узагальнення. Тож синтез тут був би більш ніж доцільним і ефективним. Ми не можемо тут зупинитися на аналізі причин і наслідків даного “розриву”, але, здається, такий аналіз міг би відкрити багато суттєвого відносно витоків кризи в психології, – адже це, власне, стиль наукового мислення: пізнання світу, яке є необхідною атрибутивною ознакою системи “особис-

тість”, чомусь вперто виноситься “за дужки” і вивчається поза цією системою...

Атрибутивність пізнання зумовлена інформаційною складовою нужди, і, отже, існує об’єктивна необхідність наявності певних психічних структур, дія яких дозволяє існувати нужді, тобто – забезпечує орієнтацію суб’єкта і його взаємодію з оточуючим світом. Пізнання є функцією існування особистості, і саме в ній слід шукати розуміння його єдності. В нейрофізіології і когнітивній психології існують дані про те, що після народження людини об’єм її головного мозку два рази вдвічі збільшується: під час народження він становить 350 см^3 , протягом першого року життя досягає 700 см^3 , а в 12–13 років – 1400 см^3 . У подальшому збільшується площа його поверхні (особливо це стосується кори великих півкуль).

Що означає ця динаміка? Дуже мало сказати, що вона зумовлена спадково, адже це не відповідь. Ми можемо висунути гіпотезу щодо витоків і механізмів саме такого шляху розвитку мозку людини – органа, який має безпосереднє відношення до пізнання. Від запліднення і до народження людської істоти нужда (головним чином, її інформаційна складова) ніби накопичується в мозкових клітинах, створюючи інформаційне підґрунтя існування і, водночас, могутній енергетичний потенціал готовності (прагнення!) до самооновлення інформації як умови подальшого існування і розвитку. Особистість виявляється в стані готовності до справжнього енергетично-інформаційного вибуху, який відбувається в перший рік її постембріонального існування. Це дійсно вибух – людині неможливо уявити щось подібне тому, що відбувається з нею, з її мозком, з її психікою в такий критично маленький період існування! Ми вже зазначали і скажемо ще раз, що не схильні загострювати ступінь негативності так званої “кризи народження”, принаймні з точки зору інформаційної. Швидше, це схоже на інсайт, раптове відкриття світу. Але дитина виявляється готовою до цього, і таке кардинальне збільшення об’єму мозку в надкороткий час може говорити лише про те, що це є цілком детермінована, спрогнозована, очікувана акція назустріч світу інформації. Цей

“рух назустріч” є проявом активності суб’єкта нужди до життя, до існування.

Нам здається, що кількісний показник (збільшення на 100 %) є “надлишковим” відносно завдань суто адаптивних. Доречніше говорити про тенденцію заволодіння і переживання-перетворення оточуючого в “своє – інше” – у свідомість і самоусвідомлення. Такого розміру змін мозку, як у людини, немає в жодній іншій живій істоті. Це, свідчить про потенційну могутність інтелекту, і, зокрема, про готовність сприйняти, точніше – “увібрати в себе” щось набагато більше і різноманітніше, ніж світ природи: це друга природа, світ людини. З перших днів життя дитина сприймає не лише об’єкти – вона сприймає мову, надскладну інформаційну структуру з безліччю контекстів і відгалужень – і дитина виявляється здатною до цього! Унікально-універсальний засіб людського спів-існування, закодований і розгалужений, виявляється “під силу” новонародженій дитині. І, наголосимо, – лише і виключно людській дитині.

В цьому плані, також адекватно і синхронно в часі, у дитини формується “засіб у відповідь” – власна мова. Вхідження в світ соціального існування, “соціальне запліднення” виявляється синхронізованим з “вибухом” розвитку когнітивної сфери. Це може свідчити лише про те, що на початку онтогенезу когнітивна сфера є домінантною в існуванні і розвитку особистості. (Ми зовсім не відкидаємо при цьому важливість процесів, що відбуваються в інших сферах особистості: мова йде про те, що отримало назву гетерогенності і гетерохронності психічного розвитку).

Перший рік життя, “великий вибух” розвитку пізнавальної сфери породжує кардинальний напрям її подальшого ставлення – диференціацію пізнавальних процесів. Когнітивна сфера як функція пізнання є відпочатково цілісною, тобто – єдиною. Її розвиток являє собою рух від менш розвиненої, недиференційованої цілісності, через диференціацію – до інтегрованої єдності. Ми, власне, маємо на увазі, що функція пізнання і орієнтації в світі ніколи не може забезпечуватися якимось одним, окремим пізнавальним процесом. Коли О. М. Леонтьєв, досліджуючи філогенез психіки,

приходить до висновку, що розвиток пізнання починається як суто сенсорний процес, він, безумовно, неправий. Адже для орієнтації живої, цілісної істоти у світі ніколи, навіть на рівні найпростішого організму (амеби чи інфузорії), не може бути достатньо самого лише відчуття: організм орієнтується, і це означає, що він відображає, зберігає інформацію, якось її актуалізує і перетворює, – сам, уже як суб'єкт. І, отже, мова не може йти про сенсоріку як таку, сенсоріку в нашому сучасному її розумінні, тобто – лише як відчуття.

На низьких рівнях еволюції життя пізнавальна сфера виступає у своїй нерозвиненій і недиференційованій, але – єдності. Хоча єдність цю ще не можна називати цілісністю: пізнання являє собою функціонування єдиного, спрощено-елементарного процесу, в якому є лише елементи й частини тих явищ, які ми знаємо як відчуття, сприймання, пам'ять *etc.* І далі, якщо вже говорити про філогенез і про О. М. Леонтьєва, який, зазначимо, досліджував у даній роботі розвиток саме пізнавальної сфери – детермінантою розвитку цієї сфери Олексій Миколайович вважає перехід світу до гетерогенності. Але ж звідки береться гетерогенність світу? Питання залишається відкритим, що й не дивно, враховуючи той час, коли створювалась робота.

Нам здається, що гетерогенність, ускладненість світу є, перш за все, наслідком існування суб'єктів життя – істот. Вони “захоплюють” простір життя, освоюють його, змінюють, накопичують, реалізують і знову накопичують інформацію. І, таким чином, ми, в дійсності, маємо один світ живих істот. Тут немає детермінації в її вульгарноматеріалістичному розумінні, і тут не можна розділити в часі процеси інтеріоризації і екстеріоризації: це саме один світ, і він само-детермінований через суб'єктів, у ньому живуть і діють... Наслідком відображення світу на цьому етапі не є образ, це, швидше, аморфно-складна єдність інформації і її переживання (емоції).

Якоюсь мірою цей рівень розвитку когнітивної сфери повторюється і в онтогенезі. Це відбувається, на наш погляд, в ембріональному періоді, коли на 5-6 місяці існування виникає (і це експеримен-

тально підтверджено) явище відображення. Воно є комплексним, недиференційованим і спрощеним: це (якщо вживати сучасні терміни) одночасна дія: уваги, відчуття, сприймання, пам'яті, мислення. При такому пізнанні не формується, як ми говорили, образ, а формується деяке утворення загального характеру, що має швидше емоційно-сигнальний, дуже невизначений і неструктурований зміст. Після народження дитини дуже швидко відбувається диференціація, і експерименти (численні, особливо в зарубіжній психології) фіксують дію окремих процесів і наявність образів.

Отже, генетично відпочатково когнітивна сфера людини являє собою спрощену неструктуровану (аморфну) єдність, і її подальший розвиток відбувається в напрямі диференціації, тому що такою є необхідність існування людини в біологічному і соціальному оточенні. Разом з тим слід зазначити, що диференціація не означає відокремлення процесів один від одного і від особистості в цілому: вираз С. Л. Рубінштейна, що психіка людини особистісна, означає в даному випадку тісний взаємозв'язок і визначальну роль особистості щодо функціонування і розвитку психічних пізнавальних процесів. Це добре видно в подальшому онтогенезі: вже наприкінці першого року життя дитини пізнавальні процеси, що існують як окремі, водночас починають об'єднуватись у нову, вищу, інтегровану цілісність. Цей процес завершується в підлітковому віці (чи випадковим є те, що він співпадає ще з одним 100 % збільшенням об'єму мозку?).

Що мається на увазі? Образи, що утворюються внаслідок відображення світу людиною, у своїй сумі створюють те, що прийнято називати "внутрішнім світом" особистості.

Вони мотивують діяльність і виконують функцію саморегуляції, але водночас вони розвиваються самі. Цей момент є до деякої міри ключовим і по-різному тлумачиться в психології. Коли сучасна когнітивна психологія в особі Найссера або інших дослідників говорить про так звані перцептивні схеми, мова йде фактично про наявність певного досвіду, який існує у людини до початку відображення зовнішнього світу, з яким порівнюється це відображення, і, кінець кінцем, формується певний образ. Виникає ці-

лком закономірне для генетичної психології питання: звідки береться схема? Ніколи когнітивна психологія на це питання не відповідала, тому що тут виникає або знову ідея “гомункулуса”, який існує відпочатково, або ідея “лихої” нескінченності, адже можна сказати, що ця схема виникає з попередньої схеми, а попередня схема виникає ще з попередньої схеми, і таким чином ми будемо йти у безкінечність, і ніколи не знайдемо ніяких витоків.

Ми вважаємо, що у даному випадку слід спиратися на дійсне розуміння витоків формування та існування особистості. Схема – це є частина, складовий елемент того соціально-біологічного досвіду, який передається і викликає розвиток та існування особистості в цілому. В принципі, він включає в себе когнітивні моменти, як і інші, і передається це за рахунок так званої “соціальної спадковості”, як її назвав П. П. Блонський, від соціальних істот – батьків дитини. Яким чином зберігається цей матеріал – наука не знає, але це не значить, що цього не слід досліджувати. Отже, наявність того, що когнітивна психологія називає когнітивними схемами (можна назвати це і по-іншому – наявність якогось попереднього, первинного, базального досвіду для того, щоб будувати образ), викликається не якимись позаприродними явищами. Це зумовлено тим, що істота ніколи не народжується з неживого і неособистісного: вона є носієм досвіду. І “когнітивна сфера” є частиною цього досвіду.

Аналізуючи когнітивну сферу в цілому, ми бачимо, що є дуже складні взаємовідносини когнітивного і емоційного на різних етапах онтогенезу особистості. І те, що первинні образи і первинний досвід людини складаються, головним чином, на базі емоційних переживань, є абсолютно вірним, але це означає також, що когнітивна сфера взаємодіє з емоційною сферою, адже без пізнання просто неможливі хоч якісь враження. З іншого боку, будь-які сигнали про оточуючий світ, хай би вони були найпростішими, є в той же час емоційними, чуттєвими. Особливо яскраво це видно на попередніх, первинних етапах онтогенезу. Тут ясно проглядає не лише повна єдність окремих елементів пізнання, але й всієї когнітивної сфери зі сферою емоцій.

Проблематичним на даний момент є питання формування образу. Не дивлячись на те, що численні дослідження у психології присвячені проблемі сприймання (про це писав і О. М. Леонтьєв в одній із своїх останніх статей), проблема полягає в тому, що ми так і не знаємо, як формується образ. І різні тлумачення цього процесу не відкривають до кінця його дійсного змісту. Елементарне, здавалося б, питання про те, як людина бачить образ, не може бути вирішене на даному рівні науки, тому що ми не можемо уявити собі це “бачить” чимось іншим, ніж метафорою, адже для нас поки що цілком очевидно, що бачення пов’язане з певними перцептивними системами. У даному випадку таких систем не існує.

З іншого боку – де орієнтується людина: в системі образів, які складаються у неї про зовнішній світ, чи в самому цьому зовнішньому світі? Іншими словами, що насправді відображається в моїй психіці: людина, яка сидить переді мною, чи я маю справу з відображенням її у моїй психіці, з моїм образом цієї людини? Відомо, що у філософії дуже багато було зламано з цього приводу списів, і створено багато різних гіпотез, аж до абсолютного непізнання світу, буцімто, що людина фактично орієнтується у власних образах і ніякого об’єктивного світу насправді немає. Ми не знаємо відповіді, наприклад, на таке питання: як зоровий образ формується завдяки слуху або іншим рецепторам, як відбуваються ці переходи? Загадок дуже багато. Нам здається, що використання тут явища переживання, про що вже йшлося, може частково допомогти відповісти на деякі питання. Крім того, нам здається дуже евристичною позиція, заявлена у філософії Спінози, і його термін “вичерпування зовнішнього світу людиною”. Йдеться про активну взаємодію людини з предметом, в результаті якої образ формується, постає. Знову таки ми бачимо, що пояснення будь-якого факту, в даному випадку образу, можливе лише якщо ми “ухопимо” в експерименті процес його виникнення, або процес переходу одного образу в інший, або процес зміни образу. Фактично, йдеться про вивчення генези образу.

Повернімось до проблеми розвитку образу. У вітчизняних дослідженнях (перш за все – О. В. Запорожця і його співробітників) доведено, що образ розвивається, перетворюючись у знак. Це відбувається, починаючи з найбільш ранніх етапів онтогенезу, завдяки тому, що сприйняття дитини супроводжується коментарями дорослого. Що, насправді, являє собою сенсорний еталон? Це – певний об'єкт, явище, властивість (колір, наприклад, або висота звуку), яка в соціальній дійсності для дитини виявляється нерозривно з'єднаною зі словом. Таким чином, образ чи не з самого початку існує у внутрішньому світі одночасно і поруч із відповідним терміном. Поступово він “згортається”, приховується його чуттєво-чутлива насиченість, і так виникає знак. Ми не можемо “сперечатися” з Виготським, який доводив, що “врощується” саме знак, оскільки не маємо емпіричних фактів. Але генетична логіка говорить сама за себе: знак не врощується (він просто занадто складний і “чужорідний”), а створюється самою людиною за допомогою об'єднання образу і слова. Чому це стає можливим? На це питання культурно-історична теорія відповідає абсолютно правильно – тому що людське пізнання є особистісноактивним процесом (це – не дзеркальне відображення). Активність і діяльність створюють внутрішній світ.

Виготський, аналізуючи психологію сліпої дитини, завершує роботу фразою: “Сліпоту перемагає слово!”. Що мається на увазі? Адекватність відображення людиною світу визначається не світом і не психофізичним станом сенсорних процесів. Вона визначається існуванням цілісної особистості в соціальному оточенні. Вищі психічні функції (опосередкування, довільність) утворюють нові міжфункціональні зв'язки, роблячи особистість напорчуд гнучкою і життєздатною. Це – компенсація, але не завдяки іншим когнітивним процесам, а завдяки іншій природі – культурному середовищу, яке надає можливість існувати буквально “будь-що”, якщо тільки сама людина хоче цього. Створення і використання знаку дозволяє змінювати співвідношення процесів, і рівень пізнання визначається вже не розвитком якогось одного процесу

(мислення чи сприймання), а складністю і гнучкістю системи зв'язків.

Розгляд психологічних проблем пізнавальної сфери особистості не повинен стосуватися лише аспекту забезпечення адекватності психічного відображення в плані життєдіяльності. Суттєвим є момент пізнання у межах, власне, наукового осягнення дійсності. Ми можемо констатувати серйозний етап сучасної науки, який, щоправда, зумовлений розвитком не психології, а інших, перш за все природничих наук.

Безпосереднє відображення дійсності у сприйманні не відкриває нам її суттєвих ознак і потаємних механізмів існування явища або предмета. Це досягається за допомогою мислення, яке дозволяє відкрити, утримати, абстрагувати і узагальнити суттєве як таке. Виникає абстрактне знання, і образ сприймання доповнюється і збагачується. Проте він залишається образом, маючи всі відповідні властивості (константність, предметність *etc.*). Цей образ людина “переносить” на дійсність і вивчає, власне, не її як таку, а її відношення з абстрактним образом. З'являються нові знання і виникає ілюзія пізнаваності світу. Дуже неприємна і небезпечна ілюзія. Світ виявляється таким, що відповідає нашому уявленню про нього. І це необхідно, адже тоді людина відчуває себе впевнено, надійно і комфортно. Але чи дійсно світ є тим, що існує у нашому уявленні? Сучасна наука (перш за все, фізика) приходять до парадоксального висновку: ми не знаємо світу, ми не вміємо його пізнавати, натомість пізнаємо абстракції, які вивчали в школі. Цього вистачає “для життя”, але не всім і не завжди. Механізм, завдяки якому людина стала людиною, створила культуру, – цей механізм, схоже, вичерпує себе і перетворюється на гальма для подальшого розвитку. Необхідно змінювати стратегію вивчення пізнавальної сфери. Існують деякі факти, які засвідчують потенційну можливість людини щодо подальшого пізнання світу.

Покажемо два з них. Добре відомий процес опосередковування, що став “загальним місцем” психології. Але от один аспект: коли людина створює засіб, вона вже знає, навіщо він їй, тобто вона знає якийсь “шматочок” майбутнього (коли дикун робить за-

рубку на дереві, він же здійснює це даремно: він знає, що йому не вистачить пам'яті (!?), що колись він подивиться на неї). І це є справжня і велика загадка людської особистості: світ, мабуть, даний нам не лише в перцепції і сенсоріці. Інший момент. Ми говоримо – талановита, геніальна людина відкриває приховані таємниці світу... А можливо – це зовсім не так, можливо, талановита людина просто бачить світ таким, яким він є, а не таким, що відповідає засвоєним попередньо схемам? С.Л.Рубінштейн писав якось, що сприймання людини влаштоване доволі прагматично – є так звані “сильні” сторони предметів і явищ, які відповідають найближчим життєвими потребам і на які орієнтується людина. Виникає нібито точка відліку. Але ж будь-який предмет, явище є безмежним у своїх властивостях і якостях. Чому ми не бачимо їх? І чому їх побачив геній? Так виникає проблема споглядання: світ – не супроти мене, як комора корисних, шкідливих, приємних або небезпечних речей; він – ще й навколо мене (і я – в ньому), і якщо подивитися незацікавлено (з прагматичної точки зору), можливо, ми зможемо побачити...

Спрямованість

Традиційно спрямованість особистості розглядається як ієрархізована мотиваційнопотребова сфера, що постійно ускладнюється. Ми розглядаємо спрямованість досить вузько, як дійсне об'єднання найважливіших цінностей, найважливіших смислотворюючих мотивів, які роблять життя людини структурованим, упорядкованим, цілеспрямованим. Спрямованість у такому розумінні і є тією підструктурою особистості, завдяки якій є сенс говорити про те життєве явище, яке ми називаємо життєвим шляхом особистості. Відмінність останнього від розвитку принципова. Життєвий шлях упорядковується через сферу внутрішнього світу, через самосвідомість і через цінності і сенси. Подібні підходи щодо спрямованості декларувалися Г. Олпортом і Л. І. Божович. Божович, поєднуючи спрямованість з поняттям “позиція особистості”, говорить про те, що підлітковий вік відрізняється в плані розвитку тим, що саме в цьому віці у людини формується життєва позиція, яка є домінуючою протягом усього наступного життя.

Вона є власне системою сенсів, системою цінностей. Це той стрижень життя людини, який робить його упорядкованим і соціально сприйнятливим. Але в той же час це не означає, що спрямованість є такою структурою, яка має суто і виключно соціальну природу. Вона формується завдяки системі ключових переживань особистості, а ключові переживання, як ми вже показали вище, є синтетикою, інтегратором всього внутрішнього світу, що втілює в себе і біологічні переживання, і власне біологічні стани, і соціальне оточення і його сприймання людиною. Воно лежить в основі появи і розвитку свідомості і самосвідомості.

Таким чином, як і всі підструктури особистості, спрямованість є підструктурою, пов'язаною з усіма іншими, вона є втіленням і певним інтегрованим об'єднанням всієї особистості. Разом з тим, як і всі інші підструктури, спрямованість є специфічною підструктурою. Найсуттєвішими компонентами є цінності і сенси. Якщо кожна особистість є спрямованою, то виникає питання: спрямованою на що? Це запитання є не таким вже й легким для розуміння в межах психології особистості.

З одного боку, його можна зрозуміти як питання про типологію. Так, Шпрангер розділив людей на шість типів за цінностями (естетична людина, інтелектуальна, етична і так далі). Виділяючи такі типи, маємо не тільки мотиви естетичної людини, але й те, що найголовніше, найсуттєвіше ця людина бачить у збереженні принципу краси, гармонійності. Естетична людина може працювати художником, але також вона може працювати водієм, викладачем, військовим. Спрямованість прямо не пов'язана з професією. Спрямованість означає певний порядок створення і структурування особистістю свого власного життєвого світу. Незалежно від того, хто за професією ця людина або який її освітній рівень, вона прагне побудувати свій оточуючий світ так, щоб він відповідав її внутрішнім тенденціям, її внутрішнім бажанням. Спрямованість – це і створення, і групування, і структурування людиною біля себе світу за певними законами. Коли ми кажемо про естетичну спрямованість, то це значить – за законами краси, коли ми кажемо про етичну спрямованість,

то це – за законами добра і справедливості, коли ми кажемо про прагматичну спрямованість, то це за законами користі, за законами продажу, за законами товару. Ми вважаємо, що підхід до типології з точки зору спрямованості є найцікавішим. Адже якщо розглянути інші типології (екстраверти – інтроверти К.-Г. Юнга і т. д.), то при уважному аналізі стає зрозумілим, що вони виведені теоретично-абстрактно тим же Юнгом чи будь-ким іншим і в реальності не існують. Можна задати питання: навіщо тоді типологія?

На відміну від цих підходів, поділ на типи за спрямованістю є більш доцільним. Він йде від верхніх сфер особистості, від спрямованості особистості як структурування світу навколо себе за своїми власними законами. І підхід до типології з точки зору спрямованості виправданий через те, що спрямованість є дійсно виключно особистісним показником. Спрямованість визначає досягнення. Спрямованість визначає стиль життя людини. Спрямованість визначає стиль спілкування і те, що ж у цьому житті є для людини найголовнішим. Говорячи про спрямованість, ми говоримо про екзистенційні цінності, екзистенційні сенси. Спрямованість пронизує всю особистість, всі сфери життя і всю діяльність особистості. Тому нам здається, що ця структура є найменш дослідженою. Проблематичним моментом є відсутність методів дослідження спрямованості. Ми не вважаємо серйозним тест Басса. Спрямованість, що вивчається за допомогою цього тесту, не є тим предметом дослідження, який ми описали вище.

Що стосується розвитку, генези, то потрібно відмітити, що нужда як енергетичноінформаційний носій є спрямованою. Наші розмови про ортогенез – не фантазії. Еволюція, розвиток є спрямованими. Ми знаємо: це спрямування від простішого до складнішого. У особистісній спрямованості ми бачимо еволюційний перехід, спіраль від спрямованості біосоціальної нужди до спрямованості верхнього, духовного рівня. Це є спрямованість особистості. Знову повертаємось до питання: спрямованість на що? Ми вже дали один варіант відповіді: спрямованість на структурування

власного світу за своїми власними законами. З іншого боку, можна говорити про спрямованість на зростання, спрямованість на те, щоб стати складнішим, щоб стати більш гнучким і доцільним, це означає потяг до розвитку. І тут спрямованість починає співпадати з самоактуалізацією в тому сенсі, що кожна людина прагне бути такою, якою вона може бути, за переконанням К.Роджерса. З першого погляду таке розуміння може здатися доволі абстрактним. А далі ця абстракція починає наповнюватися. Ми можемо сказати завдяки розумінню спрямованості, ким ми можемо бути. Всі можуть бути складнішими. Всі можуть бути розвиненішими. Всі можуть бути більш нюансованими. Всі можуть бути більш людяними. Всі. А далі настають деталі, в залежності від того, чим займаєшся, де живеш, що читаєш, що любиш – це вже нюанси. Але отут ми відповідаємо абсолютно чітко: ми всі можемо бути тим, ким ми можемо бути – ми можемо бути розвиненішими. І ми можемо вийти на той рівень, коли людина може подолати оце протистояння плюса і мінуса, протистояння чорного і білого. Мається на увазі те, що може бути не позитивне чи негативне, а може бути вище, складніше, краще. От в цьому сенсі краще. Людяніше, цілісніше. Протистояння хорошого і поганого закінчується, коли ми говоримо, що є ще й третє. Це третє складніше, доцільніше і цілісніше. Отак ми знімаємо віковичне протистояння. До цього і йде особистість, це і є її спрямованість більш високого ґатунку.

Здібності

Підструктура здібностей особистості є дуже важливою функціональною ланкою структури особистості. Ми зупинимось на кількох суттєвих, на наш погляд, моментах. По-перше, здібності виступають для людини як суто соціальні надбання, які виникають і розвиваються саме завдяки тому, що людина живе в соціумі. Соціальне оточення вимагає від людини певного функціонування, досягнення певних успіхів у вирішенні якихось справ, і все це є можливим завдяки здібностям. Ми визначаємо здібності як ступінь оволодіння людиною засобами дії. Мається на увазі, що будь-яка діяльність, яку б ми не взяли – навчання, праця, фізична, розумова діяльність, включає в себе обов'язково систему дій і систему способів їх виконання. Здібною називають людину, яка гарно засвоїла способи дій, а нездібною – ту, що засвоїла їх у меншій мірі. В контексті цього слід сказати, що, як і всі інші підструктури, генетична психологія розглядає виникнення здібностей як процес абсолютно необхідний, природний, детермінований соціальними умовами життя людини. Реалізація певних потреб означає зустріч людини ще з раннього віку не тільки з предметами, які її оточують, які людина хоче придбати тим чи іншим шляхом, але й з необхідністю щось робити з цими предметами, якимось ними маніпулювати. В усіх видах діяльності, починаючи від предметно-маніпулятивної, яка розвивається з одного року у дитини, і в подальших діяльностях, ми зустрічаємо необхідність вправного використання дій як способів досягнення тієї чи іншої мети. Соціальне надає людині можливість реалізувати свої цілі, свої потреби в різних галузях, різних напрямках, і все залежить від того, наскільки людина швидко і якісно буде оволодівати способами цих дій.

Виходячи з такого тлумачення, з такого розуміння, ми повинні принципово зняти питання про походження здібностей в тому вигляді, в якому воно постає у традиційній психології. Традиційна психологія розглядає походження здібностей як питання, що ж важливіше – біологічні, морфологічні, фізіологічні задатки як передумова розвитку здібностей чи власне соціальне оточення, в

якому ці здібності формуються. Цієї проблеми в такому вигляді не існує через те, що людина буде оволодівати діями і досягати різних цілей обов'язково, якщо вона є нормально функціонуючою людиною в суспільстві. Отже, і задатки як передумови, і соціальні вимоги, і соціальна практика, і система навчання як обов'язкова, необхідна річ є однаково необхідними, а походження здібностей є цілісним феноменом. Ми не можемо ніяким чином розділяти на те, що головніше. Це взагалі примітивна логіка, вона дійсно ніколи не справджується. І тут слід звернути увагу на ще одну річ: відповідно до наших поглядів, задатки ніколи не є чисто фізіологічними, біологічними, адже ми проводимо точку зору про те, що будь-яка біологічна структура людини вже тому, що це людина, є власне поєднанням соціальних впливів і структур чисто природних. Мова може йти про те, що людина в силу своєї генетичної спадковості, розвиненості чи нерозвиненості певних органів чи їх систем, певних фізіологічних або біохімічних процесів може бути відпочатково більш здатною або менш здатною до оволодіння тими чи іншими способами дій. І це означає, наприклад, що для того, щоб стати художником, слід, щоб людина мала гостре око, щоб були достатньо розвинені сенсорні процеси для розрізнення певних нюансів кольору, певних відтінків кольорової гами; з іншого боку, ця людина повинна мати гарно розвинений і диференційований м'язово-кістковий апарат, що забезпечить точність руху пальців, руки в цілому. І зрозуміло, що включення такої людини в певний контекст соціуму, який передбачає вироблення даного способу дій, буде набагато результативнішим, ніж коли ми візьмемо іншу людину, яка не буде мати даних передумов.

Але це питання не таке вже й просте. Як показують дослідження, в цьому аспекті дуже активно діє явище компенсаторики. Ю. Б. Гіппенрейтер абсолютно правильно наводить приклад відносно морфологічних даних, наприклад, знаменитого тенора Карузо; коли після смерті досліджувалася структура його голосових зв'язок, вони виявились настільки грубими, примітивно-волохатими і вузлуватими, що якби ми не знали, чиї вони, ми б ніколи не сказали, що це зв'язки тієї людини, чистотою голосу

якої зачаровувався весь світ. Тобто ми в цьому аспекті виходимо на дуже цікаву річ: орган фізично, фізіологічно, морфологічно повинен бути розвинений у здоровому режимі до певних меж, не повинно бути деформацій. Тоді превалює, домінує все-таки соціальний контекст. І якщо соціальний контекст, тобто середовище, в якому знаходиться дитина, є благодатним для розвитку тих чи інших способів дій – художніх, музичних, наукових, спортивних і будь-яких іще, – і, з іншого боку, якщо ця сприятливість, комфортність поєднується з тим, що дитину це сильно мотивує як цілісну особистість, і їй хочеться це зробити самій, а не з примусу іншого; якщо ці дві речі доповнюються третьою, тобто людиною чи кількістю людей, які особистісно сприймають цю дитину і бажають її навчити, виробити в неї ці способи дій, тоді ця система буде превалювати над біологічними, фізіологічними задатками, і та чи інша здібність як система способів може бути розвинена дуже високо і дуже сильно. Але не потрібно забувати про межу, якою є норма розвитку анатомо-фізіологічних структур. Тобто, мова йде про здоровий мозок, здорові м'язи, про здорові органи взагалі. І це відбувається через явище компенсаторики: психічне, соціальне виявляється сильнішим, ніж морфологічне, біологічне. Спрощено кажучи, якщо ситуація сприяє тому, що дитині дуже хочеться чомусь навчитися, вона настільки сама прагне мати досягнення в цій сфері, що вибудовує у своїй активності (і потім – у своїй міжфункціональній психологічній системі), що такі особливості можуть спонукати розвиток здібностей. А там, де у людини існують вроджені задатки, але відсутні перераховані соціальні умови, може і не відбутися формування здібностей.

Коли йдеться про рівень розвитку здібності, то ми не повинні відходити від визначення. Це просто рівень оволодіння людиною способами дій. Аналізуючи талант, геніальність, слід відмічати одну дуже важливу річ: “особистісний відтиск”, особистісну печатку людини, яку ми називаємо талановитою, геніальною або просто справжнім майстром. На всьому, що він зробив, є ніби марка, що це зробила саме ця людина і так більше не може зробити ніхто. Вона виникає через те, що система здібностей, способів дій

поєднується з особистісними структурами, відбивається, предметнюється на тому продукті, який виходить в результаті активності цієї особистості. Унікальність візерунку міжфункціональних систем даної особистості втілюється в речі: це може бути і матеріальний предмет, і ідеальна побудова. Вона відбивається таким чином, що ніхто інший такого не створить, адже вся індивідуальність втілилась у цьому творі. Ясно, що цього досягають не всі люди. Тут повинна бути унікальна єдність всього внутрішнього світу і взагалі всієї особистості в цілому.

Розгляд здібностей передбачає аналіз явища сенситивності. Природа її не досліджена в психології, але ми знаємо, що кожний вік має періоди, коли особистість найбільш відкрита для певних навчаючих; з іншого боку, вона найлегше ними оволодіває. До того ж, якщо людина “пройшла” цей сенситивний період і в неї не сформувалася певна здібність, вона може, в принципі, сформуватися і пізніше, але для цього потрібно буде докласти набагато більше зусиль і це пов’язано з серйозними витратами – як енергетичними, так і психічними. Отже, знання сенситивних періодів означає можливість моделювати розвиток здібностей. Знаючи, в який період і в який час треба діяти, навчаючи людину, ми тим самим можемо прогнозувати всебічний або конкретний розвиток здібностей у цієї дитини. Тоді ми стимулюємо цей компонент структури особистості. В цьому контексті мені видається важливим розглянути явище обдарованості.

Що може викликати обдарованість? Це питання досить серйозно вивчається. Поки що немає єдиної картини. В принципі, є така гіпотетична думка, яку ми висловили свого часу і щодо “внутрішньої основи” обдарованості. Коли Виготський розглядає передумови розумового відставання дітей, він звертає увагу на внутрішню динаміку взаємовідносин афективної сфери традиційно, а також мотивацій, інтелекту і власне дій. Він сперечається з Куртом Левіним, який стверджує, що при розумовій відсталості відстає афективний компонент, тобто відсутня мотивація, і саме це – її відсталість, а власне розумові процеси при цьому можуть бути і в нормі. Але Виготський показує принципово іншу річ. Проблема

полягає не в окремо афекті, і не окремо в інтелекті. Розумово відсталі діти ригідні в плані переходу від бажання через інтелект до дії. Тобто дійсна їх відмінність полягає в тому, що вони повільно реалізують бажання, часто взагалі не доходячи до дій. Що це означає? У розумово відсталих дітей набагато більший проміжок часу проходить між бажанням, включенням інтелектуальних процесів і виконанням. Вони не утримують задачу саме через це.

Вони можуть її утримувати, але дуже неточно, внаслідок чого інтелектуальна сфера, навіть якщо самі по собі процеси розвинені нормально, працює безрезультатно – не ті завдання, і не так вони їх виконують. Виходить, що чим більш гнучка, динамічна ситуація переходу афекту, тобто мотиву, бажання, через інтелектуальну сферу у виконання, а потім рефлексія, тим розумово розвиненіша дитина. А оскільки тут задіяні і афект, тобто власне суто особистісні компоненти, і інтелектуальна сфера, і дія, тобто все фактично, що стосується особистості, ми можемо тоді сказати одну вузлову річ, пов'язану з обдарованістю, – ми можемо її передбачити. Обдарованість дитини пов'язана з дуже швидким переходом від афекту до виконання. Це можна побачити в дії, наприклад, коли вчитель говорить класу, що їм треба вирішити задачу, і задача вирішується певним чином, і більшість дітей слухає і розуміє, а є дві-три особи, які кажуть: “я вже зрозумів, я вже її вирішив”. Або ця швидкість призводить до того, що він швиденько вирішив і тут же “включив” через дане “коло” інші розумові процеси, винайшов інший спосіб вирішення. Тобто, за гіпотезою Виготського, виходить, що чим швидша, чим динамічніша система взаємовідносин трьох складових, тим у більшій мірі дитина є обдарованою. Ця концепція власне генетична, тому що вона “ухоплює” розвиток і показує становлення обдарованості як такої.

Нарешті, відзначимо, що термін “здібності” використовується в психології досить широко. Хрестоматійний поділ на здібності загальні і спеціальні не витримує ніякої професійної критики, через те що ми можемо говорити, наприклад, і більш широко. Є здібності до навчання. Жоден психологічний підручник не розглядає цього. На нашу ж думку, це є здібність, чи не найважливіша для

людини. Адже вона визначає, наскільки людина научувана, відкрита до формування в собі способів дій, відкрита не тільки до засвоєння знань, але і до їх перетворення в способи, і наскільки вона може виконувати діяльність, пов'язану з навчанням.

Класичне, найбільш об'єктивне тлумачення здібностей знаходимо у Б. М. Теплова. Він виокремлює три ключові характеристики здібностей: *“По-перше, під здібностями розуміються індивідуально-психологічні особливості, які відрізняють одну людину від іншої”*. Подальший аналіз даної тези приводить до вирішення однієї з кардинальних суперечностей – співвідношення загального й індивідуально-унікального в особистості: здібності є структурним елементом, який має обов'язково будь-яка особистість, іншими словами, не може бути особистості без здібностей. Але, водночас, не може бути особистостей з абсолютно однаковими здібностями. Отже, насправді, перша теза Теплова має набагато більш загальний, цілісно-особистісний характер, і ми можемо сформулювати думку таким чином: цілісна структура і ключові елементи її притаманні будь-якій особистості, особистості взагалі. І водночас у кожній конкретній особистості ця структура і ці її елементи, а також їх співвідношення є якісно унікальними. Виникає те, що можна назвати унікальним і неповторним візерунком особистості.

У другій тезі Б.М.Теплов уточнює предмет: *“Здібностями називають не будь-які взагалі індивідуальні особливості, а лише такі, котрі мають відношення до успішності виконання якоїсь діяльності або кількох діяльностей”*. Тим самим структурна ланка (грань) набуває власних меж і спрямування.

Нарешті, третя теза вченого, яка вирізняється складністю, оскільки фактично стосується психологічного змісту здібностей і їх динаміки. Здібності *“не зводяться до наявних умінь, навичок або знань, а... можуть пояснити легкість і швидкість набуття цих знань і навичок”*. Що може означати ця *“легкість”*, яку *“пояснюють”* здібності? Тут, насправді, зосереджені різні рівні (*“вертикальний”* вимір): від анатомо-фізіологічних задатків і елементарних психічних функцій – до свідомої регуляції власного життя. С. Л. Рубінштейн саме це мав на увазі, коли говорив: *“...здібності лю-*

дини – це те, що виховується не без її участі”. З іншого боку, ступінь оволодіння знаннями і навичками (фактично, психологічними засобами) визначається мотивацією, провідними рисами характеру тощо (і це є “горизонтальний” вимір взаємодії окремих граней). Нарешті, ступінь оволодіння психологічними засобами визначає якість життєдіяльності й соціальної взаємодії, зміст духовних переживань людини (єдність біологічного, соціального та душевного складає дійсне підґрунтя існування і життєвого становлення особистості як цілісності). З положення, що аналізується, впливає концептуально важливий генетичний факт – здібності існують лише в розвитку. Вони виникають, функціонують, розвиваються за власними закономірностями, що діють у контексті загальноособистісних закономірностей становлення індивіда. Виникнення здібностей краще прослідкувати в ранньому онтогенезі і на прикладі так званих “загальних” здібностей. Тут ми маємо захоплюючі факти, які відкривають, що різні за природою здібності виникають за єдиним механізмом. Ми, зокрема, маємо на увазі такі здібності, як, наприклад, прямоходіння – з одного боку (здавалося б, суто фізіологічна здібність), і мовлення – з іншого (здібність, безумовно, соціально-психологічна). В обох випадках абсолютно важливим є біологічне підґрунтя (будова, функціонування, стан анатоמו-фізіологічної, перш за все, нервової організації). Ми повинні сказати тут, що значущість біологічно-тілесного підґрунтя залишається важливою завжди, протягом усього життя людини. Отже, для виникнення (початкового етапу розвитку) здібностей “тіло” повинне набути певного ступеня зрілості. Наступна умова – людина як цілісна особистість повинна пережити напружену і суперечливу зустріч із соціальним оточенням. Ініціатором цієї зустрічі має бути сама людина, а потреба повинна бути такою, що неспроможна реалізуватися в умовах теперішніх можливостей людини. У першому випадку (прямоходіння) ми маємо дві потреби, які спонукають “зустріч”, – потреба у психологічному відокремленні від матері та потреба в пізнанні, у другому випадку теж взаємодіють дві потреби: потреба керувати поведінкою дорослого та потреба вираження власних переживань. В обох випадках

дитині треба оволодіти засобами реалізації вказаних потреб. Соціальне оточення, і це є необхідною умовою подальшого руху, повинне надавати можливість самій дитині сформувавши такі засоби, а для цього воно повинне їх мати в особливій знаковосимволічній формі. Засвоєння і привласнення засобів означає не лише задоволення потреби, а й появу нової здібності як структурного елемента особистості. Надалі здібності не тільки розвиваються, але й взаємодіють одна з одною, а також з іншими структурами (гранями), утворюючи сталі складні міжфункціональні системи. Б. М. Теплов показав на прикладі музичної діяльності, що її успішність зумовлена інтегрованою здібністю, яку він назвав “музичність”. Вона включає в себе три здібності як складові елементи. Сама ж “музичність” означає здатність переживати зміст музичного твору.

Отже, цілісність, унікальність особистості формується, існує і становиться в її живому русі. Він включає соціально-культурні цінності, з одного боку, і біологічне, генетичне підґрунтя особистості – з іншого.

...Завершуючи розмову про структуру особистості, слід відзначити кілька дуже важливих речей.

По-перше, ми описали структуру особистості так, як ми її бачимо, не просто тому, що так нам здається, а намагалися вийти в галузь детермінації розвитку, його законів і механізмів; процесу існування особистості в світі. Нам вдалося, що на даний момент часу ми можемо говорити про наявність у особистості такої структури. Це зовсім не означає, що ми наполягаємо, що тільки такою є і може бути структура особистості. Нам здається, що дане питання є відкритим, адже ми ще дуже мало знаємо, насправді, про особистість, дуже мало в чому бачимо людське буття. Ми бачимо людину в ситуаціях того життя, яке є в даний час. Якщо взяти людину початку ери людства – у неї не було такої структури особистості: вона була нерозвиненою. Тут буде доречним ще одне зауваження, щодо нескінченності особистості. Ф. М. Достоевський колись дуже яскраво написав у “Братах Карамазових” про те, що є дійсна особистість людини. І дійсна особистість – це та, яка

виявляється в особливих умовах життя. І ніхто не знає, якою вона є, і якою може бути. Які структури виявляються, як переструктуруються, якою буде динаміка. Це дійсно одвічна загадка людини. Ми не можемо зрозуміти, як сталося так, що особистість кожної людини вмістила в собі весь Всесвіт. Як сталося так, що коли я чую, що відкрита нова галактика, яку ніхто ніколи не бачив і не зможе побачити, я можу її уявити. Це “бачення” народилося всередині людини, в її внутрішньому світі. Ці речі залишаються незрозумілими, і ми говоримо про те, що особистість залишається відкритою як світу, так і глибинам свого існування, можливостям відображення цього світу, його переживання. І так же точно вона залишається назавжди відкритою для наукового дослідження. І це слід сприймати нормально і не прагнути побудувати єдину і на все життя неперевершену теорію особистості, і дуже нервуватися, коли вона комусь не подобається. Завжди ми будемо знаходити в людині те, що не входить ні в яку теорію. І саме цим хотілось би завершити розгляд структури особистості, тому що це не закінчення, а початок. Це вічний початок дослідження людини, яким є, взагалі, вічне її життя.

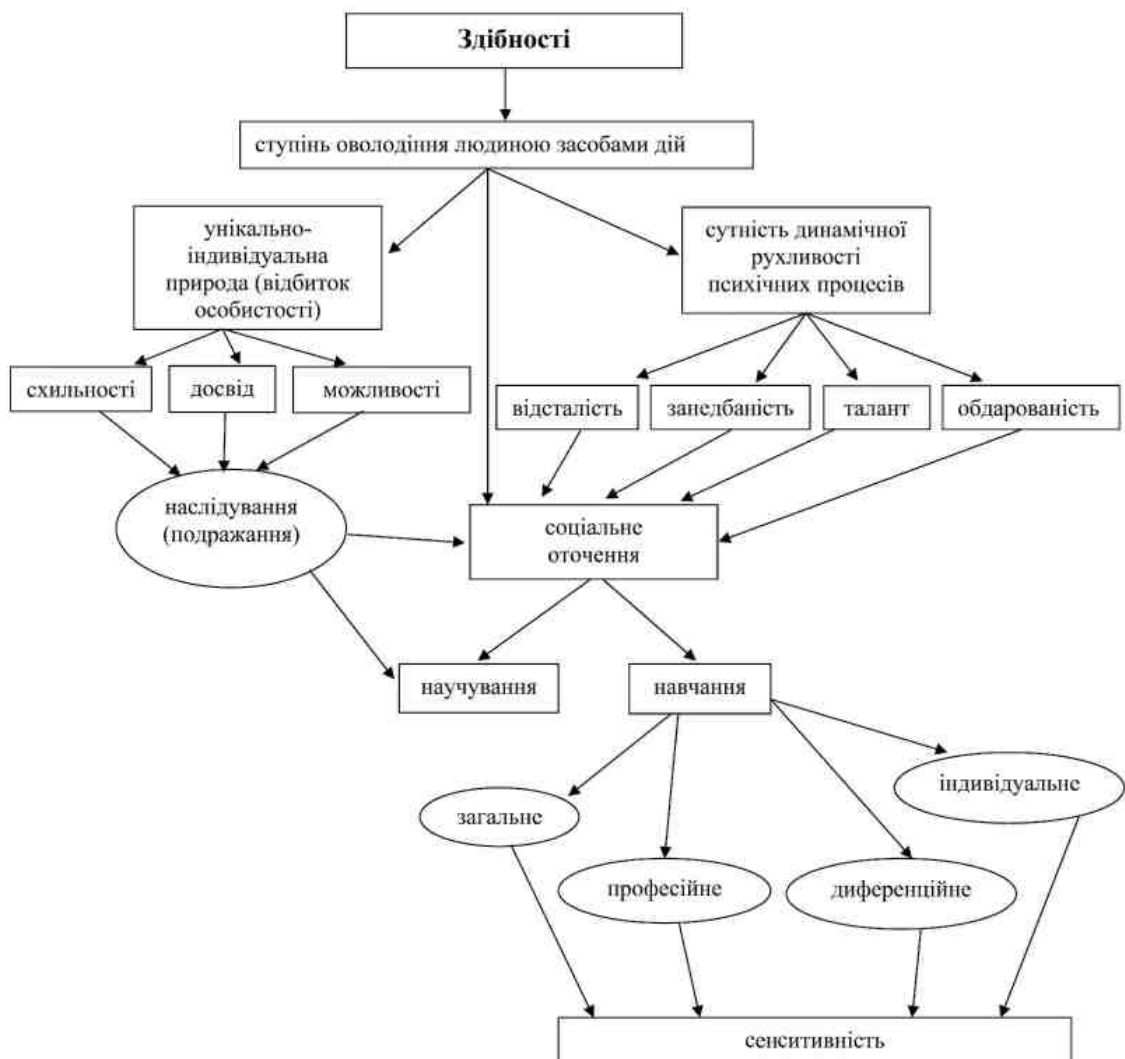
Психологічне здоров'я особистості

Щоб означити систему психологічної допомоги особистості, треба відштовхуватись не лише від теорії особистості, але й від концепції психологічного здоров'я. Психотерапевт повинен думати і прогнозувати, в якій теорії ця проблема може бути вирішена найкраще.

Першими проявами психологічного нездоров'я є симптоми неадекватності, невизначеності в плані ефективності власних переживань, поведінки. Благополуччя в психологічному здоров'ї особистості може бути порушене домінуванням певних негативних за своєю суттю рис характеру, дефектами в моральній сфері, неправильним вибором ціннісних орієнтацій.

Поняття “хвороба”, “здоров'я”, “психічне здоров'я”, “психологічне здоров'я” не можна вважати на даний час концептуально визначеними і однозначними. Наш аналіз (ми не можемо відтворити його тут) дозволяє сформулювати найбільш методично ви-

важену позицію відносно даних явищ, що дозволить продуктивно розглядати підґрунтя проблеми. Отже, хворобу ми розуміємо як дію сукупності руйнівних процесів в організмі людини, наслідком чого є не лише погіршення фізичного самопочуття хворого, а й зміни його особистості, відхилення в емоційно-вольовій та мотиваційній сферах. З огляду на таку позицію, повернення до здоров'я передбачає усунення негативних наслідків хворобливих переживань, небажаних установок, невпевненості у власних силах, тривожності та інших хворобливих і граничних станів. Здоров'я ми можемо визначити як глобальний психічний стан особистості, що характеризується динамічною гармонійністю внутрішніх переживань та пов'язаними з цим ефективністю і успішністю діяльності людини.

Психічне здоров'я слід розуміти як аспект здоров'я взагалі, який підкреслює стан душевного комфорту, відсутності патологічних психічних проявів та здатності до ефективної діяльності і саморегуляції у відповідності до власних (відрефлексованих) цілей і інтересів людини.

Якщо поняття психічного здоров'я є дійсною конкретизацією (звуженням відносно сфери психіки) явища здоров'я взагалі, то психологічне здоров'я не відповідає цій логіці. Даний термін виник у зв'язку з необхідністю диференціювати стани соматично і психічно здорової людини відносно її становлення як цілісної особистості, рівня і змісту вищих рухових переживань і процесів смислоутворення. Як справедливо пише І. В. Дубровіна, психологічне здоров'я найбільш евристично розуміти з точки зору повноти і дійсного багатства розвитку особистості. Безумовно, здоров'я взагалі і психічне здоров'я виступають необхідними умовами психологічного здоров'я, але, в той же час, і останнє (тобто – можливість повноцінного розвитку) впливає на соматичну і психічну сферу людини. Відзначимо, що саме ця суперечлива єдність констатує, зокрема, весь психосоматичний напрям у сучасній медичній і психологічній науках.

З огляду на викладену позицію, ми можемо стверджувати доволі неочікувану, на перший погляд, думку: процес діяльності взагалі (а особливо – в дитячому віці) є могутнім фактором здоров'я особистості – і соматичного, і психічного, і психологічного! Пояснимо нашу позицію. Діяльність треба розглядати не лише як фундаментальний процес, важливу форму активності, але й як особливий психічний стан людини (М. К. Мамардашвілі). Це – стан комфортний і стеничний, оскільки він являє собою переживання людиною власної повноцінності, активності, приналежності до людського роду і його надбань. Набуття досвіду, формування нових способів дій не лише адаптує і призводить до виникнення нових мотивів і цінностей, воно споріднює людину з культурою і розкриває їй самій її власну потенційну безмежність. Іншими словами, діяльність є органічнопритаманним людині явищем, формою її розвитку як особистості (Л. С. Виготський), і саме з цієї

причини ми вважаємо її дійсним фактором здоров'я особистості. І коли людина не може реалізуватися в діяльності, або з якихось причин не може вчитися, це є чинником виникнення нездоров'я (аналогія з явищем “сенсорного голоду”). Дана закономірність “працює” протягом усього життя людини, але найгостріше – в дитячому віці, коли формується саме психічне душевне єство як сплав соціального досвіду з власною активністю суб'єкта.

Більшість теорій особистості розглядає питання психічного здоров'я особистості.

Зигмунд Фройд вважав, що функціонування зрілої особистості характеризується здатністю продуктивно працювати і підтримувати доброзичливі міжособистісні відносини (два критерії – любов та праця).

Карл Роджерс вводить п'ять ознак психологічно здорової – повноцінно функціонуючої – особистості:

1. Відкритість переживанням. Людина сміливо ставиться до того, що вона переживає, вона приймає будь-які свої емоційні прояви.
2. Ведення екзистенційного способу життя. Це тенденція жити повно і насичено в кожен момент існування, так, щоб кожне переживання сприймалось як унікальне, відмінне від того, що було раніше. Екзистенція – це глибинне існування.
3. Організмична довіра – здатність людини приймати до уваги свої внутрішні відчуття і розглядати їх як основу для вибору поведінки.
4. Емпірична свобода. Особистість переживає можливість свободи. Вона вільна не тільки від світу, але й від себе. Людина може вільно жити так, як хоче, без обмежень чи заборон.
5. Креативність. Людина не просто творчо обдарована, а здатна до цілепокладання, до продукування власних ідей.

Повноцінно функціонуюча людина відкрита своєму досвідові, тобто може сприймати його без захисних механізмів, без страху, що усвідомлення своїх почуттів та думок вплине на її самоповагу. Її “Я” є результатом її зовнішнього та внутрішнього досвіду, який не деформується, аби співпасти зі сталим уявлен-

ням про себе, а уявлення про себе відповідають досвіду, який правдиво проявляється за допомогою вербальних чи невербальних засобів комунікації. Така людина не лицемірить, висловлюючи те, що відчуває.

Максимально реалізуючись, така людина насичено живе у кожен момент свого життя. Їй властива рухливість, високий ступінь пристосування до нових умов, терпимість до інших. Це емоційна і водночас рефлексивна людина. Вона довіряє своєму цілісному організму, а як джерело інформації використовує швидше свої відчуття, почуття та думки, аніж поради інших людей.

Такі люди, як зазначає К. Роджерс, вільні у виборі свого життєвого шляху. Попри всі обмеження вони завжди мають можливість вільно вибирати й несуть відповідальність за наслідки свого вибору. Самореалізуючись, вони стають більш творчими.

Метою особистісного зростання є, за висловом К. Роджерса, “гарне життя”, яке означає не життя, заповнене задоволенням, не багатство чи владу, не повний контроль над собою чи спокій, а рух тим шляхом, який обрав сам організм. Людина, яка вільно рухається шляхом свого особистісного зростання, є найбільш повно функціонуючою людиною.

Джордж Келлі виділяє наступні параметри психологічного здоров’я особистості: 1. Психологічно здорові люди прагнуть оцінювати свої погляди на життя, перевіряють правильність своїх поглядів через практику, через досвід, через дослідження.

2. Психологічно здорові люди можуть поміняти свої погляди взагалі, як і основні ролі, які вони виконують. Вони можуть поміняти систему конструктів і систему ролей.

3. У психологічно здорових людей наявне бажання розширення поведінки і уявлень про світ.

4. Для психологічно здорових людей характерна наявність усвідомленого широкого репертуару ролей.

Карен Хорні, автор соціокультурної теорії особистості, у своїх зрілих роботах спирається на ту ідею, що при сприятливих умовах людина природним чином розкриває свій вроджений потенціал так само, як жолудь розвивається в міцне дерево. На її

думку, психопатологія виникає тоді, коли несприятливі обставини перешкоджають дитині розвиватись і здійснювати закладений в ній потенціал. Внаслідок цього дитина втрачає образ свого потенційного “Я” і формує інший образ “Я” – “ідеальне Я”, до якого спрямовує свою життєву енергію. Хорні прекрасно усвідомлює, яку ціну платить індивід за невтілення своєї долі. Хорні говорить про почуття відчуження, про відокремленість людини від того, чим вона дійсно є, що веде до придушення істинних почуттів, бажань і думок. Однак при цьому людина відчуває існування свого потенційного “Я” і на незсвідомому рівні безперервно порівнює його зі своїм “актуальним Я”, яке актуально живе у світі. Розходження між тим, що ми є, і чим могли б бути, примушує нас зневажати себе, і цю зневагу нам доводиться долати все життя.

Ф. Перлс, відомий гештальттерапевт, розглядає психологічне зростання особистості та її зрілість як здатність перейти від опори на себе та саморегуляцію через рівновагу у собі та між собою і середовищем. Умовою досягнення цієї рівноваги є усвідомлення потреб. Усвідомленню Ф. Перлс, як і представники глибинної психології, відводить особливе місце, розглядаючи зростання як процес розширення зон самоусвідомлення, а здорову особистість – як самостійну, здатну до саморегуляції істоту. Шлях відкриття цієї саморегулюючої здатності людського організму він бачив через самоусвідомлення.

Ф. Перлс вводить поняття “компетентності у часі” – здатності особистості жити і переживати теперішній момент свого життя у всій його повноті, відчувати нерозривність минулого, теперішнього і майбутнього, що виражається в цілісному ставленні особистості до життя. Гармонійне світосприйняття як конгруентне сприйняття оточуючого світу, без протиріч внутрішнього і зовнішнього порядку, свідчить про високий рівень самореалізації особистості.

Стан оптимального психологічного здоров’я у гештальттерапії називається зрілістю, для досягнення якої індивід повинен подолати прагнення отримати підтримку з довкілля й знайти нові можливості підтримки у самому собі. Якщо людина не до-

сягає зрілості, то вона більш схильна маніпулювати своїм оточенням для задоволення бажань, аніж брати на себе відповідальність за свої розчарування й намагатись задовольнити свої справжні потреби.

Зрілість настає тоді, коли індивід мобілізує свої ресурси для подолання фрустрації і страху, які виникають у ситуації, коли він не відчуває підтримки від інших та не може поклатись на себе. Зрілість і полягає у здатності йти на ризик, аби вибратись з тупикової ситуації. Якщо індивід не ризикує, то у нього актуалізуються рольові поведінкові стереотипи, якими він маніпулює іншими.

Гордон Олпорт вважав, що психологічно зріла людина характеризується такими рисами: 1. Зріла людина має широкі межі “Я”. Зрілі люди можуть подивитись на себе “зі сторони”.

2. Зріла людина здатна на теплі, сердечні соціальні відносини (це дружня інтимність та співчуття).

3. Зріла людина демонструє емоційну нестурбованість і само-сприйняття.

4. Зріла людина демонструє реалістичне сприйняття, досвід і домагання. Психологічно здорові люди бачать речі такими, якими вони є, а не такими, якими вони хотіли б їх бачити.

5. Зріла людина демонструє здатність самопізнання та почуття гумору.

6. Зріла людина має цільну життєву філософію. Зрілі люди здатні бачити цілісну картину завдяки ясному, систематичному і послідовному виділенню значимого у власному житті.

Екзистенціалізм вважає вихідною умовою реалізації людиною свого творчого задуму засвоєння екзистенцій цих істин про два види людського існування – справжнє і несправжнє. Передумовою переходу до справжнього, автентичного існування є максимальне ігнорування індивідом суспільних зв'язків і повна концентрація уваги на своєму внутрішньоособистісному інтимному світі.

З точки зору К. Ясперса, внутрішнє душевне життя індивіда належить йому одному, і ніяка історія, ніяке суспільство не може

торкнутись цієї області. Таким чином, справжнє існування як ключова категорія екзистенціалізму ототожнюється виключно з індивідуальним переживанням людиною своєї “самості”, відчуттям своєї суб’єктивності. Кредо екзистенціалізму – немає іншого світу, крім світу людського суб’єкта.

Концепція психологічного здоров’я в екзистенційній психології базується на таких положеннях:

1. Сьогодні переживається психологічно здоровою особистістю як усвідомлення її власної діяльності і внутрішніх інтенцій до цієї діяльності. Психолог повинен викликати у людини цю інтенцію.
2. Психологічно здорова особистість характеризується тим, що вона відкрита до майбутнього, хоче його, не боїться, чекає змін, уявляє, що може вплинути на її майбутнє.
3. Минуле переживається як щось, що ми лишаємо позаду, як те, що хоча більше і не існує, але ще є для нас живою реальністю з деякими якостями:
 - доступність;
 - цінність;
 - мінливість.

Минуле не повинно відчужуватися, його не треба відсторонювати. Не розривати плін життя. Треба його відреагувати. Втративши коріння, ми перестаємо бути особистістю.

4. Минуле, сьогодні і майбутнє утворюють у психіці здорової особистості єдине ціле.
5. Свобода, що дозволяє світу бути, у випадках психологічного нездоров’я замінюється на жорсткий світопроект. Проект – це коли я не можу з нього вийти, я – роль, я – актор, я – маска. Це не рефлектується.

У світопроекті існує обмеженість, неможливість вийти за межі, побачити безмежність можливостей.

Здорова особистість не означає особистість правильну. Це людина, яка може вчиняти, як вона хоче, по-своєму.

Здоровий спосіб життя, з психологічної точки зору, – це адаптивна, усвідомлююча, трансцендентна особистість.

2.1.6. Існування

...Існування природи є доцільним – це беззаперечно. І таким це існування робить людина. Вона не “придумує”, не “винаходить” доцільність, не “наділяє” нею природу вона її (доцільність) реально створює. *По-перше*, людина, залишаючись частиною природи, здійснює цілепокладання у свідомій діяльності, і в безмежно великій сукупності представників роду людського, в безмежжі часу існування поколінь, являє собою дійсний доцільний момент, в якому змінюються природні явища і природна сутність. Людина змінює природу, але не лише в діяльності. Вона змінює її самою своєю сутністю і існуванням. Звідси, *по-друге*, і сама сутність людини – природна. Людина – це форма існування природи, природного, в котрій воно тісно переплетене з соціально-культурним і являє собою абсолютно особливий, неповторний згусток біосоціальної єдності, що саморефлексує. Людське життя, існування особистості якимось цілком неймовірним, чудовим чином вбирає в себе все – не лише природу як ество – весь світ. Вона не просто природна – вона сама природа, сам світ у нескінченності потенцій і напрямів, глибин і вершин існування. Так створюється особлива тканина доцільності світу, в яку вплетене життя людини. Так виникає онтологія її існування – драма. Щоб спробувати зрозуміти її, треба подолати редуccionізм, усвідомити, що набір будь-якої, в принципі – навіть безмежної кількості окремих емпіричних фактів нічого не дасть нам для розуміння цієї драми. Треба досліджувати існування цілісної людини, окреме життя, долю...

Один з дійсно глибоких і справжніх знавців проблеми, С. Л. Рубінштейн, писав, що “існування – це участь у процесі життя. Жити – означає змінюватись і відбуватись, діяти і страждати, зберігатись і змінюватись. Існуюче – те, що живе і рухається, становиться і переходить в інше”. Людина захоплена плином цього всезагального існування світу, і в цьому сенсі вона існує, як будь-яка інша складова світу. Будь-який існуючий об’єкт має **сутність**, яка, посилаючись знову на С. Л. Рубінштейна, не є деякою абстракцією, що її придумали аналітики і наділили її деякою здатністю “породжувати” існуюче. Ні, сутність – така ж явна і відчутна, як

весь її “носій”, вона ніби “розчинена”, представлена в кожному його елементі, в кожному динамізмі. Виникає напружена суперечлива (сполучальна) єдність сутності і існування. Рубінштейн, здається, не встигає закінчити думку, довести її до логічного кінця. Як розв’язується це протиріччя? В чому? Нам здається, сполучальна конфліктна суперечлива єдність сутності і існування розв’язується в абсолютно унікальному акті **здійснення**. Якщо замислитися, весь зміст нашої книги пронизаний цією ідеєю: розвиток, динаміка, становлення особистості (існування) є, власне, способом існування власної всезагальної сутності – *нужди* як суперечливого енергетично-активного інформаційного утворення. І це протиріччя розв’язується здійсненням: втіленням дійсної природи людини у твір, продукт; кінець кінцем, у найбільше диво – нову людину, дитину.

...Повторимо: так (або майже так) існує все живе. Але людина має ще один спосіб існування, унікальний і єдиний: їй дано рефлексувати власне існування. Вибирати, керувати, переживати, змінювати і... насамкінець, зустрічатися з його кінцевим характером адже я істота природна. В цьому головна драма людського життя. Онтологічно людина є вплетеною в це єство і так, як за ранком іде день, так за дитинством і юністю іде зрілість; як день змінює ніч, так зрілість змінюється старістю; і як вечір змінює ніч, так старість змінюється... глибокою старістю і десь там, на межі глибокої ночі і раннього-раннього ранку, я підум... щоб прийшло нове дитинство, нове життя і ніколи не закінчувалось це довічне існування людей... Але, навіть якщо я йду з повним усвідомленням цього (В. Висоцький сказав – ”... что всё же конец мой – ещё не конец, конец – это чьё-то начало”...

“Я успеваю улыбнуться, я **видел**, кто придёт за мной...”), якщо я зрозумів і “бачив” – однаково це драма... Як піти з цього світу, такого знайомого, рідного світу, що став моїм?

Дві речі, говорить Рубінштейн, роблять трагедією переживання людиною очікування власного прощання: *по-перше*, страх нездійсненності (життя в цілому, задумів, справ), і *по-друге* – турбота за близьких – “Як вони без мене?”. Але, мабуть, ще не все. Нам здається, що

людина все одно до кінця, серйозно і по-дорослому не вірить, що її існування обірветься. І отже, оце “Як вони без мене?” обов’язково доповнюється – а як **я без них** – там, десь? І взагалі – що *там*?

Саме цей період (ми назвали його “глибока старість”, хоча, звісно, тут не лише хронологічний аспект – де в кого він може настати, на жаль, задовго до фізичної старості) виявляється стрижнем переосмислення буття, коли воно все особливим чином, миттєво-цілісно, експлікується в думках, почуттях, прагненнях, бажаннях. Чому так? Тому що існує для того, щоб “не мучитися і спати спокійно”. Безтурботно, тобто – відійшовши від поточних турбот і метушні. Але це – “щоденна логіка”. А на рівні роздумів про вічність (і кінцевість) буття все зовсім по-іншому. Я аналізую те, що мною здійснено після того, як я “увійшов в ранок”, як у той підлітковий вік, який висвітив переді мною вперше якусь ідею, або сутність здорового глузду, або мою майбутню діяльність, драматичну ситуацію тощо. Це – своєрідна творчість. Адже творчість ніколи не починається, вона існує постійно. Але як вона реалізується? А як реалізується наше життя? Зміст цієї реалізації є індивідуальний для кожної людини, а формою її для всіх є драма.

Адже життя є кінцевим, як це не прикро переживати (я хотів би ще мати маєтки, автомобілі, садиби, я хотів би, щоб весь світ був моїм!), але... Я, шановний мій добродію, мушу йти... Я йду в озлобленні на близьких людей, на тих, що допомагали мені жити, прикрашали мою діяльність..., а я ображений на них. Я вивергаю із себе забарвлене жовчю шматовиння якоїсь несправедливої (хибної і образливої) правди, і в ній – зле добро і добре зло. Несправедливою ця правда може бути для того, до кого вона звернена. Але вона – правда, тому що вона *моя* правда. Я бачу наші стосунки саме такими, і тому для мене це правда. Але з точки зору іншого – вона є несправедливою, оскільки він бачить і вибудовує ситуацію принципово інакше: ця людина *реально* ставиться до мене гарно, відверто, ґрунтуючись на переживанні совісті. Вона в дійсності сповідує в житті зі мною справжню моральність і любов до людини. Саме тому й *є несправедливою* ця правда.

“Добре зло” – висловлене з добрими намірами, воно зачіпає вихідні, кореневі і дуже тонкі струни людини, і... завжди ображає її. Воно, з боку наставника, – як доброта, але в іншій людині виступає злом, тому що збурює, перевертає в ній все. А “зле добро” – зі злістю висловлене, нехай і гарне, “добре”, потрібне слово, повернеться до мене... злістю ж.

...Перед прірвою духовно-фізичного зникнення мене як “Я” моя екзистенція являє собою ту драму, в якій я аналізую понад усе свої негарні вчинки. Екзистенція звернена і “всередину” мене і, водночас, в майбутнє. І, виявляється, я просто *мушу* на цій останній межі висловитись з приводу майбутнього. Звернення “всередину” означає, що я повинен сказати про себе *щось*. Але такої чіткої раціональної розмежованості ніколи не буває. Виявляється, що все відбувається інакше: здійснюється складний, цілісний, емоційно насичений аналіз всього мого буття, аналіз мого драматичного життя, осяяного футурогенною концепцією – зверненням е майбутнє завжди – від *самого* початку і до *самого* завершення. І я створюю і виражаю лише добрі, лагідні імпульси, знищуючи в собі все підле, підступне, зле. Я, знаходячись на межі власного буттєвого існування, виступаю як провидець власного майбутнього. Я себе або повністю знищую, або знаходжу в собі “точки” гідності, які й відсилаю в майбуття. А взагалі-то я *каюсь*. Моє каяття являє собою мою силу перед майбутнім.

... І коли я постаю перед прірвою небуття, в мені є це вічне, котре я зараз знімаю з себе, як попону скидають з коня... І я вдивляюсь в майбутнє без оптимізму, але з моїми здатностями, що їх здійснять нащадки.

І якщо я говорю про трагічність екзистенції, це не стосується того, як мене будуть ховати (бучно чи не дуже), які будуть при цьому сказані слова і скільки витече сліз.

Драма, насправді, не в мені, а в тих людях, що стоятимуть біля моєї могили – злети і падіння *моєї* драми. Саме вони і несуть, і відтворюють драму як мою силу, велич або мою нікчемність (коли ховають бандитів – багато красивих надгробків, вінків, інших пишнот... і ніяких великих і дійсно красивих слів, тому що вони

(бандити) – *ненароджені*, тому що у них не було драми цього життя. Цей бандитизм породжував і актуалізував лише виключно захисну властивість збагачення їх соматичного стану або їх близьких, та й то не зовсім так, як вони того хотіли б).

Це є дещо, що породжує в мені іншу субстанцію мого Я і відкидає першу. Це є те, що існує в мені, як кинджал, що пронизав тіло людини і продовжує жити в ньому своїм власним життям. Так і сон: прозирає мене, як людину. Я бачу в ньому нюанси кольорів, я бачу в ньому своє єство, що звільнилося і від світла, і від всього натурального.

Засинаючи, я бачу виключно власний світ. В ньому я бачу і себе, і деяку іншу людину, і охоплює глобальний природний сенс нашого буття.

Е цьому стані (а він дуже схожий на той стан, що супроводжує завершення буття людини) я відкриваю ще один захоплюючий факт – відкриваю, що в мене є мета життя. Мету життя ставить сам суб'єкт. Він же її і вичерпує, і це – трагічно.

Коли С. Л. Рубінштейн пише, що життя людини може здійснюватися двома способами – як просте функціонування, позбавлене рефлексії та ідеалу (1), і як свідоме видобування існування (2), – він, звичайно, має рацію. Але водночас й не має рації... Ця теза Майстра зумовила появу багатьох адептів так званої “психології повсякденності”. Стверджується навіть, що ця ж невідрефлексована й не освітлена самосвідомістю повсякденність, узагалі-то, переважає в існуванні людини за часовими параметрами. Але це вже велика неправда. Тільки психологічно неповноцінна людина може жити так, і це вже не людське існування. Забувають про Іншого. Він – дзеркало, він той, хто постійно й завжди потребує рефлексивності та підйому над собою. Трансценденція – це доля видатних і особливо обдарованих (із подібного колись починав й А. Маслоу, розробляючи поняття самоактуалізації). Але трансценденція – це не відхід від світу. Це прихід у нього. Проблема полягає, швидше, не в поглинанні повсякденністю, як це уявляють деякі особливо завзяті дослідники, а в нашому страхові бути рефлексивними. Здається, я виглядатиму смішно й безглуздо, якщо

буду серйозно розмірковувати про велике й скінченне... Дивак, невдаха, дивний... Чи так це насправді? Я насправді на кожному кроці, у кожную мить зустрічаюся із цими вічними екзистенційними проблемами – смертю, самотністю, ізоляцією, безглуздістю, любов'ю, вірністю, порядністю. Я не уникаю їх, а розв'язую на своєму рівні. Але завжди розв'язую, ніколи не уникаю. Просто не можу інакше. Ми вивчали життєві історії злочинців, бомжів, наркоманів, тобто ненароджених, нездійснених, тих, які не відбулися. Проте, це справді захоплюючі драми. Так вони переживають! Потрібно тільки відчувати їх як людей... Правда, це інші драми, інший рівень. А хто визначить його? І справді має рацію А. Маслоу, коли говорить, що особистістю, яка найбільше самоактуалізувалася, може бути звичайна пересічна домогосподарка, яка в затишку, чистоті і здоров'ї своїх близьких побачила сенс свого існування. Вона – відбулася.

Ми хотіли б застерегти молодих дослідників від надто квапливих суджень і сподівань на думки улюблених класиків, вирвані з контексту не тільки їхніх творів, їхнього життя, їхнього існування. Той же С. Л. Рубінштейн прожив дуже просте й неоднозначне життя. Він відбувся, проте... не в тому, чого хотів сам. Він відбувся не у творах, а в учнях, які були настільки талановитішими й відданими, що закінчили здійснення задуму. Але якою ж це було драмою для самого Рубінштейна! Адже ось що він писав в останній, найважливішій і найулюбленішій книзі: “Обов'язок мій зрозумілий. Зволікання неможливе. Недбалість була б злочином. Для завершення життя, перед тим, як його закінчити й піти, я ще повинен створити три книги. Моя перша праця вже майже закінчена. Сьогодні я даю обітницю священну: усю серця кров, усе полум'я життя, усю силу духу мого віддати для завершення й третьої книги – завершальної, улюбленої, про правду й добро, про етику, про людину. У ній сенс і виправдання мого життя”... і ми тримаємо в руках цю книгу. Але ж Сергій Леонідович так і не закінчив її, це зробили учні. Яка драма життя!

Так, рівень драматизму є одним із важливих показників рівня розвитку особистості. Ми говоримо про драматизм долі, драму

життя, про драматизм самої особистості... тому що завжди думаємо про скінченність існування і про здійсненність. Драма завжди духовна, – що б не відбувалося в “повсякденності” – зрада, образа, сварка, заздрість, – драма, коли захоплений дух. І ще дуже суттєвим є те, що драма пов’язана не лише з усвідомленням скінченності існування, але й з усвідомленням власних меж: драма в тому, що я, власне, не можу піднятися над самим собою і стати вищим за себе. Ми можемо й не підніматися, і тоді перед нами драматизм нездійсненого. Але ми можемо... спробувати: усвідомлюючи свою неспроможність, обмеженість, слабкість і залежність, ми звертаємося до внутрішнього світу й... працюємо з ним. Ми стаємо сильнішими, вищими, кращими. І не настільки вже важливо, у якій формі і як ми це робимо: читаючи книги, переглядаючи фільми, слухаючи музику й... думаючи, виховуючи дитину й бабачи в ній світле й вічне, роблячи добро своїм близьким і... прощаючи їх, досягаючи вершин... Головне, щоб була ця праця, складна, дискомфортна, тривала. Ми примушуємо працювати свій розум і свої почуття для того, щоб, з’єднавшись у суперечливій, нерозривно з’єднаній парі, вони створили людське – народжений мною самим суб’єкт життя.

Існування людське драматичне, про що свідчать названі причини. І в кожного – своя драма, як і своє неповторне життя. Проте є, нам видається, деякі віхи, вузлові моменти онтогенезу людського існування, які об’єктивно суперечливо-драматичні.

1. Зародження існування людського індивіда й підготовка його до життя в цьому світі. Це справжня драма духу. Тут багато дійових осіб та інтересів, багато смислових “шарів”. Чи в коханні зачата ця нова істота, який саме імпульс біосоціальної потреби вона одержала? Які стосунки батьків між собою і багатопланова-багатошарова взаємодія цієї не народженої ще людської істоти й матері? Це все є дуже важливим. У цей час дитина вже бере від світу дуже багато – як матеріального, так і нематеріального. І вона відповідає світові, звичайно, як може. Останні дані, одержані за допомогою використання сучасної апаратурної техніки, показали, що вже на 6–7 тижні це – існування. Уже є відповідь. Важливо, як

її ждуть, про що говорять і думають, до чого готуються. Ми не думаємо, що і як думає, відчуває ця істота, але вона вже активна: вибирає місце, де і як зручніше, заявляє про себе, виражаючи свої стани. Вона – готується. Це ще й драма жінки, усе життя якої буде іншим, і вона до того ж відчула, зрозуміла таке, про що не можна здогадуватися... Це – існування вдвох. Вона, ця ненароджена людська дитина, уже структурує відношення, середовище, очікування, якщо... її ждуть. Або – нічого цього не робить, якщо не ждуть, і тоді чахне вже в утробі – неждана, непотрібна, зайва... Такою вона й прийде у цей світ, уже пройшовши першу драму свого існування – у світлих і радісних тонах чи, навпаки, у сумних і лякливих.

2. Я вступаю у життя, вдихаю його. Не страх і дискомфорт, а драма, тому що я приходжу, щоб створити своє власне життя. Я побачив цих рідних людей, яких уже знаю, але ось тепер – побачив, “вдихнув” цей згусток соціального існування – прекрасного й такого різнобарвного, але водночас важкого, несправедливого. Народжена дитина – це виражена вічність. “Предвічне немовля”, – так його називає Юнг. Я – початок і нескінченна скінченність, я – потенція, енергія і водночас – пам’ять, досвід. Я обтяжений завданням – *стати*, відбутися й... не втратити себе. Я не тільки відкритий для впливів. “Духовне походження – це своєрідний стрибок у світ, і горе всьому тому, що хоче утвердитися, коли воно не знаходить для себе відповідності в жодному з можливих аспектів світу й не може з’єднатися з жодним із них!”. Ось справжня драма дитини – потрібно з’єднатися із цим світом, а як і з чим саме?

Дитина – витвір усього універсуму, причому – кожна дитина. Ось що говорить міфологія:

Небо мучилося пологами, земля мучилася пологами,

І лілове море народжувало.

Криваво-червона водорість – у муках народження.

Пусте стебло водорості випускало дим.

Пусте стебло водорості випускало полум’я,

А з полум’я виник хлопчик:

Вогонь замість волосся, вогонь замість бороди.

А його очі були сонцями.

... І ще дитина споконвічно самотня в цьому світі. Це не та самотність, про яку говорять екзистенціалісти, адже вона – не “закинута” у світ, якщо весь світ брав участь у її творенні й народженні. Дитина самотня як змістовна єдність, несхожа, неаналогічна, нетипова. Вона сама. Тільки вона – така. “Вона – предвічне немовля в предвічній [одвічній] самотності предвічної стихії; предвічне немовля являє собою розгортання предвічного яйця подібно до того, як увесь світ являє собою розгортання *його* самого”.

Дитина повинна увійти у цей світ, зробити його своїм, і вона формує в собі внутрішній світ, привласнюючи зовнішній. Це – дуже важко, тому що суперечить її єству та внутрішній природі. І дитина створює гру – світ фантазій, спеціальних дій, переживань. У грі вона зберігається й розвивається. Через неї перестає бути самотньою. Дитина створює міф: ігрові міфи, метафори, казки стають реальною умовою та джерелом, а також рушійною силою розвитку, оскільки вони і є тією реальністю, у якій вільна й вільно розвивається дитина. Народжується особиста творча рефлексія.

Драма дитини полягає ще й у тому, що вона є соціально зрілою істотою і... не сприймається так навколишніми. Її зрілість, однак, не викликає сумнівів у тому розумінні, що вона існує, здійснюється в нескінченному привласненні досвіду. Вона відкрита й... захищена.

Драма дитинства містить у собі аспект і відбиток іншого. Саме тут інший уперше стає дзеркалом, у якому я бачу і його, і себе. І так виникає та розвивається моє Я, мій внутрішній світ.

Ця драма, ця напруженість (чиста й відкрита) дитячого існування ще неодноразово стане мені корисною, коли я подорослішаю...

3. Драматичний момент життя, пов'язаний із появою можливості продовжувати життя через відтворення собі подібних. Чого б не писали і не говорили про це (а пишуть – багато), насправді – це дійсно драма мого існування. Біологічне дуже потужно, заклично заявляє про себе, потреба переструктурується, і змінюється

світ внутрішній і зовнішній... для мене. Відкриваються ті незвідані куточки людських стосунків і пристрастей, які не те щоб закриті, а просто... якісь нецікаві собою абощо. Тепер – вони головне. Я відчуваю у собі цю силу – можливість, цей всесвітній потяг і... вступаю в дуже відповідальний момент життєвої драми: “Тварина я тремтяча чи право маю?” Звичайно, не це мав на увазі Ф. М. Достоевський, укладаючи цю фразу в уста свого улюбленого героя, але... яка фраза! Що з нами відбувалося там, на цьому пробному камені одного з найважливіших періодів становлення? Що відбувається з нашими дітьми? Адже не можна ж усерйоз схематизувати “за Фройдом”, нібито йде боротьба *Id i Super-Ego*. Та не так усе. Розгортається драматичне полотно: мені потрібно, обов’язково потрібно дізнатися, що там, за цим потягом? Який він, що дає? І – страшно, і ще – це якось не зовсім по-людськи, виходячи з того, що я зрозумів і привласнив про людське. Як бути? І потрібно сподобатися й щоб тобі сподобалися (і знову ця запаморочливо складна суперечлива єдність тваринного й людського). Драматизм загострюється тим, що реально, насправді в цьому є сенс – поява нового життя; а актуально я цього сенсу не бачу, не переживаю, дуже далекий від нього. І ще – подружки й друзі, їхній досвід – справжній та вигаданий і моє реноме в колективі, моя дорослість, що є над-звичайно важливо... Є і ще один дуже важливий аспект цієї драми, неусвідомлюваний і непомічуваний. Це – стильові особливості подальшої сексуальної поведінки. Саме тут вони закладаються, зберігаючись дуже часто на все життя. Чи буде сексуальний зв’язок для мене завжди поєднаний якщо й не з любов’ю, то принаймні з людськими почуттями – добротою, теплотою, красою, відкритістю, відвертістю, прозорістю, повагою. Або... нічого цього, нічого від існування, а стосунки, секс – це просто засіб, бездуховний і дріб’язковий, засіб самоствердитися, одержати задоволення, забутися, випробувати, ризикнути, урешті, просто затримати на певний час настійні імпульси внутрішніх органів. Усе складно й... з екзистенційними наслідками – не лише для мене. Інший ось хто та людина, якій я віддаю себе або приймаю від неї; яка вона, як їй – так само буде й мені. І ще – як діти:

наскільки людяними будуть вони, наскільки існуватимуть – відбудуться? Адже це залежить великою мірою від того, як і з ким вони зачаті...

Драма ця тільки зароджується тут, у періоді статевого дозрівання. Вона найбільш гостра (тому що справжня, тому що – поза мною, а в нас, між мною та іншим) і триває впродовж усього життя, розвиваючись і збагачуючись, переходячи в драму моїх дітей та онуків...

4. Драма зрілості. Можна запитати, чи взагалі існування дорослої людини є драматичним? І відповісти – так, і вельми! Адже ось що головне: дорослий той, хто чинить, вибирає, відповідає. Є в цьому якась безвихідність і водночас пафос. “Я вирішую! І знаю, що від цього залежить життя моїх близьких і любимої, моє зростання, моя ефективність, моє здоров’я. І все-таки, як не дивно, головна дійова особа тут – не Я. Люди, які засуджують мене, пов’язані зі мною. Із мене більше вимагають: чи зможу розібратися в хитромудрощах навколишньої дійсності й стосунках інших людей; чи зможу зрозуміти, відчути свій світ. Що (хто) важливіше? Фактично, кожен мій крок – рішення: рух до чогось від чогось; самовизначення, самоефективність. Я завжди на роздоріжжі, це захоплює та пригнічує, надихає й лякає – адже не один... Є щось дуже хороше й приємне, а ти повинен відмовлятися від нього. Ти шукаєш компроміси, знаходиш, а вони руйнуються, ти шукаєш знову. Але настає момент, коли потрібно *вирішувати*. І ти знаєш, що відмовляєшся.., і вже знаєш, що, урешті-решт, скінчений. Усе закінчиться хоч так, хоч інакше – підказка, шепіт. І чи зможеш ти залишитися людиною, яка відбулася? Що саме ти здійсниш?

...Це неправда, що ми, дорослі, живучи “повсякденністю”, зовсім не бачимо життя таким чином і не розв’язуємо цих проблем. Як про це писав відомий психотерапевт екзистенціаліст І. Ялом, для обдумування таких речей потрібно відволіктися від плинності та суєти, зосередитися на вічному, заглибитися в переживання. Це – красивий міф і хороший захисний механізм для невротиків. Не будемо забувати Рубінштейна – “сутність розчинена в існуванні, в

існуючому”, і це є процес становлення. Насправді ми завжди, у кожній дрібниці цієї миті розв’язуємо ці “вічні” питання, звіряємо з ними свої вчинки. Інакше... не виходить. Тільки надтравмований невротик тікає від них, але саме через це він помітно, явно неадекватний. Ми, швидше за все, можемо коли-небудь, дуже рідко щось зробити, “проскочивши” ці проблеми (“Повз особистість” – чудовий вислів Виготського), але тоді нам “відплачується сторицею”. Я можу в запалі пристрасті (згубної, світлої, справедливої, ображеної – не важливо) зробити кроки, на певний час “забувши” про свою дорослість і відповідальність, проте я *насправді* пам’ятаю про неї, якимось умовляю себе, якимось пояснюю собі... Але потім обов’язково настане час, коли я відповім – собі, своїй сутності, своєму існуванню, а значить, у якомусь розумінні, – усьому світові. І не треба думати, що це відбудеться, як пише Ялом, у зручному кріслі, у тиші й спокої “під телевизор і капці”. Це пройме Мене, коли *йому* буде потрібно, і примусить відбити підсумки, відповісти, вирішити. Питання полягає лише в тому, наскільки далеко я піду при цьому, наскільки близько підійду до становлення на зразок “ненародженості” й “нездійсненого”...

Так, іноді ми не встигаємо, на жаль. Мій пацієнт, якого не зрозуміли й “забили” дома, притиснутий побутом, непоцінований і нереалізований, був насправді особистістю в повному розумінні слова – креативною, самобутньою і, звичайно, амбіційно-образливою. Особливе становище – образа через нерозуміння, невизнання, прагматизм, і... раптом людина, яка розуміє, цінує, співчуває, “схоплює” справжню значущість. Узагалі, нічого ніби й не відбулося, у життєво-побутовому розумінні, але був якийсь внутрішній “відхід”. І сутність “тукнула”, і тоді виявилось, що потрібно думати та оцінювати й слід робити вибір, а вибирати, виявилось, і нічого... Усе це так... цієї миті. Але яка могла бути драма! Не можна чекати “крісла й затишку”, душа справді повинна працювати завжди, – тут поет має рацію.

5. Драма кінця [закінчення]. Я аналізую свій життєвий шлях, і в цьому аналізі разом виступають мої колеги, мої друзі, близькі, які були зі мною і продовжують тепер цей шлях без мене... І ця

остання стадія стає дуже сильною соціально: біологічне вже відійшло (або – відходить). Драма набуває соціального звучання: відхід винятково-неповторної особистості й... наскільки боляче полишати цей світ: “Який світоч розуму погас! Яке серце битися перестало...” Погодьтеся, це ж про кожного з нас так потрібно сказати.... Я своєю кончиною [смертю] створюю останній сплеск, який стає драмою для інших людей. Чому? Тому що мої красиві слова, красиві вчинки, мої оригінальні думки (вони обов’язково неповторні, адже тільки й винятково мої), результати діяльності, моє унікально-неповторне ставлення до людей і їхнє до мене – є єдиними й... зникають. І Виготський, говорячи про те, що становлення особистості драматичне, насправді добре розумів, у чому саме полягає драма. Драма в мені, але... поза. Це соціальне, сутнісне буття, забарвлене людськими емоціями людей, які схиляються перед людським похололим тілом, створює справжній портрет того індивіда, який пішов із життя. І його життя перетворюється на драму для нас, оскільки ми втратили цю людину. Я знову звертаюся до слів поета: саме він, ось цей світоч... згас. Але наш розум не згас, і серце наше битися не перестало. І ми повертаємося в прогностичній рефлексії того, що відбулося: померла інша людина, завершився плин життя, тління, початок якого був одночасно початком іншого... І я хочу ще раз підкреслити велич соціального ества для розуміння того, що драматична ситуація може відбутися тільки тоді, коли ця особистість – відійшла, захолола, змертвіла – стає початком рефлексії іншого – індивідуальної, особистісної, історичної. Вона вбирає в себе особливості життєвого буття, креслені особистісним сенсом діяльності того, хто відійшов. Це його ставлення до своїх близьких, друзів і, найголовніше, – до своїх дітей і своїх батьків. Я саме зараз подумав, що в моєму житті було дві людини, із якими, із пам’яттю про яких я і на смертному одрі, мабуть, яюсь... попрощаюся, – це мати й дід. Це люди, які зробили з мене людину; моє становлення виявилось пов’язаним із зусиллями цих людей. Їхнє ставлення – із величчю й гідністю – до мене; і в мені вони побачили уважну, чуйну, добру людину, яка зароджується. І я зрозумів, що іноді інший робить для мене те, чо-

го не можна помітити, він бачить мене в майбутньому якимсь, і своїм життям, своїм спілкуванням зі мною – веде мене до мене – такого й... приводить. І я сам роблю те ж. Не з прагматичних міркувань (мовляв, про мене щось добре згадають), а за самовиявленням. Як людина, я не можу чинити інакше: я наслідую (не тотожно, але адекватно) зразки справедливого, чуйного, ніжнього, доброго ставлення до іншої людини, які породжують у нього адекватну (нетотожну) зустрічну інтенцію. Проте й не тільки це. Я, можливо, нікому нічого не хочу говорити, нікого не хочу вчити й виховувати, я просто живу, не ставлю актуальних цілей наслідувати зразки поведінкових реагувань (моральних, інтелектуальних, фізичних і трудових). І я ставлю запитання про те, навіщо ж тоді я привласнюю ці зразки? Адже насправді я їх не привласнюю, а на їх основі я створюю свої зразки. Цілком імовірно, зразки близьких мені людей слугують мені не еталоном, а певним засобом, оволодіння яким викликає в мені те людське, що заслуговує на увагу навіть самого себе. Я ціную в собі те, що є для мене справді унікальним і загальним. І головне тут – ставлення до іншого. Звідки я знаю в собі це? Є в житті момент, коли все єство моє відкривається мені у своїй незашореності й загальності. Це момент засинання, який викликає особливі й глибокі думки, відчуття, сенси. Чому засинання? Тому що, я впевнений, наймудріша людина – та, що засинає. У цей момент вона чиста, звільнена від соціальних нашарувань свого атрибутивного біологічного єства. Вона залишається у своїй чистій духовній субстанції, що схожа на немовля. Я впевнений, що природа дає нам шанс – це “повернення” дитини з її чистотою, потенцією, нескінченністю, соціальною зрілістю й зовсім особливою самотністю, – що дуже багато може дати тому, хто уважний до себе. Час перед сном наближає до дитини, яка звільнилася... Звільнилася, оскільки вона ніби в польоті, вона у світі, і це для неї реальність. Можливо, тут ми зустрічаємося зі справжньою своєю духовністю – чистотою без соціальних нашарувань. Цей стан, на мою думку, заслуговує на ту увагу, яку ще не виявили до неї наші психологи, фізіологи, філософи... Це дещо, яке звільнилося на мить, суто астральне, моральне, духовне, зві-

льнене, повторюю, від соціальних нашарувань і біологічних потенцій.

Так само й сновидіння – це не факт нездійснених бажань, а факт звільненої духовночуттєвої інтенції людини.

...Проблема існування має інший ракурс і набуває неочікувано нового забарвлення, якщо виходити з генетичного розуміння фундаментального факту співвідношення біологічного і соціального у функціонуванні психічного ядра особистості. Хочу гранично чітко і ясно пояснити, в чому тут сутність питання.

Вона полягає в тому, що ми прийшли до висновку, який є парадоксальним і неочікуваним, але однозначним (нехай “Хомам невірющим” здається, що він не заслуговує на увагу).

Мова йде про відкриття абсолютно унікального факту того, що дійсне ядро особистості являє собою генетично вихідне суперечливе відношення, ім’я якому – *нужда*. І коли ми говоримо про це і порівнюємо дане положення з різними іншими висловлюваннями, мені видається необхідним звернутись до Біблії, як до вічного знання, що має величезну цінність. Саме генетично вихідне відношення, що конститує особистість, має назву “*нужда*”. І коли ми беремо Євангеліє від Матвія, ми говоримо – кинджальне пронизання нашого єства є суть, є *нужда* в тому, щоб від нього звільнитися.

Я вважаю за свій обов’язок сказати, що на величезному масиві теоретичних і емпіричних даних нам довелося виокремити абсолютно вражаючу одиницю особистості це співвідношення біологічного і соціального, яке виявляється *нуждою*. Я сказав би й не так: генетично вихідне відношення, яке конститує особистість, є *нужда*. *Нужда*, як певна дихотомічна пара співвідношення біологічного і соціального, конститує особистість тоді, коли вона зароджується, і коли розвивається, і розвинену, і, в остаточному рахунку, згасаючу особистість. Це перший фундаментальний факт. Другий факт: коли ми говоримо, що особистість – це згусток, це, взагалі-то, ніби продукт суспільних відносин, то що ж ми маємо на увазі? Я, в даному випадку, маю на увазі те, що вплетений в біологічний організмичний рівень соціум, оточення призводить до

того, що індивід у процесі розвитку сам для себе конститує факт наявності біологічного свого єства.

В чому ж полягає це конституювання? Виявляється, соціальне, що є фундаментальним, неповторним, абсолютно приголомшуючим моментом життя людини, переростає в процес становлення індивіда особистістю. Чому? Особистістю індивід стає завдяки тому, що “в ньому” є дійсно фундаментальні морфологічні структури, які у своєму поєднанні утворюють біологічну, морфологічно оформлену структуру. Вплив зовнішнього середовища, оточення і співвідношення цього (соціального) і наявного біологічного створює зовсім інший параметр, який, виникаючи у людини як індивіда, перетворює її на *особистість*. Чому “особистість”? Тому що в нас є момент величюного індивідуального буття і того *абсолютно унікального*, що являє собою *соціальне колективне*.

2.1.7. Клієнт-центрована терапія

*Автори: Олександр Кочарян,
Наталія Барінова, Сергій Барінов*

Зважаючи на багатогранність особистості, як неповторної біосоціальної істоти з генетично-обумовленою системою існування і унікальним внутрішнім світом, є необхідність сформуванню від медичних психологів такого тендітного ставлення до тонкої, пластичної матерії якою є психіка людини. Це визначає і вектор розробки таких методологічних технологій і інтервенцій, які б входили сміливо і ніжно в такий тендітний пласт реальності психіки відтворюючи і спрямовуючи ортобіоз особистості.

Зважаючи на висвітлені підвалини і особливості особистості, її ідентичність та суб’єктивність, її експансійну самовизначеність, клієнт-центрована терапія виступає альфою і омегою потенціальної сили і є одним з наріжних каменів психотерапії!

Психотерапія знаходиться в «процесі народження» [1], в «мережі протиріч» [2] різних тенденцій, що визначають строкатий вигляд сучасної психотерапії. З одного боку, це вербальність [3],

розуміння, боротьба за визначення несвідомого матеріалу [4], а, з іншого, – це переживання, надання переживання осмисленості. Можна взагалі розірвати розуміння та переживання: наративна практика дозволяє побудувати саногенну розповідь про себе, головне – самому в неї повірити та прийняти. При цьому переживання, як і тіло, взагалі залишаються за межами інтересу як психотерапевта, так і клієнта. Який шлях ефективніший?

Спінеллі описав «ефект Джамбо», який полягає в тому, що представники кожної терапевтичної модальності вважають, що їхня модальність найефективніша. Це результат заангажованості психотерапевта. В останні роки [5] серйозно обговорюється питання про те, що доказовою і найбільш ефективною є когнітивно-поведінкова психотерапія. При цьому роль клієнт-центрованої терапії значно припинюється.

Ч. Девоншир, директор Міжнародного інституту **особистісно-центрованого підходу** (РСА-І) на одній із професійних тренінгових програм (Словаччина, 1992) говорив, що «дослідження психотерапевтичного процесу протягом останніх 50 років дозволяють з упевненістю заявити, що найістотніші зміни в особистості та поведінці – результат досвіду переживання, а не усвідомлення та розуміння». Ця заява йде врозріз із досвідом когнітивної психотерапії та погано узгоджується з парадигмою психодинамічної психотерапії. Однак у ньому відбито специфіку «мішені» психотерапевтичного процесу у межах підходу Роджерса. Для клієнт-центрованого підходу мішенню терапії не зміст проблеми, а глибокі переживання клієнта. На практиці це означає, що якщо клієнт у ситуації психотерапевтичного прийому говорить не про свою потаємну проблему, а лише про свої успіхи, припустимо, у слюсарній справі, то не слід підштовхувати його до вираження та обговорення цієї проблеми, поважаючи та приймаючи такий вибір клієнта. У психотерапевтичних підходах, центрованих на проблемі, розмова клієнта «ні про що» сприймається як опір терапії. Водночас право клієнта говорити «ні про що» фундаментально трансформує теоретичні уявлення про ресурси зміни клієнта, про роль психотерапевта в контакті, про статус клієнта в контакті, про про-

цесуальні особливості та механізми психотерапевтичного контакту, про техніку та результати психотерапії. У цьому сенсі техніка емпатійного розуміння специфікує власне технічний бік психотерапевтичного підходу Роджерса. Вона дозволяє, по-перше, перевести контакт на рівень переживань, а по-друге, вести роботу на цьому рівні. Емпатія тут – не умова психотерапії (як у більшості підходів), а власне психотерапія, її ядро. У ранньому варіанті психотерапії, названому «недирективною психотерапією», було наголошено на техніці рефлексії – словесному відображенні терапевтом почуттів клієнта (терапевтичне дзеркало). Через такий зворотний зв'язок останній отримує можливість усвідомити свої почуття і без терапевтичного керівництва, самостійно дійти певних висновків та рішень. Ця техніка специфікує клієнт-центрований підхід, тому що дозволяє не «тягти» клієнта, а, навпаки, супроводжувати його в його процес психотерапевтичного руху, який заданий не ззовні психотерапевтом, а є реалізацією його ж організмичної тенденції. Тільки в такій «на півкроку позаду» позиції психотерапевта відкривається **спонтанний процес** руху клієнта у психотерапевтичному контакті.

Днем громадського народження теорії Роджерса стала його зустріч із американськими психологами 1940 р., де він заявив про нової – недирективної психотерапії. Д. Мірнс (1980) вказував, що вищенаведена назва є невдалою, оскільки будь-яка психотерапія директивна за своєю суттю. У 1951 р. Роджерс змінив назву терапії – вона стала іменуватися "клієнт-центрованої" або "клієнт-орієнтованої" (*client-centered*). Цим підкреслювалося, що психотерапія не орієнтована ні на теорію (коли є концептуальний апарат аналізу клієнта, і в цьому сенсі терапевт виступає як експерт, що краще розуміє проблему клієнта, ніж сам клієнт), ні на проблему (коли визнається, що єдиний спосіб вирішити проблему – це зануритися в неї), а на клієнта, який вільний у терапії робити і говорити те, що хоче, він рівноправний із психотерапевтом, він – ключова постать у створенні психотерапевтичних змін. Одна з гіпотез клієнт-центрованої терапії полягає в тому, що людиною, яка краще розуміє та змінює клієнта, є сам клієнт. У цій новій назві

відбився інший фокус психотерапії – фактори, що визначають зростання клієнта. Акцент було зроблено на процесі зміни особистості у психотерапевтичному контакті, на умовах, які сприяють такій зміні. А основна теза психотерапії полягала в тому, що «якщо забезпечити необхідні та достатні умови зміни клієнта, то у клієнті відбудуться суттєві зміни».

Термін «клієнт» більшою мірою, ніж термін «пацієнт», адекватний неманіпулятивній, немедичній моделі психотерапії, відображає важливість поваги до людини, яка приходить за допомогою. «Клієнт» – це «підопічна», фізична особа, яка отримує послуги; у той час як «пацієнт» – терпець, який страждає, особа, що віддає себе в руки компетентної людини «знизу вгору». Звичайно, психотерапевт має бути компетентним, але сам факт того, що пацієнт покладається на психотерапевта сприяє його регресові та перебиває його організмичний потенціал. Клієнт сам бере відповідальність за свою зміну і не розглядає себе як об'єкт діагностики та лікування.

В останні роки життя Роджерс сконцентрувався на додатку своєї теорії та методів до забезпечення особистісного зростання та покращення якості людських контактів у різних галузях. Він досліджував ефективність малих груп (груп зустрічей) у процесах прискорення індивідуальних та організаційних змін. Цей підхід використовувався у менеджменті, педагогіці, у вирішенні міжнаціональних конфліктів (відповідна робота була проведена в Південній Африці, Східній Європі, Центральній Америці). І, таким чином, у 1960–1970-х роках. даний підхід значно розширився, вийшов за межі вирішення суто терапевтичних завдань, і став іменуватися (з 1974 р.) «людино-центрованим» підходом, або підходом, «орієнтованим на людину» (*person-centered approach*). Роджерс і його колеги, вважали, що ця назва «більш адекватно описує людські цінності, які лежать в основі їхнього способу роботи». Підхід став іменуватися «людино-центрованим», чи «орієнтованим на людині», що відбиває дослідні цінності Роджерса та її співробітників: створення метапідходу, у якого психотерапія є приватним варіантом його докладання. Разом з тим, у літературі

зустрічається й інше трактування терміна «людино-центрований підхід», який відносить його до характеристики власне психотерапевтичної діяльності. Так, Д. Мірнс та Б. Торн [6, р.2] пишуть, що «це неправда, що К. Роджерс відносив термін “людино-центрований” до неконсультативної (і не до психотерапевтичної – А.К.) діяльності. Існують ... приклади того, що він використовував терміни “клієнт-центрований” та “людино-центрований” взаємозамінно...».

Існує ще одна часто використовувана назва для терапії, що описується, – «роджеріанська терапія». Як вважає Мірнс, це неадекватна назва, тому що в даному випадку модель психотерапевтичної роботи Роджерса сприймається як канонізований нормативний зразок. У разі коли теорія психотерапії має виражений метафоричний статус, а її технічна сторона редукована і при цьому підкреслюється, що багато що вирішує особистість психотерапевта, досить легко відбувається канонізація стилю роботи засновника спрямування. Мірнс [6, р.11] пише: «Роджерс не переважно людино-центрований терапевт, ніж інші, але, без сумніву, кращий роджеріанець».

Поширеність клієнт-центрованої терапії

За даними Дж. Прохазка та Дж. Норкросс [7] клієнт-центровану теоретичну орієнтацію реалізують невелику кількість американських психологів (1%), консультантів (8%), психіатрів (0%) та соціальних працівників (2%). Серед 11 наведених вказаними авторами модальностей клієнт-центрована терапія за частотою використання займає лише восьме місце. За даними С. Гінгера та А. Гінгер [8, с. 5], останнім часом за поширеністю на зміну клієнт-центрованому підходу приходять гештальттерапія як прототип гуманістичних психотерапій. І, таким чином, клієнт-центрований підхід за поширеністю займає четверте місце після психоаналізу, когнітивно-біхевіорального підходу та гештальттерапії. За даними зазначених авторів [8, с. 179], найбільший вплив клієнт-центрований підхід має в англосаксонських країнах, де налічують 12 тис. практикуючих фахівців (6 тис. у Німеччині; 2,5 тис. у Великій Британії; 1,5 тис. в Австрії; 1 тис. у Швейцарії та і

т.д.). Значно менший цей підхід представлений у Франції, Італії, Португалії, Іспанії та Латиноамериканських країнах. Так, в одній із ключових книг з клієнт-центрованого підходу [9], яка описує ситуацію з клієнт-центрованою та експерієнтальною у 90-х роках ХХ століття, звучить сильний голос європейця: більше половини статей були написані авторами із Західної Європи. Заради справедливості, слід сказати, що в ХХІ столітті посилилася іспаномовна гілка клієнт-центрованої терапії.

Юрген Кріж [10] пише, що час для клієнт-центрованої психотерапії ще не настав – вона стане актуальною через 10-15 років. Така психотерапія інконсистентна західній культурі, яка, з одного боку, описується параметром «влада над» людьми, тваринами, світом загалом, на відміну встановлення партнерства, буберівського «Я -Ти» відносин; а з іншого, – розглядає розвиток як рух до певної мети, що визначається ззовні, на відміну від розуміння розвитку як розгортання внутрішнього потенціалу.

Теоретичні питання клієнт-центрованої терапії

У 1959 р. К. Роджерс у книзі «Теорія терапії, особистості та міжособистісних відносин: розробка в рамках клієнтоорієнтованої концепції» [11] представив необхідні та достатні умови зміни клієнта. Логіка була така: існує організмична, або ж актуалізаційна тенденція, яка від природи «вбудована» в людину. Ця тенденція веде людину до зростання та розвитку. Вона є векторною силою, тобто такою, що має напрямок: немає уніфікованих уявлень про розвиток, що вважати розвиненим, а що ні. У кожної людини своя тенденція, саме її активність призводить до зростання та розвитку. Тому не слід ставити цілі розвитку перед людиною – все одно вона піде своїм індивідуально-специфічним шляхом, який психотерапевт заздалегідь не може знати.

Добре відома історія, наведена Мілтоном Еріксоном про те, що кінь сам привів хлопчика у двір ферми, господар якої запитав у хлопчика: «А як ти дізнався, що це мій кінь?», на що той відповів: «А я і не знав, вона сама прийшла – я тільки не давав їй збитися зі шляху».

Є кілька метафор терапевта та терапії, які визначають суть того, що робить терапевт:

1) «не давати збитися зі шляху». К. Роджерс ввів поняття (насправді, навряд чи це може бути представлене як поняття) «*почуття правильності*», яке як маяк спрямовує рух клієнта життєвою траєкторією. Наприклад, одружений чоловік має серйозні стосунки на стороні із заміжною жінкою протягом 12 років. Вони хочуть збудувати нові стосунки, але його весь час щось стримує. Саморефлексія своїх переживань відкрила йому приховані переживання, що він її «не потягне», що він «не зможе бути для неї справжнім чоловіком, якого вона слухатиметься». «*Почуття правильності*» не дозволяє «збитися зі шляху»;

2) «акушер» – терапевт допомагає вивільнитися (народитися) дитині, але не народжує її;

3) «садівник» – терапевт доглядає рослину, удобрює, поливає її, але сили зростання у самій рослині. Садівник лише створює умови зростання;

4) "парний танець". Психотерапія представляється як парний танець, де веде клієнт, а супроводжує психотерапевт. Така стратегія супроводу (слідкування) не закриває клієнта, не спрямована на його ведення. Методологічне кредо К. Роджерса – «бути на півкроку за клієнтом». У цьому сенсі *лідер контакту – клієнт*.

Організмична тенденція

Поняття «організмична», «формуюча» та «актуалізаційна» тенденції є тотожними, але вони відображають дещо різні аспекти розвитку.

Поняття «організмична» тенденція відбиває те, що це здорові тенденції організму, створені задля підтримку життя та розвитку людини (і його тіла, та її особистості). Як «організмичний теоретик» [12], К. Роджерс сподівався на розумність натурального, природнього процесу.

Поняття «формуюча тенденція» відображає факт того, що ця сила формує та забезпечує здорове функціонування тіла та особистості. У сенсовому плані «організмична» та «формуюча» тенденції практично збігаються. Незважаючи на те, що поняття «фор-

муюча» тенденція є базовим у підході Роджерса, воно рідко аналізувалося. Так, за даними журналу PsycINFO (2006) з 5190 публікацій з клієнт-центрованого підходу тільки у восьми йдеться про формуючу тенденцію.

Поняття «актуалізаційна» тенденція фокусується на тому факті, що ця тенденція до зростання та розвитку може бути не в активному, а в потенційному стані. Нерідко зустрічаються клієнти, які при вираженій декларації змінюватимуться і всупереч такій декларації: 1) регресують,

2) наповнюють терапевтичний контакт трансферентними відносинами;

3) уперто відтворюють інфантильні когнітивні, емоційні та поведінкові патерни; 4) резистентні до зміни.

Сама ця тенденція може бути:

1) загальмованою (*потенційною*) – вона є, але перекрита. І тут клієнт «коштує», не рухається у психотерапії. Клієнт скаржиться, але куди йти не знає. У терапевта виникає почуття власної марності, тяжкості відносин із клієнтом;

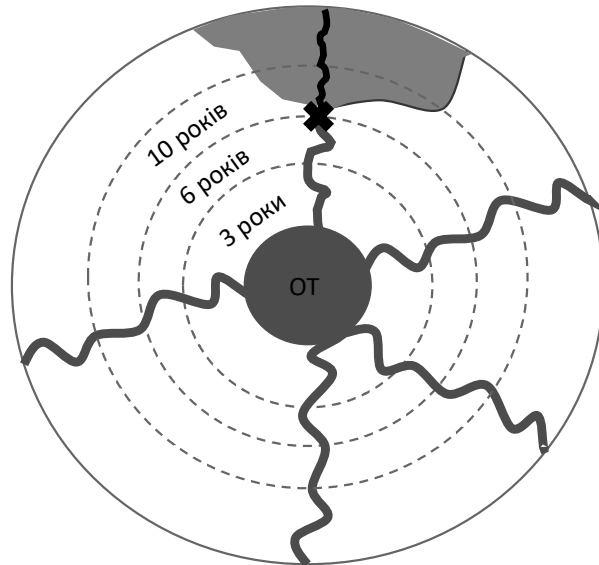
2) спотвореною (наприклад, жінка має ключове переживання – «непотрібності»). Вона вирішує, що якщо вона досягне високого кар'єрного та матеріального становища, вона буде потрібна. Вона йде цим шляхом, але все далі виявляється від заповітної мети – не я потрібна, а мої гроші, зв'язки тощо, і взагалі, що то за чоловіки.

До Роджерса не залишив переліку організмичних тенденцій людини, й у психотерапії щоразу доводиться вирішувати яке поведінка клієнта реалізує організмичну тенденцію. Наприклад, дівчинка-відмінниця зі вступом до періоду менархе раптом перестає відчувати інтерес до навчання, чим шокує власних батьків і вчителів. Така поведінка дівчинки може стати організмичною, пов'язаною з актуалізацією жіночності. Тому не слід боротися з такою поведінкою, а навпаки, її потрібно підтримувати – вписати в життя дівчинки це нове, зберігаючи і минуле.

Одним словом, організмична/актуалізаційна тенденція є граничним уявленням, одним із найважливіших стовпів існування людини в контексті клієнт-центрованої теорії.

Топологія психіки

На малюнку 1 наведено схему топології психіки.

Мал. 1. Топологічна модель психологічного простору, де ВІД – організмична тенденція; червоним представлені – живі капіляри, наповнені ВІД, чорним – мертві капіляри; чорна область – мертва зона.

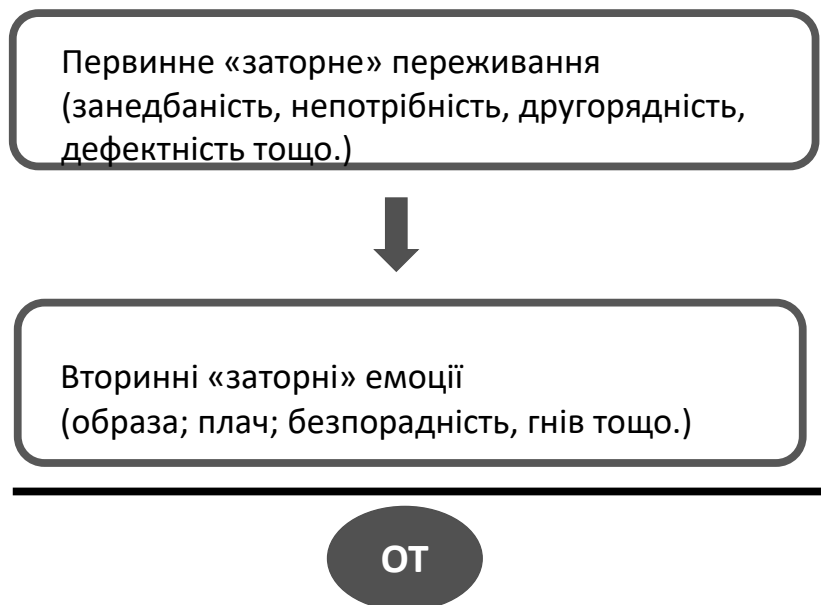
К. Роджерс запровадив метафору «циркуляції крові» у тому, щоб пояснити рух організмичного потоку. У якомусь віці виникає психологічна травма, як бляшка, що закриває капіляр. Внаслідок такого закриття «капіляра» виникає «мертва» зона, в якій переживання «закриті» (напр., нездатність до близькості, почуття «непотрібності», покинутості тощо). Слід допомогти людині підвищити інтенсивність, очистити «затори» руху. Цими заторами виступають переживання, які, як бляшки, закупорюють судини.

"Заторні" емоції мають складну структуру: в основі лежить мало усвідомлюване первинне "заторне" переживання (напр., почуття "непотрібності", "кинутості", "другосортності", "поганості" тощо) і на нього нашаровуються "вторинні" емоції, такі як гнів, образа, смуток, ревності, заздрість тощо. Лише прибравши зі структури «заторного» переживання її первинні ланки, сам конгломерат «заторних» почуттів розпадається окремі емоції, готові рухатися (змінюватися).

«Заторні» емоції мають особливі властивості – вони: 1) «злипаються» – немає окремо образи, агресії, безпорадності тощо; вони становлять цілісний конгломерат; 2) резистентні до дії; 3) повністю не зникають – лише пригасають, ховаються, становлячи потенційну емоційність, яка може актуалізуватися (а не виникнути) з найменшого приводу; 4) соматизовані – існують як «речі в тілі» (А. Єрмошин), як «грудка в горлі», «кулі на скронях», «мішок на плечах», «провалені ноги» тощо; 5) не текучі – що неспроможні рухатися, змінюватися: образу саму собою можна або «висушити» у вигляді раціоналізації, або розрядити з допомогою катарсичних технік, або змістити енергію образи інші зони психічного функціонування, важливо прибрати її складно; єдина форма руху «заторних» емоцій – порочне коло: образа → гнів → безпорадність → образа.

Затори трапляються у психіці, а й у тілі, створюють у ньому «мертві» зони.

Первинні «заторні» переживання та вторинні «заторні» емоції тиснуть на організмичну тенденцію, перекривають її, що представлено на мал. 2.

Мал. 2 Блокада організмичної тенденції

Людина скаржиться не на те, що вона не любима, або що вона не може любити, а на те, що вона «не потрібна», «друго-сортна» тощо. І вона, звичайно, хоче близькості, але на рівні фантазії, а в реальності – вона боїться цієї близькості, хоче позбутися болю. Їй не до кохання. Фантазія, як хороша приправа для їжі (реальності), присмачує реальність, робить її переносимою.

Мета терапії – позбутися «заторів» та підвищити інтенсивність організмичного потоку. Пожвавлення різних сфер (психіки і тіла) функціонування людини призводить до повноти функціонування – *особистості, що повністю функціонує*.

Повністю функціонуюча особистість. Це поняття, будучи деяким граничним конструктом клієнт-центрованої теорії, ставить за мету розвиток людини і траєкторію руху клієнта в клієнт-центрованої терапії. Бути повністю реалізованою особистістю означає відкликатись всіма емоційними (і любов, і радість, і гнів, і образа, і смуток тощо.), когнітивними (думки, фантазії, сновидіння) і поведінковими (близькість, агресія, суперництво тощо) т.п.) реєстрами. Деякі автори перекладають “*full function person/personality*” як «повноцінно функціонуюча людина/особа», що не зовсім правильно – К. Роджерс говорив про обсяг функціонування, а не про його цінність. Отже, організмична тенденція веде до повноти функціонування. Терапевт не визначає мету психотерапії для клієнта – він все одно рухається своєю траєкторією. В. Brodley зазначає, що вона ніколи не має "специфічних цілей для клієнта ні на початку, ні в будь-якій іншій точці терапії", що для неї "існують цілі тільки для себе – створити специфічні стосунки". Ці специфічні стосунки створюють суть психотерапевтичного процесу, забезпечують зміни клієнта у психотерапії.

Виникає питання: а що потрібно зробити, щоб актуалізувати організмичну тенденцію? Відповідь: терапевту слід створити необхідні та достатні умови зміни клієнта.

Необхідні та достатні умови зміни клієнта

К. Роджерс і Р. Санфорд (1985) вказали на такі основні риси людино-центрованої психотерапії: 1) гіпотеза про те, що певні установки психотерапевта утворюють необхідні та достатні умови терапевтичної ефективності; 2) інтерес до феноменологічного світу клієнта (звідси визначення психотерапії як «клієнто-центрованої»); 3) терапевтичний процес спрямовано зміни у переживаннях, досягнення можливості повніше жити у момент; 4) увагу більшою мірою до процесів зміни особистості, а не до статичної структури; 5) гіпотеза про те, що одні й ті самі принципи психотерапії застосовні до всіх людей, незалежно від того, до якої клінічної категорії вони віднесені – до осіб, які страждають на психози, невротичні розлади і до психічно здорових людей; 6) інтерес до філософських проблем, що впливають із практики психотерапії.

У 1959 р. К. Роджерс у книзі "A Theory of Therapy, Personality, and Interpersonal Relationships: As Developed in the Client-Centered Framework" [11] описав 6 необхідних і достатніх умов зміни клієнта:

1) дві людини перебувають один з одним у реальному психологічному контакті;

2) клієнт перебуває у стані інконгруентності, у якому він неспроможен усвідомити (отрелексовувати) і усвідомлено пережити свій досвід, тобто. він не контактує з ним;

3) психотерапевт – конгруентен, тобто. він у контакті зі своїм досвідом (переживаннями та думками), розуміє його. Ця умова є базою для довіри психотерапевта до власних резонансних реакцій на клієнта – тілесних (нудота, утруднення дихання, стислий шлунок, «холодні нирки», кислота у роті тощо) та емоційних («бажання» погладити, відвернутися, бути з клієнтом дистанційним») і холодним тощо. Такі резонанси набагато важливіші за те, що говорить клієнт;

4) терапевт має безумовне позитивне ставлення до клієнта. Це не тому, що психотерапевт хороший, тому, що у клієнті живе організмична тенденція. Фактично йдеться про терапію кохан-

ням. Аналізуючи свою роботу з міс Ман, Роджерс зазначав: «...те, що клієнт переживає терапії, – це досвід бути коханим» [13]. П. Тілліх [14] дуже вдало висловив суть людського рівня у відносинах, у тому числі і психотерапевтичних, назвавши його «присутністю священного у спілкуванні». Це «священне», за П. Тілліхом, як, втім, і за К. Роджерсом, існує в особливому просторі прийняття і лише справжнє «прийняття» служить тим необхідним мостом між людьми, яким вони повинні пройти, перш ніж перед ними відкриється вимір абсолютного. М. Кан [15] вважає, що прийняття, у розумінні Роджерса, адекватно описується словом «любов», тим, що древні греки називали «агапе» — любов, яка характеризується бажанням задовольнити коханого, нічого не вимагаючи натомість. На думку Кана, немає значення як теорія, а й техніка психотерапії. Можна практикувати недирективне клієнт-центроване відображення, яке Роджерс розвивав у ранні роки, або інтерпретувати вільні асоціації, як у класичному психоаналізі, робити вправи з гештальттерапії чи аналізувати перенесення. Це не важливо. Важливим є лише спосіб передачі агапі. Називаючи агапі «коханням, що вслухається», тобто. любов'ю, яка уважна до іншого і самого себе, яка слухає іншого, а не говорить йому, дає, а не бере, Тілліх вважає, що моделлю такої любові психотерапевта до клієнта є «люблячий батько»⁵, який «цінує» свою дитину, відчуває до нього почуття, що не є власними, і не вимагає, щоб дитина була такою, якою вона хоче її бачити. Успіх терапії, на думку М. Кана, залежить від того, наскільки в таких випадках терапевт може враховувати «людську повноцінність» клієнта, що відстоює свій власний шлях зростання та розвитку;⁵) емпатичне розуміння терапевтом клієнта. Емпатія може бути як емоційною, так і когнітивною. Коли клієнт значно порушений, він може бути зрозумілий тільки через знання того, що відбувається з ним, а емоційно зрозуміти його дуже складно. Когнітивна емпатія може будуватися і за допомогою віртуального приміщення людина у різні ситуації – як вона з дружиною, з друзями на вечірці, у ситуації небезпеки тощо. Через таке уявлення про людину, її думки, по-

ведінку та переживання в різних ситуаціях ми «розуміємо» людину. Існує і емоційна емпатія – я, як терапевт, відчуваю власні резонанси на клієнта. Ці резонанси емоційні та тілесні. Я розумію клієнта через себе через свої резонанси на нього. Тут хороша метафора гітари – вона висить у кімнаті на стіні, і відгукується на звуки людини, що входить до кімнати. Чим більша гітара налаштована, тим точніше вона відображає звуки. Отже, розуміння клієнта терапевтом через резонанси – важливий механізм емпатії;

б) клієнт повинен хоча б мінімальною мірою сприймати безумовне позитивне ставлення та емпатію з боку психотерапевта. Існують клієнти, які розглядають емоційно близькі стосунки як тригер агресії, звинувачення, образи тощо, спрямованих на терапевта. І близькість терапевта може трактуватися клієнтом, як те, що він у чомусь завинив, у чомусь винен.

Терапевтична стратегія. Початковою стратегією клієнт-центрованої теорії є стратегія «слідування», супроводу клієнта, коли терапевту потрібно залишатися «на півкроку» за клієнтом. Ця стратегія описується витонченою метафорою "парного танцю", коли веде клієнт, а супроводжує терапевт. Така стратегія спрямовано актуалізацію організмичної тенденції. І тут психотерапевт навіть не ставить мети перед клієнтом (мети психотерапії).

Теорія процесу

Теорія процесу конституює весь лад клієнт-центрованої психотерапії К. Роджерса – відкрити себе і стати самим собою – це «існування у вигляді процесу, а не застигла сутність» [16]. Навіть кінцева мета психотерапії може формулюватися в термінах процесу – це відхід від статичного, жорсткого, байдужого, без особистісного типу функціонування до «плинної, мінливої, неповненої диференційованими почуттями життєдіяльності» [16, с. 109-110].

Якщо не терапевт веде, а організмична тенденція клієнта, то психотерапевт разом із клієнтом перебуває у процесі, він підпорядкований процесу.

Існує кілька характеристик психотерапевтичного процесу:

свята віра у непогрішність процесу, у те, що він завжди правильний. За К. Роджерсом [16], психотерапевтичний процес, що відбувається в умовах прийняття (а, головне, в умовах, коли клієнт відчувається психотерапевтом, що приймається), має один напрямок – до зростання і розвитку. Тому визначення такого процесу також дуже різноманітні, як і якості самого розвитку: «позитивний», «конструктивний», «реалістичний», «гідний довіри» [16, с. 228], "збагачуючий", "захоплюючий", "винагороджувальний", "кидає виклик", "значний" [16, с. 247]. Ruth Sanford [17] зазначала, що «існує можливість, що може виникнути ситуація, коли надія (опора) на процес не спрацює, але я цього поки не спостерігала».

Цей процес важкий, "не для малодушних" – "щоб повністю опуститися в потік життя, потрібна мужність" [16, с. 247]. Рух у процесі часто супроводжується страхом – страхом зіштовхнутися у собі з тим, що «не можна прийняти», з інтенсивним душевним болем. Тому існує правило, що клієнт рухається в психотерапії тоді, коли біль від життя більший, ніж біль у психотерапії. Тому Д. Мірнс і Б. Торн [6, с.2] писали, що клієнту потрібна мужність, яка трансформує актуалізацію на самоактуалізацію. *Актуалізація* – це процес вивільнення організмичної тенденції, яку особистість клієнта неспроможна прийняти, бореться із нею. *Самоактуалізація* – це процес прийняття актуалізації самою особистістю, це його життєве кредо;

2) рух клієнта по процесу супроводжує «почуття правильності», яке «виявляється надійним орієнтиром поведінки, що приносить справжнє задоволення» [16, с. 240]. Традиційна концептуалізація «почуття правильності», як правило, має моральну або релігійну природу: «праведність веде до життя, а той, хто прагне злого, прагне смерті своєї» (Приповісті 11:19) [18, с. 594]. У Роджерса ж «відчуття правильності» визначається відкритістю свідомості – «відкритістю» до наслідків неправильної поведінки та готовністю її виправити.

Наприклад, клієнт Ю., 43 р. у шлюбі 20 років, має двох дорослих дітей, вже 13 років зустрічається із заміжньою жінкою. Стосунки вийшли за межі «коханець-коханка». Вони мали намір побудувати сім'ю. Але він весь час побоювався, а вона його звинувачувала у нерішучості, слабкості. Таку нерішучу поведінку він розглянув у контексті «почуття правильності» та рефлексував свої переживання, фокусувався на тому, що його зупиняє. Він зустрівся з переживанням, що не потягне її, що не буде для неї чоловіком, те відчуття яке є у нього вдома з жінкою;

3) передбачуваність процесу – терапевт виконує тільки каталітичну функцію, він не веде клієнта до чітко поставленої мети, а процес, незважаючи на це, слідує за певним вектором, і має досить певні характеристики, що розгортається за описаними К. Роджерсом стадіям.

К. Роджерс виділив (дуже умовно) сім стадій, які проходить клієнт у процесі психотерапії. Він писав [16, с. 179]: «Хоча я підкреслюватиму, що це континуум, і не важливо, чи розрізняємо ми три стадії або п'ятдесят, все одно існували б всі проміжні точки». Кожна стадія визначається характером становища клієнта на наведених нижче дихотомічних парах (рух здійснюється від лівого полюса до правого), які були виділені нами на підставі текстів К. Роджерса: 1) закритість – відкритість своєму внутрішньому досвіду; 2) почуття не усвідомлюються – усвідомлюються; 3) почуття не належать собі – належать; 4) почуття недиференційовані – диференційовані; 5) переживання приймаються клієнтом не одразу, з відстрочкою – приймаються одразу; 6) почуття є об'єктом, вони зовнішні стосовно «Я» – почуття є частиною «Я», вони суб'єктні; 7) почуття ставляться до минулого – відносяться до сьогодення; 8) людина не орієнтована у своїх почуттях – повністю орієнтована; 9) стабільність – динамічність особистісних конструктів; 10) клієнт не бере відповідальність він – внутрішня атрибуція відповідальності; 11) небажання змінюватися – бажання змінюватися; 12) блоковано спілкування із самим собою – не блоковано; 13) небажання відчинятися – бажання відчинятися; 14) нечутливість до внутрішніх конфліктів – чутливість; 15) емо-

ції заважають нормально жити – готовність клієнта розглядати свої переживання як цінні, такі, що мають право на життя. В результаті ці стадії такі: 1) блокада досвіду; 2) відстороненість досвіду; 3) об'єктивізація досвіду; 4) прорив блокади досвіду; 5) плинність та внутрішня діалогічність досвіду; 19, с. 46]. Тут ми не наводимо характеристики стадій, а лише зазначимо, що з кожною стадією відбувається зсув від лівих полюсів вищезгаданих дихотомічних пар до правих. К. Роджерс зазначає, що «клієнт ... починає психотерапію, будучи приблизно на другій стадії, і закінчує її на четвертій стадії» [16, с. 205]. Будь-який вид психотерапії не буде ефективним, якщо клієнт знаходиться на першій стадії, коли він скаржиться на інших – на чоловіка/дружину, дітей, начальника, подруг/друзів тощо. Терапія буде ефективною тоді, коли очі клієнта повернуті на себе, і він у собі бачить проблеми того, що відбувається. Клієнт навіть може скаржитися на своє життя, на себе, але не розглядати свої проблеми як «гріх», як те, від чого слід відмовитись, як те, за що клієнт бере відповідальність. Він лише ділиться тим, що йому погано, і що він такий – нещасний.

Типологія клієнтів. К. Роджерс [20] в інтерв'ю з М. Бубером (18 квітня 1957) зазначав, що «для мене немає відмінності у взаєминах, які я формую з нормальною людиною, шизофреніком, параноїком – я справді не відчуваю жодної різниці». Це означає, що з його погляду механізм саногенезу універсальний – «якщо терапія ефективна, ... в ній відбувається ... зустріч особистостей». Секрет такої *Зустрічі* близькість терапевта до свого «внутрішнього, інтуїтивного я», до своєї «трансцендентальної сутності», тоді все, щоб терапевт не робив, «виявляється цілющим» (Роджерс, 1986). К. Роджерс писав, що головним є «бажання зустріти людину», і, «коли ми можемо зустрітись, тоді допомога дійсно приходить, але вона є *побічним продуктом*».

Існують як мінімум дві концепції особистісної організації:

1. *Концепція конфлікту*, що описує особистість із невротичною організацією. У рамках концепції патогенетичної психотера-

пії М'ясищева (1960) чинником формування невротичного розладу є специфічний конфлікт (неврастенічний конфлікт – повинності vs можливості особистості; істеричний конфлікт – бажання vs можливості особистості; психастенічний конфлікт – бажання vs борг).

Концепція конфлікту спрямовує психотерапевта на пошук тих травматичних зон, які, будучи токсичними, «інфікують» всю психіку. Тут основними є: усвідомлення конфлікту та асоційованих з ними переживань, вербалізація конфлікту, опрацювання переживань, їхня експресія тощо. *Основними умовами такої роботи є:* готовність клієнта бути у процесі усвідомлення та переживання травми; переживання клієнтом того, що така робота корисна йому; достатня емоційна саморегуляція, яка полягає в тому, що занурення у травму не сильно порушує клієнта, не створює психотичних епізодів; занурення в травму не пов'язане з втратою рефлексивного Я і збереження біфокальності Я клієнта, коли переживаюче Я не перекриває рефлексивне; клієнт може вибратися з травматичних переживань і т.п. Психотерапевт тут дослідник, архіолог, інструктор;

Концепція дефіциту, що розглядає особу як таку, що має структурні зміни, які були позначені як «прикордонний розлад особистості» (ПРЛ) [21, с. 26]: «1) наполегливі спроби уникнути реальної чи уявної самотності; 2) нестабільні та напружені міжособистісні стосунки; 3) недостатнє чи відсутнє усвідомлення власної ідентичності; 4) імпульсивність у проявах потенційно саморуйнівної поведінки, такої як зловживання алкоголем та наркотиками, крадіжки у магазинах, необережне водіння, переїдання; 5) загрози суїциду, що повторюються, або суїцидальні жести, навмисне завдання собі тілесних ушкоджень; 6) різкі зміни настрою надмірна реакція на ситуаційні стреси; 7) хронічне відчуття спустошеності; 8) часті та недоречні прояви агресії; 9) відчуття нереальності або параноя, що проходить, пов'язане зі стресами».

Існує два підходи до розуміння ПРЛ: 1) ПРЛ- це тип особистості, поряд з залежним, шизоїдним та ін розладом; 2) ПРЛ – це

рівень психічної організації [22]. Цей підхід пов'язаний із розумінням особистості як дефіцитарної. Дефіцит проявляється у порушеннях:

- взаємин минулого і сьогодення, коли «клапан» між ними у людини порушений, і з минулого в даний час проникають травматичні фіксовані переживання;
- захисних огорож травматичних зон – людина легко потрапляє до своєї зони травми, і не може з неї самотійно вийти;
- межі травми розмиті, і нею постійно інфікується здорова частина психіки – феномен «емоційної гемофілії», коли негативні емоції наповнюють;
- розмиті межі «Я» – вони дуже рухливі, що плавають, що ускладнює самоідентифікацію.
- зміна структури «Я» – значною мірою порушується біфокальність (збереження та баланс переживального та рефлексивного «Я»).

Існують інші структурні дефіцити, які починають виявлятися з юнацького віку, створюючи враження «поганого» характеру.

У ситуації особистісного дефіциту клієнт не знає куди рухатися, має суттєві ідентифікаційні труднощі, не може покласти ні на кого, має серйозні напруження в міжособистісних контактах, недовіру. Першими клієнтами К. Роджерса були проблемні підлітки, які характеризуються інтенсивними реакціями групування з однолітками, емансипації та негативної імітації. Їх складно повезти, їм вказувати, їм радити – вони понад дорослі та самотійні. У цих умовах "копатися" у травмах безперспективно, клієнта потрібно взяти на себе, на ручки, бути для нього стрижнем та простором, де відбудеться рекапітуляція його емоційного досвіду. Це теж підтримка, але інша, пов'язана із дефіцитом. Традиційні методи психотерапії, орієнтовані невротичний рівень психічної організації, у разі, разі дефіциту структурної організації успіху мали.

Фактично Роджерс виходив з концепції кохання, як якої він кличе в життя і заповнює дефіцит – потрібно не розплутати «за-

плутаність» клієнта, не вивести несвідомі бажання на «світло», а «полити», наповнити дефіцити, що бракують, або посміхнутися, прийняти його можливості. Саме тому він запропонував метафору садівника, який дбайливо вирощує рослину, дає увагу і тепло. Очевидно, що така терапевтична стратегія буде корисною для клієнтів, що знаходяться на різних рівнях психічної організації. Роджерс фактично запропонував лікування любов'ю, хоча це рідко говорив [23]. На думку Х. Кохута, фрустрація бажань і потягів цілком переносима і нетравматична, якщо людина зустрічає емпатичне розуміння – людина потребує «емпатически модулируюмом реченні» чогось (напр., їжі), а чи не самої їжі. Це споріднює підходи Роджерса та Кохута. Як справедливо зазначає Карягіна, «поява клієнт-центрованого підходу К. Роджерса та психології самості Х. Кохута оцінюються істориками психотерапії як прояву парадигмального зсуву в цій галузі – переходу до «психотерапії стосунками».

Типологія процесів психотерапії

Правильно порушила питання М. Warner [24, р. 144], яка пише, що "клієнт-центровані терапевти коливаються в концептуалізації клієнтів як мають "характерологічні" розлади ...". Деякі клієнти мають серйозні проблеми з регулюванням інтенсивності власних емоцій (насамперед пов'язаних із соромом, критикою та контролем деструктивних імпульсів). М. Warner описала в рамках клієнт-центрованої терапії наступні види процесів: оптимальний, тендітний, дисоціативний та психотичний, які, здається, кореспондують з різними рівнями особистісної організації, наведеними Н. Мак Вільямс (здоровий, невротичний, прикордонний та психотичний). Але все ж таки М. Warner говорить не про типи клієнтів, а про типи психотерапевтичних процесів, що м'якше і не стигматизує клієнтів.

У таблиці 1 наведено типи психотерапевтичних процесів, крім психотичного.

**Типи психотерапевтичних процесів
у клієнт-центрованій практиці**

Типи	Характеристика	Способы работы	Стратегия работы
Оптимальний	Легкий перебіг від стадії до стадії по континууму процесу, наявність здібностей у клієнта: 1) до рефлексії тих аспектів досвіду, які ще ясно не артикулювалися, 2) до того, щоб тримати свої переживання під контролем на середньому рівні вираженості, 3) знижувати інтенсивність переживання, 4) словом позначити власні переживання	Рефлексивна техніка	Супровід клієнта при створенні необхідних і достатніх умов зміни клієнта.
Крихкий	1) Труднощі з модуляцією інтенсивності ключових переживань, 2) проблема прийняти точку зору іншої людини без втрати контакту з собою, 3) висока інтенсивність переживань почуття провини та самокритики.	Рефлексивна техніка + Фокусування	Супровід клієнта + Ведення клієнта.
Дисоціативний	1) особистісний досвід сепарований на окремі, часто неузгоджені, частини; 2) персоніфікація окремих частин особистості; 3) часткова або повна неусвідомлюваність одних частин іншими; , ідей, переживань без дискомфорту), що пов'язано з переважністю переживаннями інцесту і насильства, 4) в певний період можуть переважати то одні особистісні частини, то інші, 5) людина швидко звалюється в травматичний досвід і важко з нього виходить, 6) труднощі дивитись на свій травматичний досвід з боку.	Прийняття психотерапевт як "стрижень", на який накручується клієнт, як "тепла ковдра".	Ведення клієнта (не в сенсі його просування у глибину переживань, а ведення як "опора").

Етапи розвитку клієнт-центрованої психотерапії

Дж. Харт [25] на основі акцентування домінуючої ідеї виділив три етапи розвитку клієнт-центрованої психотерапії.

На першому етапі (етап *недирективної психотерапії*) затверджувалися базові положення підходу – рівноправність клієнта з психотерапевтом, запровадження самого терміну «клієнт», що стверджує його особливу позицію порівняно з «пацієнтом», наявність організмичної тенденції, яка з необхідністю веде до зростання та розвитку, якісно нове уявлення про психотерапевтичний простір тощо. У 1942 р. К. Роджерс визначив недирективність як право «кожного індивіда бути психологічно незалежним і стверджувати свою психологічну цілісність» [26, р.141] Сама поява недирективної парадигми пов'язана і з народженням нової ментальної культури – філософією Іншого (М. Бубер, Е. Левінас), де це Інше Ти – має онтологічну (а не тільки гносеологічну) укоріненість і є експлікацією Бога (Ф. Ебнер); і з тією обставиною, що К. Роджерс, працюючи зі складними підлітками, зіткнувся з жорсткими віково-специфічними реакціями емансипації та негативної імітації, що не дозволило б виявити свою професійну гординю. Твердження нової, недирективної парадигми відносини, супроводжувалося страхом директивності, і, як наслідок, техніцизму. Психотерапія перестала концептуалізуватися як «метод» і стала «відношенням».

Р. Хаттерер [27, с. 296] зазначав, що «захопленість Роджерса власним підходом... була зумовлена не так ефективністю його терапевтичного підходу..., як новаторським, революційним потенціалом цього підходу...». Однак недирективність із прапора підходу повинна була перетворитися на власне психотерапію, де бути просто гарною (теплою, чуйною, тією, що розуміє тощо) людиною недостатньо. Як зазначає М. Боуен [28, С. 26], «надалі думки К. Роджерса істотно змінилися. Про це свідчить відсутність терміна «недирективний» у предметних покажчиках його книг, починаючи з 1969 р., і в його останній книзі [29] слово «недирективний» наводиться в лапках, і всі посилання, які К. Роджерс робить у зв'язку з цим терміном, відносяться до минулого». М.

Боуен [30, с. 26], ділячись своїм досвідом, пише: «Особисто я більше побоююся такого стилю керівництва, при якому для того, щоб уникнути директивності, хитрують і маніпулюють, ніж коли мені відверто пропонують структуру та вибір. Відсутність структури, яка почала ототожнюватися з особистісно-центрованим підходом, може, як не парадоксально, стати дуже жорсткою структурою. Особисто мене почало дратувати фасилітування на особистісно-центрованих семінарах, оскільки те, що... має відбутися у групі, коли структура не пропонується, стає... дедалі більш передбачуваною». Вона пише [30, с. 26], що «тотожнювати особистісно-центрований підхід з недирективністю або з відсутністю структури означає не відчувати до нього належної довіри». Марія Віллас і Боас Боуен [31] зазначають, що за 43 роки (з моменту публікації своєї книги «Консультування та психотерапія» у 1942 р. до демонстраційного півгодинного сеансу з Джилл у 1985 р. у роботі К. Роджерса відбулися серйозні зміни. У 1942 р. До. Роджерс писав, що терапевт нічого не винні перебувати поза рамками сказаного клієнтом, і що «якщо терапевт або рухається швидше, ніж клієнт, або вербалізує невисловлені почуття клієнта, то цим він завдає справжньої шкоди клієнту та психотерапевтичному процесу» [32]. У сеансі з Джилл, за словами М. Віллас і Б. Боуен, К. Роджерс показав те, що «придбав як психотерапевт за багато років своєї професійної діяльності. Він став менш залежним від «ярлика» недирективності, став більш рухливим, а його відповіді набули більшої різноманітності. Прикладом змін також може бути той факт, що К. Роджерс 16 разів протягом психотерапевтичного сеансу порушує тишу...» і багато разів переривав клієнта. Зазначені автори відзначили дві очевидні зміни у роботі К. Роджерса: по-перше, він використовував як рефлексивні техніки (прояснення почуттів клієнта, уточнення і повторення), а й інтерпретації, метафори у тому, щоб налаштувати клієнта на переживання, випробовувані ним тут і тепер, дозволяв собі сміятися з нього, використовував техніку перебільшення для актуалізації суперечливості висловлювань клієнта; по-друге, він став директивним, що виявлялося в тому, що він пропонував клієнту причини, що поясню-

ють поведінку, піддав запропоновані інтерпретації відкритої перевірки, пропонував теми для обговорення, переривав клієнта, сам порушував паузи тощо. На закінчення Марія Віллас і Боас Боуен зазначають, що «директивність К. Роджерса пов'язана з тим, що він став більше довіряти своїм клієнтам, перестав ставитися до них як до крихких і вразливих істот, які повністю залежать від впливу психотерапевта. ... Таке ставлення до клієнтів сприяло придбанню більшої рухливості, свободи та конгруентності. За допомогою директивності К. Роджерс продемонстрував ще більш високий ступінь довіри до психологічної незалежності клієнта та його психологічної цілісності». Одним словом, на етапі недирективності затверджувався новий підхід, в якому імпліцитно закладено ідею самодетермінації, наявності в людині сил (організмівих чи актуалізаційних), які роблять її власне Людиною. І це означає дві речі: 1) зміни у психотерапії пов'язані з особистісним зростанням; 2) сам особистісний зростання є не досягнення зовнішніх цілей, а вивільнення своєї внутрішньої природи (внутрішнього Я), яка по суті своїй трансцендентна. І в цьому сенсі духовність як існування джерела вищої мудрості, знання, цілющої сили, саногенного потенціалу тощо. всередині Я, іманентна людині і лежить за рамками свідомості (розуму). Натуралістичність антропології До. Роджерса у тому, що простір духовного (сакрального) парателесно (зв'язка «переживання-тіло»: справжній процес розкриття емоцій має соматовегетативний супровід), а чи не трансперсонально. Одне можна сказати точно – тіло не обдуриш. Тому переживання, укладені у ньому, завжди правдиві, на відміну численних наративів клієнта, які часто є результатом захисного спотворення. Часом не зрозумієш – клієнт скаржитися чи хвалиться.

Суть підходу До. Роджерса у тому, що організаційна тенденція: 1) імпліцитно містить у собі мудрість, правду, розвиток, творчість тощо. (дуже багато визначень дав сам К. Роджерс), 2) вона знаходиться всередині людини (причому, вона не просто може знаходитися, а точно знаходиться!), 3) вона доступна людині, 4) засобом доступу до неї є не знання та роздуми, а безпосередній досвід

переживання. І в цьому сенсі відкриття Себе в собі – це шлях особистісного зростання.

На другому етапі (етап *рефлексивної психотерапії*) наголошувалося на особливій чутливості психотерапевта саме до афективного досвіду клієнта, а не до змісту його проблеми. Завдання психотерапевта полягала у тому, щоб провести клієнта у глибину його власних переживань. Засобом такої «проводки» стало слово клієнта – передбачалося, що в клієнті живе актуалізаційна тенденція, істинна і правдива, що спрямовує його життя у правильному напрямку, і супроводжується «почуттям правильності» [16, з. 240], то клієнту можна довіряти. Звідси виникли рефлексивні техніки активного слухання (повтор, парафраз та узагальнення), що відображають довіру до актуалізаційної тенденції, пов'язану з тим, що за рахунок цих технік психотерапевт знаходиться «на півкроку за клієнтом» (К. Роджерс), не випереджає його в психотерапевтичному процесі, а також забезпечують вільно-неструктурований процес психотерапії. Ці техніки «часом карикатурно» вироджувалися в «безглузде повторення того, що щойно сказав клієнт» [30, с. 26].

Разом з тим, очевидно, що контакт із переживаннями клієнта забезпечується не словами, а можливістю, як писав К. Роджерс [16], «вступати в безпосередні відносини, за які відповідає не просто моя свідомість, а весь мій організм», коли «моя реакція ґрунтується на загальній організмичній чутливості до цієї людини без участі свідомості...» [там же]. У зв'язку з тим, що клієнт інконгруентний, дисоційований зі своїм досвідом, його слова не можуть адекватно символізувати власний досвід (переживання). Як говориться в Псалмі 115 Давида: «... всяка людина брехня». L. Luborsky та співавт. [33] виявили, що глибина проникнення клієнтів у свої переживання є надійним предиктором успішної психотерапії. А це означає, що клієнти мають мати досвід безпосередньої зустрічі з власними переживаннями.

Рефлексивні техніки, запропоновані на цьому етапі, фактично добре працюють на рівні оптимального процесу, який був описа-

ний раніше, і дають збій при роботі з більш порушеними процесами (крихким, дисоціативним і психотичним).

На третьому етапі (етап *експірієнтальної психотерапії*) відбулося суттєве зрушення від інтересу до слів, що символізує емоційний досвід клієнта, до інтересу до субвербального досвіду клієнта. Юджин Джендлін [34] виявив досвід *felt sense*, як особливу домодальну (не кажучи вже довербальну) форму переживання клієнта. І тут висловлювання Жака Лакана про те, що середовище у психотерапевта одне – «мова пацієнта», потребує виправлення. В глибину переживання через слова та за допомогою слів не зайти. Ще раз підкреслимо, що відмова від слова, розрізнення слова як символу (фантика) та власне емоції (як цукерки) становить суть ідеї експірієнтальності. Ю. Джендлін підкреслював важливість у психотерапії безпосереднього переживання тіла – «особистісні проблеми кореняться в допонятійних сенсах, що безпосередньо переживаються...». Ця чутливість до субвербального тілесного досвіду клієнта була їм позначена як «експірієнтальна рефлексія» – розвиток трапляється тоді, коли людина стає чутливою не до слів і образів, а до почуттів у тілі.

Субвербальне переживання має властивість плинності, змінюваності, а модально оформлені вербальні переживання (гнів, сум і т.п.), навпаки, не мають якості плинності, вони «злиплися», перетворилися на «кристал», що осів у тілі як «річ» [35], вони резистентні до психотерапевтичного впливу. Робити їх мішенню психотерапії – погана ідея: їх можна лише раціоналізувати, катартувати, релаксувати, знизити їхню «енергетику» за рахунок зміщення уваги на щось інше тощо. Це як китайський чай-порох – при найменшій асоціації з травматичним досвідом переживання (наприклад, образа) «розкривається» з новою силою. Завдання психотерапії – під шар цих вторинних «заторних» емоцій.

Такий інтерес до невербальних форм терапії, до невербального досвіду клієнта пов'язаний із невдачами у стратегії на «півкроку позаду», коли психотерапевт супроводжує клієнта, а не веде його. Реальна практика показує, що клієнти зовсім по-різному відповідають на рефлексивну техніку, яка виражає суть стратегії прохо-

дження: в одних процес запускається і тече легко, в інших – весь час гальмуватися. Знайти клієнтів для демонстрації рефлексивної техніки у межах навчання (наприклад, у межах лабораторії терапевтичних відповідей) часто буває важко – вона дає «збій». Звідси з'являється бажання у терапевта все «взяти у руки», повести клієнта, якщо той не може. Але вести клієнта без відчуття того, що терапевт знаходиться в «річці» самого клієнта, він просто забігає вперед, а не риє нове (своє) «русло» – це дуже далеко від ідей клієнт-центрованого підходу. Р. Еліотт прямо зазначає, що «слідування без керівництва призводить до застрягання і ходіння клієнта по колу, він губиться і ходить звичайним шляхом», але і «керівництво без слідування неефективне і контрпродуктивне, воно підриває спроби допомогти клієнту розвинути себе як самоорганізуючу людину» .

У відомій формулі психотерапії Р): $P \sim f(\Pi, K)$, де психотерапія (Р) є функцією (f) від психотерапевта (П) та клієнта (К), К. Роджерс займався лише психотерапевтом – який клієнт, з якою нозологією, стилем та рівнем особистісної організації не має значення. Тому основні вимоги були стосовно терапевта – він має бути настільки просунутим, щоб у будь-якому разі забезпечити справжню зустріч із клієнтом. Далі виявилось, що багато в чому ефективність терапії забезпечується і клієнтом – він повинен мати метанавик – рефлексивність [33]. Якщо цього немає, клієнт дуже важко зсувається з першої та другої стадій процесу, тому робота з ним малоефективна. Про це писав К. Роджерс: «клієнти, які добровільно прийшли до психотерапевта за допомогою, знаходяться на цій (другій – А.К.) стадії, але ми (як і, ймовірно, терапії взагалі) досягаємо дуже скромних успіхів, працюючи з ними» [16, с. 182].

Тому виникає стратегія ведення клієнта, що відійшла від традиційної ідеї недирективності. Р. Еліотт [36, р. 105.] пише, що емоційно-фокусована терапія, як один із напрямів клієнт-центрованої терапії, довгий час «була спірною і її місце серед племен РСА-нації було під питанням. Наприклад, Джон Шлін (клієнт-центрований терапевт – А.К.) одного разу сказав мені, що для РСА (Person Centered Approach) краще "померти благородною

смертю", ніж потрапити під вплив людей, подібних до тебе». В рамках емоційно-фокусованої терапії (EFT) слідування та керівництво інтегровані. Р. Еліотт розвиває метафору парного танцю Роджерса – «у танці партнери змінюють свої позиції слідування та керівництва».

Експеріментальні моделі клієнт-центрованої терапії орієнтовані на зміну досвіду. У EFT було введено поняття ранньої емоційної схеми, яка описує досвід людини та лежить в основі її поведінки. До структури такої схеми входять: 1) переживання; 2) тілесні маніфестації; 3) ранні спогади; 4) когніції; 5) мотивація. Наприклад, рання емоційна схема «непотрібності» включає: власне переживання непотрібності; тілесні прояви непотрібності (вони мають як індивідуальні, так і загальні прояви) – «провалені плечі», «стиснутий шлунок», «провалені ноги, слабкі ступні» тощо; спогади, пов'язані з тим, що «залишали одного будинку», «забували забрати з садка», «залишали одного в лікарні» тощо; когніції "непотрібності" – думки, що "я не потрібен", "не цікавий", "на мене не звертають уваги", "що мені знайомиться – все одно з цього нічого не вийде" і т.п.; мотивація «непотрібності» – або пряма («уникнення контактів, прагнення до самотності», або компенсаторна, інвертна («чіпляння за партнера, приниження перед ним, прислужування»). Фактично завдання полягає в тому, щоб допомогти клієнту торкнутися свого досвіду – не тільки до думок, але до всіх складових емоційної схеми.

Напрями клієнт-центрованої терапії

Метафорично всі напрямки клієнт-центрованої терапії Маргарет Ворнер [37] позначила як окремі «племена», які утворюють одну клієнт-центровану «націю». На сьогоднішній день у рамках клієнт-центрованої терапії виділяють шість основних теоретичних напрямків [38.]:

1) фундаменталісти (основа – базові засади підходу) – ідея недирективності; довіра до організмичної тенденції, що саме вона призводить до зростання та розвитку; для актуалізації організмичної тенденції необхідно створити необхідні та достатні умови терапевтичної зміни клієнта;

2) експерієнтальна психотерапія (основа – робота з переживаннями) – це роботи Джендліна з фокусування, виділення домодального переживання «felt sense» (почуттєво сприйманий сенс); роботи Леслі Грінберга з емоційно-фокусованої терапії (EFT), які спрямовані на трансформацію негативних емоційних схем, де описано шість основних проблем та маркери переробки переживань, запропоновано методи терапевтичної роботи з кожним типом дисфункціональності (порушень переробки переживань). У цьому напрямі робиться акцент на досвіді (переживанні) людини, відмовляються від моноїдеї супроводу клієнта – часом ефективною є і стратегія ведення, інструктування клієнта, не відмовляються від технік, що спостерігається у фундаменталістів, використовуються специфічні техніки для кожного типу дисфункціональності, сумніваються в тому, що актуалізаційна тенденція завжди приведе в потрібне місце, не використовують мову клієнт-центрованого підходу, визнають ідеї Роджерса як основоположні, але такі, що потребують розвитку. Мік Купер (у групі International Forum for the Persons-Centered Approaches месенжері) дуже вірно пише, що це сталося понад 60 років тому. Він зазначає, що «доки ми визначаємо клієнт-центровану терапію з точки зору п'яти умів, ми замкнені і в минулому, і не можемо рости і розвиватися». Він згадує такі «племена клієнт-центрованої нації», як «емоційно-фокусована терапія» (EFT) Леслі Грінберга та «фокусування» Ю. Джендліна, які випереджують інші види клієнт-центрованої терапії з ефективності;

3) Клінічне розуміння (терапія як функціональні відносини);

4) інтерактивна орієнтація. Ван Кессель та Ван Дер із Нідерландів розробили інтерактивну орієнтацію (interactional orientation) клієнт-центрованої психотерапії. Психічні проблеми людини викликані порушеннями в ранньому дитинстві, що згодом проявляється у особливостях побудови в дорослості. Терапевт акцентується на стилі та способах спілкування клієнта з психотерапевтом. Клієнт несвідомо накладає терапевта певну роль, яку терапевт відмовляється грати. Це допомагає клієнту усвідомити «сцени», що заперечуються клієнтом, а потім психотерапевт допомагає

створити простір, в якому клієнт зуміє створити нові, більш конгруентні форми відносин. Вочевидь, що ідеологія підходу несе виражену психоаналітичну ідеологію. Клієнт-центрованим залишається спосіб створення простору, в якому можлива зміна клієнта – не просто усвідомити, але реально вступити до нових відносин з терапевтом;

5) екзистенційно-орієнтований напрямок. Ханс Свідденс розробив процесуально-орієнтовану клієнт-центровану терапію. Він виділяє екзистенційний процес, який може блокуватись або стагнувати, що призводить до розвитку різних форм психопатології. Свідденс описує феноменологію різних клінічних порушень та властивих їм форм переживань та поведінки. Ці порушення пояснюються через поняття «алібі» та «міф», які протистоять екзистенційному процесу. Психотерапія спрямована відновлення екзистенційного процесу через розуміння екзистенційного сенсу симптомів. Свідденс виділяє екзистенційну фазу психотерапії, спрямовану на самопізнання сенсу власного буття через особисту зустріч клієнта з психотерапевтом, та заключну фазу, де клієнт вирішує проблему екзистенційного подолання розлуки;

б) системно-теоретична перспектива. Вказується [38], що цей напрямок ще не артикулировано, тільки розробляється в роботах Штумма, Вільчко, Кайля, фон Шліппе та Криза.

Механізми терапії. Існує багато неспецифічних для клієнт-центрованої терапії саногенних механізмів – підвищення рівня усвідомлення (К. Роджерс писав, що «якщо переживання цілком усвідомлено, повністю прийнято, з ним можна впоратися»), підтримка, емоційна рекапітуляція, вселення надії, катарсис тощо. . Тією чи іншою мірою ці механізми зустрічаються у вигляді терапії.

К. Роджерсом [16] описано механізм «емоційного врівноваження». Такий механізм включає такі етапи: 1) «просачування» емоцій; 2) доведення їх до межі, до екстремального вираження; 3) актуалізація врівноваження емоцій, коли запускається емоції, що ретардують основне негативне переживання. Як клієнт порине в глибину травматичних переживань – він потрапить на дно, де ду-

же нестерпно погано, але у дна є перевага – від нього можна відштовхнутися. На середніх рівнях переживання перебувати легше, але перспектив порятунку від них – менше. Це продовжує кошмар, зате дає перспективу виходу. Цей механізм подібний до механізму експозиції, що був запропонований у біхевіоральному підході, але не повністю описується їм. Реально К. Роджерс виступає як близька, рідна людина, на яку покладається клієнт. Це неймовірна сила прийняття клієнта, який відчуває, що він не самотній, що поряд з ним дуже тепла і досвідчена людина. У таких умовах ретравматизація можлива, але малоімовірна. Тут існує два фактори, які перешкоджають (є запорукою) такої ретравматизації: 1) актуалізація організмичної тенденції, яка дає почуття правильності та задоволення (радості) від зробленого; 2) ухвалення, підтримка клієнта з боку психотерапевта, який має дуже високий потенціал контейнування. Якщо цих факторів немає, цей механізм не актуалізується, і все виглядає як проста ретравматизація. Для розуміння схема руху тут така: «я (тут мале я) йому непотрібна, я йому зовсім не потрібна. Це жахливо, я відчуваюся дуже самотньо» – «я зовсім одна, нікому непотрібна, кошмар» (плаче, безпорадна) – «Це Я не потрібна?!, та я стільки можу... (жінка починає в плачі перераховувати свої переваги) – «Я ПОТРІБНА, Я ВАЖЛИВА».

Леслі Грінберг [39] описав механізм емоційної трансформації. Суть механізму у тому, що негативна емоція витісняється позитивною. Така трансформація забезпечується такими кроками: 1) активізація дезадаптивних переживань (покинутість, покинутість. Дефектність, порочність тощо); 2) утримання їх на середньому рівні; 3) підтримка бифокальності, тобто. того, щоб клієнт міг «з боку» подивитися («рефлексивне Я») на свої переживання («переживальне Я»); 4) формування адаптивних емоцій (гнів гідність, гордість, співчуття, огида); 5) трансформація негативних емоцій на позитивні. Як бачимо, автор наголошує на необхідності тримати негативні емоції на середньому рівні, щоб уникнути ретравматизації.

Різниця полягає в тому, що Роджерс супроводжував клієнта в гранично інтенсивне переживання, а Грінберг наголошував на тому, що травматичне інтенсивне переживання може не дати можливість перейти до організмічного переживання. Роджерс приймав клієнта він, він особистісно був із клієнтом («кохання, що вслухається», «священне в спілкуванні»), Грінберг же багато в чому виконує роль «інструктора», «провідника». Тому клієнт повністю покладався на Роджерса, який був елементом емоційної саморегуляції клієнта. Роджерс використовував «рефлексивну техніку», яка презентує стратегію супроводу, своєрідний «поклик» терапевта. Клієнт легко йде у процес, він просто «пливе» без особливих затримок. Грінберг же вважав, що стратегія проходження за клієнтом призводить до того, що клієнт рухається по «порочному колу», не виходить із травми; тому клієнта потрібно "штовхати" (стратегія "ведення").

Техніки терапії. Р. Хаттерер [27, с. 299] справедливо зазначає, що «змагання між різними школами психотерапії неухильно посилює інструменталістські та технологічні тенденції. Необхідність бути успішним – це свого роду «шори» для всіх терапевтів, що звужують та обмежують уявлення про ефективність, і ці шори важко узгоджуються з людино-центрованими принципами». Тому часто-центровані терапевти залучають «чужорідні» для цього підходу техніки. Почасти це з тиском ринку – «щоб підхід “продавався”, він має бути добре “упакований”» [27, с.301].

Клієнт-центровані терапевти традиційного напрямку («фундаменталісти») бояться звинувачення у «техніцизмі». У Вікіпедії наведено таке визначення психотерапії – це «основний метод психологічної корекції, який здійснюється лікарем-психотерапевтом або клінічним психологом, що в загальному вигляді є **набором технік і методик**, що застосовуються психотерапевтом для проведення змін психоемоційного стану людини, її поведінки та комунікативних патернів, поліпшення її самопочуття та покращення здатності до адаптації в соціумі; різні системи (модальності, теорії) лікувального на психіку через психіку на організм людини». Як бачимо, у цьому визначенні привертає увагу те, що психотера-

пія – це метод, набір технік і методик. Але в підході К. Роджерса психотерапія – це особливий тип відносин, які є саногенними та розвиваючими. Тому клієнт-центрована терапія не вміщується в «прокрусовому ложі» методу. Непристойно навіть говорити про методи терапії, адже головне – система особливих стосунків, які створюють психотерапевтичний простір. Психотерапевт традиційного клієнт-центрованого спрямування, як правило, відчуває дефіцитарність даної психотерапевтичної модальності і, перш за все, саме з туги зору недостатності її інструментальних засобів.

Наведемо кілька технік, які використовуються у клієнт-центрованій терапії:

Рефлексивна техніка – це відбиток слів клієнта як повтору, парафразу і узагальнення. Техніка реалізує віру в організмичну тенденцію і є способом її актуалізації. Психотерапевт як дзеркало відображає переживання клієнта, що дозволяє йому усвідомити свій внутрішній досвід, неузгодженість досвіду з Я-концепцією, спотворення в Я-концепції.

Клієнт, який прийшов на прийом, може повідомити таке: «Сьогодні мені наснилася моя мати, і коли я їхав до вас, я думав про неї. Я дуже втомився... У мене проблеми із дружиною, дітьми, начальством...». Тут можливі такі терапевтичні відповіді: «На вас так багато впало...», «Ви не знаєте, з чого почати свою розповідь...», «Я бачу, у вас серйозні проблеми» тощо. Звичайно, не всі терапевтичні реакції ефективні. У тому, що сказав клієнт, можна виділити п'ять частин: 1) сновидіння про матір (клієнт не сказав, хороше чи погане); 2) роздуми про матір (невідомо, хороші чи погані, любить він матір чи ненавидить); 3) втома (не сказав про причину втоми – від поганого сну, важкої роботи, конфліктів тощо); 4) проблеми з дружиною, з дітьми (але клієнт не сказав, які саме ці проблеми); 5) проблеми з начальством (клієнт не сказав, які саме). Терапевт, звичайно, може мати свою версію (наприклад, найголовніше – це стосунки з матір'ю або, навпаки, стосунки з дружиною тощо) та направити клієнта на обговорення саме цього аспекту його скарги. Але будь-які терапевтичні реакції на приватний аспект скарги (наприклад, «Ви почуваетесь втомленим») бу-

дуть не найкращим варіантом. Реакція типу: «Я бачу, що у вас серйозні проблеми», – хоч і не є реакцією на приватні аспекти скарги, видається директивною, оскільки змушує клієнта говорити лише про проблеми. Клієнт має право сам вибирати, про що, скільки і коли говорити, та відповідальний собі за цей вибір. Реакція типу: «Ви сказали багато, але скажіть ще щось», – це лобова реакція, що має характер тиску на клієнта. У реакції типу: «Останнім часом щось чи хтось доставляє вам радість?» – виявляється «глухота» терапевта до клієнта. Терапевт ніби каже: "Давай не будемо про погане, поговоримо краще про хороше". Реакція типу: "Зі мною теж так було, і я вас добре розумію", – не є супроводом клієнта (терапевт не повинен говорити про себе). Слід не "тягнути" клієнта в проблему (наприклад, "Вам важко, і ви відчуваєте, що ця проблема нерозв'язна"), а супроводжувати його. Вдалою буде наступна реакція терапевта: "Ну так, сьогодні вранці з вами багато чого сталося.", – Після чого терапевт деякий час чекає в тиші. У цей час клієнт вирішує, про що говорити (з цих п'яти частин) і чи потрібна йому допомога у зміні. Це дає клієнту свободу, зокрема – свободу не змінюватися. І в цьому випадку не потрібно тягнути клієнта до терапії.

Можлива інша техніка – **техніка повторів**. У цьому випадку психотерапевт просто переказує те, що сказав клієнт: «Вам наснилася мати, і ви думали про неї, коли їхали до мене на прийом...» Після такої реакції терапевта слідує пауза. Якщо клієнт, викладаючи свою скаргу терапевту, багато говорить, то техніка повторів не спрацює – вона виведе клієнта з процесу. Тут доречна **техніка узагальнення**. Наведений перший варіант ефективної відповіді є узагальненням.

Юджин Т. Джендлін [40] зазначав, у навчанні великої кількості людей ця техніка була настільки спрощена, що стала «являти собою швидше дослівне повторення слів клієнта, ніж відчуття в кожний момент». Як зазначає вказаний автор, у результаті «довіра до методу була підірвана».

Якось на сеансі спільної подружньої терапії жінка роздратовано, з образою в голосі сказала, що не очікувала, що чоловік не до-

віряє їй. Чоловік любив свою дружину, але мав досвід першого першого шлюбу. Він агресивно реагував на роздратування дружини, на спробу «викрити» його («я все для тебе роблю, а ти...»), розглядаючи цю поведінку дружини як агресивну маніпуляцію. При цьому він не чув її, а вона його. Більше того, вона не усвідомлювала своєї образи. Терапевт попросив чоловіка мовчки послухати, як він говоритиме з його дружиною. Терапевт звернувся до неї зі словами: «Я відчуваю, що вас переповнює образа. Якщо ви готові, поговоримо про це». Після деякої паузи жінка заплакала і почала говорити про те, як переживає образу. Вона говорила не про «справу», як раніше (з холодною розважливістю чи агресивною наполегливістю), а про себе, свої почуття. І тут чоловік був готовий слухати її. Така техніка терапевтичного реагування є технікою рефлексивної відповіді.

2. Техніка емпатичних відповідей. «Наприклад: “Ви відчуваєте, що весь світ проти вас”». Емпатична відповідь – це вербалізація терапевтом світо- та самовідчуття клієнта. Емпатичні відповіді дають клієнту можливість відчувати, що терапевт його розуміє та перебуває з ним в одному «танці». Наведемо невеликий фрагмент пренувального терапевтичного інтерв'ю (К – клієнт, Т – терапевт; число в дужках вказує на порядковий номер реакції в інтерв'ю):

К(1). Я вступаю в конфронтацію з собою, тому що не люблю людей, роблю їм зауваження, виставляю їх у поганому світлі. Я знаю, що це погано, але не можу зупинити себе. Я дорікаю собі за це. Особливо це проявляється по відношенню до людей, яких я не люблю. Я хотів би уникнути цього, знайти сили зупинити це у собі. Наприклад, я усвідомив, що пліткую.

Т(1). Я почув у цьому повідомленні, що вам не подобається те, як ви сприймаєте людей, і вас це злить.

К(2). Я ніби даю собі право судити про інших, але я такого права не маю.

Т(2). Ця проблема полягає не в тому, як вас сприймають інші, а в тому, що відбувається у вас усередині.

К(3). Я постійно думаю про те, де в мені це виникає, з чого виникає це почуття. Часто мені спадає на думку, що це страх. Я ус-

відомив, що велике місце у моєму житті займає кохання. І якщо починаю в ній сумніватися, це лякає.

Т(3). Тобто те, що ви навішуєте ярлики оточуючим, викликане страхом та недоліком кохання?

К(4). Мабуть, тепер я це розумію. Я завжди відчуваю, що краще за інших. Тому я гідний кохання. І тільки після приходить почуття, що це не так. Я хочу піднятися над іншими, щоб мати право на любов. Я мушу доводити, що я хороший. І ці думки дозволяють мені трохи контролювати себе.

Т(4). Вам важливо вирішити, як контролювати себе ще краще? Це так?

К(5). Мої стосунки з дружиною та дітьми краще, ніж краще я себе контролюю... (Пауза.)

Т(5). Я відчуваю, що вас заблокував. К(6). Раптом настала порожнеча.

Реакція Т(1) залишила осторонь серйозну проблему клієнта (не люблю людей, дорікаю себе за це) і звелася до частково (пліткую). Реакція Т(2) м'яко спрямовує на переживання, внутрішній світ. Але тут терапевт не з клієнтом. Реакція Т(3) – інтелектуальна реакція пошуку причин. Реакція Т(4) – реакція, де відсутня емпатія. Клієнт готовий йти далі у свій досвід, своє переживання, але реакція Т(4) блокує його. Питання самоконтролю – це питання, що виводить клієнта з переживання.

Емпатичні відповіді можуть наступними: 1) відсилання до переживання, яке переживає клієнт – "Ви злитесь", "Ви плачете", "Ви розгублені" і т.п.; 2) відсилання до тілесного відчуття – "у мене таке відчуття, що Ви не знаходите свого місця – Ваші ноги дуже неспокійні", "У мене таке відчуття, що Вас нудить" і т.п.; 3) метафоричне відображення стану клієнта (ця техніка може бути віднесена і до техніки емпатичних відповідей та до техніки терапевтичної метафори) – «У мене таке почуття, що Ви заблукали»; «Я так відчуваю, що Ви в болоті і намагаєтесь із нього вибратися. Винесли одну ногу, зав'язла інша» тощо.

Емпатія відноситься тільки до теперішнього моменту, вона не повинна бути глибокою і відображати тільки те, що клієнт відчу-

ває в даний момент. Якщо психотерапевт говорить про те переживання, яке дійсно протікає в клієнті, але клієнт не в контакті з ним, то така відповідь психотерапевта не є емпатичною, і може викликати напругу клієнта. В емпатії, в умінні терапевта "увійти в шкіру клієнта", в "його черевика" проявляється феноменологізм клієнт-центрованого підходу – бачити світ очима клієнта, переживати його серцем, думати його мізками.

Цікаві результати отримано під час аналізу вербальних реакцій самого Роджерса на висловлювання клієнтів під час терапії (терапевтичні інтерв'ю, проведені з 1950 по 1986 р.). Було виділено шість категорій вербальних реакцій Роджерса, які у сумі становлять 100%. Це такі категорії: 1) емпатичний супровід; 2) відповіді на запитання клієнта; 3) навідні питання; 4) терапевтичні коментарі; 5) терапевтична оцінка (інтерпретація); 6) терапевтична згода з клієнтом. Виявилось, більшість реакцій потрапляли у категорію «емпатичний супровід» (відповідно у різних інтерв'ю частка цих відповідей коливалася від 55 до 98 %). Найнижчий відсоток терапевтичних реакцій становили «відповіді питання» (від 10 до 25 %).

Також вивчалася така категорія терапевтичних реакцій, як «відповіді на запитання» у 10 інтерв'ю. З десяти клієнтів лише четверо запитували психотерапевта. Усього було поставлено 32 питання. Реакція питання – це реакція терапевта, наступна відразу після питання пов'язана з питанням. Виділяють три категорії запитань клієнтів: 1) питання, у яких клієнт запитує, чи розуміє його терапевт (наприклад: «Ви зрозуміли, що я намагався сказати?»); 2) питання, у яких клієнт просить терапевта дати якусь інформацію (наприклад: «Ви помітили, що я рухаю ногами?»); 3) питання, в яких клієнт просить оцінки, поради, дозволи, пояснення тощо (наприклад: «Доктор Карл, чи згодні ви, що шлюб і старіння взаємопов'язані?»). Всі відповіді Роджерса на першу групу питань мали прямий характер (клієнт: «Ви розумієте, що це означає?» – Роджерс: «Безперечно, так»), причому у ряді випадків – з емпатичним супроводом. Реакції Роджерса на другу категорію питань також здебільшого є прямими відповідями (клієнт: «Якщо

людина не хоче жити і не бачить сенсу життя, з чим може бути пов'язана її душевна занепокоєння?» – Роджерс: «З тим, що вона не відчувається щасливим.»). На питання третьої категорії Роджерс здебільшого також надавав прямі відповіді. Таким чином, на 60% запитань Роджерс давав прямі відповіді. Це означає, що терапевт має бути чесним, відкритим та «прозорим» з клієнтом.

3. Техніка фокусування. Використовується в експеріментальних напрямках клієнт-центрованої терапії. Фокусування – це озвучування клієнтом тих переживань, які клієнт актуально не переживає, але які можуть у його свідомість у бік його уваги до них. Терапевт забігає вперед і «кличе» клієнта, перебуваючи у його потоці (руслі). Це робиться для того, щоб клієнт зрушив зі звичного «порочного» кола, щоб він вийшов із «затору». Фокусуватися можуть усі елементи емоційної схеми: переживання, ранні спогади, тілесні маніфестації, когніції та мотивація. Робота відбувається в такий спосіб, що терапевт переходить із одного каналу (напр., з переживання) в інший (напр., тіло). Клієнт рухається в емоційному каналі і раптом «застряє», нічого далі сказати не може, далі не рухаються почуття. У цей момент терапевт може звернути увагу на те, що відбувається в його тілі – напр., на "плиту на плечах", "на стислий шлунок" і т.п. Клієнт рухається в цьому каналі, до нього приходять спогади, які виносять «заторні» переживання. І, таким чином, клієнт повертається до початкового – емоційного – каналу. Він дедалі ближче підходить до свого досвіду, стає дедалі конгруентнішим.

Існує два принципи організації емоційного каналу: 1) принцип «шарування», коли під одними емоціями лежать інші. Наприклад, терапевт відзначає агресію у клієнта і каже:

Т(1). «Я бачу, що Ви злитесь». Це емпатична відповідь. Клієнт у контакті зі своєю злістю і каже:

К(1). «Так, злюся».

Т(2). «Спробуйте не йти повністю в агресію. Начебто Ви спускаєтеся у скляному ліфті та спостерігаєте, що під поверхом агресії. Яка емоція там мешкає. Що ви відчуваєте?».

К(2). "Мені тут якось погано, неспокійно".

Т(3). «А чи можете Ви описати своє переживання?». Клієнт часто починає це описувати руками – немає слів цього переживання.

Далі психотерапевт (якщо сам клієнт не виходить знайти слова) допомагає вербалізувати це нове переживання нижнього поверху. Це і є фокусування. Так клієнт може спускатися з найвищих поверхів у свій досвід, з яким він раніше не був знайомий;

1) принцип потенційності травматичних емоцій. Нормальна емоційна реакція закінчується тим, що емоція йде, залишаючи тіло. Якщо травматична емоція залишається, вона міститься під поріг усвідомлення – її у свідомості немає, вона перетворюється на емоцію-в-тілі, живе у скелетній маскулатурі (за В. Райхом) або у внутрішніх органах. Виникають тілесний панцир та напруження у гладкій мускулатурі внутрішніх органів. Улюблений орган страху – шлунок, ось чому виразкова хвороба шлунка та 12-палої кишки знаходиться на вершині психосоматичного континууму. Робота з фокусуванням може бути корисною під час лікування психосоматичних розладів.

4. Техніка метафори. Якщо метафора відповідає досвіду клієнта, вона дозволяє йому увійти в символічний пласт власної свідомості, уникнути предметної визначеності світу, що накладає суттєві зовнішні обмеження на прийняття рішення самим клієнтом. Наприклад, якщо клієнт ненавидить дружину (вона стала негарною, товстою, величезною) і внутрішньо бажає їй смерті, то за вираженого почуття провини він навряд чи почне обговорювати з терапевтом тонкощі та деталі своїх агресивних фантазій. Метафору можна побудувати таким чином: «Одного разу принц однієї маленької держави вирішив посадити у себе під вікном гарне дерево з прекрасними квітами. Він знайшов таке дерево – воно було маленьке, ніжне, тендітне. Щоранку та вечір принц насолоджувався прекрасним, сліпучим виглядом та пахощами цього дерева. Але раптом дерево почало швидко рости, товщати, зачинило вікно спальні принца, і сонце вже туди не проникало. У спальні стало холодно, незатишно. Через вікно він нічого не міг бачити. Це було те дерево, яке він раніше любив і яким дуже пишався. Але це

дерево стало йому заважати, стало йому ненависним. Принц вже почав виношувати плани, як спилати, знищити дерево...». Клієнт, звільнений від почуття провини, у цьому метафоричному образі може обговорювати свої агресивні почуття до «дерева», що непомірно розрісся.

Метафора є чудовим засобом терапевтичної регресії у тому сенсі, що звільняє клієнта від дорослої визначеності світу, його причинно-наслідкової взаємопов'язаності. Ти відчуваєш, що підійшов до краю і повинен перебратися на інший берег? Тут, звичайно, клієнт не дає технічних варіантів переходу на інший берег (як побудувати міст, як знайти човен тощо). Цей перехід не підкоряється предметній визначеності ситуації, і головне тут – переживання клієнта, які роблять внутрішньо необхідним такий гігантський стрибок «на інший берег». Вочевидь, що й на рівні первинних метафоричних образів проблема вирішена, це значне просування клієнта до зростання.

У клієнт-центрованої терапії підкреслюється, що йдеться не про особистість, а про людину. Тобто психіка і тіло виступають у певній єдності, і всі процеси, що відбуваються в людині, мають єдину психосоматичну природу. Тому важливо вбачати вегето-сенсорні маніфестації психологічних станів. У цьому сенсі метафора має можливість «працювати» на різних рівнях організації людини.

Метафора може бути цілісною характеристикою людини, яка відбиває її життєву стратегію. У наведеному нижчому прикладі терапевтична метафора дозволяє: по-перше, увійти у соматичні ланки проблеми, а не залишитися у когнітивній площині – пошуку нових способів тлумачення клієнтом власної проблемної ситуації; по-друге, побудувати (знайти) нову здорову метафору життєвого стилю; по-третє, зробити трансформацію метафор з неконструктивних у конструктивні; по-четверте, побудувати нові здорові соматичні ланки здорових переживань.

Терапевтична робота здійснювалась у груповому форматі з молодістю жінок. У тексті літера «К» – це позначення «клієнта», а «Т» – «терапевта». Курсивом надано текст, який не спрямований

на клієнта, а несе пояснювальний зміст для тих, хто навчався у групі.

Я переживаю про те, наскільки він (чоловік) мені простивши те, що було раніше. Він каже, що пробачивши, але боїться, щоб я цього не повторила в майбутньому. Я собі довіряю, що нічого не вчиню. Це мене заспокоїло, але почуття провини у мене є. Мені важливо, щоб я собі простила власні дії. Щось знаходять тривога та сльози.

Я на стільчику сиділа з трохи схрещеними ногами. Мені заохотилося їх поставити прямо.

Т: У мене таке враження, що спинка вирівнялася.

До: Так (й показала тілом). Рівніше сіла.

Т: Рівні ноги, рівна спинка.

До: Солдат. Пом'ятаю свою дитячу фотографію, де руки «по швах». Стою «стійкою смирно». Щось таке.

Т: А якщо «вільно»?

К: Відчуваю собі розслаблено.

Т: «Вільно» – добре, «смирно» – «олов'яний солдатик».

К: «Смирно» сковує, тримає. Виникає фантазія: наді мною стоїть чоловік-наглядач. Це сковує.

Хочеться відкинути голову, розслабитися, але щось стримує. Я сама собі підганяю, щоб процес у групі йшов швидко, щоб я не затримувала. Так я роблю і в життя.

Т: Чи можете виконати команду "вільно"?

До: Сльози підходять.

Т: Це – смирно, а зараз – вільно.

Маю на увазі ті, що клієнт не може увійти в стан «вільно», і плаче від того.

К: Сльози йдуть, не знаю про що. Я розумію, що біль підходить, але я не знаю про що це?

Т: Це не потрібно знати, такого завдання не стоїть.

К: Коли я розслаблююся, я застигаю.

Т: У Вас злість йде. Таке враження, що не можна бути «вільно», треба бути «смирно». Смирно – це упокорювання, пригнічення.

К: У мене похитування голови... Батько пройшов армію. Він розповідав про свої заслуги перед Вітчизною. Часто говоривши: «Мовчати, поки зуби торчати!». Не дававши слова сказати.

Що Ви відчуваєте?

К: Складно щось говорити. Ноги скуло, ніби хтось тримає.

Т: У мене відчуття, що вони не стільки напружилися, скільки налилися і стали як колодязі.

До: Так, у мене так буває. Я зараз їх так поклала, щоби не набрякли.

Т: Давай подивимося у живіт. Таке враження, що в нього щось влили. Тіло щось знає.

К: Утиснутий, напружений шлунок та нудити. У горлі якісь бульки.

Т: Ноги, живіт, шлунок, нудити, бульки у горлі... Це тілесна структура.

Недоречно квапитися зібрати всі тілесні прояви разом. Ці тілесні маніфестації відбивають метафору людини у тяжкості, неможливості бути собою, стриманості, налитості. Їх потрібно зв'язати на рівні переживання. Тіло намагається перейти до табору «вільно». Ті епізоди, за які клієнт відчуває почуття провини, – це перехід у стан «вільно», де собі можна щось дозволити. Але це («вільно») не справжнє, а справжнє – жити у відповідності до очікувань («смирно») спочатку родичів, а потім власних (інтроецировані очікування) – «будь готовий – завжди готовий», «мовчати, поки зуби торчать».

Будь-яка людина думає про вольницю, і намагається втекти до неї. Є кілька варіантів фантазійного відходу у вольницю:

1) прийде година і я зароблю гроші, куплю будинок на морі тощо. Це «вільно» попереду, я його бачу. А сьогодні – «скромно»;

2) «вільно» – на стороні, за забором. Завжди можна тігцем (по-тихому) вибігти в це «вільно». Жити клієнтка винна «смирно», а у фантазії піти у «вільно».

Фантазія є механізмом доповнення реальності, її заміщенням, деякими фантиками Така схильність до непродуктивних фантазій виявляється у підлітковому віці – у дитинстві такі фантазії

здаються нормальними. У стані «смирно» (соматична структура якого – відрижка, бульки в горлі, роздутий живіт, стислий шлунок, наліті як колодки ноги тощо) зрозуміло як жити, але важко тягне у стан «вільно».

У нас створилася психотерапевтична метафора: «вільно» vs «смирно». Причому вектор життєвого шляху спрямований від «вільно» до «смирно». «Вільно» негативно конотовано: воно є йогоїстичним, несерйозним, легковажним, бути легкою та вільною – це життєвий крах. Як людина може прийти в стан «вільно», якщо правильним є життя у стані «смирно». Проблема набула соматичного сенсу: ноги не справляються, стають колодами. Для того, щоб зрушити колоду з міста, потрібні зусилля. Це життя із зусиллям, через зусилля. Гедоністичне життя – не моє: я мушу страждати й мучитися. Тому перехід від «смирно» до «вільно», як терапевтична стратегія, не може бути здійснено. Навпроти, життя плине від «вільно» до «смирно».

Мені приходить слово «покірно».

К: Я – покірна жінка. У мене останні п'ять хвилин підіймається жар та щокі горять.

Т: Так...

Коли ми опиняємось в інфантильному тренді («смирно» і воно гарно) через його ампліфікацію евокативною технікою (ранні спогади) підсилюється й виходити на авансцену протилежна – організмична тенденція. Ставати легше, вільніше, живіше. К. Роджерс (1994) позначивши цей механізм як «емоційне врівноваження». Концептуально опис цього механізму дуже неартикульований.

К: У мене взагалі тіло легше стало.

Т: А на душі?

До: Теж легше.

Т: Так.

Це психіка чи тіло. Нічого немає у психіці, що не відбувалося у тілі. Важливо побудувати перспективу вільності. Погано бути «вільно», і, навпаки, «смирно» – це позитивно. Можливо провести смислову роботу, пов'язану за допомогою клієнта, внести в себе

позитивні сенси «вільності» (наприклад, порекомендувати літературу з позитивності жіночого стилю життя (вільність, легкість, успіх)). Метафору «вільно» vs «смирно» слід трансформувати в другу метафору, де «вільно» позитивно конотується, а «смирно» – негативно.

Є така метафора «павутиння», де муха заплутується, де бабочка втрачає надію жити.

К: Павутиння – це смерть (на обличчі ознаки відрази та гніву).

Т: Це точно так.

Метафору «смирно» переведено в метафору «павутиння», яке несе в собі смерть. А смерть – не дуже добрий мотиватор знаходитись у «павутинні» (у «смирно»). Людина змінюється на рівні метафор. Зміна метафор – це зміна парадигм внутрішньої життя. Метафора, що наведена психотерапевтом, має сприйматися клієнтом, як своя.

На вас лягає метафора павутинні?

До: Так. У мене останні 10 хвилин страшне здавлювання у горлі.

Т: Хочеться вирватися з павутиння?!

Коли змінюємо метафору, у тіло проростають нові переживання (емоції-в-тілі), як нові здорові коріння. «Павутиння» – відсутність життя й дихання. Хочеться вирватись у життя, дихання, море. Психотерапія – це завжди перехід від одного стану до іншого. Питання переходу від «смирно» до «вільно» навіть не стоїть. Плині, навпаки, від «вільно» до «смирно». «Вільно» – це погано, брудно. Усі внутрішні річки течуть у «смирно». А у метафорі «павутиння» вже цього не має. «Вільно» – це гедоністично, егоїстично, життя для себе; «смирно» – життя для іншого, заради іншого, підкорятися, почуття, що ти потрібен. Ми перевернули метафору та смисли.

К: Я думаю, які метафори мені підійшли? Метафора павутиння vs вода. Навіть сьогодні мені снилося море. Мені дуже часто вода сниться. Я говорю і чомусь плачу.

Т: Мені зараз хочеться сказати: «Вільно».

У клієнта стало проростати переживання «моря», яке модифікує переживання «вільно», наповнює його новим змістом. Негативна конотація «вільно» трансформується в позитивну, яку представлено метафорою «моря».

5. Техніка «емоційної екстракції» у роботі зі сновидною продукцією. Техніки клієнт-центрованої психотерапії немає повноцінного статусу «техніки» – вони є лише спосіб реалізації відносини (напр., емпатична техніка як реалізація емпатійної установки). У цьому випадку йдеться саме про таку техніку, в якій «світиться» особистість психотерапевта та його ставлення до клієнта.

Клієнт-центровану роботу зі сновидіннями конституюють такі ідеї:

1) сновидіння «живе» над когнітивної площині, тому питання у тому, щоб запропонувати його адекватну інтерпретацію. Передбачається, що вдала інтерпретація сновидіння дає поле смислів: що більше смислів розкривається, то якіснішою буде робота зі сновидінням. Принаймні у сновидця з'являється можливість вибору відповідного варіанту;

2) «когнітивна» робота зі сновидінням не спирається на сенсорні та вегетативні переживання, які власне і є надійними індикаторами сенсу сновидного образу. Сновидець у разі «когнітивної» роботи обирає «зручну» для нього інтерпретацію, яка вписується в його наратив. Це може бути полегшена версія своїх проблем, що характеризується «сліпотою» до власного досвіду, а може, навпаки, бути проявом агравації. Вибір версії сновидцем може визначатися не організмичним процесом, а системою стильових захистів і опорів, що склалася. Нерідко у групах виникає ситуація, коли вся група вже «зрозуміла» сон, що залишається поза розуміння лише самого сновидця;

3) герменевтичний дискурс задає розуміння сновидіння як містить приховані (латентні) смисли, які потребують відкриття (розкриття). Для клієнт-центрованого психотерапевта тканина сновидіння містить приховані переживання, які потребують актуалізації так, що вони поступово охоплюють сновидця, а потім доводяться до краю. Сновидні символи не трактуються (в принципі це теж не

виключено, але це не становить суті клієнт-центрованої роботи). Завдання полягає в тому, щоб "видавити" з тканини сновидіння приховані переживання (як пасту з тюбика). І це задає певніший процесуальний рух, коли багатозначність смислів редукується і сновидець у своїй процесуальності відкриває досить однозначне переживання, що спирається на описане К. Роджерсом «почуття правильності», що є організмичним і має в своїй основі сенсорні та вегетативні ланки. Така редукція смислової багатозначності та опора на організмичний процес сновидця дозволяє, з одного боку, зробити процес більш спрямованим, швидким та певним, а з іншого, – не дає можливості сновидцю «грати», обираючи зручний варіант інтерпретації;

4) сновидіння слід розкривати за частинами (як, наприклад, в гештальттерапії, психоаналізі тощо.), а цілісно: із частин важко відтворити ціле. Тому клієнт-центрована робота зі сновидіннями заснована на роботі із системоутворюючим елементом, що несе ознаки цілого, яким і є переживання. Таке переживання, як правило, втратило якість процесуальності – воно не тече, є застряглим, зафіксованим;

5) не має сенсу працювати виключно з реальністю сновидіння – воно має бути включене до актуальної життєвої ситуації і може бути зрозуміле лише з її феноменологічних рамок. Не може бути сновидіння заради сновидіння;

6) у роботі зі сновидіннями не слід доводити «розуміння» сну клієнтом до краю, до логічного кінця – повністю чи повністю зрозумілий сон, чи всі деталі сну зрозумілі, чи створилася чітка картина сну, де всі елементи пов'язані? Імплицитна установка часто полягає в тому, щоб сновидець (клієнт) до кінця зрозумів сон. Якщо запитати його: «Чи зрозумілий сон, його послання? Усі елементи сну зрозумілі?», то сновидець має сказати: «Так. Я повністю зрозумів сон. У клієнт-центрованій роботі, навпаки, розуміння йде не від голови, а від серця. Ми не повинні прагнути відкрити сон повністю – у клієнта виникає почуття, що він щось важливе зрозумів, але точно ще не знає, що саме; це почуття зрозумілості супроводжується вираженими емоціями та вегетативними

проявами. Не слід доводити зрозумілість до краю у межах однієї сесії. Почуття зрозумілості має зовсім інші визначення – насамперед, це почуття зрозумілості. Змінюється стилістика спілкування – у сновидця (клієнта) часто спостерігаються паузи, небажання просто говорити, емоційне залучення і т.п. Групова сесія може, наприклад, закінчитися почуттям розуміння з вираженим емоційним та вегетативним супроводом у клієнта. У цьому інтелектуальне розуміння може відставати від чуттєвого розуміння. Важливо запустити процес, а чи не зрозуміти. Розуміння може бути поверховим, а крім того, ще й хибним, що не спирається на переживання. Процес запуску руху, в якому поспіх передчасного розуміння, розуміння, що не спирається на переживання, на приховані емоції, що актуалізуються, може бути небезпечним. Актуалізовані емоції можуть знайти вираз у новому сновидінні, у бажаннях, фантазіях, смаках тощо;

7) основна ідея роботи полягає у фокусуванні уваги сновидця (клієнта) на прихованих у тканині сновидіння переживаннях, а не на змісті сновидіння.

Етапи клієнт-центрованої роботи зі сновидіннями можуть бути представлені таким чином:

1) сновидець якомога детальніше розповідає сновидіння, у всіх нюансах. Його завдання передати як зміст, а й ті емоції, які «живуть» у тканині сновидіння. Йдеться не лише про ті емоції, які сновидець усвідомлює (причому, як у рамках самого сновидіння, так і після), а й про ті, що у сновидінні присутні, але контакту з яким він не має. Існують деякі технічні «прийоми» активізації прихованих емоцій:

- активізація дихання (прохання не стримувати дихання, або дихати дещо глибше);
- «уподібнення клієнту» – якщо під час розповіді сновидець підтримує свою голову рукою, то я прошу його покласти свою голову на мою долоню (оскільки робив це він сам), якщо він обіймає себе двома руками – я це роблю за нього. Спостерігається помітна активізація дихання – воно стає ча-

стіше та глибше, що є надійним маркером активізації переживань;

- прохання, щоб клієнт трохи опустив голову і спрямував погляд униз. Це може активізувати кінестетичну систему та актуалізувати систему переживання;
- фокусування уваги клієнта на тілесних проявах опору процесу (піднімається голова, напружується шия тощо), що є варіантом опрацювання блокувань розгортання процесу.

Таких прийомів у процесі психотерапії народжується багато.

2) психотерапевт, відчуваючи, що відбувається в клієнті, фокусує його увагу на тих переживаннях, які в ньому трапляються. Причому одночасно у клієнті відбувається багато подій – і думок, і почуттів, і фантазій, і спогадів тощо. Тільки одне з них, актуалізуючись, призводить до розгортання процесу, що має якість організму. Саме надчутливість психотерапевта, його здатність відчувати клієнта та утилізувати ці почуття в процесі психотерапії є тим, що Е. Мінделл назвала метанавиком. Основа повноцінного фокусування – наявність метанавику у психотерапевта.

3) вилучення (екстракція) клієнтом із сновидіння базового переживання, яке його конотує.

4) «вбудовування» одержаного переживання у контекст життя (наприклад, «Що для Вас означає переживання малої цінності?»).

5) виникнення почуття «зрозумілості» сновидіння. Деталі сновидіння ніби здуваються, їх як із тюрника було видавлено (витягнуто) переживання. Клієнта перестає залучати сновидіння, воно йому стає порожнім. А сам він поринає у переживання потоку свого життя.

6) готовність клієнта обговорювати власне життя у тих сновидіннях.

Наведемо приклад. У групі зустрічей (особистого досвіду) сновидиця М. (жінка 25 років, лікар за фахом) розповіла свій сон:

Вона знаходиться в приміщенні, яке схоже на совдепівську їдальню – там брудно та неприємно. Разом з тим, це не тільки їдальня, а й лікарня – там лікарі, які один з одним розмовляють, а сновидицю, незважаючи, що вона до них звертається, не поміча-

ють («впритул не бачать»), і щось неприємне про ній кажуть. Сновидиця виявляється за одним столом з мамою (начебто в їдальні). Відчуває себе маленькою.

Базовим переживанням клієнтки, яке резонувало в мені як фасилітаторі, було переживання малої цінності – «мене не бачать, не помічають, не поважають». Коли я запитав у сновидиці про її переживання під час і після сновидіння, вона сказала, що це здивування: «Я не розуміла це лікарня чи їдальня, і як це пов'язано. Загальне відчуття безглуздості. Загалом погане почуття». Вона не артикулювала переживання своєї малої цінності. Це не означає, що вона не має доступу до нього. Але тим не менш вона ухилялася від байдужості клієнт-центрованого підходу до нозології, рівня розладу (невротичного, прикордонного, психотичного) і характерології клієнта обумовлює неспецифічність основних ефектів психотерапії – зміна Я-концепції, ідеал-освіт Я, підвищення «зрілості спостерігається поведінки, зміни у сприйнятті та прийнятті себе, впровадження раніше відкидається досвіду в структуру “Я”, зсув джерела оцінки – перехід від зовнішньої оцінки до внутрішньої» (Становлення, с. 119), відкритість своєму та чужому досвіду, реалістичність сприйняття, покращення психічної адаптації, зменшення фізіологічної напруги, уникнення «від статичного, жорсткого, бездушного, безособового типу функціонування» до «плинної, мінливої, наповненої диференційованими почуттями життєдіяльності» (Становлення, с. 109-110) тощо. організмичного процесу від вивільнення травматичних переживань. Я з усією очевидністю відчував, що головним (системотворчим) переживанням сну є почуття малої цінності. Я фокусував увагу сновидиці на цьому переживанні: «Я відчуваю, що важливим переживанням у Вашому сновидінні є відчуття власної малої цінності. Яке місце воно має у вашому житті?».

Клієнтка витримала значну паузу, глибоко зітхнула і почала розповідати про своє життя, повне нарцистичних травм та переживань. І справді, головне питання її життя – питання її цінності для інших. На моє запитання: «Чи зрозумілий для Вас сон?» вона відповіла, що не розуміє деталі сну, але в цілому сновидіння для

неї зрозуміле. Така відповідь супроводжувалася вираженими вегетативними проявами – пітливість, почуття холоду, ознобу тощо, а також втратою інтересу до деталей сну. Вона почала згадувати, промовляючи основні травматичні події свого життя, що знаходяться на векторі «самоцінність – відсутність власної цінності».

Разом з тим сновидіння містить й інші переживання, які перебувають у зв'язку з базисним. Ті елементи сновидіння, які репрезентують непроявлені переживання, як і раніше, цікавлять сновидицю. Зокрема клієнтку цікавило питання про матір, що означає наявність її образу в сновидінні. Я попросив її подумати про матір, і вона почала висловлювати амбівалентні почуття щодо неї: з одного боку, багато претензій та невдоволення, а, з іншого, якесь нереалізоване очікування від неї уваги та підтримки. Я запитав клієнтку: "Що для Вас прийти до матері після того, як Вас не помітили на роботі?" Моє резонансне переживання – клієнтка шукає захисту та підтримки з боку матері, але не сподівається її отримати. Я їй і сказав про це, але не як факт її життя, а факт мого переживання, з яким можна погодитися або, навпаки, спростувати. Вона почала злитися на матір, одночасно плачучи і відчуваючи власну безпорадність. Для неї стало фактом переживання її бажання сховатися за матір'ю, і невіра в те, що вона зможе його реалізувати.

Сон став зрозумілим для клієнтки. Причому розуміння прийшло з реальності її переживання. Всі елементи сновидіння енергетично здулися, клієнтка втратила до них інтерес. Сновидіння стає елементом життя клієнтки. Вона готова обговорювати життєві проблеми.

Принцип деноміналізації. Важливою умовою створення специфічного психотерапевтичного простору відносин є відчуття психотерапевта. Труднощі такого відчуття обумовлені: 1) утрудненнями розгортання психотерапевтичного процесу: зниження «енергії» потоку, формування «пасток», випадання деяких компонентів емоційної схеми, труднощі входження клієнта у свою травматичну зону і подальша складність виходу з неї, 2) спотвореними формами переживань що ускладнює доступ до них психотера-

певта (пряме відчуття): психотичне, або «мовленнєве» переживання, ригідність емоційних патернів, незрозумілість мотивів та імпульсів клієнта, генералізовані (масштабні) негативні емоційні схеми, дисфункціональні схеми взаємодії, крихкі процеси. І тут існує тенденція психотерапевта ухилитися від прямого контакту з переживаннями клієнта, замінивши емоційну емпатію «знанням» – «емпатійним знанням», «знаючим розумінням», «співчутливим знанням».

Деноміналізація полягає у очищенні почуття від слова. При невротично організованій психіці пропонується клієнту «залишити» слово, подивитися, що лежить під ним – яке переживання, спогад чи тілесне відчуття. Клієнту пропонується метафора цукерки у фантиці: цукерка може бути обгорнута непридатним фантиком, наприклад, цукерка «Червоний мак» у фантику «Дюшеса». Слово "рятує" завжди, але далеко не завжди відображає реальність. Ноам Хомський запропонував фразу, яка стала взірцем безглуздості – «безбарвні зелені ідеї люто сплять». Але виявляється, що і вона може задати, як пише лінгвіст Хіларі Патнем, цілком осмислену реальність: ідеї можуть бути ніякими (безбарвними), незрілими (зеленими), вони можуть бути недієвими (сплять) [3, с. 101]. Таким чином, мета техніки деноміналізації – позбавитися слів. Невротично організована особистість досить легко виходить за межі слова. Це може статися у просторі «тіло-переживання-спогад». Те, з якого місця починати деноміналізацію залежить від особливостей організації психіки – у когось «вхід» легко здійснюється через тіло, у когось – безпосередньо через емоції, у когось – через спогади. Активізація одного компонента зазначеного простору врешті-решт призводить до активізації іншого. Ці компоненти є елементами "емоційної схеми", концепція якої розроблена в емоційно-фокусованій терапії. Переживання в чистому вигляді у клієнта представлено рідко: або воно взагалі перекрито для клієнта, який у результаті не може його відчутти, або перекручене. Один із видів спотворення – інтелектуалізація переживання, при якому воно поміщається в інтелектуальну оболонку, як папір у файл. У результаті болючі емоції стають менш травматичними:

одна справа мати концепцію власної самотності та непотрібності, а інша – пережити ці почуття у чистому вигляді. Цей варіант деноміналізації позначений нами як інструктування.

Другий варіант деноміналізації – фокусування психотерапевтом прихованих переживань клієнта, звернення клієнта ними уваги. Існує різниця між емпатією та фокусуванням. Емпатія – це вербалізація психотерапевтом актуальних переживань клієнта, немає забігання наперед. Емпатія відбиває терапевтичну стратегію «на півкроку позаду», стратегію проходження (following). Фокусування відбиває стратегію «на півкроку попереду», стратегію керівництва (guiding), хоча у рамках процесу клієнта. Психотерапевт забігає вперед, але в рамках русла руху клієнта. Фокусування – це повідомлення клієнту не актуальних емоцій, а тих, що трохи віддалік від нього, у рамках «зони найближчого розвитку».

Третій варіант деноміналізації у тому, що психотерапевт з допомогою терапевтичного резонансу входить у внутрішній світ клієнта, і спілкується з клієнтом з цих резонансних переживань (супровід). Те, чого не знає і не відчуває клієнт, є психотерапевтом, будучи його дисоційованою частиною. Фактично клієнт знайомиться зі своїм внутрішнім світом від імені психотерапевта. Це досить складна робота для психотерапевта, який повинен «відмовитися» від думок щодо клієнта та всі види резонансу (тілесний, емоційний) поступово перевести у суто емоційний. На цьому рівні можливий емоційний прорив у відносинах. Якщо не довести до емоційного резонансу, то дуже часто психотерапевт виконує асенізаторську роль (вивіває енергетичну складову переживань клієнта) – клієнту стає легше за рахунок зниження заряду патогенних емоцій, але психотерапевтично нічого не відбувається.

Важливою умовою роботи психотерапевта проти захисної функції клієнта є актуалізації організму, інакше висока ймовірність ретравматизації. Техніка деноміналізації дозволяє очистити переживання від інтелектуального «лушпиння» та отримати чисте живе переживання.

Висновок

К. Роджерс створив настільки новаторський образ людини і терапії, що «вимушений був визнати, що, можливо, у різних теоріях психотерапії процес, напрямок та її кінцеві цілі можуть бути різними» (16, с. 120). Фактично весь лад клієнт-центрованої терапії пронизаний ідеєю віри в людину – він за своєю природою є гарним. Цю гарність забезпечує властива будь-якій людині організмична тенденція, яка як чиста річка зрошує весь простір особистості та тіла. У нормі ця тенденція активна, вона поживляє людину. Якщо людині вдається жити в ладі з цією тенденцією, то вона росте і розвивається, стає повністю функціонуючим. Якщо з якихось причин ця тенденція перекривається, загальмовується, переходить у потенційну форму, або спотворюється, то його зростання та розвиток гальмуються.

Завдання терапії у тому, щоб актуалізувати організмичну тенденцію. Умовою такої актуалізації К. Роджерс бачив у створенні специфічних, наповнених стосунків. Характеристика цих відносин описується необхідними та достатніми умовами зміни клієнта. Мета терапевта – створити такі стосунки. Перед клієнтом терапевтичних завдань психотерапевт не ставить – організмична тенденція з властивим їй почуттям правильності поведе у потрібному клієнта напрямі.

Така взаємодія з клієнтом має якість Зустрічі. Основний напрямок зростання та розвитку клієнта – зближення досвіду з Я-концепцією. При цьому досвід розуміється як процеси, що глибоко протікають, які недоступні клієнту без саногенних терапевтичних відносин.

Після завершення великої дослідницької програми в Чикагському університеті, пов'язаної з інтенсивним вивченням терапевтичного інтерв'ю, були описані окремі процеси змін клієнта. По суті, в рамках цієї програми був здійснений перехід від статичного аналізу відносин між Я-концепцією та Я-ідеалом, між Я-концепцією та адаптацією тощо. Цей інтерес до динаміки, а не до статичності особистості дозволив виявити стійкі зміни клієнта у всіх проаналізованих терапевтичних інтерв'ю, проведених Роджерсом.

Було показано, що з клієнтів виявлено такі зміни: 1) підвищується відкритість досвіду – готовність запровадити у власну Я-концепцію новий досвід; 2) поглиблюються переживання; 3) підвищується довіра до власних проявів, до себе; 4) формується внутрішній локус оцінки; 5) посилюється готовність увійти до «процесу життя»; 6) поглиблюється знання себе у процесі переживання.

Натан Раскін пише, «я не потребую того, щоб кожен клієнт або кожен студент вибирали мене для терапії або для лекцій. Одні з моїх колег люблять та поважають мене, інші – ні. Якщо я можу включити в Я-концепцію ці різні реакції на мене, я можу бути відкритим до всього свого досвіду»

Результатом розвитку особистості та максимально ефективною психотерапії стає «повністю функціонуюча особистість». Концептуально це поняття означає повну конгруентність, здатність долати перепони та проблеми життя, творчо себе реалізовувати. В результаті двадцятип'ятирічної дослідницької програми виявлено, що така особистість характеризується позитивною Я-концепцією, ефективним соціальним функціонуванням та готовністю організму відкликатися на будь-які зовнішні впливи.

Реальний психотерапевтичний процес у рамках клієнт-центрованого підходу набагато ширший і багатший, ніж теорія цього процесу. Саме тому такі психотерапії, що навчаються, довгий час переконані, що тут «нічому вчитися», і намагаються доповнити пояснювальний потенціал теорії Роджерса більш структурованими, зовні «науковими» концептуальними схемами.

К.Роджерс, перераховуючи осіб, яким він допомагав, а це «нормальні», «невротичні» та «душевнихворі», пише, що «я ставлю (ці слова – А.К.) у лапки, щоб показати, що всі ці ярлики вводять в оману» [16, с. 34]. Він (16, з. 118) прямо вказує, що «...мене почали дедалі більше дратувати питання, які зазвичай задаються: «Чи вилікує ця психотерапія від неврозу нав'язливих станів?», «Чи допомагає він (метод – А.К.) при сімейних проблемах?», «Чи можливе його застосування при заїканні чи гомосексуалізмі?», «Чи є лікування стійким?». І далі він (там же) пише, що «це не ті

питання, які треба ставити, якщо є бажання проникнути далі в глибини знання про те, що таке психотерапія або чого вона може досягти».

Байдужість до нозології, структури та рівня розладів, характерологічних стилів клієнта, рівнів його особистісної організації наводить клієнт-центровану терапію до «всеїдності»: її використовують при вирішенні подружніх, сексуальних, невротичних та психосоматичних проблем. Більше того, вона застосовується для лікування традиційно толерантних до будь-якого виду психотерапії проблем. Так, на VI Форумі з клієнт-центрованої психотерапії (Греція, 1995) Г. Стопені-Наста у своїй доповіді розглядала випадки терапії транссексуалізму. Якщо клієнт-центрована психотерапія є не технікою, а системою якісних відносин та ін.

Питання для контролю та самоконтролю

1. Дайте визначення поняття особистості.
2. Які основні змістовні ознаки особистості?
3. Охарактеризуйте основні психологічні теорії особистості.
4. У чому полягають особливості онтогенезу особистості?
5. Поясніть, чому нужда забезпечує розвиток особистості як саморозвиток.
6. Перелічіть атрибутивні властивості нужди, що окреслюють її природу.
7. Охарактеризуйте основні етапи онтогенезу особистості.
8. У чому полягають особливості існування нужди у підлітковому віці?
9. Чому нужда виступає як рушійна сила розвитку особистості?
11. Яким чином генетична психологія може забезпечити прогнозування розвитку особистості?
12. Які концепції життєвого шляху найповніше відображають процес розвитку особистості?
13. Опишіть основні підструктури, що входять до структури особистості.
14. Що являє собою внутрішній світ особистості?
15. Що таке переживання особистості та як вони виникають?
16. Як можна виявити переживання особистості з метою психокорекційного та психотерапевтичного впливу на неї?
17. Які існують джерела активності особистості та як вони впливають на її саморозвиток?
18. Вкажіть основні проблеми вивчення характеру в медичній психології.
19. Поясніть зв'язок між нуждою та формуванням характеру особистості.
20. Поясніть залежність між основними властивостями характеру особистості та її здатністю реагувати на психотравмуючі впливи.
21. Проаналізуйте психічні стани як основні явища психічного життя особистості.
22. Які методи застосовують для вивчення психічних станів?

23. Як змінюється співвідношення біологічного і психічного у процесі онтогенезу особистості?

24. У чому полягає зв'язок досвіду з іншими психічними структурами особистості?

25. Проаналізуйте когнітивну сферу на різних етапах онтогенезу особистості.

26. Чому нужна як спрямований енергетично-інформаційний носій сприяє саморозвитку особистості?

27. Що ви розумієте під поняттям “психологічне здоров'я особистості” та чим воно відрізняється від психічного здоров'я?

28. Поясніть проблему існування особистості, виходячи з генетичного розуміння фундаментального факту співвідношення біологічного і соціального у функціонуванні психічного ядра особистості.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Адлер А.* Наука жить. – Психология личности в трудах зарубежных психологов. Хрестоматия. – СПб: Питер, 2000. – С. 52-64.
2. *Адлер А.* Понять природу человека. – СПб: Академический проект, 1997.
3. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Класс. – 331 с.
4. *Амонашвили Ш. А.* В школу – с шести лет // Педагогический поиск. – М.: Педагогика, 1987.
5. *Амонашвили Ш. А.* Здравствуйте, дети! Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.
6. *Аристотель.* О душе. – М.: Наука, 1976. – 448 с.
7. *Балл Г. А.* Костюк и его методологические уроки // Психол. журнал. – 2000. – Т. 21. № 3. – С. 112-116.
8. *Балл Г. А.* Теория учебных задач. Психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.
9. *Бондаренко А. Ф.* Психологическая помощь: теория и практика. – К.: Укртехпресс, 1997. – 215 с.
10. *Браун Д.* Психология Фрейда и постФрейдисты. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1998. – 420 с.
11. *Бройл Луиде.* По тропам науки. – М.: Наука, 1962. – 295 с.
12. *Брушлинский А. В.* Деятельность и опосредствование // Психол. журнал. – 1998. Т. 19. – № 6. – С. 118-126.
13. *Будилова Е. А.* Методология, теория и эксперимент в научном творчестве // Вопр. психол. – 1979. – №3. – С. 106-124.
14. *Булахов Ю. Ф.* Соотношение теории и метода в научном познании // Философ. науки. – 1981. – №4. – С. 135-137.
15. *Буякас Т. М.* инициальный путь развития личности: возможности психологической работы // Вопросы психологии. – 2003. – № 5. – С. 68-79.
16. *Бэкон Ф.* Великое восстановление наук // Сочинения. – М.: Мысль, 1977. – Т. 1. – 567 с.
17. *Валлон А.* Психическое развитие ребенка. – М.: Просвещение, 1967. – 195 с.

18. *Верч Дж.* Голоса разума. Социокультурный подход к опосредованному действию. – М.: Тривола, 1996. – 174 с.
19. *Гегель Г. В. Ф.* Энциклопедия философских наук. Наука логики. – М.: Наука, 1974. – Т. I. – 452 с.
20. *Гегель.* Сочинения. – М.: Наука. – Т.4. – 1963.
21. *Гете Г.* Собрание сочинений: В 10 т. – Т.7. – М., 1976.
22. *Гиппенрейтер Ю. Б.* Введение в психологию: Курс лекций. – М.: изд-во Моск. унта, 1995.
23. *Декарт Р.* избр. произв. – М.: ГиПЛ, 1950. – 710 с.
24. *Джеймс У.* Психология. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
25. *Дригус М. Т.* Дослідження суб'єктивних детермінант результативного учіння: концептуальний підхід // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. – К., 1993. – Т. 1. – С. 187-193.
26. *Зейгарник Б. В. и др.* Саморегуляция поведения в норме и патологии // Психол. журнал. – 1989. – №2. – С. 122-132.
27. *Иванов В. П.* Человеческая деятельность – познание – искусство. – К.: Наук. думка, 1977. – 251 с.
28. *Кемпбел Д.* Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. – М.: Прогресс, 1980. – 319 с.
29. *Кенинг К.* Три первых года ребенка. – Духовное познание. – Калуга, 2002. – 148 с.
30. *Кернберг О.* Агрессия при расстройствах личности и перверсиях. – М.: Класс, 1998. – 368 с.
31. *Клапаред Э.* Психология ребенка и экспериментальная педагогика. – М., 1919. – 187 с.
32. *Кле М.* Психология подростка (Психосексуальное развитие). – М.: Педагогика, 1991. – 176 с.
33. *Клименко В. В.* Как воспитать вундеркинда. – Харьков: Фолио, 1996. – 464 с.
34. *Корнилова Т. В.* Акт опосредствования или артефакт? // Психол. журнал. – 1999. – Т. 20. – № 6. – С. 104-109.
35. *Костюк Г. С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с

36. *Костюк Г. С.* Навчання і психічний розвиток учнів // Психологічна наука, вчитель, учень. К.: Рад. школа, 1979. – С. 19-32.
37. *Костюк Г. С.* Принцип развития в психологии // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С. 118-152.
38. *Костюк Г. С.* Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі // Комуністична освіта. – 1937. – № 8. – С. 52-64.
39. *Костюк Г. С.* Психологические аспекты опытно-экспериментальных педагогических исследований // Костюк Г. С. избр. психол. труды. – М.: Педагогика, 1988. С. 76-86.
40. *Котырло В. К., Дуткевич Т. В.* Роль совместной деятельности в формировании познавательной активности дошкольников // Вопр. психол. – 1991. – № 2. – С. 50-59.
41. *Кремень В. Г., Ільїн В. В.* Філософія: мислителі, ідеї, концепції. – К.: Книга, 2005. – 525 с.
42. *Лерш Ф.* Розуміння особи у психології. – Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – К.: Пульсари, 2001. – С. 93-121.
43. *Личко А. Е.* Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1983. – 255 с.
44. *Лысюк О. Г.* Эмпирическая картина становления продуктивного целеполагания у детей 2-4 лет // Вопр. психол. – 2000. – № 1. – С. 98-109.
45. *Мадди С.* Теории личности. Сравнительный анализ. – СПб: Речь, 2002. – 539 с.
46. *Максименко С. Д.* Генеза здійснення особистості. – К., 2006. – 255 с.
47. *Максименко С. Д.* Генетико-моделирующий метод в исследовании возрастной и педагогической психологии // Тез. к XXII Междунар. психол. конгрессу, ГДР, Лейпциг, 6-12 июля. – М., 1980. – С. 37.
48. *Максименко С. Д.* Генетико-моделирующий метод в исследовании обучения и умственного развития школьников // Радянська школа. – 1981. – № 12. – С. 23-29.

49. Максименко С. Д. Генетическая психология. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 319 с.
50. Максименко С. Д. Генетическая психология: проблемы и перспективы // Журнал практикующего психолога. – 1998. – № 4.
51. Максименко С. Д. Загальна психологія. – К.: Форум, 2000. – 543 с.
52. Максименко С. Д. Історія психологічного аналізу // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 3-4. – С 39-46.
53. Максименко С. Д. Методологические аспекты психологии обучения // Психология. 1988. – Вып. 31. – С. 3-10.
54. Максименко С. Д. Общая психология. – М. – К.: Рефл-бук, Ваклер, 1999. – 528 с.
55. Максименко С. Д. Основи генетичної психології. – К., 1998. – 218 с.
56. Максименко С. Д. Проблема метода в возрастной и педагогической психологии // Вопр. психол. – 1989. – № 4. – С. 31-39.
57. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці. – К.: Наук. думка, 1999. – 216 с.
58. Максименко С. Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. – К.: КДП, 1990. – 240 с.
59. Максименко С. Д., Недашковский В. П. Теоретические аспекты исследования формирующего эксперимента в психологическом исследовании учебного процесса. – К.: Рад. школа, 1983. – С. 40-50.
60. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб: Евруния, 2001. – 472 с.
61. Маслоу А. Психология бытия. – М. – К.: Рефл-бук, Ваклер, 1997. – 300 с.
62. Маслоу А. Самоактуализация личности // Психология личности. – М., 1982.
63. Машибиц Е. И. Психологические основы управления учебной деятельностью. – К.: Вища школа, 1987. – 223 с.
64. Мей Р. Становлення екзистенційної психології. – Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – К.: Пульсари, 2001. – С. 124-164.

65. Менчинская Н. А. 50 лет советской психологии обучения // Сов. педагогика. – 1967. № 10. – С. 126.

66. Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. Л. С. Выготский и современная культурно-историческая психология (Критический анализ книги М.Коула) // Вопр. психол. – 2000. – № 2. С. 102-117.

67. Михайлов Ф. Т. Философско-методологические проблемы психологического исследования // Вопр. психол. – 1981. – № 1. – С. 44-56.

68. Моляко В. А. Методы формирования у учащихся творческого технического мышления. – К.: Рад. школа, 1985. – 57 с.

69. Монтессори М. Помогите мне сделать это самому. – М.: Каранмуд, 2002. – 270 с.

70. Оллпорт Г. Личность в психологии. – М.: КСП+, СПб: Ювента, 1982. – 325 с.

71. Оллпорт Г. Становление личности. – М.: Смысл, 2002. – 461 с.

72. Папуча М. В. Успішність навчання як проблема становлення індивідуальності (на матеріалі старшого шкільного віку) // Освіта і виховання в Польщі: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Ніжин, 1998. – С. 140-148.

73. Папуча М. В., Кричковська Т. Д. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання. Ніжин: Ред.-вид. відділ НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2001. – 146 с

74. Папуча Н. В. Особенности психологической помощи после психотравмы в ранней юности // Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві: Матер. III Харків. Міжнар. психол. читань. – Харків, 1999. – С. 268-271.

75. Пиаже Ж. избр. психол. труды. – М.: Прогресс, 1969. – 659 с.

76. Пиаже Ж. Теория Пиаже // история зарубежной психологии: 30-60 гг. XX века. М., 1986.

77. Платон. Соч. – М., 1963. – Т. 1.

78. Платон. Сочинения: В 3 т. – М., 1970. – Т.2.

79. Принцип развития в психологии/Под ред. Л. и. Анцыферовой, Г. С. Костюка. – М.: Наука, 1978. – 358 с.

80. *Психологія* / За ред. Г. С. Костюка – К.: Радянська школа, 1968. – 572 с.
81. *Психологія внутрішнього світу/ Упор.* – Т.Гончаренко. – К., 2003. – 127 с.
82. *Репкин В. В.* Стрoение учебной деятельности // Вестник Харьков. ун-та. – 1976. № 132. – Сер. “Психология”, вып. 9. – С. 10-16.
83. *Репкин В. В.* Формирование учебной деятельности в младшем школьном возрасте // Вестник Харьков. ун-та. – 1976. – № 171. – Сер. “Психология”, вып. 11. С. 40-49.
84. *Рихтер П. Ф.* Воспитатель ведет за собой будущего светила // Мудрость воспитания. – М.: Педагогика, 1987. – С. 58-59.
85. *Роджерс К.* Взгляд на психотерапию: Становление человека. – М., 1994.
86. *Роджерс К.* К науке о личности // история зарубежной психологии. Тексты. – М.: МГУ, 1986. – С. 200-231.
87. *Роджерс К.* Клиентоцентрированная терапия. – Психология личности... Хрестоматия. – СПб: Питер, 2000. – С.224-233.
88. *Роменец В. А.* Історія психології ХІХ – початку ХХ століття: Навчальний посібник. К.: Вища школа, 1995. – 614 с.
89. *Савченко О. Я.* Дидактика початкової школи. – К.: Генеза, 2002. – 368 с.
90. *Сикорский И. А.* Душа ребенка. – К.: 1911. – 112 с.
91. *Слободчиков В. И., Исаев Е. И.* Антропологический принцип в психологии развития // Вопросы психологии. – 1998. – № 6. – С. 3-17.
92. *Титаренко Т. М.* Життєвий шлях особистості // Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
93. *Ткаченко А. Н.* Принципы и категории психологии. – К.: Вища школа, 1978. – 193 с.
94. *Ушинский К. Д.* Пед. сочинения: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1990. – Т. 5. – 528 с.
95. *Фройд А., Фройд З.* Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов. СПб: В.-Е. институт Психоанализа, 1997. – 387 с.

96. Фройд З. Основные принципы психоанализа. – М.: Рефлбук, К.: Ваклер, 1998. 284 с.
97. Фройд З. Основные психологические теории в психоанализе. – СПб: Алетейя, 1998. – 251 с.
98. Фройд З. Разделение психической личности. – Психология личности... Хрестоматия. – СПб: Питер, 2000. – С. 10-30.
99. Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. – М., 1966. – Вып. 1 и 2. 422 с. – Вып. 3. – 317 с – Вып. 5. – 108 с.
100. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1994.
101. Фромм Э. Душа человека. – М.: ООО издательство АСТ-ЛТД, 1998. – 204 с.
102. Фромм Э. Теория любви // Психология личности. – СПб: Питер, 2001. – С. 100-124.
103. Чепелева Н. В. Теоретические основы психологической герменевтики // Актуальні проблеми психології: Том 2: Психологічна герменевтика. – К., 2006. – Вип. 1. – 127 с.
104. Чепелева Н. В. Життєва ситуація особистості // Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999. – С 112-135.
105. Шагеева З. А., Швырев В. С. Опыт в структуре научно-познавательной деятельности // Вопр. филос. – 1989. – № 5. – С. 41-67.
106. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания. – К.: Стилос, 1997. – 238 с.
107. Швалб Ю. М. Развитие целеполагания у школьников в процессе обучения // Психолого-педагогические аспекты учебного процесса в школе / Под ред. С. Д. Максименко. – К.: Рад. школа, 1983. – С. 66-77.
108. Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. – К.: Наук. думка, 1977. – 365 с.
109. Штерн Э. Прикладная психология. – К.: Госиздат Украины, 1925. – 112 с.
110. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопр. психол. – 1971. – № 4. – С. 6-20.

111. Эльконин Д. Б. Психология обучения младшего школьника. – М.: Знание, 1974. – 64 с.
112. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб: Университетская книга, 1996. – 592 с.
113. Юнг К.-Г. Libido, ее метаморфозы и символы // избранные произведения по аналитической психологии. – Т.П.Цюрих, 1939. – 531 с.
114. Юнг К.-Г. Душа и миф. – Порт-Рояль – Совершенство, Киев-Москва, 1997. – 383 с.
115. Юнг К.-Г. Приближаясь к бессознательному // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1990. – С. 351-436.
116. Юнг К.-Г. Проблемы души нашего времени. – М.: Прогресс, 1994. – 336 с.
117. Юнг К.-Г. Символистическая жизнь. – М., 2003. – 325 с.
118. Юнг К.-Г. Символическая жизнь. – М.: Комто-Центр, 2003. – 325 с.
119. Юнг К.-Г. Собрание сочинений. Конфликты детской души. – М.: Каган, 1994.
120. Юнг К.-Г. Структура психики и процесс индивидуации. – М.: Наука, 1996. – 269 с.
121. Юнг К.-Г. Тэвистокские лекции. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1998. – 346 с.
122. Юнг К.-Г. Человек и его символы. – М., 1997. – 367 с.
123. Якобсон С. Г., Сафонова Н. М. Анализ формирования механизмов произвольного внимания у дошкольников // Вопр. психол. – 1999. – № 3-5. – С. 3-10.
124. Buhler Ch. Meaning Living in the mature years // Aging and Leisure /R.W. Kleemeir (Ed.) – N.Y., 1961.
125. Buhler Ch. Zur Psychologie des menschelischen Lebenslaufes. – Psychol. Rusich, 1957. – №1.
126. Csikszentmihalyi M. Flow: The psychology of optimal experience. – №7: Harper & Row, 1990.
127. Detoue J., Guattari F. L'Anti-Qedipe. Capitalisme et schizophrenic. – Paris: Gallimard, 1972.

128. *Kristeva J.* La revolution du language poetique. – Paris: Les Editions du Seuil, 1981.

129. *Lyotard J.-F.* La condition postmoderne. – Paris: Les Editions de Mi-nuit, 1979.

130. *Mint M.* Thrills and Regressions. – London: The Hogarth Press, 1959.

131. *Sartre Z.-P.* Being and Nothingness, trans by Hazel Barnes (1956). – P. 561.

132. *Spranger E.* Lebensformen. 1930.

133. *Watson J. B.* Behaviorism. – London: Regan Paul. Trench Traubner, 1931.

Навчальне видання

Максименко Сергій Дмитрович;
Максименко Ксенія Сергіївна;
Коваль Ірина Андріївна;
Шпортун Оксаною Миколаївною;
Бондаренко Олександр Федорович;
Луньов Віталій Євгенійович;
Гудкін Леонід Маркович;
Кочарян Олександр Суренович;
Барінова Наталія Вікторівна;
Барінов Сергій Андрійович;
Тарнавська Олена Вікторівна

Медицина психологія

Підручник для студентів вищих навчальних закладів

Том I

Комп'ютерна верстка – Чалчинський В.І.

Підписано до друку 23.01.2023. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк.арк. 31. Наклад 300. Зам. № 059.

Надруковано в “Видавництво Людмила”.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 5303 від 02.03.2017.
“Видавництво Людмила”
03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: + 38 050 469 7485, 068 340 8332
E-mail: lesya3000@ukr.net